

**LEVÂMÎ'U'D-DEKÂİK
FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK**

Mecâmi'û'l-Hakâik Tercümesi

AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ

Dini İlimler Serisi : 16

Kitabın Adı : LEVÂMÎ'U'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK
Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi

Müellifi : Ebû Saîd el-Hâdimî (ö.1176/1762)

Mütercimi : Ahmed Hamdî Şîrvânî (ö.1307/1890)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayanlar : Hüseyin Örs, Yazma Eser Uzman Yardımcısı
Yazma Eserler Kurumu, Çeviri ve Yayın Dairesi Başkanlığı
Seher Erdem Örs, Araştırma Görevlisi
Bilecik Şeyh Edebali Ün. (İslami İlimler Fakültesi)

Son Okuma : Yazma Eser Uzman Yrd. Abdullah Öztıp

Arşiv Kayıt : Süleymaniye Ktp. Mehmed Asım Bey, No: 51; Hüdai Efendi No: 834

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : İmak Ofset Basım Yayın
Merkez Mah. Atatürk Cad. Göl Sk. No. 1 Yenibosna / İstanbul
Tel: 444 62 18 www.imakofset.com.tr / Sertifika No. 12531

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2017

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Ahmed Hamdî Şîrvânî
Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi, *Levâmi'u'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik*
1. İslam Hukuku, 2. Usûl-i Fıkıh, 3. Hâdimî, 4. Ahmed Hamdî Şîrvânî,
5. Mecâmi'u'l-Hakâik, 6. Osmanlı Düşüncesi, 7. Levâmi'u'd-Dekâik
ISBN: 978-975-17-3997-1

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na* aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

LEVÂMÎ'U'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK

MECÂMÎ'U'L-HAKÂİK TERCÜMESİ

(İNCELEME - ELEŞTİRMELİ METİN - ÇEVİRİ YAZI)

AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ
(ö. 1890)

Hazırlayanlar
Hüseyin Örs
Seher Erdem Örs

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiğı kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, haki-katin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzölüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan -gerek sözlü, gerek yazılı- eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başaramıştır.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıbbı, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilmi usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım

Başbakan

ÖNSÖZ

Bir milletin kendi kültür ve medeniyet tarihine olan bakış açısı, o milletin hâlihazırdaki ve gelecekteki kültürel, sosyal ve bilimsel faaliyetlerine de doğrudan yansır. Varisi olduğumuz Türk-İslam medeniyetinin tarihinde gerçekleşmiş pek çok askeri-siyasi, bilimsel ve sosyal tecrübeleri idrâk edip dikkate almak hiç şüphesiz kültürel kimlik ve bilincimize katkı sağlayacaktır. Bu tecrübeler, zengin yazma eser koleksiyonlarımızda kayda geçirilmiş şekilde mevcuttur. Milli kültür bağımsızlığı hedefleri doğrultusunda bu eserleri yayınlarak milletimizin istifadesine sunmak, medeniyet tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca medeniyetlerin çekim merkezi konumundaki Akdeniz-Anadolu coğrafyasını asırlarca idare etmiş olan Selçuklu ve Osmanlılar, bilim ve sanat alanlarında da çok çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, insanlığa örnekler bırakmıştır. Bunun bir neticesi olarak ülkemiz, dünyadaki en geniş ve en zengin yazma eser koleksiyonlarına sahip olmuştur. Bilim ve sanata ne kadar önem verdiğimizi bugün hala ayakta duran dönemin kurumlarına, eğitim müesseselerine, özellikle tıp ve astronomi gibi ihtisas medreselerine bakarak daha iyi anlayabiliriz. Gün yüzüne çıkartılacak her yazma eser şüphesiz bu değerli birikimi daha yakından inceleme ve araştırma imkânı sağlayacaktır.

Medeniyetimizin bilimsel yönünü temsil eden eserlerin yanı sıra hikmet ve irfanı temsil eden tasavvuf ve ahlâka dair asırlar içinde ortaya çıkmış eserler de kültürel hafızamızı yansıtmaktadır. İnsanlığın ilim, hikmet ve irfan boyutlarından hiçbirini ihmal etmemiş olan kadim medeniyetimizin bu kıymetli eserlerini milletimizin istifadesine sunmak büyük önem taşımaktadır. Tarih ve medeniyet farkındalığı, geçmişin birikim ve tecrübelerinden üretilmiş fikir ve eserler üzerine araştırma ve incelemeler yapmakla hiç şüphesiz daha da gelişecektir.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kadim medeniyetimizden tevarüs ettiğimiz bu birikimi eviri, eviri yazı ve tıpkıbasım olarak çeşitli şekillerde yayımlamakta ve mevcut yazma eser envanterinin ayrıntılı tespiti ve kataloglanması yanında, hasarlı eserleri modern tekniklerle restorasyona tabi tutarak bu kıymetli eserlerin fiziksel olarak muhafazasını da temin etmektedir.

Asırlara ve çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan yazma eserlerimizin bu şekilde ilmî neşirlerinin ve kataloglamalarının yapılarak fiziksel muhafazasının özenle temin edilmesi, hem araştırmacıların çalışmalarına sağlam bir zemin teşkil edecek, hem de gelecek nesillerin tarih ve medeniyet yaklaşımlarına katkı sağlayacaktır.

Numan Kurtulmuş

Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
SUNUŞ	6
ÖNSÖZ	8
HAZIRLAYANLARIN ÖNSÖZÜ	17
GİRİŞ	19
I. EBÛ SAÎD EL-HÂDİMÎ VE <i>MECÂMÎ'U'L-HAKÂİK</i> ADLI ESERİ	19
A) Hayatı	19
B) Eserleri	22
C) Öğrencileri	27
D) <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> ve Tahkikinde Esas Alınan Nüshalar	30
1- <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> 'in İçeriği	30
2- <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> 'in Te'siri	35
3- <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> 'in Nüshaları ve Tahkikte Esas Alınan Nüshalar	38
4- <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> 'in Şerhleri	41
5- <i>Mecâmi'ul-Hakâik</i> 'in Tercümeleleri	45
II. AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ VE <i>LEVÂMÎ'Ü'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK</i> ADLI ESERİ	46
A) Hayatı	46
B) Eserleri	52
C) <i>Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik</i> 'in Genel Özellikleri	62
D) Mantık, Münâraza ve Cedele Dair Risâleler	67
1- Mukaddime-i Mantık	68
2- Mukaddime-i Münâzara	68
3- Mukaddime-i Cedel	69
4- Risâletü'l-Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire	69
KAYNAKÇA	73

LEVÂMÎ'U'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK

MUKADDİME

Der Beyân-ı Mebâhis-i Mevzû' 84

BÂB-I EVVEL: EDİLLE BEYÂNINDADIR

Rükn-i Evvel: Kitâb	89
Kur'ân'a Mahsûs Olan Mebâhis	89
Kitâb ile Sünnet Beyninde Müsterek Olan Mebâhis	90
Taksîm-i Evvel: Vaz' Açısından Lafızlar	92
Kısm-ı Evvel: Hâs Lafız	92
Kısm-ı Sânî: Âmm Lafız	93
Fasıl: Tahsîse Uğramış Âmm Lafız	94
Fezleke	100
Fürû'	104
Tetimme: Tahsîse Uğramış Âmm Lafzın Delâleti	105
Me's'ele: Umûm Lafzın Avârızındandır	106
Me's'ele: Elfâz-ı Umûm	106
Tenbîh	111
Mutlak	117
Kısm-ı Sâlis: Cem'-i Münekker	119
Kısm-ı Râbi': Müsterek	120
Taksîm-i Sânî: Vücûhu'l-Beyân	121
Zâhir	121
Nass	122
Müfesser	122
Muhkem	123
Hafî	124
Müşkil	124
Mücmel	125
Müteşâbih	125
Fâide	126
Tenbîh	127
Taksîm-i Sâlis: Vücûh-i İsti'mâli'l-Lafz	127

Hakikat	127
Mecâz	128
Teznîb: Atıf Harfleri	139
Hurûfû'l-Cerr	146
Tenbîh: Îcâb Harfleri	152
Esmâ-i Zurûf	152
Kelimâtü's-Şart	153
Hâtime	156
Sarîh	157
Kinâye	158
Taksîm-i Râbî': Ma'nâya Vukûf Çeşitleri	158
Lafzın İbâretiyle Delâlet	159
Îşâretle Delâlet	159
Lafzın Delâlet Ma'nâsıyla Delâleti	161
İktizâ ile Delâlet	163
İstidlâlât-ı Fâside	166
Tetimme	171
Emir	174
Nehiy	187
Teznîb	189
Beyân	190
Beyân-ı Takrîr	190
Beyân-ı Tefsîr	191
Beyân-ı Tağyîr	192
Beyân-ı Zarûret	200
Beyân-ı Tebdîl	201
Rükn-i Sâni: Sünnet	205
Bahs-i Evvel: Haberin İttisâl Keyfiyeti	206
Bahs-i Sâni: Râvinin Şartları	207
Bahs-i Sâlis: Hâl-i Râvî Beyânındadır	208
Bahs-i Râbî': İnkıtâ'	210
Bahs-i Hâmis: Ta'n Husûsundadır	211
Bahs-ı Sâdis: Mahall-i Haber	213
Bahs-i Sâbi': Nefs-i Haber Husûsundadır	215

Teznîb: Şer‘u Men Kablena, Sahâbi ve Tâbi‘în Kavli	219
Rükn-i Sâlis: İcmâ‘ Beyânındadır	221
İcmâ‘ın Rüknü	221
İcmâ‘ın Ehli	221
İcmâ‘ın Şartı	222
İcmâ‘ın Senedi	223
İcmâ‘ın Hükümü	223
Nâkil-i İcmâ‘	224
Fürû‘	224
Rükn-i Râbi‘: Kıyâs Beyânındadır	225
Kıyâsın Şartları	226
Kıyâsın Rüknlere	227
İllet-i Kâsıra	228
İlleti Bilme Vecihleri	229
Kıyâsın Hükümü	233
Fasıl: İstihsân	235
Kıyâsa/İllete Yöneltilbilecek İtirazlar	237
Bâbu‘l-Mu‘âraza ve‘t-Tercîh	247

BÂB-I SÂNÎ: AHKÂM BEYÂNINDADIR

Rükn-i Evvel: Hüküm Beyânındadır	259
Azîmet	260
Ruhsat	263
Hâtime	264
Vaz‘î Hüküm	265
Rükün	265
İllet	265
Sebeb	266
Şart	269
Alâmet	270
Rükn-i Sâni: Hâkim Beyânındadır	270
Rükn-i Sâlis: Mahkûmün bih Beyânındadır	271
Rükn-i Râbi‘: Mahkûmünaleyh Beyânındadır	273
Ehliyyet	273

Avârız	275
Bâb-ı İctihâd	284

HÂTİME

MUKADDİME-İ MANTİK

Bâb-ı Evvel: Mebâdi'-i Tasavvurât	323
Bâb-ı Sâni: Makâsıd-ı Tasavvurât	325
Bâb-ı Sâlis: Mebâdi'-i Tasdikiyye	327
Fasıl: Ahkâm-ı Kazâyâ	331
Bâb-ı Râbi': Makâsıd-ı Tasdikiyye	335
Fasıl	339
Fasıl	340
Fasıl	340
Fasıl	341

MUKADDİME-İ İLM-İ MÜNÂZARA

Fasıl	345
Fasıl	348
Fasıl	350
Fasıl	352
Fasıl	356

MUKADDİME-İ İLM-İ CEDEL

Fasıl	361
Fasıl: Tenâfi-yi Hükmeyn	365
Fasıl	366
Fasıl	368
Fasıl	372
Fasıl: Ademin Ta'dîyesi	374
Fasıl: Nakzın Tevcîhi	376
Fasıl: Nakz-ı Mechûl	379
Fasıl	380
Fasıl: Makîs-i Gayr-i Mu'ayyen	382
Fasıl	383

Fasıl: Nassla Temessük	384
Fasıl	384
Fasıl	387
Fasıl	388
Fasıl	389
Fasıl	390
Fasıl	391
Fasıl	392
Fasıl	394
Risâle-i Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire	397
SONNOTLAR	409
DİZİN	427

HAZIRLAYANLARIN ÖNSÖZÜ

İslâm medeniyetinin en önemli ilmî disiplinlerinden biri olan usûl-i fıkıh, tarih boyunca medreselerin ders programlarından çıkmayarak bu ehemmiyetini daima korumuştur. Bütün İslâmî disiplinler için bir zemin kurma fonksiyonu üstlenen usûlün merkezi bir öneme sahip olması yadsınamaz.

Uzun bir tarihi geçmişi olan ve teorik derinlik ile terminolojik zenginliğiyle bilinen usûle dair günümüze ulaşan ilk eser, İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eseridir. Daha sonra fukahâ ve mütekellimîn olmak üzere iki yazım tarzı üzerinden eserler verilmiştir. Çoğunluğunu Hanefî âlimlerin oluşturduğu fukahâ yazım türünü benimseyerek ve aynı zamanda mütekellimîn eserlerinden de çokça istifade ederek kaleme alınan klasik anlamda son usûl-i fıkıh eseri, Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-Hakâik* adlı eseridir.

Medreselerin ders kitaplarından olan *Mecâmi'u'l-Hakâik*, II. Abdulhamid devrinde kurulan ve Nizâmiye mahkemelerine hukukçu yetiştirmek amacıyla faaliyet gösteren Mekteb-i Hukuk'un da ders kitaplarından olmuştur. *Mecelle*'nin daha iyi anlaşılması amacıyla Mekteb-i Hukuk'un ders programına eklenen *Mecâmi'u'l-Hakâik*i okutma görevi ise Ahmed Hamdî Şîrvânî'ye verilmiştir. Şîrvânî eserin daha iyi anlaşılması amacıyla onu *Levâmi'ü'd-Dekâik* adıyla şerhli bir şekilde tercüme etmiştir. Biz de eserden daha fazla istifade edilebilmesi için *Mecâmi'u'l-Hakâik*'in Arapça metnini tahkik ederek ekledik. Şîrvânî, fıkıh usûlünün daha iyi anlaşılabilmesi adına eserin sonuna mantık, münâzara ve cedel ilimlerine dair Türkçe risâleler eklemiştir. Eseri yayına hazırlarken Şîrvânî'nin bu amacını göz önünde bulundurarak ilgili risâlelerin metni ile tercümesi sunulan *er-Risâletü'l-Bâhire fi'l-Makâleti'z-Zahire* adlı risâlenin Arapçasını da tahkik ederek ekledik.

Çalışmamızın yayına hazırlanmasında şüphesiz birçok kişinin katkısı olmuştur. Özellikle teşviklerini esirgemeyen Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun değerli başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit hocamız ile Çeviri ve Yayımlar Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı hocamızı hürmet ve minnetle yad ederiz. *Mecâmi'ul-Hakâik*'i Usûl Atölyesinde okutan değerli hocamız Prof. Dr. Murteza Bedir şahsında bütün Usûl Atölyesi müdavimlerine teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca eseri baştan sona titizlikle okuyarak kıymetli katkılarda bulunan Abdullah Öztop başta olmak üzere değerli meslektaşlarımız Murat Ünlüer, Muharrem Turan, Ahmet Kaylı, İsmet İpek, Hasan Tetik ve Arafat Aydın'a şükranlarımızı sunarız. Son olarak eserin tasarımını titizlikle yapan Avni Alan'a teşekkür ederiz.

Hüseyin Örs
Seher Erdem Örs

GİRİŞ

I. EBÛ SAİD EL-HÂDİMÎ (Ö.1762) VE MECÂMÎ'U'L-HAKÂİK ADLI ESERİ

A) Hayatı

Ebû Saîd el-Hâdimî, Hâdimî ailesinin en meşhur şahsiyetidir. Buhâra kökenli olduğu ifade edilen Hâdimî ailesi¹ Konya'nın en köklü ailelerinden biri olup birçok âlim yetiştirmiştir. Hâdimî nisbesiyle anılan ilk kişinin, Ebû Saîd'in babası Mustafa Efendi² olduğu bilinmektedir. Mustafa Efendi, Nakşibendiyye şeyhi Murad Buhârî'nin Anadolu'daki halifesi olup *Fahrü'r-Rûm* ve *Kara Hacı* olarak bilinmektedir.³ Mustafa Efendi'nin üç kızı ve iki oğlu vardır. Oğulları Hâdimî ile Ebû Nuaym Ahmed⁴ olup her ikisi de dönemin önde gelen âlimleri arasındadır.⁵

Ebû Saîd el-Hâdimî 1113 (1701) yılında Konya'nın Hâdim kasabasında doğmuştur. İlk eğitimini Hâdim'de babası Fahrü'r-Rûm Mustafa Efendi'den aldıktan sonra 1720 yılında eğitimini tamamlamak üzere Konya Karatay Medresesine gitmiştir. Konya'da Müderris İbrahim Efendi'den 1725 tarihine kadar ders almış olup daha sonra Hâdim'de babasıyla

-
- 1 Hâdimî'nin dedelerinin 1071 Malazgirt savaşı sonrası İran ve Havarizm'den getirilip bu bölgeye yerleştirilen göçmenlerden olduğu rivayet edilmektedir. Bkz. Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 10.
 - 2 Kaynaklarda Hâdimî ile bağlantılı olarak zikredilen Mustafa Efendi, Hâdim yakınlarındaki Karacasadı köyünde doğmuş ve ilk eğitimini babası Osman Efendi'den almıştır. İcazetnâmelerde şu üç hocası ön plana çıkmaktadır: Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî, Yusuf b. Ahmed b. Muhammed el-Âmidî, Ali b. el-Hac Ömer Ereğli. Hadis merkezli bir eğitim almış olan Mustafa Efendi aynı zamanda Nakşibendiyye tarikatına bağlı bir sufi/şeyhtir. Tarsûs'ta Murad Buhârî'den el almış olup şeyhlik görevini üstlenmiştir. 1147/1734 yılında vefat etmiştir. Bkz. Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 34-45.
 - 3 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s.28-33; Kâşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, s.69-70; Mustafa Yayla, "Ebû Saîd Hâdimî", *DİA*, s. 24-26.
 - 4 Devrin önde gelen âlimlerinden olan Ahmed, Kur'an'daki mecazların nasıl anlaşılması gerektiği ve bunların tercümesi ile ilgili *Risâle fi hakkı'l-elfâzil'l-mecâziyye* adını taşıyan bir risâle yazmıştır. Ayrıca kulların fiillerine dair *Risâle fi E'fali İbad* (Süleymaniye Ktp. Yazma Başışlar nr. 4164) adlında bir risâlesi bulunmaktadır. Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 147-50.
 - 5 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 45-48.

beraber kurdıkları medresede bir müddet ders vermiştir. Hocası ve/veya babasının tavsiyesi üzerine İstanbul'a giderek Kazâbâdî Ahmed Efendi'nin⁶ medresesinde eğitimine devam eden Hâdimî, İstanbul'da görmüş olduğu yaklaşık sekiz yıllık bir eğitimden sonra Hâdim'e dönerek medresede babasının yerine ders vermeye başlamıştır.⁷

Eğitimini tamamlayıp⁸ Hâdim'e dönen Hâdimî, Konya'da bulunan bu küçük kasabayı kısa sürede ilimin merkezi haline getirmiştir. Artık Anadolu'nun birçok yerinden öğrenciler ders almak üzere Hâdim'e gelmeye başlamıştır. I. Mahmud'un (saltanat yılları:1730-1754) Dârüssaâde ağası Hacı Beşir Ağa (ö.1159/1746)⁹ vasıtasıyla onu İstanbul'a davet etmesi şöretini daha da artırmıştır. Bu davet Hâdimî'nin kariyerinin dönüm noktası olmuştur. Bu davet üzerine İstanbul'a giden Hâdimî I. Mahmud'un huzurunda İstanbul âlimlerinin de bulunduğu bir ortamda ders takrir etmiş ve yetkinliğini mukabil sorularla ortaya koymuştur. Göstermiş olduğu bu yetkinliğe binaen I. Mahmud'un emriyle Ayasofya'da İstanbul'daki âlimlerin de katıldığı Fatiha-i şerif tefsiri dersini takrir etmiştir. Hâdimî'nin mantık

6 Ahmed Kazâbâdî Tokad'a bağlı Kazâbâd'da dünyaya gelmiş olup Tokad'da Hâdimî'nin babası ile beraber Yusuf Âmidî'den dersler aldı. Eğitimini tamamlamasının ardından ilk önce Sivas'a Tefsiri Mehmed Efendi'nin yanında eğitimine devam etti. Daha sonra İstanbul'a gitti ve Süleymaniye camiinde dersler vermeye başladı. Kısa bir sürede devrin önde gelen müderrislerinden olup birçok öğrenci yetiştirdi. En önde gelen öğrencilerinden biri şüphesiz Hâdimî'dir. Aynı zamanda birçok görev üstlenen Kazâbâdî 1163/1750 yılında İstanbul'da vefat etti. Bkz. Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s.64-67; Öz, "Kazâbâdî", *DİA*, s.120-121; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 70-71.

7 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s. 59-76.

8 Osmanlı dönemi âlimlerin genel eğitim seyrirlerine bakıldığında ilk önce alet ilimlerden olan sarf, nahiv, belagat, mantık, âdâbü'l-bahs ve münazara kitapları okunmaktaydı. Daha sonra herkes kendi ilgi ve kabiliyetine göre bir alanda daha fazla okuma yapmaktaydı. Alet ilimlerinden sonra okunan temel alanlardan biri fıkıhtı. Fıkıh eğitimi hem kelim, mantık ve felsefeci hem de tefsir, hadis ve hukukçu için geçerlidir. Güzel bir örnek için bkz. Bedir, Bir Fakih Olarak Ebussuûd, (*Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*, İSAR Yayınları,2017 kitabının içerisinde) s. 7-15.

9 Yaptırdığı hayır eserleri ile bilinen Beşir Ağa, birçok görevde bulunmuştur. On üç yılı III. Ahmed, on altı yılı da I. Mahmud zamanında olmak üzere toplam yirmi dokuz yıl harem ağalığı görevinde bulunmuş olup 3 Haziran 1746'da vefat etmiştir. I. Mahmud üzerinde etkisi olan Beşir Ağa, birçok yerde vakıf, kütüphane, medrese gibi kurumlar yaptırmıştır. Hâdim kütüphanesinin oluşmasında ciddi katkıları olmuştur. Bkz. Özcan, "Hacı Beşir Ağa", *DİA*, s. 555.

bilmediği, sadece tefsir ve hadis gibi alanlarda yetkin olduğu söylentisine binaen Fatiha süresini 18 ilme göre tefsir etmiş ve mantık alanındaki yetkinliğini de İstanbul'daki âlimlere göstermek üzere *Arâisü'n-Nefâis* adlı bir mantık kitabı kaleme almıştır. İstanbul'da kalma tekliflerine rağmen Hâdimî memleketi Hâdim'e geri dönmüştür.¹⁰

Taşrada olmasına rağmen etkisi hem merkezde hem de diğer bölgelerde yayılan Hâdimî'nin 1156/1743 yılında çıkmış olduğu Hac yolculuğu, hayatının bir diğer dönüm noktası olmuştur. Yolculuk esnasında birçok âlimle tanışıp tartışma fırsatı bulan Hâdimî, Şam'da *Keşfü'l-Hafâ* isimli meşhur eserin sahibi İsmail b. Muhammed el-Aclûnî (ö.1162/1749) ve Ahmed el-Menînî (ö.1172/1759) ile tanışıp duhân/tütün hakkında tartışma fırsatı bulmuştur. Bu tartışma daha sonra *Risâle fî Hakki'd-Duhân* olarak karşımıza çıkmaktadır. Haremeyne ulaşan Hâdimî, burada Muhammed Hayât es-Sindî (ö.1164/1750)¹¹ ile tanışıp tartışma fırsatı bulmuştur. Hâdimî, Sindî'nin derslerine katılıp ona yönelttiği soruları ve buna mukabil aldığı cevapları daha sonra *Risâletü's-Şübühâtî'l-Arıza fî Tariki'l-Hâc* ve *Risâletü's-Şübühâtî'l-Mûrede ala's-Şeyh Muhammed Hayât es-Sindî el-Medenî* adlı iki risâlede derlemiştir.¹²

Hac yolculuğundan sonra Hâdim'de ders vermeye devam eden Hâdimî, hem müderrislik hem de mürşidlik yapmış, bir yandan medrese derslerini verirken bir yandan da tarikat âdâbını öğretmiştir. Öğrencilerin çoğu aynı

10 Okur; *Hâdimî Örneği*, s.72-73; Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, 127-130; Yayla, "Ebû Saîd Hâdimî", *DİA*, s. 24-26.

11 Muhammed Hayât b. İbrahim es-Sindî'nin, Âdilpûr bölgesinde 17. yüzyılın son on yıllarında doğmuş olması muhtemeldir. İlk eğitimini Sind'in Tette şehrinde Arap dili, Hanefi fıkıhı ve Eş'arî-Maturidî kelimasına dair almıştır. Daha sonra Medine'ye tahsilini tamamlamaya gitmiştir. Gidiş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1702'den önce Medine'de olduğu kesindir. Medine'de birçok âlimden dersler almış olmakla beraber asıl hocası İbn Abdülhâdî es-Sindî'dir. el-Sindî, dönemin ilmi teamülüne uygun olarak özellikle hadis alanında verdiği derslerle bilinmektedir. Hadis, kelam, fıkıh ve tasavvufa dair eserleri vardır. Özellikle İbrahim el-Kurânî ile beraber başlayan hadis vurgusu Sindî'de de bulunmaktadır. 1164/1750 yılında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. Nafi, Basheer, "İbn Abdülvehhab'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyası", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çeviren: Ahmed Aydın), 2013/2, cilt: IV, sayı: 8, s. 203-228.

12 Okur; *Hâdimî Örneği*, s.72-73; Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, 116-122.

zamanda onun Nakşibendiyye tarikatına mensub müridleriydi. Öğrencilerine hem medrese hem de tasavvuf geleneğini veren Hâdimî, tarikat-medrese birlikteliğini güçlendirmede etkili olmuş ve ikisinde de orta yolda olmalarını sağlamıştır.¹³

Hâdimî'nin Muhammed Saîd, Abdullah, Muhammed Emin, Numan, Muhammed, Mustafa, Abdülhalîm, Ali ve Ayşe olmak üzere toplam dokuz çocuğu vardır. Çocukları arasında en fazla meşhur olan Muhammed Saîd ile Abdullah Efendi ile ilgili bilgilere öğrencileri hakkında bilgi verirken kısaca değineceğiz.¹⁴ İlim, tedris ve telifle geçen bir hayatın neticesinde Hâdimî doğduğu yer olan Hâdim'de 1176/1762 yılında 63 yaşındayken vefat etti. Hâdimî'nin vasiyeti üzerine gasil işlemlerini Şeyh Muhammed et-Trabzonî (ö.1191/1777) ifa etmiştir.¹⁵

B) Eserleri

İslami ilimlerin birçok dalında eser veren Hâdimî'nin kaç tane eseri olduğu tam olarak bilinmemektedir. Yaşar Sarıkaya'nın aktardığına göre Hâdimî'nin öğrencisi Süleyman Kırkağacı 80 civarında eserinin olduğunu ifade etmektedir. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr.1017'de kayıtlı nüshada vr. 266'daki bilgilere göre ise 39 eseri vardır.¹⁶

Verilen eserlerin sayısı kadar hacim ve nitelikleri de önemlidir. Nitekim bilindiği gibi Osmanlı öncesi veya Osmanlının Fatih öncesi dönemlerine bakıldığında telif tarzının eserler üzerine uzun şerh veya haşiyeler, bir de müstakil uzun eserler yazma şeklinde olduğu görülecektir. Elbette daha sonraki dönemlerde de metinler üzerine haşiyeler yazılmış ama özellikle Fatih sonrası Osmanlı ilmiyye sınıfı bürokratikleşme sürecine girmiştir. Ondan sonraki âlimler vaktin darlığından şikâyet ederek kısa risâleler kaleme almışlardır. Osmanlıda bu bürokrasinin dışına çıkan Birgivî ve Hâdimî

13 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 237-239.

14 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 201.

15 Okur, *Hâdimî Örneği* s. 72-73.

16 Eserlerin alanları ve adları için bkz. Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 103-107.

gibi âlimler Osmanlı Fatih öncesi ve daha öncesi dönemlerin telif tarzlarını devam ettirmişlerdir.¹⁷ Daha çok fıkıh ve tasavvufla bilinen Hâdimî'nin en önemli eserlerini kısaca şöyle tanıtabiliriz: Daha çok fıkıh ve tasavvufa dair eserleriyle bilinen Hâdimî'nin en önemli eserleri şunlardır

1- el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fî Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye: İmam Birgivi'nin (ö.981/1573) itikâd, ahlak ve fıkıh konuları ile ilgili olan *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*¹⁸ adlı eserinin şerhidir. Hâdimî'nin en çok istinsah edilen eserlerinden olup çokça kabul görmüştür. Sarıkaya'nın yaptığı tespite göre 19. yy ortalarına kadar 60 defa istinsah edilmiştir. Eser Osmanlı'da ilk basılan dini eserlerden olup 1257/1841'de İstanbul'da ve Kahire'de basılmıştır. Daha sonra defalarca basılmış olan eserin, Bedrettin Çetiner başkanlığında Hasan Ege ile Seyfeddin Oğuz tarafından yapılan tercümesi, 1988 yılında Karaman Yayınları tarafından basılmıştır.¹⁹

2- Mecâmi'u'l-Hakâik: Hâdimî'nin usûl-i fıkha dair eseri olup bir sonraki bölümde detaylıca incelenecektir.

3- Hâşiyetü'd-Dürer: Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-Hükkâm* adlı fûru fıkıhla ilgili eseri üzerine yapılan bir haşiye çalışmasıdır. Molla Hüsrev'in ilgili eseri Osmanlı medreselerinde ve mahkemelerinde en fazla başvurulmuş eserlerdendir. Yazmış olduğu şerhte Hâdimî, eserini fıkıh öğrenen ve öğretenlerle, kadı ve müftülere yardımcı olması gayesiyle kaleme aldığını ifade etmektedir. Haşiyesini, kendisine kadar eser üzerine yapılan şerh ve haşiye çalışmalarını da göz önünde bulundurarak kaleme almıştır. Âlimler arasında kabul gören ve birçok nüshası bulunan eser, 1262/1846, 1269/1863 ve 1310/1893 yıllarında olmak üzere üç defa basılmıştır.²⁰

17 Bedir, "Bir Fakih Olarak Ebussûd", (*Osmanlı'da İlm-i Fıkıh* kitabının içinde) s. 14-19.

18 Eserin içeriği, önemi, şerhleri, etkisi ve özellikle de nüshaların istinsahları ile etkileşimi için bkz. Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d.981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*, Boğaziçi University, Master of Arts in History, 2010) .

19 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s.251-253; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 74-75.

20 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s.265; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 75.

4- Şerhu'l-Besmele: Hâdimî'nin Ayasofya'da tahrir ettiği Fatiha-i Şerif dersinin risâleye bürünmüş halidir. Risâle 18 ilim açısından besmelenin tefsirini içermektedir. Lügat, vaz', iştikak, sarf, nahiv, meâni, beyan, bedi', kalam, usûl, mantık, âdâb, fıkıh, tefsir, isnâd, Kur'ân, hadis ve tasavvuf ilimleri açısından tefsir edilmiştir. Eser, Darü't-Tibâati'l-Amire'de 1303 yılında basılmıştır.

5- Arâisü'n-Nefâis: Bu eser Hâdimî'nin İstanbul âlimleri tarafından ortaya konan mantık bilmediği iddiasına karşı mantık alanında yazmış olduğu eseridir. Hâdimî, mantık bilgisini göstermek üzere kaleme aldığı bu risâleye mantığın ne olduğu sorusuyla başlamakta ve ilgili tartışmadan sonra eserini tasavvur ve tasdik olmak üzere iki ana bölüme ayırarak işleyeceğini ifade etmektedir. Konuları işleyiş tarzındaki güzellik sebebiyle eser oldukça rağbet görmüştür. Hâdimî bu eserini duyulan ihtiyaç üzerine *Arâ'isü'l-Enzâr ve'n-Nefâ'isü'l-Ebkâr* adıyla şerh etmiştir.²¹ Eserin mantık alanında bir el kitabı haline gelmesi Hâdimî'nin mantık alanında eser verebilecek kadar yetkin olduğunun göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı döneminde Bolulu İbrahim Efendi Matbaası'nda 1303/1885 yılında basılmıştır.²²

6- Risâle fî Hakkı Efâli'l-İbâd: Canlılığını hiçbir zaman kaybetmeyen efâl-i ibâd konusu, 17. ve 18. yüzyıllarda en fazla tartışılan konulardan biri olup hakkında hem Arapça hem de Türkçe birçok risâle yazılmıştır. Hâdimî de bu konuda 1-2 varaklık bir risâle kaleme almıştır. Bu risâlede ilgili konuyu hem ilk dönem âlim ve ekollere hem de Sadrüşşeria ile başlayan mukaddimât-ı erba'a geleneğine atıflar yaparak tartışmaktadır.²³

21 Hâdimî, *Arâ'isü'l-Enzâr ve'n-Nefâ'isü'l-Ebkâr*, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr. 862, vr. 1^a-2^b.

22 Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s.259-260. Türkiye'de şerhiyle beraber 32 nüshası bulunmaktadır. Bkz. Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 110.

23 Hâdimî, *Efal-ı İbad*, (Matbaa-i Âmire'de Abdülbasîr Efendi tarafından basılan mecmua'nın içinde) s. 196-198.

7- Risâletü's-Şubuhâtî'l-Ârıza fî Tarîki'l-Hac: Hâdimî bu eserinde 1156 yılında çıktığı hac yolculuğu sırasında bir şüphe olarak aklını kurcalayan meseleleri ve bunların Muhammed Hayât es-Sindî'ye arzını incelemektedir. Birinci şüphe namazlardan sonra ayete'l-kürsinin okunmasıyla alakalı bir hadisin lafzında geçen küll kelimesi hakkındadır. İkinci şüphe ise Kur'an kıssalarının tertip ve nazmıyla alakalı olup buradaki müşkil durum hakkındadır. Üçüncüsü ise ayakta secde ayetlerini okuyan kimsenin imâ ile tilâvet secdesini yapabilme durumuyla ilgilidir. Dördüncüsü kıyamda ellerin göbek altına bağlanması ve ihram tekbirinde ellerin kaldırılmasıyla ilgilidir. Aslında bu soruda uygulama ile fıkhi bilgi arasındaki aykırı durumu sormaktadır. Beşinci ve sonuncu şüphe ise Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı ile alakalıdır. Risâle'nin devamında Sindî'nin bu sorulara verdiği cevaplar yer almaktadır.²⁴ Hâdimî bu risâlenin devamı sayılabilecek bir risâle daha kaleme almıştır. Müellif, *Risâletü's-Şubuhâtî'l-Mûrede alâ eş-Şeyh Muhammed Hayât es-Sindî el-Medenî* adını taşıyan bu risâlede Sindî'ye hac, namaz ve dualara dair sorular sormakta ve Sindî'nin verdiği cevapları ele almaktadır. Buradaki sorulardan biri hac, ikisi namaz ve sonrasındaki dualarla ilgili ve bir tanesi de zayıf hadisin hücciyeti ve usûlcülerin bu konudaki tavırlarıyla alakalıdır. Hâdimî zayıf hadisin hücciyeti konusunda daha sonra başka bir risâle (*Risâle fî hakki'l-hadisi'z-za'if*) daha kaleme alacaktır.²⁵ Bu dönemde Sindî ve Hâdimî dışında başka âlimler de bu konuya dair risâleler kaleme almışlardır. Bu da ilgili dönemde konunun canlılığını göstermesi açısından önemlidir.

8- Risâle fî Hakki'd-Duhân: Duhân tartışmasına dair bir varaklık bir risâle kaleme alan Hâdimî, ilk önce bu alanda yazılan eserlerin çokluğuna ve tartışmanın taraflarına değinmiştir. Her bir tarafın güçlü delillerini

24 Hâdimî, *Risâletü's-Şubuhâtî'l-Ârıza fî Tarîki'l-Hac*, s. 215-217.

25 Hâdimî, *eş-Şubuhâtî'l-mevrude*, s. 220-225, (Matbaa-i Âmire'de Abdülbasîr Efendi tarafından basılan mecmuanın içinde).

zikrettikten sonra âlimler arasında tartışılan bu konunun zannî olduğunu ve kesin bir şekilde haram denilemeyeceği gibi ibâha-i asliyye prensibine binaen mübah hükmünün de verilemeyeceğini, konunun şüpheli olmasından dolayı kaçınmanın daha evlâ olduğunu ifade etmektedir.²⁶

9- Risâle fi Hakki'l-Kahve: Dönemin diğer bir tartışmalı konusu ise kahve meselesidir. Hâdimî bu risâlede kahve konusunda dört görüş olduğunu ifade ettikten sonra bunları açıklamakta ve kahve konusunda kesin bir delilin olmadığını ve şüpheli bir içecek olduğunu ifade etmekle yetinmektedir.²⁷

10- Şerhu Eyyühe'l-Veled: İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *Eyyühe'l-Veled* adlı eseri üzerine yapılan bir şerh çalışması olup Hâdimî'nin en çok istinsah edilen eserlerinden biridir.

11- Risâle fi Sülûki'n-Nakşibendiyye: Nakşibendilik tarikatının mahiyetini, amacını ve ilkelerini açıklayan bu eser zıkr, sema ve vahdet-i vücud gibi tasavvufun temel konularını ele almaktadır.²⁸ Hâdimî'nin öğrencileri tarafından şerh edilmesi eserin kısa sürede yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca eser Muhammed Münib tarafından *Tühfetü'l-Müluk fi İrşâdi's-Sülûk* adıyla tercüme edilip 1266/1850 basılmıştır. Bunun dışında başka tercümeleri de bulunmaktadır.²⁹

Zikredilen eserler dışında basılmış ve yazma halinde bulunan birçok risâlesi bulunmaktadır. Hâdimî yazmış olduğu eserleri dışında Hadim'de ciddi bir kütüphaneye de sahipti. Bu kütüphanenin kurulup genişlemesinde Hacı Beşir Ağa ile Osman Şehdi Efendi'nin katkıları büyüktür. Hacı Beşir Ağanın yardımları ile kurulan kütüphane bir defterdâr olan Osman Şehdi Efendi'nin katkılarıyla genişlemiştir. Osman Şehdi Efendi Hâdimî'ye iki ayrı tarihte kitap vakfederek eğitim faaliyetlerine katkılarda bulunmuştur. 1175/1761 tarihli birinci vakfiyede bir taşra kütüphanesi için

26 Süleymaniye Ktp. Mehmed Nuri Efendi nr:49, Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 160-161.

27 Bkz. Süleymaniye Küt. Şehid Ali Paşa nr.2787, vr.82^b-83^a.

28 Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 110.

29 Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 163-178.

ciddi bir rakam sayılabilecek 447 kitap vakfetmiştir. Yapmış olduğu ikinci bağışta 5 kitap vakfetmiştir.³⁰ Şüphesiz bu zengin kütüphanenin Hâdim'in bir ilim merkezi olmasında katkısı büyüktür. 1290/1873 Konya Salnamesinde Hâdim kazasında bu kütüphanenin devam ettiği kaydedilmiştir. İlgili kaynakta Hâdim'de bir cami, dört mescit, dört mektep, bir medrese ve bir kütüphane ile yirmi dükkanın olduğu ifade edilmiştir.³¹ Sarıkaya'nın yapmış olduğu sayıma göre kütüphanede 544 cilt kitap bulunmaktadır. Şüphesiz bu kitaplar İslami ilimlerin bütün sahalarına yönelik temel eserler anlamına gelmektedir.³²

C) Öğrencileri

Hayatını telif ve tedrise vakfeden Hâdimî, bu telif eserlerle beraber birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Anadolu'nun bir kasabasında olmasına rağmen şöhreti her tarafa yayılmış ve Anadolu'nun birçok yerinden öğrenciler gelmeye başlamıştır. Özellikle Konya Hâdim çevresinde bulunan Karaman, Akşehir, Ankara, Amasya, Niğde, Tarsus, Adana ve Antalya gibi şehirlerden birçok öğrenci kendisine gelmiştir. Gelen öğrenciler bir taraftan medrese derslerini alırken bir yandan da tarikat âdâbını öğrenmişlerdir. Kısa sürede Hâdim, ilim ve tasavvufun merkezi haline gelmiştir.

Onlarca öğrenci yetiştiren Hâdimî'nin en önde gelen öğrencilerinden bazıları şunlardır:³³

1- Muhammed Saîd el-Medenî (ö. 1213/1798): Hâdimî'nin en büyük oğlu olan Muhammed, babasından aldığı eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve burada bazı medreselerde ders alıp-verdikten sonra Medine'ye müderris olarak atanmış sonrasında Haremeyn payesinde kadılığa

30 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 125-127; Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s. 202.

31 1290/1873 Konya salnamesi, s. 103, (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Salname, no: 481); Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 249.

32 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 249.

33 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, 236-241; Sarıkaya, 72 tane öğrencisini tespit etmiş ve bazıları hakkında bilgiler vermiştir. Bkz. Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s.198 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 78-80.

yükselmiştir. Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı haşiyesi ile Buhârî'ye yazdığı şerhiyle bilinmektedir. Haremeyn kadısı iken vefat etmiştir.³⁴

2- Abdullah Efendi (ö. 1192/1778): Hâdimî'nin oğlu olup Sarı Müftü olarak bilinmektedir. Babasının yanında eğitimini tamamladıktan sonra hem medrese derslerini vermiş hem de tarikat âdâbını öğrencilerine öğretmiştir. Babasının vefatından sonra Hâdim müftülüğü görevini yürütmüştür. Babasının eserlerine yaptığı şerh ve haşiyelerle beraber farklı alanlarla ilgili eserler de kaleme almıştır. Babasının *Mecâmi'ul-Hakâik* isimli eserine yazdığı ancak tam olmadığı anlaşılan şerhi daha sonra yazılan şerhleri ciddi anlamda etkilemiştir. Kendisinin şerhi dışında *Mecâmi'ul-Hakâik*'in en güzel şerhinin sahibi Mustafa Hulûsî Güzelhisârî (ö. 1253/1837) onun en gözde öğrencisidir.³⁵

3- Muhammed b. Yusuf el-Antâlî (ö. 1212/1798): Hâdimî'nin öğrencilerinden olan Antâlî, hem kendi döneminde hem de daha sonrasında etkili olmuş bir âlimdir. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Hâdim'e gitmiş ve Hâdimî'den dersler almıştır. Daha sonra eğitimini İstanbul'da sürdürmüştür. Hâdimî'nin hocası Kazâbâdî'nin yapmış olduğu imtihanda göstermiş olduğu başarıdan dolayı kendisine *Ayaklı Kütüphaneye* denilmiştir. Birçok medresede müderrislik ve farklı bölgelerde kadılık görevlerini yapmış ve Anadolu kazaskerliği görevinde iken vefat etmiştir.³⁶

4- Hafız İsmail el-Konevî (ö. 1195/1781): Konevî, Hâdimî'nin önemli öğrencilerinden biri olup eğitimini ondan aldıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve birçok medresede dersler vererek öğrenci yetiştirmiştir. Huzur derslerine katılmış olan Konevî, Beyzâvî üzerine yazmış olduğu yedi ciltlik haşiyeyle bilinmektedir. Enderun-i Hümayun başmuallimliğine getirilmiş ve hac dönüşü Şam'da vefat etmiştir.³⁷

34 Akifzade, *Mecmu'*, vr. 24^b; Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 201-203; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 79.

35 Akifzade, *Mecmu'*, vr. 24^a; Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 203-206; Koca, "Abdullah Hâdimî", *DİA*, XV, 24.

36 Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 208-210; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 79.

37 Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 212-215 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 80.

5- Gözübüyükzade İbrahim Efendi (ö. 1253/1838): İlk eğitimini Kayseri'de babasından aldıktan sonra Hâdim'e gitti ve Hâdimî'nin vefatına kadar ondan dersler aldı. Daha sonra Hâdimî'nin tilmîz-i hâssı Hüseyin Efendi'den derslerini tamamladı. Memleketine dönüp bir müddet farklı medreselerde ders verdikten sonra kendi medresesini kurdu. Vermiş olduğu derslerdeki yetkinliğinden dolayı kendisine Gözübüyükzade lakabı verilmiştir. Birçok alanda eserler telif etmiş ve *Mecmu'âtü'l-Kavâid* adlı eseri ile bilinir hale gelmiştir.³⁸

6- Muhammed b. Süleyman el-Kırkağacı (ö. 1268/1851): Hâdimî'nin öğrencilerinden biri olup Hâdimî'nin hayatı hakkında yazmış olduğu eserlerle bilinmektedir. Bu eserlerden biri *Risâle fî Ba'zı Evsâfî'l-Hamîde li'l-Üstad Ebî Saîd el-Hâdimî* olup Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi nr.1017 numarada Hâdimî'nin birçok risâlesinin bulunduğu mecmuanın 119^b-121^a varakları arasında bulunmaktadır. Diğeri ise *Menakibü'l-Veli el-Müfti el-Hâdimî* adını taşıyan ve aynı mecmuanın 109^b varağında bulunan bir varaklık eserdir.³⁹

Hâdimî zikrettiğimiz öğrenciler dışında birçok öğrenciye icazet vermiştir.⁴⁰ Osmanlı döneminde bir âlim için uzun süre bir medresede kalmak ve baştan itibaren yetiştirdiği öğrencilere icazet verip onları mezun etmek çokça karşılaşılan bir durum değildir. Çünkü Osmanlı dönemi ilmiye sınıfı çoğunlukla kariyer basamaklarını tırmanmak için bir medresede uzun süreli kalmazlar, başladıkları medresede 1-3 yıl kaldıktan sonra başka şehir ve başka medreselere tayin edilirlerdi. Bu da doğal olarak bir hocanın nezdinde eğitimine başlayan öğrencinin

38 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s.220-223; İbrahim Nesimî Gözübüyük, "Gözübüyükzade İbrahim Efendi", *DİA*, 1996, XIV, s. 160-161.

39 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 223-225; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 80.

40 Zikredilenler dışında bazı öğrencileri şunlardır: İsmail el-Gelenbevi, Osman Akşehrî, Kayıymzade Abdullah Efendi, Ali el-Kulavî, Mustafa Konevî, Salih Ankaravî, Ahmed b. Hasan el-Ürgübi, Abdullah Erzurumî, Alanyalı Kara Abdullah Efendi, Harputlu Seyyid Mustafa Efendi, Tireli Halil Efendi, Amidli Ömer b. Hüseyin, Kurra Efendi, Muhakkık Hüseyin Efendi, Saruhanlı Abdurrahman Efendi ... Detaylı bilgi için bkz. Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, 199-235.

aynı hocada eğitimini tamamlamasını zorlaştırmaktaydı. Kitabın belli kısımlarını bir medresede okuyan/okutan hoca tayininin çıktığı yeni medresede kitabı okutmaya ya baştan başlar eski yere kadar gelir ya da kaldığı yerden devam edip tamamlardı. Ama dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki bu kısa sürede hoca öğrencileri icazet verebilecek seviyeye getiremiyordu. Bu boşluğun kitap merkezli bir eğitim anlayışının olmasıyla kapatıldığını ifade edebiliriz. Şöyle ki kitabın belli bir bölümünü bir hocada okuyan öğrenci geriye kalanı başka bir hocanın yanında okuyabilmekteydi. Böylece hoca değişmesine rağmen kitabın baştan sona okutulması hocaların hızlı değişimin olumsuz etkisini kısmen azalttığı ifade edilebilir.⁴¹

D) *Mecâmi'ü'l-Hakâik* ve Tahkikinde Esas Alınan Nüshalar

Tam adı *Mecâmi'ü'l-Hakâik ve'l-Kavâid ve Cevâmi'ü'r-Revâik ve'l-Fevâid mine'l-Usûl* olan eser, 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde fıkıh usûlüne dair okutulan en önemli eserlerin başında gelmektedir. Eser sadece ders kitabı olarak kendisinden sonraki döneme etki etmekle kalmamış, sonraki çalışmaların temel kaynağı ve aynı zamanda yönlendiricisi konumunda olmuştur.⁴²

1- *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in İçeriği

Mecâmi'ü'l-Hakâik bir mukaddime, iki bab ve hatimeden oluşmaktadır. Mukaddimede felsefî ve mantıkî bir zeminde fıkıh usûlünün mahiyeti, mevzuu ve gayesi incelenmiştir. Fıkıh usûlünün mahiyetini tanımlı üzerinden ortaya koymaya çalışan Hâdimî, usûlü şöyle tanımlamıştır: “*Tafsilî delillerden fıkıhın istinbat edilmesine aracılık eden ilimdir.*”⁴³ Ya da “*Fıkıhî ahkâma götürmesi cihetiyle Kur'an, Sünnet, icmâ ve kıyas delillerinin ahvâ-*

41 Bedir, Bir Fakih Olarak Ebussuûd, (*Osmanlı'da İlm-i Fıkıh* kitabının içerisinde) s. 7-12.

42 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s. 260.

43 Şîrvânî ilgili tanımlı şöyle vermiştir: “İlm-i usûl, mesâil-i fıkhiyyeyi edille-i tafsilîyesinden istinbâta tavassul olunur ilimdir.”

lini inceleyen ilimdir."⁴⁴ Güzelhisârî'nin de ifade ettiği üzere birinci tanım usûl ilminin cihet-i vahde-i araziyyesi açısından yapılan bir tanım iken ikinci tanım cihet-i vahde-i zâtîyyesi açısından yapılan bir tanımdır.⁴⁵ Daha açık bir ifadeyle birinci tanım ilmin gayesine göre yapılmış iken ikincisi mevzusuna göre yapılmıştır.

Hâdimî, ilgili tanımları yaptıktan sonra şer'î delillerin dört ile sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten delil olup olmadığı tartışmalı olan şer'u men kablena, taharrî, örf, te'amül, istishab, zahir/ezhar ile amel, kur'a, sahabi görüşü gibi 18 delil zikretmektedir. Ancak bunların müstakil bağımsız birer delil olmadığını ve hepsinin Kur'an, Sünnet, icmâ ve kıyasa râci olduğunu ifade etmektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki Hâdimî'den önce bu deliller çoğunlukla fasit istidlaller başlığı altında incelenirken Hâdimî bunların tamamını eserinin başında zikretmekte ve onları ittifak edilen dört delile indirgeyerek formülleştirmektedir. Bir kısmını hemen incelerken bazılarını da bu dört delille bağlantılı olarak eserinin farklı yerlerinde işlemektedir. Devamında fıkhi hükmün usûlle ilişkisini mantıkî kıyas formu üzerinden örneklendirmektedir.⁴⁶

Usûl ilminin mahiyetini tanım üzerinden açıkladıktan sonra usûlün mevzusunu incelemeye geçen Hâdimî, usûl ilminin konusu hakkında zikredilen görüşleri sıralamaktadır. Buna göre kimileri usûlün konusunu "şer'î deliller, ictihad ve tercih" kimileri "şer'î delillerle sabit olması açısından hükümler" kimileri ise "hem delil hem de hüküm" olduğunu ifade etmiştir. Hâdimî ise Âmidî'nin (ö. 631/1233) "usûlün konusu delillerdir" görüşünü

44 Şîrvânî ilgili tanımı şöyle vermiştir: "Ahkâm-ı şer'iyyeye isâli cihetinden edillenin ahvâ-linden bahseder ilimdir dediler. Edille-i erba'a Kitâb, Sünnet, icmâ' ve kıyâsdir. Ya'nî bu dörde münhasırdır."

45 Güzelhisârî, *Menâfi'ü'd-Dekâik*, s. 12, Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 102.

46 Hâdimî, *Mecâmi'ü'l-Hakâik*, s. 1; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 103-104; Bedir, "Hâdimî'nin (ö.1176/1762) Mecâmi'ü'l-Hakâik İsimli Usûl Eseri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", (18. Yüzyıl Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Sempozyumunda sunulan tebliğ) https://www.youtube.com/watch?v=zSANpJRFWKI&index=8&list=PLtOOyK09eE18CMQcXQBmCHrG_ds7vIxle (erişim:23. 12. 2017).

benimsemiştir.⁴⁷ Mukaddimedede ele alınan en son konu ise ilmin gayesidir. Ona göre bu ilmin gayesi “iki dünya saadetini elde etmek için Allah’ın hükümlerini bilmektir.”

Hâdimî, eserin birinci babı olan edille/deliller kısmını kendi içinde Kur’an, Sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dörde ayırmaktadır. Kur’an bahsini de Kur’an’a has konular ile Kur’an ile Sünnet arasında ortak konular olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kur’an’a özgü meseleleri kısaca zikrettikten sonra ikisi arasında müşterek konuları incelemekte ve lafızlar konusuyla bu bölüme başlamaktadır. Lafızları Hanefî usûlcülerin yapmış olduğu dörtlü taksime göre inceleyen Hâdimî, Sadrüşşerî’a (ö. 747/1346) tarafından mücmel lafız yerine cem’-i münekker lafzı koyma anlayışını benimsemiş ve lafızları şöyle taksim etmiştir: a) Vaz’ Açısından: Hass, âmm, cem’-i münekker, müşterek. b) Lafzın Manaya Delaletinin Açıklığı ve Kapalılığı Açısından: Zahir, nas, müfesser, muhkem, hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih. c) Lafzın İsti’mali Açısından: Hakikat, mecaz (ek: hurûf bahsi burada incelenmektedir), sarîh, kinaye. d) Manaya Vukuf Açısından: İbare, işare, delalet ve iktizanın delaleti. (Fâsid istidlâller de burada işlenmektedir). Daha sonra Kur’an ve Sünnet arasında ortak konulardan emir-nehiy ile beyan konusunu işlemektedir. Bilindiği gibi nesih konusu Hanefî usûl düşüncesinde bir beyan türü olarak değerlendirilmektedir. Hâdimî de nesih beyanın bir kısmı olarak beyan bahsinde incelemiştir.

Kur’an ile Sünnet arasındaki ortak konuları inceledikten sonra sünnete has konuları işlemeye geçen Hâdimî, sünnetin vahiy ile olan ilişkisini ortaya koyduktan sonra haberlerin bize mütevâtir, meşhur ve âhad yolla intikal keyfiyetlerini incelemektedir. Daha sonra haberi aktaran râvide aranan şartlar ile râvinin fakih olması gibi durumları incelemiştir. İlgili konuları işledikten sonra hadiste inkita’ meselesi, haberlerin doğruluk dereceleri ve Hz. Peygamber’in fiilleri ile sünnet bahsini tamamlamaktadır. Hâdimî

47 Hâdimî, *Mecâmi'ul-Hakâik*, s. 78-90 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 104-108.

sünnet bahsine ek yaparak (teznib) şer'ü men kablenâ ile sahabî ve tâbiî görüşünü incelemiştir. Ekte işlenen bu konular giriş kısmında adını zikretmekle yetinip dört asla râci olduğunu ifade ettiği konulardan olup bunların sünnete râci olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁴⁸

Üçüncü şer'î delil icmâ olup onu “Hz. Muhammed’in ümmetine mensup müctehidlerin herhangi bir asırda şer'î ve içtihadî bir hüküm üzerinde görüş birliğine varmaları” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁹ İcmâyı kavli ve amelî olarak işledikten sonra gerçekleşme şartları ile bilgi değeri gibi durumları incelemiştir. Ancak icmâ bahsinde dikkat çeken nokta, daha önce pek fazla zikredilmeyen örf konusunun bir usûl meselesi olarak incelenmesidir. Hâdimî'nin örf meselesini usûlün bir konusu olarak incelemesi hem Hanefî geleneğine hem de genel olarak usûl literatürüne ciddi bir katkı olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği gibi fıkıh literatüründe ilk dönemlerden itibaren örfün dikkate alındığı bilinmekle beraber bunun usûlde incelenmesi çok geç bir zamanda olabilmıştır. Böyle bir gecikmenin farklı sebepleri olmakla beraber istihsân ve istislâhın bu ihtiyacı karşılamış olması muhtemeldir. Hâdimî örf konusunu icma konusunun sonunda fer/furu' başlığı altında incelemiştir. Örfü hem genel hem de özel bağlamları ve icmâ ile olan ilişkisi çerçevesinde incelemiştir. Kâşif Hamdi Okur, Hâdimî'nin örf anlayışı hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: “*Hâdimî, ictihad zamanında oluşan genel örfü amelî icmâ kapsamında değerlendirmekte; ictihad zamanında oluşan özel örf ile ictihad zamanından sonra oluşan genel örfü, amelî icmâyâ “ilhâk” ederek temellendirmektedir.*”⁵⁰

Dördüncü asıl ise kıyas olup onu “fer'de aslın illetinin mislinin bulunması sebebiyle, aslın hükmünün mislinin fer'de izhar edilmesi” olarak

48 Hâdimî. *Mecâmi'ül-Hakâik*, s. 80-100; ayrıca bkz. Okur, *Hâdimî Örneği*, 115-125.

49 Şîrvânî ilgili kısmın tercümesini şöyle ifade etmektedir: “İcmâ, ümmet-i Muhammed aleyhisselâmın müctehidlerinin bir hükm-i şer'î ictihâdî üzerine ve bazı kimselerin indinde şer'î ve gayr-ı şer'î umûrdan bir emir üzerine ittîfâk etmelerine denir.” Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, s.161; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 125.

50 Okur, Hâdimî'nin bu yaklaşımında Birgivi'nin etkisinin olmasını muhtemel görmektedir. Bkz. Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 132-134.

tanımlamıştır.⁵¹ İslam düşüncesinde kıyasın hücciyetine dair tartışmayı genel hatları ile aktardıktan sonra kıyasın şartları ile asıl, fer', aslın hükmü ve câmi' (illet) olan rükünlerini incelemektedir. İlet, illeti bilme yolları, kasır illet ve kıyasın hükümleri ile kıyas konusunu bitirmekte ve Hanefî usûl geleneğinde olduğu gibi kıyasa mülhak olan konulardan istihsân konusunu incelemektedir. Yine Hanefî usûl geleneğinde olduğu gibi istihsânı kıyasın bir parçası olarak ele alıp istihsân ile kıyas arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu bahsi illete yöneltile itirazlar ile mu'âraza ve tercih konusuyla tamamlamaktadır.⁵²

Kitabın ikinci babı ise hüküm konusuyla ilgili olup hüküm, hâkim, mahkûmün bih ve mahkûmün aleyh olmak üzere dört kısımda incelemiştir. Hüküm bahsinde şer'î hükümleri azimet ve ruhsat çerçevesinde incelemekte ve vaz'î hükümlerle konuyu bitirmektedir. Hâkim başlığı altında ise hüsün-kubuh meselesini kısaca işlemektedir. Üçüncü rükünde mahkûmün bih konusu ile hakların Allah hakları ve kul hakları olmasını işlemektedir. Mahkûmün aleyh olan dördüncü rükünde mükellef, ehliyet ve ehliyet arızaları gibi konuları incelemektedir. Bu bölümün sonunda *babün fi'l-ictihad* başlığı altında ictihad, taklid, müftî ve müsteftî ile ilgili konuları işlemektedir.

Hatime başlığı altında ise kavâid-i külliyyeyi işlemiştir. Nitekim eserin giriş kısmında zikretmiş olduğu ve dört asla râci olduğunu ifade ettiği delillerden biri de kavâid-i külliye idi. Diğer delilleri ilişkili oldukları asılların ardından işleyen Hâdimî, kavâid-i külliyyeyi bütün delilleri inceledikten sonra işlemiştir. Bu durum kavâid olarak ele alınan kâidelerin Kur'an, Sünnet, icmâ ve kıyasla bağlantılı olması ve hepsinin ardından işlenerek hepsine râci olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

51 Şîrvânî ilgili tanımı şöyle vermiştir: "Kıyâs, fer'de aslın illetinin mislinin vücûdu sebebiyle aslın hükmünün mislini fer'de izhâr etmeye dediler." Bkz. Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, s. 166; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 136.

52 Ayrıca bkz. Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 143-146.

Kavâidin, küllî veya ekseri olabileceğini ifade eden Hâdimî, bu başlık altında 153 küllî kâideyi alfabetik olarak zikretmiştir. Kavâidin bu şekilde usûle eklenmesi usûl tarihi açısından özellikle de Hanefî usûl geleneği için ayrı bir önem taşımaktadır. Daha önce *Eşbâh ve'n-Nezâir* kitaplarında küllî kâideler işlenmekle beraber usûlün bir konusu olarak incelenmesi yeni olarak değerlendirilmektedir. Hâdimî, dönemin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak küllî kâide seçimine gitmiş ve özellikle zarûret, maslahat, ihtiyaç gibi kâidelere ağırlık vermiştir.⁵³ İncelendiğinde *Mecâmi'û'l-Hakâik* metni içerisindeki küllî kâidelerin sayısının 180 civârında olduğu görülecektir.⁵⁴ Hâdimî'nin sunmuş olduğu bu kâideler sonraki literatürde de ciddi anlamda etkilemiştir. Kendisinden sonraki literatüre etkisini anlamak için *Mecelle'*ye bakmak yeterlidir. *Mecâmi'û'l-Hakâik*'de geçen küllî kâidelerin 67 tanesi *Mecelle'*nin başında yer alan 99 küllî kâide içerisinde yer almaktadır.⁵⁵

2- Mecâmi'û'l-Hakâik'in Te'siri

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *Mecâmi'û'l-Hakâik*'in usûl literatürüne en büyük katkısı örf konusu müstakil olarak işlemesi, hatime kısmında küllî kâideleri usûlün bir parçası olarak incelemesi ve müstakil delil olmaları ihtilafı olan on sekiz delili dört asla ircâ ederek onları formülleştirmesidir. Elbette ki katkıları bu alanlarla sınırlı değildir ancak bunlar, en fazla ön plana çıkan katkıları olarak görülmektedir. Bunun dışında hem kendi dönemine hem de kendinden sonraki literatüre ciddi etkileri söz konusudur.

53 Küllî kâidelerin seçimi ile dönemin olayları arasındaki bağlantı için bkz. Necmettin Kızılkaya, "Kavâid Usûl İlişkisi Hâdimî Örneği" (18. Yüzyıl Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Sempozyumunda sunulan tebliğ) https://www.youtube.com/watch?v=zSANpJRfWKI&index=8&list=PLtOOyK09eE18CMQcXQBmCHtG_ds7vIxle (erişim: 23.12.2017).

54 Okur, *Hâdimî Örneği*, s.183, Çeker, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Mecami'û'l-Hakâik Adli Eseri", s. 48.

55 Okur, *Hâdimî Örneği*, s.186 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 93.

Eserin yazıldıktan hemen sonra medrese müfredatına girmesi ve bir ders kitabı olarak farklı yerlerde okutulmuş olması, onun hem genel anlamda usûl literatürüne hem de özel olarak Osmanlı usûl çalışmalarına yapmış olduğu katkıyı göstermesi açısından manidardır. Yazıldığı zamandan itibaren defalarca istinsah edilmesi ve üzerine daha Hâdimî hayatta iken şerhlerin yazılmış olması ona gösterilen rağbetin nişanesidir. Eser çok kısa bir süre içinde yaygınlaşmış ve farklı bölgelerde ders kitabı olarak okutulmak üzere istinsah edilmiştir.

Eserin Ahmed Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu dönemde Mekteb-i Sultanî bünyesinde açılan Mekteb-i Hukuk'ta ders kitabı olarak okutulması kendisine gösterilen rağbeti ortaya koyması açısından önemlidir. İleride daha detaylı bir şekilde görüleceği üzere Ahmed Hamdî Şîrvânî Mekteb-i Hukuk öğrencilerinin eserden daha ziyade istifade etmeleri için eseri *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik* ismiyle tercüme edip bastırmıştır. *Mecelle'*nin daha iyi anlaşılması amacıyla bu eserin ders kitabı olarak seçilmesinin arkasında Ahmed Hamdî'nin gözlemlerine göre, eserin konuları veciz bir şekilde işlemekle beraber birçok mesele ve kâideyi içermesi ve hem mütekellimîn hem de fukaha metodu üzerine yazılan eserlerden faydalanmış olması vardır.⁵⁶

Temelde Sadrüşşeria (ö. 747/1346) ile Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) yöntemini kullanmış olan Hâdimî, bunlarla beraber İbn Hâcib (ö. 646/1249), Sübkî (ö. 771/1370), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) gibi kişilerin eserlerini de göz önünde bulundurarak klasik anlamda son usûl eseri olan *Mecâmi'ü'l-Hakâik* adlı eserini telif etmiştir.⁵⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi klasik anlamda fıkıh usûlü alanında yazılan son eserlerden olmakla beraber Türkçe usûl-i fıkıh alanında yazılan telif eserlerin yönlendiricisi olmuştur. Şöyle ki Ahmed Hamdi eseri

56 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 196-197 Şîrvânî, "ihtar", *Levami'*,s.2; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 97-99.

57 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 187.

Türkçeye çevirdikten sonra “bir fen bir lisana alınmadıkça fenn-i mezkûr o lisan sahibine ecnebî olur” kâidesini zikretmekte ve tercümeden sonra *Mecâmi'ü'l-Hakâik* ve şerhi *Menafi'ü'd-Dekâik* merkezli *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı bir eser kaleme almaktadır. Nitekim bilindiği gibi bu eser tespit edilen ilk Türkçe telif usûl-i fıkıh eserlerdendir.⁵⁸ Görüldüğü üzere *Mecâmi'ü'l-Hakâik* Türkçe telif usûl eserlerinin başlangıcında önemli bir rol oynamıştır.

Mecâmi'ü'l-Hakâik sadece Türkçe telif edilen usûl eserlerin başlangıcında önemli bir rol almakla yetinmemiş, Türkçe telif edilen eserlerin temel kaynağı olmuştur. Mahmud Esad'ın *Telhis-i Usûl-i Fıkıh* ile Sava Paşa'nın *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt* adlı eserler Hâdimî'den hem tertip hem de içerik açısından ciddi bir şekilde istifade etmişlerdir. Hatta Sava Paşa *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'i klasik eserler içerisinde hem muhteva hem de yöntem olarak en iyi eserlerden biri olarak zikretmektedir. Kendi eserinde de *Mecâmi'ü'l-Hakâik* ile *Mirâr*'dan çokça istifade ettiğini zikretmektedir.⁵⁹ Okur da *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in yapılan tercümesi bağlamında Türkçe usûl literatüründeki etkisini şöyle ifade etmektedir: “*Mecami*’in şerhi *Menafi*’den de yararlanarak yapılan çevirisi, Türkçe bir usûl literatürünün ortaya çıkmasına giden yolun ilk adımını teşkil ederek telif eserlerin habercisi olmuştur.”⁶⁰

Hâdimî'nin *Mecâmi'ü'l-Hakâik* eseri ona ayrı bir şöhret kazandırmıştır. Adeta onunla bilinir olmuştur. Nitekim bunu ifade edercesine mezar taşında şu ibareler bulunmaktadır: “*Merhum, Câmi'ü'l-mecâmi fî ilm-i usûl-i diniyye, Şârih-i Tarikat-ı Muhammediyye, Kutbü'l-ârifin, Gavsü'l-vâsiline, Ebû Sa'îd Muhammed el-Hâdimî, ruhuna Fâtihâ!*”⁶¹

58 Çöklü, *Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 26.

59 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 198-199, Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı*, I, 117, II, 52-54.

60 Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 199.

61 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s. 243.

3- *Mecâmi'ul-Hakâik*'in Nüshaları ve Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *Mecâmi'ul-Hakâik* Hâdimî daha hayatta iken istinsah edilip farklı medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ders kitabı olmasından dolayı birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Sarıkaya yapmış olduğu çalışmada *Mecâmi'ul-Hakâik*'in Türkiye kütüphanelerinde 21 yazma nüshasının olduğunu ifade etmiştir.⁶² Oysa yapmış olduğumuz araştırmada bu sayının yaklaşık iki katı nüshaya ulaştık. Araştırmamızda 23 tane tam ve tarihli nüsha, 12 tane tam ve tarihsiz nüsha ve 9 tane eksik nüshaya ulaştık. Tarihli nüshalardan 9 tanesi Hâdimî'nin vefatından önce istinsah edilmiştir. Geri kalanları ise vefatından sonradır. İstinsah yerlerine bakıldığı zaman Hâdim, İstanbul, Malatya ve Antep gibi yerler karşımıza çıkmaktadır. Nüshaların farklı şehirlerde bu şekilde istinsah edilmesi eserin kısa sürede medreselerin ders müfredatına girdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Tahkikte Esas Alınan Nüshalar ve Yöntem

Bu başlık altında yukarıda sayısını verdiğimiz bütün eserlerin künyelerinden ziyade yapmış olduğumuz tahkikte esas aldığımız nüshaları ve önemli gördüğümüz birkaç nüshanın tanıtımını ele alacağız. Şunu ifade etmek gerekir ki *Mecâmi'ul-Hakâik*'in daha önce iki tahkikli neşri yapılmıştır. Bunlardan biri son dönemde Hâlid Azîzî⁶³ tarafından yapılmışken diğeri de İlyas Kaplan⁶⁴ tarafından yapılmıştır. Bizi yeni bir tahkike iten temel sebep ise her iki tahkikte de bir takım hataları tespit etmemiz olmuştur. Ayrıca her iki tahkikte esas alınan nüshalar nispeten geç tarihli nüshalardır. Yapmış olduğumuz tahkikte ise esas aldığımız nüshaların her

62 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s. 109.

63 Hazırlamış olduğu metinden yararlanmamıza imkân veren Hâlid Azîzî'ye şükranlarımızı sunarız. Hâlid Azîzî'nin mastur tezi olarak hazırladığı eser Müessesetür-Risâle tarafından 2016'da yayınlanmıştır.

64 İlyas Kaplan'ın hazırladığı metin Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından 2016'da yayınlanmıştır.

ikisi de müellifin hayatında onun öğrencileri tarafından istinsah edilmiştir. Ayrıca problemli görülen yerlerin çözümünde Hâdimî'nin oğlunun şerhi ile Güzelhisârî'nin şerhindeki metin hakem olarak görülüp gerekli yerlerde onlara atıflar yapılmıştır. Bununla beraber yapılan tercihlerde Osmanlı dönemi baskısı ile Ahmed Hamdî Şirvânî'nin tercümede kullanmış olduğu ifadeler etkili olmuştur.

Tahkikte esas alınan nüshalar ile rumuzları şöyledir:

1- Süleymaniye Kütüphanesi Mehmet Asım Bey Koleksiyonu nr. 51'de bulunan nüsha 12 Rebi'ülevvel 1172 (13 Kasım 1758) tarihinde Hâdimî'nin öğrencisi Süleyman b. Mustafa el-Harpûtî tarafından Hâdim'de istinsah edilmiştir. Hocasının hizmetinde iken eseri istinsah ettiğini belirten Süleyman b. Mustafa el-Harpûtî, Hâdimî hakkında kullandığı “eş-Şehîr bi'l-meşârik ve'l-meğârib” gibi ifadeler Hâdimî'nin şöhretini göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Eser 73 varak olup etrafında birçok haşiye bulunmaktadır. Her sayfada 11 satır bulunan eserin zahriyesinde “Hâdimî Merhûmun Usûlü” ibaresi ile “Müderrisden Tosyalı Ali Efendi'nin bize emanetidir.” ibareleri bulunmaktadır. Ayrıca Mehmed Asım Bey'in mührü eserin farklı yerlerinde yer almaktadır. Tahkik metninde bu nüshaya “م” harfiyle atıfta bulunulmuş olup metninde bu nüshanın varak numaraları gösterilmiştir.

2- Manisa Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonunda bulunan eser 45 Ak Ze 1494 arşiv numarasıyla Manisa Yazma Eser Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin ferağ kaydına göre Hâdimî'nin öğrencisi İbrahim b. Veliyyüddin el-Harputî tarafından Hâdim'de 23 Şaban 1168 (4 Haziran 1755) tarihinde, yaylada erbain için i'tikafta oldukları bir zamanda istinsah edilmiştir. Toplam 27 varak olan eserin her bir sayfasında 19 satır bulunmaktadır. Ferağ kaydındaki dua cümlesinin eserin yaygınlaşması için yapılan bir dua olması (yesserallahu neşrehu) bu dönemde eserin henüz çok yaygınlaşmadığına yorumlanabilir. Bu nüshaya tahkik metninde “د” harfi ile atıfta bulunulmuştur.

Esas aldığımız bu iki nüsha dışında eserin değerli birçok nüshası da bulunmaktadır. Eserin hem yaygınlığını hem de istinsah edildiği yer ve zamanları göstermek adına örnek kabilinden birkaç nüshanın daha tanıtımını yapacağız.

1- Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesinde bulunup Milli Kütüphanede 03 Gedik 17217 arşiv numarasında bulunan eser, bir mecmuanın içerisinde bulunup (35^b-69^a) 1172'de Karahisar'da bulunan Gedik Ahmet Paşa Medresesinde Veli b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. Eser okunaklı bir nesih hatla yazılmış olup etrafında haşiyeler bulunmamaktadır. Her sayfada 21 satır bulunan eserin başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

2- Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi'nde bulunup Milli Kütüphanede 06 Hk 2895 arşiv numarasında kayıtlı olan eser Uzun Rûmî olarak bilinen İsmail b. Muhammed tarafından 1176 yılında İstanbul Beyazıt Medresesinde istinsah edilmiştir. Eser okunaklı bir nestalik hatla yazılmış toplam 30 varaktır. Her sayfada 23 satır bulunan eserin başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

3- Ankara Milli Kütüphanede 06 Hk 3055 arşiv numarasında bulunan eser, nispeten geç bir tarih olan 1203 yılında istinsah edilmiş olmakla beraber Hâdimî'nin oğlu Emin Efendi el-Hâdimî meclisinde yazılmış olması ona önem katmaktadır. Nüsha Şâkirzâde olarak bilinen Hasan b. Rıdvan adlı bir kişi tarafından istinsah edilmiştir. Okunaklı bir nesih hatla yazılan eserin her sayfasında 21 satır bulunmaktadır. Toplamda 33 varak olan nüshanın etrafında birçok haşiye bulunmaktadır.

Bu nüshalar dışında 1268'de Kırkağaç'ta (06 Hk 2172), 1178'de Antep'te (06 Mil Yz A 1643), 1173 yılında Hâdim Medresesinde (06 Hk 2889) yazılan nüshalar da bulunmaktadır. Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, *Mecâmi'ul-Hakâik*'in Osmanlı döneminde ilk baskısı 1273/1856'da olmakla beraber 1318/1900'e gelinceye dek birçok baskısı yapılmıştır. Özellikle Matbaa-i Âmire, Mahmud Bey, Bosnalı Muharrem Efendi, Mustafa Efendi

ve Ahmed Hulusi Efendi gibi dönemin önemli matbaaları tarafından basılmış olması ona atfedilen önemi göstermektedir.⁶⁵

4- *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in Şerhleri

Mecâmi'ü'l-Hakâik'in kısa bir süre içerisinde birçok yerde istinsah edilmesi ve ders kitabı olarak okutulması, hakkında şerh, haşiye ve tercüme çalışmalarının yapılmasını sağlamıştır. *Mecâmi'* baştan sona şerh, bir kısmının şerhi ve sadece küllî kâideler kısmı olan hatime şerhleri olmak üzere üç tür şerh çalışmasına konu olmuştur.

Eserin ilk defa kimin tarafından bütün bir şerh çalışmasına konu edildiği araştırmacılar arasında tartışmalıdır. İlk tam şerhin Antepli Muhakkik Abdullah Efendi'ye (ö. 1219/1804) ait olduğu ifade edilmekle⁶⁶ beraber yaptığımız araştırmada ondan önce eseri şerh eden âlimlerin olduğunu tespit ettik. Bizim yaptığımız tespitlere göre ilk şerh Hâdimî'nin vefatından iki yıl sonra Ebû Hasan Halil el-Malatî tarafından yapılmıştır. Eser 1177/1764 yılının Ramazan ayının ortalarında tamamlanmıştır. Diyarbakır Yazma Eser Kütüphanesi 21 Hk 1680 arşiv numarasında kayıtlı olan şerhin ferağ kaydına göre eser 1177 yılının Ramazan ayının ortalarında Ebû Hasan Halil el-Malatî tarafından yazılmıştır. Müstensihin ferağ kaydında ise nüshanın Ali Asım b. Muhammed Rüştü el-Arabgirî adlı bir müstensih tarafından 1329 yılının Recep ayında istinsah edildiği bilgisi mevcuttur. Toplamda 116 varak olan nüshanın her bir sayfasında 25 satır bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir mühür veya temellük kaydı bulunmamaktadır.⁶⁷

Şüphesiz *Mecâmi'ü'l-Hakâik* üzerine yazılan ve en çok bilinen şerh, eğitimini Hâdim'de Hâdimî'nin oğlu Abdullah Efendi'nin yanında tamam-

⁶⁵ Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 265.

⁶⁶ Sarıkaya, *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 261; Akifzâde onun eserlerini sayarken *Şerhü'l-Mecâmî'* ile Hâdimî'nin *Arais* adlı mantık eserine yazdığı şerhi zikretmektedir. Onun *Mecâmi'* üzerine şerh yazdığı bilinmekle beraber ilk şerh değildir.

⁶⁷ Sarıkaya, Hâdimî'nin oğlu Muhammed Saïd el-Medenî'nin biyografisini verirken Halil el-Malatî'nin onun öğrencisi olduğunu zikretmektedir. Ancak onun şerh çalışmasına atıfta bulunmamıştır. Sarıkaya *Ebu Saïd el-Hâdimî*, s. 203.

layan Mustafa b. Muhammed Hulûsî el-Güzelhisârî'ye (ö. 1253/1837) ait *Menâfi'ü'd-Dekâik fi Şerhi Mecâmi'i'l-Hakâik* adlı çalışmasıdır.

Güzelhisârî, Aydın vilayetinde doğup eğitimini Hâdim'de Hâdimî'nin oğlu Abdullah Hâdimî'nin yanında tamamladıktan sonra memleketine dönmüş ve müderrislik vazifesini üstlenmiştir. Fıkıh usûlü, kelim ve tasavvuf alanında derinleşen Güzelhisârî, şöhretini *Mecâmi'ü'l-Hakâik*e yazdığı şerh ve İbrahim el-Halebî'nin *Haleb-i Sağır* adlı fûrû' fıkıh eserine yapmış olduğu haşiyeyle kazanmıştır. Nakşibendi şeyhi olup birçok kişiye icazet vermiştir. Güzelhisârî şerhini 1246/1830 yılında tamamlamış ve 1273/1856 ve 1308/1890 yıllarında İstanbul'da iki defa, 1288/1871 yılında ise Kahire'de basılmıştır. Eserin Osmanlı medreselerinde Molla Hüsrev'in *Mirât*'ını unutturacak kadar şöhret bulduğu ifade edilmektedir. Bu şerh çalışması da dolaylı olarak *Mecelle* ile Sava Paşa'nın *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Etüt* adlı eserinin ana kaynakları arasına girmiştir.⁶⁸

Yukarıda görüldüğü üzere ilk şerh yazarlardan biri Hâdimî'nin büyük oğlu olan Muhammed Saîd'in öğrencisi Ebû Hasan Halil el-Malatî iken diğeri Hâdimî'nin diğeri oğlu Abdullah Efendi'nin öğrencisi Güzelhisârî'dir. Bu da Hâdimî'nin eserinin bizzat oğulları tarafından ders kitabı olarak okutulduğunu göstermektedir. Her iki şerhi karşılaştırdığımızda metin bakımından Güzelhisârî'nin Malatî'den birçok yerde istifade ettiği izlenimi uyanmaktadır. Ancak Güzelhisârî eserinin girişinde daha önce *Mecâmi'* metnini açıklayan doyurucu bir şerhin olmadığını ifade etmektedir. Oysa yukarıda görüldüğü üzere *Mecâmi'* Güzelhisârî'den önce Malatî tarafından şerh edilmiştir. Güzelhisârî'nin böyle bir yargıya varması eseri görmemiş olma ihtimalini de akla getirmektedir. Bir başka belki de daha makul gerekçe ise her ikisinin de Abdullah Hâdimî'nin eksik şerhin-

68 Sarıkaya, *Ebu Saîd el-Hâdimî*, s.260-262; Okur, *Hâdimî Örneği*, s. 98-99.

den istifade etmiş olma ihtimalidir. Güzelhisârî'nin Abdullah Efendi'nin şerhini bir bütün olarak kendi şerhine derç ettiğini söyleyebiliriz. Kimi yerlerde ibareler dahi birebir aynı olmakla beraber kimi yerlerde ihtisar kimi yerlerde ise şerh etmiştir. Ancak Malatî'nin şerhine herhangi bir atfına rastlanmamaktadır. Her iki şerh arasındaki benzerliğin sebebinin Hâdimî'nin oğullarının kendisine talebelik yapmasından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hâdimî'nin her iki oğlu da babalarının yanında eğitimlerini almışlardır. *Mecâmi'ü'l-Hakâik* eserini de babalarından okudukları şekilde şerh edip öğrencilerine aktarmış olma ihtimalleri yüksektir.

Elimize ulaşan bu iki tam şerhin dışında eserin sadece bir kısmına yapılan şerh çalışmaları da bulunmaktadır. Şüphesiz eksik ilk ve en önemli şerh, Hâdimî'nin oğlu Abdullah Efendi'ye aittir.⁶⁹ Bu şerh çalışması *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in emir bahsinin vaktin durumlarının anlatıldığı kısma kadardır. Bu da yaklaşık eserin 1/3'ne tekabül etmektedir. Türkiye kütüphanelerinde yapmış olduğumuz incelemelerde beş tane nüshasına ulaştık. Bunların künye bilgileri şöyledir: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü arşiv no: 42 Kon 738; Süleymaniye Ktp. Atıf Efendi nr. 714; Süleymaniye Ktp. A-Tekelioğlu nr. 201; Manisa Yazma Eser Kütüphanesi arşiv no: 45 Hk 8234; Amasya Yazma Eser Kütüphanesi arşiv no: 05 BA 1406.

Abdullah Efendi'nin bu eksik şerhi Süleyman Kırkağacı (ö.1268/1851) tarafından tamamlanmıştır. Yukarıda künye bilgisi olan 45 Hk 8234; 05 BA 1406; 42 Kon 738 arşiv numaralarındaki nüshaların içinde Kırkağacı'nın tekmilesi de bulunmaktadır. Diğer iki nüshada ise tekmile bulunmamaktadır.

69 Bu şerh çalışması ile iki nüshasının tespitini ilk defa Usûl Atölyesinde Prof. Dr. Murteza Bedir hocamız tarafından yapılmış olup kendisine teşekkürü borç biliriz.

Bu iki eksik ve aynı zamanda birbirlerini tamamlayan şerhler dışında *Mecâmi'ul-Hakâik*'in küllî kâidelerini içeren Hâtîme kısmı üzerine yapılan şerh çalışmaları da mevcuttur. Şüphesiz bilinen en meşhur şerh, Süleyman Kırkağacı'nın (ö.1268/1851) hâtîme şerhidir. Bu şerh Abdullah Efendi'nin şerhine yazmış olduğu tekmilenin bir parçası olup daha sonra özel bir ilgiye mazhar olarak müstakillen istinsah edilmiştir. Yaptığımız tespitlere göre eserin tekmile içinde üç, müstakil olarak da dört nüshası bulunmaktadır. Bu şerhlerden bir kısmında mukabele kaydı (06 Hk 2172) bulunmaktadır, bir kısmı ise Kırkağaç'da Hacı Süleyman Efendi Medresesinde istinsah edilmiştir (06 Hk 3528). Kırkağacı'nın şerhi Osmanlı döneminde neşredildiği gibi günümüzde de tahkikli neşri Muhammed Ammad en-Nâblusî tarafından hazırlanmış olup 2014'de İstanbul'da Yasin Yayınevi tarafından basılmıştır.

Süleyman Kırkağacı'nın hâtîme şerhi dışında tespit ettiğimiz diğer bir hâtîme şerhi de Seyyid Muhammed el-Âlâî'nin şerhidir. Bu şerh Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi nr. 2844'te kayıtlı olup toplam 43 (1^a-43^a) varaktır. Seyyid Muhammed el-Âlâî, nüshanın ferağ kaydında hocasının babası "vâlidü üstazına" Hâdimî'nin kavâid-i külliye kısmına yazdığı şerh olduğunu belirtmektedir. Ferağ kaydındaki bilgilere göre Seyyid Muhammed el-Âlâî, Antalya Alanya (Alâî) doğumlu olup Konya Ders-i âmmlarındandır. Seyyid Muhammed el-Âlâî, eserini 1230 yılının Cemaziyylevvel (Nisan 1815) ayının ilk Çarşamba gününde bitirmiştir. Nüshanın ferağ kaydında ise ilgili nüshanın Seyyid Muhammed b. Es-Seyyid Ahmed el-Bozkır tarafından istinsah edildiği bilgisi bulunmaktadır. Ancak istinsah tarihi bulunmamaktadır.

Hâtîme üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi nr. 880'de bulunan eserdir. Bu eser Seyyid Edîb b. Ali et-Tarsûsî tarafından 1285 yılında Kırkağacı'nın hâtîme şerhi üze-

rine yapılan bir şerh çalışmasıdır. Ferağ kaydındaki bilgiye göre Seyyid Edîb b. Ali et-Tarsûsî, Edirne'de bulunan Hacı Bayram Efendi Medresesinin müderrisidir. Aynı zamanda kendisinin Âsitane'de kalıp Sultan Beyazıd-ı Veli Medresesinde müderrislik yaptığını da belirtmektedir. Eser 15 Recep Cuma günü 1285 (1 Kasım 1868) yılında tamamlanmıştır.

5- *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in Tercümeleri

1- Hanif İbrahim Efendi (ö.1189/1775) Tercümesi: Hanif İbrahim Efendi eğitimini İstanbul'da alan ve devrin önde gelen hattatlarından meşketmiş önemli bir âlimdir. Özellikle hadis ve siyer alanlarına ilgili olup bu alanlarda hem eserler telif etmiş hem de tercümeler yapmıştır. Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* adlı eserini *Hulâsatü'l-vefâ fî şerhi's-Şifâ* adıyla tercüme etmiştir. Bu tercümesinden dolayı “Şârih-i Şifâ” olarak anılmıştır. Diğer önemli tercümesi ise *Mecâmi'ü'l-Hakâik* tercümesidir.⁷⁰ Bu tercüme ulaşabildiğimiz kadarıyla tek nüsha olarak günümüze gelmiştir. Nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Tyn. 3692 numarada kayıtlıdır. Ancak nüsha tam olmayıp nesih bahsine kadarki kısmı elimize ulaşmıştır. Eserin zahriyesinde “Terceme-i Mecâmi' fî'l-usûl Hanîf Efendi” ibaresi bulunmaktadır. Diğer bir kayıt ise Halis Efendi Kütüphanesinin kaydıdır. Tercüme incelendiğinde çoğunlukla ilk önce Hâdimî'nin Arapça metni, birebir olmasa dahi verildikten sonra serbest bir şekilde tercüme edildiği görülmektedir. Toplam 61 varak olup her sayfada 24 satır bulunmaktadır.

2- Ahmed Hamdi Şirvanî (ö. 1307/1890) Tercümesi: Tam adı *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'il-Hakâik* olan eseri bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde inceleyeceğimizden burada ismini zikretmekle yetineceğiz.

70 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî*, s. 260, Akpınar, “Hanîf İbrâhim Efendi”, *DİA*, 1997, XVI, 39-42.

II. AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ (ö.1890) VE *LEVÂMÎ'Ü'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'İ'L-HAKÂİK* ADLI ESERİ

A) Hayatı

Ahmed Hamdî Şîrvânî, günümüz Azerbaycan sınırları içinde kalan Şîrvân⁷¹ bölgesinin merkezi idare şehri olan Şemâhî'de doğmuştur. Doğum tarihi hakkında 1828/1243 ve 1831/1247 olmak üzere iki farklı rivayet bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarındaki bilgiler esas alındığında 1247/1831 tarihinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.⁷² Ancak Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin torunu ve *Seyâhatnâme (Hindistan, Svat, Afganistan)* adlı eserini yayına hazırlayan Fatma Rezan Hürmen dedesinin doğum tarihini 1828 olarak vermektedir.⁷³

Müderriş Abdullah Efendi'nin (d.1790)⁷⁴ oğlu olan Ahmed Hamdî ilk eğitimini memleketi Şîrvân'da aldıktan sonra müderriş olarak göreve başlamıştır. Memleketinde almış olduğu eğitimle Arapça ve Farsça'yı iyi derecede

71 Azerbaycan'da yer alan ancak günümüzde mevcut olmayan tarihi bir şehirdir. Eski dönemlerde Albanya ve Aran'ın bir kısmı olup halk arasında Ahvan diye adlandırılan Şîrvân Kür nehri, Kafkas dağları ve Alazan çayı arasında yer almaktadır. Adının nereden geldiği hakkında farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre ismi Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enû-şîrvân'dan gelmektedir. Şîrvân, Sâsânîler döneminde Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden biriydi ve gemilerin şehrin ortasına gelebileceği kadar geniş bir kanalının olduğu söylenmektedir. Bölge VII. Yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra valiler tarafından yönetilmiş ve uzun süre Şîrvânşâhlar yönetiminde kalmıştır. Bu dönemde kurulan Şemâhî şehri Şîrvân'ın merkezi olmuştur. Bölge 1578'de Osmanlı idaresi altına girmiştir. Osmanlı Devleti, Safeviler ve Ruslarla bölgenin hâkimiyeti hususunda savaşlar yapmış ve 1826 yılında bölge tamamen Rusların kontrolüne girmiştir. Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesiyle Şîrvân bölgesi tekrar Azerbaycan Devleti'nin bir parçası olmuştur. Bkz. Aydın, Mustafa, "Şîrvân", *DİA*, XXXIX, 204-206.

72 BOA, DH.SAİDd.4/116; Tefvîk Biren, *Hatıralar*, I, 37.

73 Şîrvânî, *Seyâhatnâme*, hzl. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Arma Yayınları, 1995, s.5; Murat Şimşek, Mehmet Arıtürk, "Şîrvanlı Ahmed Hamdî'nin Mecâmi' Tercümesinin "Hâtıme: Kavâid-i Külliyye" Bölümü", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* sy.25, 2015, s.499-525. Mahmut Özcan, *Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin "Makaletü'l-Urefa Fi-Mesaili'l-Hukema" Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış yüksek lisans tezi) Fırat Üniversitesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Elazığ, 2005.

74 Tefvîk Biren dedesinin doğum tarihini zikretmiş olmakla beraber vefat tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Sadece soyadının Yetimzâde olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Tefvîk Biren, *Hatıralar*, I, 37, BOA, DH.SAİDd.4/116.

öğrenmiştir. Daha sonra 1855 yılında İstanbul'a göç etmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. Arapça ve Farsça'nın yanında Fransızca'yı da iyi derecede öğrenmiş ve her üç dili üst düzeyde kullanarak bu dillerden çeviriler yapmıştır.⁷⁵

1277/1860 yılında 29 yaşındayken Maârif Meclisi'nde girdiği bir imtihanda başarılı olmuş ve 600 kuruş maaş ile Şebinkarahisar Rüştîye Mektebine başmuallim olarak atanmıştır. Burada iki yıl öğretmenlik yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Arşiv belgesinde geliş sebebi olarak me'zunen kaydı geçmektedir. Daha sonra İzmir Rüştîye Mektebi başmuallimliğine 750 kuruş maaşla nakledilmiştir.⁷⁶

1281/1864 senesinde devriye müderrisliğine nail olmuştur. Daha sonra bu görevinden istifa etmiş ve 1283/1866 senesinde aynı miktarda maaş ile Tahrîr-i Emlâk Kalemî'ne dâhil olmuştur. 1284/1867'de 2000 kuruş maaş ile Erzincan sancağı Emlâk Muharrirliği'ne başlamış, 1285/1868'de görevi değiştirilerek 2250 kuruş maaş ile Tahrîr-i Emlâk Komisyonu azalığına (tapu kadastro komisyonu) atanmıştır. Arşiv belgesine göre bu komisyon 1285 yılında kurulmuş, ancak 1288'de lağv edilmiş ve Ahmed Hamdî'ye 1000 kuruş ma'zuliyyet maaşı tahsis edilmiştir. 1289/1872 senesinde aylık 2000 kuruş maaş ile Tahrîr-i Emlâk Riyâseti müdür yardımcılığına (Riyaset muavinliği diye geçmektedir) atanmıştır. Bu senenin sonlarında Devriye mevleviyetine⁷⁷ terfi etmiştir.⁷⁸

75 Tefik Biren, *Hatıralar*, I, 37.

76 BOA, DH.SAİDd.4/116; Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 9.

77 Osmanlı ilmiye teşkilatında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Osmanlı devletinde kadılıklar rütbeleri itibarıyla "mevleviyyet kadılıkları" ile "kazâ kadılıkları" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Osmanlı'da Bursa, Edirne, İstanbul ve Balkanlar ile Arap toprakları gibi tecrübeli kadıların ihtiyacı duyulan yerlere gönderilen kadıların mevleviyyet kadılıkları denilmektedir. Bu kavram XV. yüzyılın ortalarından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu kadılıkların sıralama ve rütbeleri zamanla değişikliğe uğramıştır. Hem ücret hem de itibar bakımından farklı sıralamalara tabi tutulmuşlardır. Ücret bakımından yevmi 300 ile 500 arasında değişmekteydi. İtibar bakımından ise devriye, mahreç, bilâdî-ı hamse ve Haremeyn mevleviyyetleri şeklinde bir sıralama mevcuttur. Bkz. Fahri Unan, "Mevleviyyet", *DİA*, yıl: 2004, cilt: 29, sayfa: 467-468.

78 BOA, DH.SAİDd.4/116; Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 9 | Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 99.

1291/1874 yılında Tahrîr-i Emlâk Riyasetinin kapanmasından sonra Ahmed Hamdî yaklaşık bir yıl 1000 kuruş ma'zuliyet maaşı almıştır. 1291 yılında 1000 kuruş aylık ile Meclis-i Maârif azalığına dâhil olmuştur.⁷⁹

1294/1877 senesinde Mahreç Mevleviyeti'ne terfi etmiştir. Yine bu sene mevcut maaşına 5000 kuruş zam yapılarak özel bir görev (me'muriyet-i mahsûsa) ile Hindistan, Afganistan ve Svat'a şehbender/konso-
los⁸⁰ olarak gönderilmiştir. 8 ay süren bu özel görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmüştür. Bu görev esnasında gördüklerini akıcı bir üslupla kaleme almış ve *Seyâhatnâme* adıyla yayınlamıştır.⁸¹

Ahmed Hamdî Şirvânî, Hindistan seferi dönüşü İstanbul'a gelmiş ve II. Abdülhamid'in eğitim politikalarında aktif rol almıştır. Bu bakımdan Tanzimat dönemi reform hareketlerine tanık olan ve yeni eğitim modellerinin uygulanmasında aktif rol oynayan önemli bir âlim ve bürokrattır. Eğitim politikaları çerçevesinde birçok ilim dalının ders kitaplarını hazırlama görevi kendisine verilmiştir.

1296/1879 yılında Maârif Nezâreti beş kısma ayrıldıktan sonra Telif ve Tercüme Dairesi'nin müdürlüğüne Ahmed Hamdî getirilmiştir. 1297/1880'de Edirne pâyesi rütbesine terfi etmiş ve aylık maaşı 1500 kuruş artırılmıştır. 6 Ramazan 1298'de (2 Ağustos 1881) 2000 kuruş maaş ile Matbaalar İdaresi Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1881 yılında Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi birleştirilmiş ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur. Ahmed Hamdî 13 Safer 1299'da (3 Ocak 1882) 3000 kuruş aylıkla Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyaseti'ne atanmıştır.⁸²

79 BOA, DH.SAİDd.4/116.

80 Osmanlılarda önceleri tüccarlar arasındaki ihtilâfı çözmekle görevli memur iken daha sonra konsoloslığa dönüşen dış temsilcinin unvanı. Bkz. Ali İbrahim Savaş, "Konsolos" *DİA*, yıl: 2002, cilt: 26, sayfa: 178-180.

81 Bu kitap torunu Fatma Rezzan Hürmen tarafından yayına hazırlanarak basılmıştır. Ahmed Hamdî Şirvânî, *Seyâhatnâme*, haz. Fatma Rezzan Hürmen, Arma Yayınları, 1995, Tevfik Biren, *Hatıralar*, I, 37.

82 BOA, DH.SAİDd.4/116; Şimşek ile Arıtürk "Şirvanlı Ahmed Hamdî'nin Mecâmi' Tercümesinin "Hâtıme: Kavâid-i Külliyye" Bölümü", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* sy.25, 2015, s. 2.

Heyetin Osmanlı'da basılacak bütün kitapları denetleme ve gümrüklerden geçecek kitapları kontrol etme görevlerinin yanında bütün okulları teftiş etme görevleri de bulunmakta idi. Aynı sene içinde Haremeyn-i Muhteremeyn Mevleviyeti ile taltif olunmuş ve kendisine Mecîdî nişanı verilmiştir. 13 Şaban 1300'de (19 Haziran 1883) 1000 kuruş zam ile maaşı 4000 kuruşa ulaşmış, 8 Şevval 1300'de (12 Ağustos 1883) Devlet-i Âl-i Osmanî nişanına⁸³ nail olmuştur. 26 Safer 1300'de aynı maaş ile becayiş yaparak Meclis-i Maârif azalığına tayin edilmiştir.⁸⁴

Bütün bu idari görevlerinin yanında tedris faaliyetinden de geri durmayan Şîrvânî, Tanzimat döneminde yeni açılan mekteplerde müderris olarak görev almıştır. Bilindiği gibi Tanzimat dönemi yeni bir hukuk dili ve felsefesinin oluşturulmaya çalışılması açısından önceki dönemlerden ayrılmaktadır. Bu dönemde yeni statülü mahkemeler kurulmuş ve bu mahkemelerin ihtiyaçları karşılamak üzere de hukuk mektepleri⁸⁵ açılmıştır. Bu girişimlerden biri de Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si bünyesinde açılan Hukuk Mektebidir. Mekteb-i Hukuk 1878 yılında kurulmuş olup Haziran 1880 yılında eğitime başlayan bir kurumdur.⁸⁶

83 Bu nişan 18 Ağustos 1309'da sultan II. Abdülhamid tarafından ihdas edilmiştir. Altından ve beyzi şeklinde olup ortasında II. Abdülhamid'in "el-Gâzî" unvanlı tuğrası vardır. Hânedanın uygun bulduğu kişilere, devlete yardım eden yabancı hükümdarlara, hânedan erkânına ve padişaha üstün hizmette bulunan yüksek rütbeli memurlara verilmektedir. Artuk, "Nişan" *DİA*, yıl: 2007, cilt: 33, sayfa: 154-156.

84 BOA, DH.SAİDd.4/116; Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 11.

85 "XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde "mektep" kelimesi mahalle/sıbyan mektepleri için kullanılırdı. Askerî modernleşme teşebbüsleri çerçevesinde yeni mekteplerin kurulması ve ardından darülfünun kurma teşebbüsleriyle bu kelime medrese dışındaki eğitim-öğretim kurumlarını anlatan yeni bir içerik kazandı." Mektepler aynı zamanda gayr-ı müslimler ile Müslümanların birlikte eğitim görmelerine imkân sağladığı için eşitlik ve Osmanlılık politikası istikametinde toplumsal tabakaları yakınlaştıracı bir araç olarak da görülmüş olmalıdır. Bkz. Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 23.

86 Mekteb-i Hukuk 1878 yılında kurulmuş olup Haziran 1880 yılında eğitime başlayan bir kurumdur. Bu kurumun ortaya çıkması hukukun modernleştirilmesi fikrine dayanmaktadır. Mektepler, Müslüman ile gayr-ı müslimlerin beraber eğitim gördüğü eşitlikçi bir anlayışın ürününü temsil etmektedir. Temel hedef, Nizamiye Mahkemelerine nitelikli hâkim, savcı, adliye memuru ve avukat yetiştirmektir. Mekteb-i Hukukun ilk müdürü bir mühtedi olan Mehmed Emin Efendi'dir Mekteb-i Hukuktaki hocalar ise medrese kökenliler, bürokrasi kökenliler ve gayr-ı müslimler olmak üzere üçe ayrılabilir. Bu ayırım kesin olmamakla beraber genel yapıyı ortaya koyan bir ayırmadır. Geniş bilgi için bkz. Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 3, 34-40, 95.

Yeni açılan bu mektepler medreselerden farklı olarak hem Müslüman hem de gayr-i Müslimlerin eğitim alabildikleri eşitlikçi kurumlardır. Mekteb-i Hukuk da bu çerçevede kurulmuş ve temel amacı Nizamiyye Mahkemelerinde görevlendirilmek üzere nitelikli hâkim, savcı, avukat ve memur yetiştirmektir. Bu amaca matuf olarak ders programları oluşturulmuştur.

Mekteplerin ders programlarının hazırlanmasında öncü rol oynayan Cevdet Paşa(1822-1895), *Mecelle*'yi sadece bir kanun olarak tasarlamadığı için hâkim yetiştirmek üzere açılan bu mekteplerde ders kitabı olarak okutmuştur. Mekteb-i Sultanî'nin de ders programına *Mecelle*'yi eklemiştir.⁸⁷ *Mecelle*'nin daha iyi öğrenilmesi için de Sava Paşa'nın (1832-1905)⁸⁸ da desteğiyle *Mecâmi'û'l-Hakâik*'i ders programına dâhil etmiş ve bu dersi vermek üzere de Ahmed Hamdî Şîrvânî'yi hoca olarak getirtmiştir.⁸⁹ Şîrvânî, öğrencilerin usûl ilmini daha iyi öğrenmeleri için okutmuş olduğu *Mecâmi'û'l-Hakâik*'i tercüme etmiş ve sonuna mantık, münâzara ve cedel ilimlerine dair risaleler eklemiştir. Bu çabası daha sonra müstakil Türkçe muhtasar usûl metnini yazmaya doğru evrilmiştir. Şîrvânî, Hukuk Mektebi'nde takriben 1875-1880 yılları arasında fıkıh usûlü derslerini vermiştir.⁹⁰

87 Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 9.

88 Yanyalı bir ailenin çocuğu olan Sava Paşa, tıp eğitimini görmüş, Girit valiliği, Hariciye nazırlığı ve Mekteb-i Sultanî müdürlüğünü yapmış önemli bir kişidir. Fıkıh ilmine meraklı olan Sava Paşa bu alanda *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* adında bir eser kaleme almıştır. 1874 yılında Mekteb-i Sultanî müdürlüğüne getirilince fıkıh derslerine bir öğrenci gibi girmeye başlamıştır. İlk önce Mekteb-i Hukuk'ta Rauf Paşa'nın *Mecelle* derslerine katılarak fıkıh bilgisini arttırdı. Bu dersler esnasında *Mecelle*'nin anlaşılabilmesi için usûlün de bilinmesi gerektiği kanaatine vardı. Buna binaen hem fûru hem de hukuk nazariyesine yani usûle ayrı bir önem vermeye başladı. Bu düşüncelerini Hukuk Mektebi müdürü ve Roma hukuku hocası Mösyö D'Hollys'e açıkladı. Bunun üzerine bir yandan İbrahim el-Halebi'nin (ö. 1549) *Mültekâ'l-Ebbûr* ile Molla Hüsrev'in (ö. 1480) *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm* adlı eserleri incelerken öte taraftan Kütahyalı Nuri Efendi'den de özel usûl dersleri aldı. Bkz. Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 9-15.

89 Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 9.

90 Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri* s. 93-94.

Usûl ve aklî ilimlerin yanında özellikle de Abdüssettâr Efendi'nin⁹¹ Mekteb-i Hukuk'ta *Mecelle* ve fıkha giriş derslerini vermekle görevlendirilmesinden sonra önceden okuttuğu *Arazi Kanunnamesi* dersi, Şîrvânî tarafından okutulmaya başlanmıştır. Şîrvânî yaklaşık olarak 1881-1882 yıllarında Arazi Kanunnâmesi ile Tapu Nizamnâmeleri ve Muamelâtı hocalığı yapmıştır.⁹²

Bürokrat ve müderris kimliğinin yanında te'lif ve tercüme işlerini de aksatmayan Şîrvânî, birçok eser kaleme almıştır. İlmî birikimi ve bildiği dillerden dolayı hocalığı süresinde Maârif Nazırlığı tarafından kendisine bazı ilim dallarında ders kitabı hazırlama görevi verilmiştir. Bu görev çerçevesinde mekteplerde okutulmak üzere irili ufaklı birçok eser yazmıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca⁹³ dillerine ileri derecede hâkim olan Şîrvânî yetkinliğini adeta gösterircesine *Makâmât-ı Harîrî*'yi tercüme etmiş *Mütercim-i Makâmât-ı Harîrî* olarak tanınmıştır.⁹⁴

Şîrvânî'nin göstermiş olduğu bu bürokratik ve ilmî başarısı soyu tarafından da devam ettirilmiştir. Sıddıka Hanımla evli olan Şîrvânî'nin bir oğlu ve iki kızı vardır. Oğlu Mehmet Tevfik Biren⁹⁵ Osmanlı'nın son döneminde önemli görevler üstlenmiş bir bürokrattır. Osmanlı'nın son Şûrâ-

91 Doğum tarihi bilinmeyen Abdüssettâr Efendi, Mekteb-i Hukuk'da uzun yıllar fıkah dersleri okutmuştur. Temyiz mahkemesi üyesi iken Mekke-i Mükerrerme mollası unvanını aldı (1887). Aynı yıl hac için Mekke'ye gitti, kısa bir müddet sonra da Tâif'te vefat etti (5 Eylül 1887) ve oraya defnedildi. Bkz. Hulûsi Yavuz, "Abdüssettâr Efendi", *DİA*, yıl: 1988, cilt: 1, s. 304.

92 Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 72-73.

93 Ahmed Hamdî *Medhal-i İnşâ* adlı eserinde inşâ tarihini anlatırken zikrettiği eski eserlerden biri hakkında "Elân Fransız lisânı üzerine mevcûd ve mütedavildir" kaydından Fransızca ilmi gelişmeleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Şîrvânî, *Medhal-i İnşâ*, s. 8.

94 Tevfik Biren *Makâmât-ı Harîrî*'yi Arapça bilenlerin bile hakkı ile anlayamadıkları için Ahmed Hamdî'nin tercümei çok güzel bir şekilde yapmasından dolayı bu lakabı aldığını ifade etmektedir. Tevfik Biren, *Hatıralar*, I, 37.

95 1867 yılında İstanbul'da doğan Mehmed Tevfik eğitimini tamamladıktan sonra 3 Eylül 1885'te Bâbîâlî (Hariciye Nezareti) Terceme Odasında mülazemete başladı. Daha sonra Mâbeyn-i Hümâyun'a (Yıldız Sarayı) kâtip olarak atandı. On iki sene bu görevde bulunduktan sonra Selanik, Konya, Yemen, Bursa ve Ankara gibi yerlerde vali olarak görev yaptı. Ayrıca Yüksek Ticaret Mektebi, Hukuk Mektebi, Yüksek Mühendis Mektebi gibi kurumlarda muallimlik yaptı. Birkaç defa Maliye Bakanlığı görevi üstlendi. 11 Şubat 1956 yılında İstanbul'da vefat etti. Bkz. Biren, *Hatıralar*, I, 15-16, 33-44.

yı Devlet Reisliği ve Maliye Nazırlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Mehmet Tevfik'in eşi Emine Naciye Hanım da kültürlü ve zeki bir kadın olup Sanâyi'-i Nefise Mektebi için Avrupa'dan getirtilen Ressam Salvatore Valeri'den resim dersleri almış ve önemli bir portre ressamı olmuştur.⁹⁶

Ahmed Hamdî Şîrvânî 13 Cemâziyelevvel 1307'de (4 Ocak 1890) yılında İstanbul'da ansızın vefat etmiş ve Eyüp kabristanına defnedilmiştir.⁹⁷

B) Eserleri

Ahmed Hamdî üstlenmiş olduğu idâri görevlerinin yanında birçok alanda eser te'lif ve tercüme etmiş âlim bir devlet adamıdır. Toplamda 21 kitap, 4 makale ve bir risalesi bulunmaktadır Onu daha yakından tanıyabilmek adına eserlerini kronolojik olarak inceleyeceğiz. Her bir eserin hikayesini ve içeriğini kısa bir şekilde tanıtarak hangi alanlarda ne tür eserler kaleme aldığını göstermeye çalışacağız. Ayrıca beş padişahın⁹⁸ hükümdarlık dönemlerine tanıklık eden Şîrvânî'nin hangi eserini kime ithaf ettiğini ilgili eserleri tanıtırken ele alacağız.⁹⁹

1- Usûl-i Coğrafya (1283/1866)

Şîrvânî coğrafya alanında üç eser yayınlamıştır. Bunlardan birincisi *Usûl-i Coğrafya* adını taşıyıp Cortambert'in yazmış olduğu eserin tercümesidir. Enlem-boylam, yeryüzündeki sular, kıtalar, hayvanlar ve bitkiler gibi konuları incelemektedir. Şîrvânî *Usûl-i Coğrafya-i Sağîr*'in sonunda bu eseri ilk defa kendisinin tercüme ettiğini ve askeri komutanlar (umerâ) nezninde çokça beğenilip Bahriyye ve Berriye mekteplerinde ders kitabı

96 Eserlerinden bir kısmı Tevfik Biren'in *Hatıraları*'nın sonunda Fatma Rezan Hürmen tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Tevfik Biren, *Hatıralar*, II, 576-584.

97 Tevfik Biren, *Hatıralar*, I, 37-39; Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s.12; Mahmut Özcan, *Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin "Makaletü'l-Urefa Fi-Mesaili'l-Hukema" Adli Eseri*, s. 10-11.

98 Ahmed Hamdî, Sultan II. Mahmud (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1861-1876), Sultan V. Murad (1876-1876) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1918) Han olmak üzere beş padişahın hükümdarlığını görmüştür.

99 Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 4.

olarak okutulduğunu ifade etmiştir. *Usûl-i Coğrafya*'nın bu şekilde beğenilmesinin ardından onun üslubuna mutabık kalarak Osmanlı coğrafyası (ahvâl-i memâlikî'd-devleti'l-aliyye) hakkında bilgileri de ekleyerek soru ve cevap formunda *Usûl-i Coğrafya-i Sağîr* adıyla yayınlamıştır. Şîrvânî eseri 15 Şaban 1288'de (30 Ekim 1871) tamamladığını bildirmektedir. Eser 156 sayfa olarak basılmıştır.

İncelediğimiz *Usûl-i Coğrafya-i Sağîr*'in sonundaki Şîrvânî tarafından Arapça olarak yazılan bilgi notuna göre bu alanlarda daha fazla bilgi edinmek isteyenler kendisi tarafından yazılan *Nüzhetü'l-Büldân li Tanşiti'l-İhvân* (*Usûl-i Coğrafya-i Kebir*) adlı esere başvurmaları gerekmektedir.¹⁰⁰ Bu eserin aslı Cornelius Van Alen Van Dyck tarafından yazılan *Mir'âtü'l-Vadiyye fî'l-Kürreti'l-Arziyye*¹⁰¹ adlı eserdir. Şîrvânî bu eseri tercüme etmiş ve birçok yeni bilgi eklemiştir. Bir mukaddime ve beş bab olarak tasarladığı eserinde coğrafya ilmi hakkında bilgi verdikten sonra sırasıyla Avrupa, Afrika, Ermenistan, Arap coğrafyası, Rusya, Fars bölgesi, Türkistan, Hindistan, Çin, Mısır, Afrika bölgesi, Amerika kıtası, Malezya ve daha sonra Anadolu vilayetleri hakkında bilgiler vermektedir. Eser Yemen vilayeti ile son bulmaktadır.¹⁰² Bölgeler hakkında çok ayrıntı bilgiler veren Şîrvânî'nin bu bilgilere devlet arşivlerinden ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle Anadolu'yu anlatılırken Müslüman ile gayr-ı Müslimlerin sayısına varacak kadar detaylı bilgiler vermektedir. Sultan Abdülaziz Han'a ithaf edilen eser 2 Muharrem 1292 (8 Şubat 1875) yılında İstanbul Şeyh Yahya Efendi Matbaası tarafından yayınlanmıştır.¹⁰³

100 Şîrvânî, *Usûl-i Coğrafya-i Sağîr*, s. 156.

101 Eserin baskısındaki ferağ kaydına göre eserin ilk hali 12 Şubat 1852, ikinci hali 10 Nisan 1871, üçüncü gözden geçirilmesi ise 28 Nisan 1885 yılında yapılmıştır. Şîrvânî'nin tercümesinde esas aldığı birinci veya ikinci halidir. Üçüncü hali Şîrvânî'nin tercümesinden sonra yapılmıştır.

102 Şîrvânî, *Nüzhetü'l-Büldân li Tanşiti'l-İhvân* (*Usûl-i Coğrafya-i Kebir*) s. 2-6.

103 Mihran Matbaasından çıkan *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı eserinin sonunda Ahmed Hamdî'nin matbu eserlerinin listesi verilirken Coğrafya eserinin üç defa gözden geçirildiğini ve tashih edildikten sonra renkli boyalarla haritaların eklendiğini ve üçüncü baskısının yapıldığını ifade etmektedir.

2- Suverü'l-Kevâkib (1868)

Yıldız takımları ve burçlara dair olan bu eser, adını yıldız takımların şekillerini açıklamasından almaktadır. Bütün yıldız takımlarını tespit etmenin insan gücünü aşan bir durum olduğu zikredildikten sonra vaktin tespiti ve yolda veya denizde yön bulmada yardımcı olması açısından âlimlerin yıldız ilmine özel önem gösterdiklerini dile getirmektedir. Hem Batlamyus gibi gayr-ı müslim hem de Müslüman âlimlerin bilgileri çerçevesinde yıldız takımlarını incelemektedir.¹⁰⁴

Eser İstanbul'da Tasvir-i Efkâr Matbaası'nda 15 Ramazan 1284 (7 Ocak 1868) yılında 56 sayfa olarak basılmıştır.

3- Makâletü'l-Urefâ fî Mesâilî'l-Hukemâ (1285/1868)

Filozofların tartıştığı birçok meseleye tasavvufçuların bakış açısını da ekleyerek tartışan Şîrvânî, özellikle Gazzâlî, İbn Arabî ve Sühreverdî gibi kişilerin görüşlerini vermektedir. Eserde filozofların görüşlerini zikrettikten sonra sûfî yönü olan Gazzâlî, İbn Arabî ve Sühreverdî gibi kişilerin görüşlerini aktararak tartışmayı zenginleştirmektedir. Görüşlerin tercihinde Gazzâlî'nin etkisi hâkim olmakla beraber kimi yerlerde işrâkî felsefenin de etkisi görülmektedir. Gazzâlî'nin *Tehâfût* geleneğine dayanan ve onu rehber edinerek meseleleri tartışan Şîrvânî, müstakil bir ekolün görüşlerini benimsememiştir.¹⁰⁵

Bir mukaddime, üç bab ve bir hatimeden müteşekkil olan eser İstanbul'da Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaasında 15 Muharrem 1285 (8 Mayıs 1868) yılında 83 sayfa olarak basılmıştır.¹⁰⁶

4- Teshîlü'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâ'î (1288/1872)

Eser, özellikle şiirlerin sanatsal yönlerinden olan arûz, kafiye ve bed'î gibi sanatları kolaylaştırmak adına geniş ve basit bir şekilde kaleme aldığı

104 Şîrvânî, *Suverü'l-Kevâkib*, s. 2-4, 55.

105 Özcan, *Şîrvânî'nin "Makâletü'l-Urefâ fî-Mesailî'l-Hukema" Adlı Eseri*, s. 5, 6, 82-83.

106 Şîrvânî, *Makâletü'l-Urefâ*, s. 2-3.

derleme tarzında bir eserdir. Muhammed b. Kays Havârizm'in *Mü'cem*'i, Behram Serahsî'nin *Gayetü'l-Aruziyîn* ile Abdullah Kureşî'nin eserleri gibi bu alana dair eserlerden istifade ederek hazırlamıştır. İki mukaddime, üç kısım ve bir hatimeden oluşan eser devrin sultanı, Sultan Abdülaziz Han'a sunulmuştur. 17 Zilhicce 1288 (27 Şubat 1872) yılında İstanbul'da Terakki Matbaasında 59 sayfa olarak basılmıştır.¹⁰⁷

5- Tercüme-i Makâmât-ı Harîrî (1290/1873)

Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Basrî el-Harîrî'ye (516/1122) ait olan *Makâmât* adlı eserin tercümesidir. İstanbul Yahya Efendi Matbaasında 1290 yılında 450 sayfa olarak yayınlanmıştır. Eserin başına Kamil Paşa, Ahmed Şervân Efendi, Muhammed Emin el-Cündî, Hoca Mecid Efendi, Cevdet Paşa, Sami Paşa ve Râşid Paşa gibi dönemin önemli adamları tarafından takrîzler yazılmıştır. Ahmed Hamdî bu eserini dönemin sultanı, Sultan Abdülaziz Han'a ithaf etmiştir. Bu eser çokça beğenilmiş olup Şirvânî artık "Mütercim-i *Makâmât*" olarak bilinir olmuştur.¹⁰⁸

6- Hulâsatü'l-Ferâiz fî Halli'l-Gavâmiz (1291/1874)

Bazı kaynaklarda ismi *Hulâsatü'l-Ferâiz ma'a'l-Hisâb* şeklinde geçen bu eser temelde iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım eserin adından da anlaşıldığı gibi hesap ilmi yani matematik ile ilgili temel bilgileri içerirken ikinci kısmı ferâiz meselelerini ele almaktadır. Eserin sonunda miras taksimine dair şema bulunmaktadır. Eser 1291/1874'de Beyazıt meydanındaki Şeyh Yahya Efendi Matbaasında basılmıştır.¹⁰⁹

7- Belâgat-i Lisân-i Osmânî (1293/1876)

Rüstiye ve İdâdiye mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmak üzere Maârif Nezâreti tarafından 20 Ramazan 1293 (9 Ekim 1876) senesinde

107 Şirvânî, *Teshîlül-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*, s. 2-3, 171.

108 Şirvânî, *Tercüme-i Makâmât-ı Harîrî*, s. 1-10.

109 Çöklü, *Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 14.

Matbaa-i Âmire'de basılmış olup 128 sayfadır.¹¹⁰ Ahmed Hamdî eserinin ihtâr kısmında Ahmed Cevdet Paşa tarafından bu dersi verme görevinin kendisine tevdi edildiğini, derste okuttuğu bilgileri bu şekilde bir risale formunda kaleme aldığını belirtmektedir. Eser Ahmed Cevdet Paşa'nın meşhur *Belâgat-ı Osmâniyye*'sinden önce kaleme alınmış olup Türkçe yazılmış ilk belâgat eseri olduğu ifade edilmektedir.¹¹¹ Hem Şîrvânî'nin hem de Cevdet Paşa'nın eseri Arapça belâgat eserlerindeki meânî, beyân ve bedî' sıralaması çerçevesinde kaleme alınmıştır. Basıldığı dönemde Meclis-i Maârif azalarından olan Ahmed Hamdî, eserinin sonunda Abdülhamit Han dönemi mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmak üzere basılmasını şeref olarak gördüğünü ifade etmektedir.¹¹²

8- *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'î'l-Hakâik* (1293/1877)

İleride daha detaylı inceleneyeceği için burada sadece zikretmiş olmakla yetineceğiz. Eser 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında 312 sayfa olarak yayınlanmıştır.

9- *Mukaddime-i Mantık* (1293/1877)

Türkçe telif edilmiş muhtasar bir mantık risalesi olup hem müstakil hem de *Levâmi'* ile beraber basılmıştır. İstanbul'da el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası tarafından 1293/1877'da *Levâmi'ü'd-Dekâik* ile beraber 24 sayfa olarak basılmıştır 1299/1883'da ise İstanbul Babiâli caddesindeki 10 numaralı Kitaphâne-i Esad Matbaasında 40 sayfa olarak basılmıştır.¹¹³

110 Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 15.

111 Atabey Kılıç, *Ahmed Hamdî Belâgat-i Lisan-i Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin)*, s. 9-11, Ahmed Cevdet Paşa ile Ahmed Hamdî'nin eserlerinin karşılaştırılması için bkz. Eyüp Barlak, *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî ile Belâgat-ı Osmâniyye'nin Mukayesesi*, s. 3-5.

112 Şîrvânî, *Belâgat-i Lisan-i Osmânî*, s.125. Atabey Kılıç tarafından 2007 yılında Kayseri'de Laçin Yayınları tarafından basılmıştır.

113 Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 14.

10- Mukaddime-i İlm-i Münâzara (1293/1877)

Münâzara âdâbına dair olan bu eser de *Levâmi'û'd-Dekâik* ile birlikte 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında 25 sayfa olarak basılmıştır.

11- Mukaddime-i İlm-i Cedel (1293/1877)

Cedel ilmine dair bu risale de *Levâmi'û'd-Dekâik* ile birlikte 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında 42 sayfa olarak basılmıştır.

12- Risale-i Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire (1293/1877)

Cedel ilminin ince meselelerine dair bu risale Esirüddin el-Ebherî'nin risâlenin tercümesi olup *Levâmi'û'd-Dekâik* ile beraber 1293/1877'de İstanbul el-Hâc Mustafa Efendi Matbaasında 8 sayfa olarak basılmıştır.

13- Telhîs-i Sarf ve Nahv (1297/1880)

Türkçe olarak Arapça dilbilgisine dair bu eserin yazılış amacını Ahmed Hamdî girişte açıklamaktadır. Buna göre medreselerdeki öğrenciler Arap dili gramerini Arapça eserlerden öğrenebiliyorlarken mektepteki öğrencilerin grameri Arapça eserlerden öğrenmesi ayrı bir çaba ve yorgunluğu gerektirmekteydi. Daha önce tercüme ve tertip edilen bazı eserler olmakla beraber yeteri kadar istifadeli olmadıkları için Maârif Meclisi tarafından kendisine bu alanda bir eser yazma talebinin iletildiğini belirtmektedir. Bu isteğe binaen anlatımı Türkçe, örnekleri Arapça olan bu eseri yazdığını ifade etmiştir.

II. Abdülhamid Han dönemi eğitim politikaları çerçevesinde mekteplerde ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu eserin her bir bölümünün sonunda bölüme dair örnek sorular eklenmiştir. Bu bakımdan dönemin eğitim anlayışının tespiti için önemli veriler sunmaktadır.

Ayrıca girişinde Maârif Nezareti tarafından Ahmed Hamdî, Tercüme Dairesi Müdürü olarak tavsif edilmekte ve eserin öğrenciler için makbul

olması temennisiyle basıldığı bildirilmektedir. İstanbul'da Mahmud Bey Matbaasında 1297/1880 yılında 164 sayfa olarak basılmıştır.

14- **Nasâyihü's-Şübbân (1298/1881)**

Güzel ahlak ile ilgili âyet ve hadis ile bilgin ve âlimlerin güzel sözlerini içeren bir ahlâk kitabıdır. Bir mukaddime, on iki fasıl ve bir hâtimeden oluşmaktadır. *Gençlere Nasihat* adıyla da bilinen bu eser Maârif Nezareti tarafından kontrolden geçirildikten sonra herkesin istifadesine sunulmak üzere 5 Şevval 1298 (R.18 Ağustos 1297/ M. 30 Ağustos 1881) yılında basılmasına izin verilmiştir. 1298 Zilka'de ayının sonlarına doğru (Ekim 1881) eserini bitiren Şîrvânî, başındaki tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık 1.5 ay sonra basılmıştır. İstanbul'da Muhammed Esad Efendi'nin yardımıyla Mehmet Esat Efendi Matbaası tarafından 1298/1881 yılında 144 sayfa olarak basılmıştır.¹¹⁴

15- **Medhal-i İnşâ (1299/1882)**

Edebî bir üslupla inşa sanatına dair yazılan bu eser adından da anlaşıldığı üzere temel seviyede bir kitaptır. Bir mukaddime ve sekiz bölümden oluşan eser inşa ilmini şöyle tarif etmiştir: “Fenn-i inşâ, sahîfe-i hâtırada mürtesem olan makâsîd ve me'ânîye delâlet eden ibârâtı her türlü terâkîb-i mensûrenin sebk ve tertîbini bildirir ilimdir.”¹¹⁵

İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası tarafından 1299/1882'de 148 sayfa olarak basılmıştır. 1302/1885'te ise ikinci baskısını yapmıştır.

16- **Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh (1882/1884)**¹¹⁶

Muhtasar Usûl-i Fıkıh adını taşıyan bu eser Türkçe ilk usûl eserlerinden¹¹⁷ olup *Levami'ü'd-Dekâik*'in sistematîği takip edilerek yazılmış dili

114 Şîrvânî, *Nasâyihü's-Şübbân*, s.1-3, 144.

115 Şîrvânî, *Medhal-i İnşâ*, s. 4.

116 Özcan, *Şîrvânî'nin "Makâletü'l-Urefâ fi Mesâil-i'l-Hukemâ" Adlı Eseri*, s. 2.

117 Çöklü'nin yapmış olduğu tespite göre Türkçe ilk usûl-i fıkıh eseridir. Bkz. Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 26.

sade kısa bir eserdir. Fıkıh usûlünü daha önce okumamış ve bu eğitime yeni başlayan Hukuk Mektebi öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Şîrvânî ilk önce *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'i okutmuş ve öğrencilerin daha fazla istifade etmeleri için eseri tercüme etmiştir. Şîrvânî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre tercüme öğrencilere ağır gelmiştir. Buna binaen Şîrvânî “hakikaten bir fen, bir lisâna alınmadıkça fenn-i mezkûr, o lisan sahibine ecnebî olur” kaidesini zikrederek tercümeden ziyade müstakil bir eser olarak *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*ı kaleme almıştır. Eseri hazırlarken *Mecâmi'*, *Tavdih*, *Mir'ât*, *Menâr*, *Usûl-i Pezdevî*, *Muhtasar-ı İbn Hâcib*, Râzî'nin *el-Mahsûl*'ü ile Sübkî'nin *Cem'ü'l-Cevâmî*'i gibi hem fukaha hem de mütekellimîn usûlcülerinin eserlerinden faydalandığını ve örneklerin muamelattan olmasına özel önem gösterdiğini belirtmektedir.¹¹⁸ Ancak eser incelendiğinde *Mecâmi'* ile *Mir'ât*'ın merkezde olduğu görülmektedir. Özellikle küllî kaidelere dair çokça açıklamada bulunmaktadır.¹¹⁹

Alanında ilk sayılabilecek *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, basılmadan önce dönemin birçok âlimine gönderilmiş ve onlar da incelemeleri neticesinde esere takrîz yazmışlardır. İlk takrîz “ulûm-i akliyye ve nakliyyede asrımızın allâme-i İbn Kemal'ı ve fenn-i târihte bî-müdânî İbn Haldun-i sâni devletlu Cevdet Paşa Hazretlerinin takrîz-i âlileri” olarak tavsif ettiği Ahmed Cevdet Paşa'ya aittir. Ahmed Cevdet Paşa eserin yaklaşık yüz sayfalık kısmını okuyup üzerine notlar almış ve bu notlar eserin sonuna sonnot şeklinde iliştirilip basılmıştır. İlgili notlarda farklı eserlere müracaat etmesi, kimi noktalarda *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'e özel atıflarda bulunması gibi tavsiyelerde bulunmaktadır.

İkinci takrîz Karin Abâdzade Ömer Hilmi Bey tarafından yazılmış kısa bir takrîzdir. Üçüncü takrîz ise *Mecelle* heyeti azalarından Abdüssettar Efendi'ye ait olup eserin Türkçe güzel bir muhtasar usûl eseri olduğunu ve bu alanda bir çıkış açacağı umudunu dile getirmektedir. Devamında

118 Şîrvânî, *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 14-17.

119 Çöklü, *Şîrvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, s. 14, 26.

Abdurrahman Süreyya Efendi'nin takrîzleri ve beyitleri bulunmaktadır. Zikredilen kişiler dışında başka kişilerin de takrîzleri bulunmakla beraber bunların geç ulaştığı için basılamadığı ifade edilmiştir. Eser 14 Zilka'de 1302 (25 Ağustos 1885) yılında Mihran Matbaası tarafından İstanbul'da basılmıştır.¹²⁰

17- Seyâhatnâme (Hindistan, Svat, Afganistan) (1294/1883)

Ahmed Hamdî'nin Sultan II. Abdülhamid tarafından 1294/1877 yılında Hindistan'a özel bir görevle gönderilmesini konu edinmektedir. Şirvânî yolculuk boyunca şahit olduğu her olayı ayrıntılı bir şekilde akıcı bir üslupla anlatmaktadır. Deniz yolculuğu ile başlayan seferinde İngilizler ile ilgili birçok dakik malumatı zikretmesi onun bir nevi istihbarat toplamak üzere de gönderildiği izlenimini uyandırmaktadır. Yaklaşık bir yıl süren bu yolculukta başından geçenleri İstanbul'a döndükten sonra Encümen-i Teftiş ve Mu'ayene reisliği esnasında yazmıştır.

Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyâhatnâmesi İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası tarafından 1300 yılında 289 sayfa olarak basılmıştır. Daha sonra Günlük Ticaret Gazetesi ve son olarak Fatma Rezan Hürmen tarafından günümüz alfabesine aktarılarak Arma Yayınları tarafından 1995 yılında 172 sayfa olarak basılmıştır.

18- Rehnümâ-yı Mükâleme-i Fârisî (1301/1884)

Farsça konuşma klavuzu olarak hazırlanan bu eserin girişinde Ahmed Hamdî, Fars dilinin inceliğinden ve güzelliğinden bahsederek konuşulduğu ve eğitiminin yapıldığı yerleri zikretmekte ve bu bağlamda Rusya'ya özel bir atıfta bulunmaktadır. Osmanlıca'da Farsça'dan alınan birçok kelime ve terkip olduğunu ve diğer bölgelere nazaran Farsça eğitimine daha fazla ihtiyaç duyduğumuzu dile getirmektedir. Bununla beraber mekteplerde verilen Farsça derslerine yeteri kadar önem veril-

120 Çöklü, *Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûlü Fıkıh*, 14.

mediğini özellikle de konuşmanın hiç gündeme bile getirilmediğini yakınlıkla ifade etmektedir. Ancak öğrencilerin özellikle şiir okuduktan sonra konuşma hususunda heveslendiklerini gördüğünü ve bu ihtiyacı karşılamak üzere rehber niteliğindeki bu eseri hazırladığını ifade etmiştir. Eser günümüz yabancı dil konuşma klavuzlarından farksızdır. İstanbul'da (Dersâdet) Mahmud Bey Matbaası tarafından 1301/1884'te 45 sayfa olarak basılmıştır.¹²¹

19- Tecârib-i Hikemiyye ve Kimyeviyye (1301/1884)

Şirvânî, eserin giriş kısmında hikmet (amelî felsefe) ve kimya ilimlerin bilinmesinde birçok faydanın olduğunu, buna binaen eseri Fransızca'dan tercüme ettiğini ifade etmiştir. Ancak müstakil bir eserden yapılan bir tercümeden ziyade Fransızca yazılmış birçok eserden yapılan seçmelerin tercümesidir. Aletler, madenler, madenlerin birleşimi ile yapılan deneyler gibi konuları içermektedir.¹²² Eser İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası tarafından 1301/1884 yılında 40 sayfa olarak basılmıştır.¹²³

20- Kavâid-i Selîmiyye (1302/1885)

Farsça dilbilgisi olarak gençler için hazırlanan bu eser Nezaret-i Celîle-i Maârif-Maârif Meclisi tarafından Ahmed Hamdî'den istenmiştir. Bu isteği işlerin yoğunluğundan dolayı biraz geciktirmiş olsa da bazı zevatın teşviki ile eseri tamamlamıştır. "Kavâid-i Fârisî-yi Selimiyye" adıyla da bilinen bu eser tatbikatlı bir Farsça sarf ve nahiv eseridir. Daha çok örnekler üzerinden bir anlatıma gidilen eser, ders kitabı olarak hazırlandığı için sonunda okutulurken takip edilmesi gereken yöntem ile ek bilgilerle zenginleştirilmesi gereken noktalara dair açıklamalarda bulunmaktadır.

121 Şirvanî, *Rehnumâ-yı Mükâleme-i Fârisî*, s. 1-5.

122 Örnek kabilinden şu başlıkları zikredebiliriz: Suda ıslandıkça mer'i olmayan yazı, buzda havanın bulunduğunu ispat etmek, Kafurun suya tesiri kimyevi. Bkz. Şirvanî, *Tecârib-i Hikemiyye ve Kimyeviyye*, s. 1-5, 21-25, 40.

123 Şirvânî, *Tecârib-i Hikemiyye ve Kimyeviyye*, s. 1-5, 21-25, 40.

1302/1885 yılında Matbaa-i Osmaniye tarafından İstanbul'da 56 sayfa olarak basılmıştır. Ahmed Hamdî bu eseri bastırıldığı zaman Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığı görevini yürütmekteydi.¹²⁴

Zikredilen eserleri dışında bazı risalelerin de olduğu ifade edilmekle beraber kendilerine ulaşamadığımız için burada incelemedik. Ancak şunu ifade edebiliriz ki dönemin eğitim politikaları çerçevesinde mekteplerde okutulmak üzere birçok eser kaleme almış ve bu eserler müstakil Türkçe eserlerin yazılmasında öncü olmuşlardır. Bu etkisi dönemin âlimleri tarafından da dile getirilmiştir. Bütün eserleri günümüz diline çok yakın olup sade bir üslupla yazılmışlardır. Ayrıca eserlerin baskılarının kısa sürede bittiğini ve birkaç baskı yaptığını *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*'ın Mihran baskısının sonundaki bilgi notundan anlamaktayız. Bu bilgi notunda eserlerin listesi verildikten sonra ikinci baskısını yapanları sıralamakta ve Coğrafya gibi üçüncü baskısını yapanları zikretmektedir. Daha sonra *Levâmi'ü'd-Dekâik*, mantık, münâzara, cedel, *Belâgat-ı Osmanî*, *Farâiz* gibi eserlerin listesini vermekte ve bunların baskılarının bittiği ifade edilmektedir.¹²⁵

C) *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik*'in Genel Özellikleri

Ahmed Cevdet Paşa ile Sava Paşa Hukuk Mektebinde *Mecelle*'nin daha iyi anlaşılabilmesi için fıkıh usûlünün bilinmesi gerektiği kanaatine varmış ve bu ihtiyacı gidermek adına usûl alanında okutulmak üzere *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'i ders kitabı olarak seçmişlerdir. *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'nin seçilmesi rastgele yapılan bir seçimden olmayıp klasik anlamda usûl te'lif geleneğinin son halkasını temsil etmesinin bu seçimde payı büyüktür. Ayrıca hem dil açısından sade ve anlaşılır olmasının hem de fukahâ ve mütekellimîn metotları üzerine telif edilmiş eserlerdeki meseleleri bütünüyle

124 Şirvanî, *Kavâid-i Selimiyye*, s. 1-4, 56.

125 Şirvanî, *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s.138, bkz. Atatürk Kitaplığı, 297.500 1 AHM 297.500 1 AHM 1301 H/188.

içermesinin, tercih edilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Yukarıdaki ilk bölümde görüldüğü üzere eser yazıldığı günden itibaren çokça kabul görmüş ve medreselerin temel ders metinlerinden biri olmuştur.

Mekteb-i Hukuk'ta *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'i okutma görevi Ahmed Hamdî Şîrvânî'ye tevdi edilmiştir. Eseri okutan Şîrvânî, derslerde edinmiş olduğu izlenime binaen onu tercüme etmeye karar vermiştir. Tercüme ederken eserin muhatap kitlesini dikkate alarak yalın bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Şîrvânî, eseri tercüme etme sürecini şöyle açıklamaktadır:

Mekteb-i Sultânî Dâiresi'nde açılmış olan Hukûk Mektebi'nde *Mecelle* tedrîs olunmakta olduğundan bunun sûret-i hasenede tahsîli keyfiyyeti Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi'nin dikkatini câlib olmakla nezâret-i müşârûn ileyhâ tarafından mekteb-i mezkûr ders tertibi cetveline bir de usûl-i fıkıh ilave olunmuştur. Lâkin ilm-i mezkûrda kavâ'id ve mesâilî kesîr ve ibâresi mûciz ve müfid olan kitâb, mütebahhirîn-i müteahhirînden Ebû Sa'îd Hâdimî -tâbe serâhü- hazretlerinin gerek Hanefî ve gerek Şâfi'î mezhepleri üzere te'lîf olunmuş olan *Mir'ât* ve *Tavzîh* ve *Cem'ül-Cevâmi'* ve emsâli kitapların havî oldukları bi'l cümle mesâil-i mühimme ve kavâid-i nâfi'ayı câmi' olan *Mecâmi'ü'l-Hakâik* nâm kitâb menâfi'-i nisâbı olmasıyla bunun mekteb-i mezbûrda ma'rîfet-i âcizânemle tedrîsine Dâhiliyye Nâzırı devletlü Cevdet Paşa hazretlerinin Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi'nde bulundukları esnâda karar verilmiş olduğundan tedrîsine bed'ettiğim günden berî derse hâzır olan tullâbın ibrâm ve ilhâhı ile kitâb-ı mezkûrun tercemesine şurû' ve kıyâm olunmuş idi.¹²⁶

“Devletlü Cevdet Paşa Hazretleri'nin nezâret-i aliyyeleri zamanında Mekteb-i Sultânî dairesinde tesis olunmuş olan Hukuk Mektebinde usûl-i fıkıh tedrisine memur buyrulduğum münasebetle bir hayli seneler ilm-i mezkûr ile iştigâl ve tedrîs eylediğim cihetle fenn-i mezkûru halen Arabîde maharet hâsıl edemeyen tullâb-ı fikh-ı şerîfin ezhânına takrîb maksadıyla Hâdimî merhumun enikatü'n-nizâm ve râikatü'l-intizâm olarak te'lîf ve tertîb etmiş olduğu *Mecâmi'* nam-kitap bazı ilâvât ile beraber taraf-ı âcizânemden Türkçe'ye tercüme olunmuş ve ol zaman-

126 Şîrvânî, Levâmi'ü'd-Dekâik, “ihtar”, s. 1-3.

da mekteb-i mezkûr müdürü ve halen Girit Valisi bulunan Sava Paşa Hazretleri tarafından masârifi bi't-tesviye mektep hesabına olarak tab' ve neşr ettirilmiş idi.”¹²⁷

İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd eseriyle bilinen Sava Paşa, Ahmed Hamdî'nin Mekteb-i Hukukta verdiği usûl derslerine katıldıktan sonra usûlün önemini daha da kavramış ve Kütahyalı Nuri Efendi'den özel usûl dersleri almaya başlamıştır.¹²⁸

Şirvânî'nin tercümesinde dikkat çeken diğer bir husus ana metne bağılılığıdır. Bununla beraber birçok yerde metinde kısaca zikredilerek geçilen meseleleri özellikle eserin şerhi olan *Menâfi'ü'd-Dekâik*'den yararlanmak suretiyle açıklamıştır. Ancak ilginçtir ki Şirvânî, eserin içinde Güzelhisârî'nin şerhine hiç atıfta bulunmamıştır. Bununla beraber eserini isimlendirirken *Levâmi'ü'd-Dekâik* olarak isimlendirmesi Güzelhisârî'nin şerhine telmihte bulunma ihtimalini taşımaktadır. Özellikle konuların örneklendirilmesi bakımından ondan çokça istifade ederek hazırladığı bu tercüme salt bir tercümeden ziyade şerhli bir tercüme özelliğini taşımaktadır.

Şirvânî, ana metinde örnek verilmeyen konular dâhil bütün konuları örnekler üzerinden açıklamaya özel önem vermiştir. Buna özel bir önem vermesindeki amaç konuyu öğrenciler açısından daha anlaşılır kılmaktadır. Nitekim bu tercümeden sonra kendisinin te'lif etmiş olduğu *Muhtasar Usûl-i Fıkıh* adlı eserinde *Levâmi'ü'd-Dekâik*'e imâda bulunarak örnekler verdiğini ama öğrenciler için muamelattan daha fazla örneklerle bu eserini zenginleştirdiğini özel olarak belirtmiştir.¹²⁹

127 Şirvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 14-15.

128 Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 13.

129 Seydişehri de Şirvânî gibi fıkıh usûlüne dair yazdığı eserinde örneklerin muamelattan verilmesine özel önem göstermiş ve takrîz kısmında eserin bu özelliği özellikle dile getirmiştir. Seydişehri, *Telhis*, s. 5.

...Lâkin misâlleri mu'âmelâtta getirilmemekle beraber mufasssal dahi olduğundan hadisü's-sinn olan tullâbın mektebde okumalarına elverişli görmediğimden ve hakikaten bir fen bir lisana alınmadıkça fenn-i mezkûr o lisân sâhibine ecnebî olacağı kazıyyesi dahi ma'lum olduğundan bu def'a ba'zı ahıbbânın teşvîk ve terğîbiyle icmâl mesâil ve kavâid-i usûl-i fıkha muhtevi ve ekser misâlleri mu'amelattan olmak üzere..."¹³⁰

Yukarıdaki ibarede görüldüğü üzere Şîrvânî eserlerin ana dile aktarılmasına önem göstermiştir. Konuyu hakkıyla anlayabilmek için ilgili ilim dalına ait malumatın kendi diline aktarılması ve o dilde bir telifin olması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisi de bu amaca binaen *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* eserini dışında başka eserler de telif etmiştir.

Hadimî'de görmüş olduğumuz meseleleri incelerken külli kaidelerle ilişkisine atıfta bulunma özelliği Şîrvânî'de de bulunmaktadır. O da incelediği birçok konuyu *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'de zikredilmese dahi külli kaidelerle zenginleştirmektedir. Bu özel çabası eserin Mekteb-i Hukuk'ta okutulma gayesi olan *Mecelle*'nin daha iyi anlaşılması hedefine matuftur. Bu gayeyi gerçekleştirmek üzere külli kaideleri kullanmaya özel önem göstermektedir.

25 Cemâziyelevvel 1294 (7 Haziran 1877) yılında tamamlanan tercümenin birçok defa basılmış olmasından ve baskılarının kısa sürede tükenmesinden yola çıkarak beğenildiğini ifade edebiliriz. Matbaa-i Âmire, Mahmud Bey, Bosnalı Muharrem Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Ahmed Hulûsî Efendi gibi matbaalarda 20'den fazla baskısı yapılmıştır.¹³¹ Eser içinde köşeli parantez içinde gösterilen sayfa numaraları ise 2 Zilka'de 1293'te (19 Kasım 1876)¹³² Hacı Mustafa Efendi Matbaası tarafından basılan nüshanın sayfa numaraları

¹³⁰ Şîrvânî, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, s. 15.

¹³¹ Sarıkaya, *Ebu Said el-Hadimi*, s. 265.

¹³² Şîrvânî, eserinin sonunda temmet kaydını ekleyerek 25 Cemâziyelevvel 1294 (7 Haziran 1877) tarihini zikretmektedir. Oysa eserin basım tarihi olarak 2 Zilka'de 1293 (18 Kasım 1876) gözükmektedir. Muhtemelen eserin temmet kısmında 1293 yazılması gereken yerde sehven 1294 yazılmıştır. 1293 tarihi esas alındığında eserin bitiminden yaklaşık 5 ay sonra basılmış olduğunu anlaşılmaktadır.

olup transkripsiyonda bu nüsha esas alınmıştır. Sarıkaya eserin Maârif Nezâreti'nin onayıyla 1293/1876 yılında çevrildiğini ifade etmektedir.¹³³

Şirvanî'nin eserin girişinde yazdığı ihtârda dönemin fıkıh ve usûl anlayışlarına imalar bulmak mümkündür. Fıkıh ilminin gerekliliğinden bahsederken mehâkim-i şer'iyede olduğu gibi mehâkim-i dîvâniyyede de *Mecelle* geçerli olduğu için her iki mahkeme görevlilerinin fıkıhı bilmelerinin vâcib mesabesinde olduğu vurgusunu yapmaktadır. Ona göre fıkıh ilmi sonsuz bir deniz gibi olup meydana gelen yeni meselelerle daima daha da genişlediğinden dolayı onun inceliklerini bilmenin yolu usûl-i fıkıhtır.

İhtâr

İlm-i fıkıh ki ahkâm-ı şer'iyeyi edillesinden bildirir bir fenn-i şerif olup insanın ibâdât ve mu'âmelâtını tashîh ile sa'âdet-i dâirene îsâl fâidesini şâmil ahlâk-ı milliyemizi tezyine kâfil olduğundan cümle için okuyup ve öğrenmek ve husûsuyla bugünkü günde mehâkim-i şer'iyede olduğu gibi mehâkim-i dîvâniyyede dahî ahkâm-ı *Mecelle* mer'iyü'l-icrâ bulunduğundan me'mûrîn-i mehâkim-i Devlet-i Aliyye'nin kâffesine bu fenni tahsîl etmek vâcib menzilesindedir. Lâkin fenn-i mezbûrun mu'âmelât kısmı bir çok müteşâ'ib ve müteşettit mesâili hâvî olmakla mânende-i bahr-i bî-pâyân gavırına vusûl mümkün olmadığı gibi dâima zuhûr etmekte olan vukû'âtın teceddüdü cihetle onların sûret-i şer'iyeleri teveccühle olacağı bilinmek için yalnız mesâil-i fikhiyyeden *Mecelle* ve belki kütüb-i fikhiyye okumak kâfi olmayacağı gibi havâssdan bile usûl-i fıkıhdan bî-behre olanlar ilm-i fıkıhın nüket ve mezâyâsına vâkıf olamayacaklarından behemehâl fıkha tâlib olan kimsenin mesâil-i cüz'iyelerini ihâta eder kavâid-i usûl-i fıkıh okumaya ihtiyâcı derkâr ve husûsuyla ilm-i mezkûr hüsn-i ifâde-i merâm ve muhâfaza-i hukûk-i enâm emr-i ehemmine haylden hayliye medâr olduğu inkâr olunamaz.

İşte bu maksada mebnî bir müddetten beri Mekteb-i Sultânî Dâiresi'nde açılmış olan Hukûk Mektebi'nde *Mecelle* tedrîs olunmakta olduğundan bunun sûret-i hasenede tahsîli keyfiyeti Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi'nin dikkatini câlib olmakla nezâret-i müşârun ileyhâ tarafından mekteb-i mezkûr ders tertîbi cetveline bir de usûl-i fıkıh ilave olunmuştur. Lâkin ilm-i mezkûrda kavâ'id ve mesâili kesîr ve ibâresi muciz ve müfid olan

133 Sarıkaya, *Ebu Said el-Hadimi*, s. 264.

kitâb, mütebahhirîn-i müteahhirînden Ebû Sa'îd Hâdimî (tâbe serâhü) hazretlerinin gerek Hanefî ve gerek Şâfi'î mezhepleri üzere te'lif olunmuş olan *Mir'ât ve Tavzîh* ve *Cem'ül-Cevâmi'* ve emsâli kitapların hâvî oldukları bi'l cümle mesâil-i mühimme ve kavâid-i nâfi'ayı câmi' olan *Mecâmi'ü'l-Hakâik* nâm kitâb-ı menâfi'-nisâb olmasıyla bunun mekteb-i mezbûrda ma'rifet-i âcizaneyle tedrisine Dâhiliyye Nâzırı devletlü Cevdet Paşa hazretlerinin Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi'nde bulundukları esnâda karar verilmiş olduğundan tedrisine bed'ettiğim günden berî derse hâzır olan tullâbın ibrâm ve ilhâhî ile kitâb-ı mezkûrun tercemesine şurû' ve kıyâm olunmuş idi. Ma'a hâzâ her ne kadar vakit müsâ'id olup da daha arzu olunduğu ve cihle ibâresi tenkîh ve şevâhidi tafsîl olunamadı ise de "lâ yûdrakü küllühû velâ yûtrakü küllühû" fehvasınca hasbe'l-imekân bir sûret-i hasenede tercemeyi mezkûreye hitâm verilip kâffe-i usûl kitaplarında olduğu gibi kitâb-ı mezkûrun mukaddimesiyle sâir bir takım mahallerinde bulunan bazı mesâili anlamak "ilm-i mantık"ı ve bilhassa kıyâs bahsinde def-i kıyâs maddeleri bütün bütün "ilm-i münâzara" ve "ilm-i cedel ve hilâfiyyât"ı bilmeye mevkûf olduğundan o ilimlerden dahi Türkiyyü'l-ibâre birer risâle tertîbiyle kitâbın âhîrine vaz' edilerek bunlara mürâca'atı lâzım gelen meselelerin üzerine işâret olunmuştur. Ve bi'llâhi't-tevfîk. 'An A'zâ-yı Meclis-i Ma'ârif Ahmed Hamdî¹³⁴

D) Mantık, Münâraza ve Cedele Dair Risâleler

Ahmed Hamdî Şîrvânî fıkıh usûlünün derinlikli bir şekilde anlaşılması için ilim tâlibinin mantık, münâzara ve cedel ilimlerini bilmesi gerektiği düşüncesiyle *Mecâmi'ü'l-Hakâik*'in hâtîme kısmından sonra esere söz konusu ilimlere dair Türkçe risaleler eklemiştir. Eserinde bu hususu şöyle gerekçelendirmiştir:

"... Kâffe-i usûl kitaplarında olduğu gibi kitâb-ı mezkûrun mukaddimesiyle sâir bir takım mahallerinde bulunan bazı mesâili anlamak "ilm-i mantık"ı ve bilhassa kıyâs bahsinde def-i kıyâs maddeleri bütün bütün "ilm-i münâzara" ve "ilm-i cedel ve hilâfiyyât"ı bilmeye mevkûf olduğundan o ilimlerden dahi Türkiyyü'l-ibâre birer risâle tertîbiyle kitâbın âhîrine vaz' edilerek bunlara mürâca'atı lâzım gelen meselelerin üzerine işâret olunmuştur."¹³⁵

134 Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, "İhtar", s. 1-3.

135 Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, "İhtar", s. 3.

Şîrvânî her bir ilme dair risaleleri incelerken kendi içinde diğer risalelere atıflarda bulunmakta ve konunun ileride şu risalede inceleneceğini belirterek bunların bir bütün olarak tasarlandığını göstermektedir.

1- Mukaddime-i Mantık

Şîrvânî mantık ilmini şöyle tarif etmektedir:

“İlm-i mantık, ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye ile mechûlât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyenin istihsâline vâsıta olan ilimdir. Bu ta'rîf, mantığı mevzû'uyla ta'rîfidir. Ammâ “ilm-i mantık, ta'rîf ve kıyâs tertîbinde zihni hatâdan hıfz eder fendir” diye ta'rîf olunması, gâyetiyle ta'rîf olur.”¹³⁶

Mantığı hem mevzusuna hem de gayesine göre tarif eden Şîrvânî ilgili risâleyi 1-Mebâdî'-i tasavvurât, 2-Makâsıd-ı tasavvurât, 3-Mebâdî'-i tasdîkiyye, 4-Makâsıd-ı tasdîkiyye olmak üzere dört babda incelemiştir. Her bir bab altında fasıllar açarak konuyu genişleten Şîrvânî, ilgili yerlerde fıkıh usûlünde geçen konulara atıflarda bulunmaktadır. Kimi yerlerde ise konunun münâzara ve cedel ilminde geleceğini ifade etmektedir. Verilen örneklerin fıkıh ağırlıklı olması usûl ile mantık ilminin irtibatını göstermesi açısından da önemlidir. Örneklerde dikkat çeken diğer bir husus ise örneklerin güncelliğidir. Hocanın mektebe gelmesi, öğrencilerin mektepte ders görmesi, mektebe gelen hocanın ders işlemiş olması gibi mukaddimeler üzerinden kaziyyelerin oluşturulması dönemin mektep anlayışına ve özellikle de kişilerin günlük hayatta karşılaşabileceği örnekler olması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca bu örnekler Şîrvânî'nin zihnindeki muhatap kitlenin mektepteki öğrenciler olduğunu göstermektedir.

2- Mukaddime-i Münâzara

Şîrvânî münâzara ilmini ise şöyle tarif etmiştir: “Münâzara, izhâr-ı savâb için sâil ile mucîb beyrinde cereyân eden suâl ve cevâba derler.”¹³⁷ Dört fasla

¹³⁶ Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, “Mukaddime-i Mantık”, s. 1.

¹³⁷ Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, “Mukaddime-i İlm-i Münâzara”, s. 1.

ayrılarak konuları işleyen Şîrvânî, birinci fasılda müdde'ânın men'î veya reddi için delil talebinde bulunma durumlarını, ikinci fasılda itirâz mahallerini, üçüncü fasılda takrîb ve mu'âraza bahislerini ve dördüncü fasılda nakz-ı icmâlî ile delilin müdde'ada cereyan türleri gibi konuları incelenmektedir. Örnekleri fıkıh ağırlıklı olmakla beraber münâzara kitaplarında işlenen örnekler de verilmiştir. Bunun dışında kendi dönemini yansıtacak şekilde mektep, hoca ve kalem gibi unsurların mevcut olduğu örnekleri de zikretmektedir.

3- Mukaddime-i Cedel

Yukarıda mantık ve münâzara âdâbına dair risâlelerden sonra cedel risalesine başlayan Şîrvânî ilmi tanımlamadan münâzarada bulunacak kişinin yapması gerekenleri ifade etmektedir.

“Münâzara eden kimseye mukaddimât-ı delilini tertîb ile mevrid-i bahs ve nazar olacak şey' ta'yîn ve tahrîr ve evâil-i kelâmında mesâilî tahkîk ve delâilde akvâl-i müctehidîni takrîr etmesi lâzımdır. Meselâ, İmâm-ı A'zam rahimehullah indinde vuzû'da niyet şart olmadığını beyân etmek murâd eyledikte evvelâ niyet ve şart ne demek olduğunu anlatmak lâzım olduğu gibi. Vuzû'da niyet şart olmamasını isbât için Ebû Hanîfe rahimehullah kavliyle istidlâl etmelidir.”¹³⁸

Yirmi fasıldan oluşan eser temelde telâzüm, deverân, kıyâs ve onun türleri, ademin ta'diyesi, nakzın tevcîhi, nakz-ı mechûl, nakz-ı müfred, makîs-i gayr-ı mu'ayyen, nasla temessük, emir, nehiy, eser, icmâ'-i mürekkeb, istishâb gibi kavram ve konuları işlemektedir. Diğer risâlelere nazaran daha geniş kapsamlı olan bu risâlede fıkıh örnekleri ağırlıklıdır. Bunun temel sebebi ise cedel ilminin fıkıhtan türemiş olmasıdır.

4- Risâletü'l-Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire

Cedel ilmine dair olan bu eser, ilm-i cedelde kullanılan mukaddimelerin cezmî, telâzumî ve inâdî olarak taksim edilmesini ve her birine ait

138 Şîrvânî, *Levâmi'ü'd-Dekâik*, “Mukaddime-i İlm-i Cedel”, s. 1.

durumları incelemektedir. Cezmî olması durumunda müddeânın niteliklerini, fertlerin tümelliği, tikelliği, belirlilik ve aded-i müsterek olmasını ve bunun mûcibe ve sâlibe olarak yansımaları ele almaktadır. Cezmiyye, telâzumiye ve inâdiyye olarak ifade edilen her bir iddiaya karşı çıkan âlimlerin iddialarını, hangi açılardan mahzurlu olduğu ve bunların nasıl sahih bir iddiaya dönüştürülebileceğini deliller ve örnekler üzerinden ortaya koymaktadır.

Risalenin günümüze ulaşmış iki nüshası bulunmaktadır. Bir nüshada eserin müellifi olarak Esîrüddin el-Ebherî'nin(ö.663/1265) adı verilirken diğer nüshada ise İzzüddin ez-Zencânî'nin(ö.660/1262) adı verilmektedir. Yapmış olduğumuz incelemelere göre eser adı olarak "*er-Risâletü'l-Bâhire fi'l-Makâleti'z-Zâhire*" sadece Ebherî'ye nispet edilmiştir. Zencânî'nin eserleri veya ona yapılan nispetler arasında bu esere yönelik herhangi bir atıf bulamadık. Ancak Ebherî'nin eserleri zikredilirken ifade edilen asıl eser *er-Risâletü'z-Zâhire* adlı risâlesidir. Bu eserin girişi ile tercümesi sunulan eserin girişleri hemen hemen aynıdır. Her ikisinde de temel amaç, cedelde kullanılan mukaddimelerin fâsidlik yönleri ve özellikle müellifin yaşadığı dönemdeki yanlış kullanımları ele almaktır.

Türkiye yazma eser kütüphanelerinde yapmış olduğumuz incelemelerde el-Ebherî'nin *er-Risâletü'z-Zâhire*'sinin beş nüshasına ulaştık. Ulaştığımız risâlelerin arşiv bilgileri şöyledir: Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2566, 15^a-18^b; Ayasofya nr. 4862, 106^a-107^a; Ragıp Paşa nr. 1461, 344^b-346^b; H. Hüsnü Paşa, nr.1229, 39^b-42^a, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. 3384.¹³⁹ Dokuz mukaddimeden oluşan bu risâle soru ve cevap formundadır.

Şîrvânî'nin tercüme ettiği risalenin tam adı ise şöyledir: "*er-Risâletü'l-Bâhire fi'l-Makâleti'z-Zâhire*". Bu risâlenin ise Türkiye yazma eser kütüphanelerinde iki nüshasını tespit ettik. Nüshaların künye bilgileri şöyledir: Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2566, 18^b-23^a; Ayasofya nr. 4862,

139 Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü'l-Târihi't-Turâsi'l-İslâmî fi Mektebâti'l-Âlem*, V, 3777, no: 10340/13.

123^b-125^b. Ayasofya nr. 2566'da bulunan nüshanın müellifi Ebherî olarak verilirken¹⁴⁰ Ayasofya nr. 4862'deki nüshanın müellifi ise Zencânî¹⁴¹ olarak verilmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu risâlenin müellifinin Ebherî olması gerekir. Ebherî'nin olduğu kesin bir şekilde bilinen ve Türkiye beş nüshası olan *er-Risâletü'z-Zâhire* ile *er-Risâletü'l-Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire* adını taşıyan bu risalenin tertipleri birbirlerinden farklıdır. Tertip açısından birbirlerinden farklı olan bu iki risalenin içerik ve cümle olarak birbirlerine benzemeleri Ebherî döneminde yapılan bir tartışmanın devamı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Cedel ilminin ince konularına dair olan bu eserin tahkikini Türkiye'de bulunan bu iki nüshadan yaptık. Nüshaların künye bilgileri ile rumuzları şu şekildedir: Ayasofya nr. 4862 “ص”, Ayasofya nr. 2566 “أ”. Arapça metin içindeki varak numaralandırmasında Ayasofya nr. 4862'deki nüshayı esas aldık. Her iki nüshanında ferağ kaydı olmadığı için istinsah tarihini tespit edemedik. Ancak Ayasofya nr. 2566'da bulunan mecmuanın tamamı tek bir müstensih elinden çıkmış olup iki risalenin sonunda müstensih adı olarak Murtezâ b. Atik b. Ziyaü'l-hüsna geçmektedir. 14^b varağındaki kayıta tarih olarak hicri 687 geçerken 27^b varağında hicri 672 tarihi geçmektedir. Ayasofya nr. 4862'de bulunan nüshanın zahriyesinde mecmuanın tamamının Kâhire'de vefat eden Şeyh Âlim el-Muhakkik Erşedüddin Mahmud b. Hacı es-Serâyî tarafından yazıldığı ifade edilmiştir. Mecmuanın farklı yerlerinde 724 ve 726 tarihleri bulunmaktadır.

Şirvânî bu risaleyi tercüme ederken hamdele, salvele, müellif adı ve eser adının zikredildiği paragrafı tercüme etmemiştir. Geriye kalan bütün risaleyi birkaç cümle hariç hepsini olduğu gibi tercüme etmiştir. Kimi yerde konunun daha iyi anlaşılması için de metinde olmayan örnekler vermiştir.

140 İlgili ibâre şöyledir: قال مولانا أفضل المتأخرين أثر الملة الدين ركن الاسلام والمسلمين المفضل بن عمر بن المفضل الأبهري قدس الله روحه.

141 İlgili ibâre şöyledir: وهو الصدر الإمام عزم الدنيا والدين عماد الإسلام والمسلمين عبد الوهاب بن إبراهيم بن عبد الوهاب الزنجاني ادام الله ظلاله وضاعف الله جلاله.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet, “Mustafa Hulûsî Güzelhisârî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1996, XIV, 331.
- Akifzade, Abdürrahim, *el-Mecmu‘ fi’l-Meşhûd ve’l-Mesmu‘*, Ali Emiri Arabi no: 2527.
- Akpınar, Cemil, “Hanif İbrahim Efendi”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, 39-42.
- Akpınar, Cemil, “Hanîf İbrâhim Efendi”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, 39-42.
- Ali Rıza Karabulut, Mu‘cemü’-Târihi’t-Turâsi’l-İslâmî fi Mektebâti’l-Âlem, yy., yt.
- Artuk, İbrahim, “Nişan”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2007, XXXIII, 154-156.
- Atabey Kılıç, Ahmed Hamdi, *Belagat-i Lisan-i Osmânî* (İnceleme-Metin-Dizin), Kayseri: Laçın Yayınları, 2007.
- Aydın, Mustafa, “Şirvan”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2010, XXXIX, 204-206.
- Barlak, Eyüp, “Ahmed Hamdî’nin Belâgât-ı Lisân-ı Osmânî ve Ahmed Cevdet Paşa’nın Belâgât-ı Osmâniyye Adlı Eserlerinin Mukayesesi” *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Bahar 2016, 1-16.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi arşiv no: BOA, DH.SAİDd.4/116.
- Bedir, Murteza, “Bir Fakih Olarak Ebussuûd”, *Osmanlı’da İlm-i Fıkıh*, İstanbul: İSAR Yayınları, 2017.
- Biren, Mehmet Tevfik, *Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutîyet ve Mütareke Hatıraları*, haz. Fatma Rezan Hürmen. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Çeker, Orhan, “Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l- Hakâik Adlı Eseri” *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 8, s. 43-52.

- Çöklü, Ramazan, *Ahmet Hamdi Şirvani ve Türkçe Muhtasar Usulü Fıkıh isimli Eserindeki Metodu* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜSBE, 2017.
- DİA, “Ahmed el-Menîni”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1989, II, 100.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Gözübüyük, İbrahim Nesimi, “Gözübüyükzade İbrahim Efendi”, *DİA*, İstanbul: TDV 1996, XIV, s.160-161.
- Güzelhisârî, Mustafa, *Menâfi'üd-Dekâik Şerhu Mecâmi'i'l-Hakâik*, İstanbul: Ahmed Hulusî Matbaası 1308.
- Kaylı, Ahmet, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d.981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Boğaziçi University, Master of Arts in History, 2010.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Sava Paşa”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2009, XXXVI, 183-184.
- Koca, Ferhat, “Abdullah Hâdimî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XV, 24.
- Mahmut Özcan, *Ahmed Hamdi Şirvani'nin “Makaletü'l-Urefa Fi-Mesaili'l-Hukema” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış yüksek lisans tezi) Fırat Üniversitesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Elazığ, 2005.
- Nafi, Basheer, “İbn Abdülvehhab'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyası”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. Ahmed Aydın), 2013/2, cilt: IV, sayı: 8, s. 203-228.
- Okur, Kâşif Hamdi, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, İstanbul: Mizan Yayınevi, yy.
- Öz, Mustafa, “Kazabâdî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2002, XXV, 120-121.
- Özcan, Abdülkadir, “Hacı Beşir Ağa”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1992, V, 555.
- Salname*, 1290/1873 Konya Salnamesi, (Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Salname, no: 481).

- Sarıkaya, Yaşar, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebu Said el-Hâdimî*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Sava Paşa, İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında bir Etüt, trc. Baha Arıkan, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1955.
- Savaş, Ali İbrahim, “Konsolos”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2001, XXVI, 178-180.
- Şimşek Murat, Arıtürk Mehmet, “Şirvanlı Ahmed Hamdi’nin Mecâmi‘ Tercümesinin “Hâtıme: Kavâid-i Külliyye” Bölümü”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* sy.25, 2015, s.499-525.
- Unan, Fahri, “Mevleviyet”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2004, XXIX, 467-468.
- Yardım, Ali, “İsmâil b. Muhammed Aclûnî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1988, I, 327-328.
- Yaşaroğlu, M. Kamil, “Mecâmi‘u’l-Hakâik”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2003, XXVIII, 217.
- Yavuz, Hulûsi, “Kırımlı Abdüssettâr Efendi”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1988, I, 304.
- Yayla, Mustafa, “Ebû Saîd Hâdimî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XV, 24-26.
- Yörük, Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) MÜTAE, İstanbul, 2008.

LEVÂMÎ'U'D-DEKÂİK FÎ TERCEMETİ MECÂMÎ'Î'L-HAKÂİK

[٢١] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسوله وآله وصحبه أجمعين، وبعد فهذه مجامع الحقائق والقواعد وجوامع الروائع والفوائد من الأصول كافية في الوصول، شرعته بالتماسات الإخوان، يَسِّر الله تعالى ختامه في قريب الأوان، متوكلاً على الديان، هو حسبي وعليه التكلان.]

[2] Bismillahirrahmânirrahîm

Hamd ü senâ-yı lâ yuhsâ ve sipâs ve sitâyîş-i bî-intihâ, hâlik-i cemî'-i mevcûdât ve mürebbî-i kâffe-i kâinât olan Allahu Te'âlâ hazretlerinin dergâh-ı azamet ve kibriyâsına arz ve îfâ-yı elyak ve ahrâ ve teslîmât ve tehâyâ şâri'-i emr-i diyânât u ibâdât ve vâzî'-ı hudûd-i mu'amelât u îkâ'ât olan Hazret-i Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi vesellem ve bi'l-cümle âl ve ashâbı hazerâtının ervâh-ı tayyibelerine ihdâ olunmaya şâyeste ve sezâdır.

Ba'de-zâ ma'lûm ola ki bu kitâb kâri'îninini makâsîd-ı asliyye ve fer'iyye-ye îsâl etmekte kâfi usûl-i fıkıhtan [3] birçok Hakâik-i dakîka ve kavâ'id-i münîfenin mecâmî'i ve hüsn ü letâfeti i'câb eden fevâ'id-i latîfenin câmi'i- dir ki mültemisât-ı ihvân ve ehibbâ ile mütevekkilen alallah Te'âlâ cem' ve tertîbine şurû' ve ikdâm eyledim. Ola ki Cenâb-ı Mennân 'an karî-bî'z-zamân hitâmını teysîr u âsân eyleye. Zîrâ Cenâb-ı Hakk, a'tây-ı mat-lûb ve es'âf-ı maksûd bâbında bize kâfi ve lutf u inâyeti îkâ-yı mes'ûlâta vâfidir.

Her hâlde tevekkül ve i'timâd ve istimdâd ve istinâdımız zât-ı ulûhiyye-tinedir.

[وهو على مقدمة وبابين: المقدمة في ماهيته، وموضوعه، وغايته. فعلم الأصول: علم يتوصل به إلى استنباط الفقه من أدلته التفصيلية، أو علم يبحث فيه عن أحوال الأدلة الأربعة من حيث إيصالها إلى الأحكام وهي: الكتاب والسنة والإجماع والقياس]

Bu kitâb bir mukaddime ve iki bâb üzere mürettebdir.

MUKADDİME

İlm-i usûlün ta'rifini, mevzû'unu ve gâyesini beyân eder. İlmi-i usûl, mesâil-i fıkhiyyeyi edille-i tafsîliyyesinden istinbâta tavassul olunur ilimdir.

Ve ba'zılar, "ahkâm-ı şer'îyyeye îsâli cihetinden edillenin ahvâlinden bahseder ilimdir" dediler. Edille-i erba'a Kitâb, Sünnet, icmâ' ve kıyâsdır. Ya'nî bu dörde münhasırdır.

[وأما شرع من قبلنا،^١ والتحري، والعرف والتعامل والاستصحاب، والعمل بالظاهر أو الأظهر، والأخذ بالاحتياط والقرعة، ومذهب الصحابي ومذهب [٢] كبار التابعين والاستحسان والعمل بالأصل، والقاعدة الكلية ومعقول النص، وشهادة القلب، وكذا تحكيم الحال، وعموم البلوى، ونحوها فراجعة إلى الأربعة]

Suâl olunursa ki ahkâm istinbât olunan edille nasıl dörde münhasır olur? Hâlbuki "enbiyâ-ı sâlifinin şerî'atlerinde" bulunan, meselâ, kısası mübeyyin âyetin hükmüyle amel ettiğimizden bize delil olduğu gibi. "Ta-harri" ki maksûda [4] nâil olmak için kudreti bezletmeye derler. Meselâ, ictihâdla musallî kıbleyi ta'yîn etmek gibi.

"Örf ve te'âmül" ki bir şey'in hakkında halk beyninde cârî olan şey'dir. Meselâ, bir belde halk beyninde keylî olduğu mansûs olmayan şey'lerin vezn ile alınıp satılması ve emsâli şey'ler gibi.

Ve "istishâb" ki bir şey'in sâbıkda olduğu hâl üzere ibkâsıyla hükmetmektir. Meselâ, müddet-i tavîl mefkûd olan kimesnenin hayeviyet-i sâbıkıyla hükmolunmak ve emsâli şey'ler gibi.

Ve kezâlik "zâhir veya azhar" ile amel ki bunların mâ fevkinde veya müsâvîsinde bir delîl bulunmadığı hâlde bunlarla amel etmektir. Meselâ, bir sağîr-i mümeyyizin ahz ve i'tâsını velîsi gördükte sükûtu, izni olmasında zâhir ve yanında bulunması azhardır.

Ve kezâ "ihtiyât" ile amel etmek ki meselâ, bir şey'in tahâret ve adem-i tahâretinde şübhe olundukta ihtiyâta ri'âyeten adem-i tahâretiyle hükmetmek gibi.

Ve kezâ meşhûr “kur’a” ile amel etmek.

Ve kezâlik “mezheb-i sahâbî ve kibâr-ı tâbî’in” ile amel etmek ki [5] meselâ, oğlun babası lehinde şehâdeti icmâ‘-ı ashâb ile kabûl olunmaması ve emsâli mesâil gibi.

Ve kezâ “istihsân” ile amel ki eser veya icmâ‘ veya zarûret veya kıyâs-ı hafî münâsebetiyle kıyâs-ı celîye muhâlif olan delillerdur. Meselâ, evvelkinin misâli, selem gibi ki akid hengâmında mebî‘ mefkûd olmakla sâir bey’e kıyâsen bunun câ’iz olmaması lâzım gelir iken hakkında başkaca nass vârid olduğundan câ’iz oluyor. İkincinin misâli, istisnâ‘ gibi ki meselâ, bir terziye müddeti beyân etmeden sıfat ve mikdârını beyân ederek bir şey’i yaptırmak gibi ki bu da mebî‘ meydanda olmadığı hâlde bey‘ demek olduğundan her ne kadar kıyâs-ı celî bey’e kıyâsen bunu tecvîz etmez ise de, lâkin bu husûsta nâs beyninde te’âmül bulunageldiğinden icmâ‘la gerek bu ve gerek icâre tecvîz olunuyor.

Üçüncünün misâli meselâ, necâset dokunmuş olan kapların gasl ile tâhir olmasını her ne kadar kıyâs kabûl etmez ise de, lâkin zarûret eclinden istihsânen kabûl olunmuştur. Kıyâs-ı hafînin misâli, eti harâm olan sibâ‘-ı behâimin içtiği suyun fazlasının necîs olması gibi ki etinin hürmetine nazaran sibâ‘-ı tayrın dahî fazlasının necîs olmasını kıyâs-ı zâhir iktizâ ederse de lâkin [6] meytenin kemiği tâhir olduğundan hayy olan hayevânın kemiğinin tâhir olması daha evlâ olmakla bu kıyâs-ı hafî eclinden tahâretiyle hükmolunur.

Ve kezâ “asıl” ile amel etmek ki meselâ, “sıfât-ı ârızada asıl olan ademdir” dediğimizde mudâribile şerîki beyninde kârda ihtilâf olursa, bu asla binâen söz mudâribin olur. Ve “bir şey’in bulunduğu hâl üzerinde kalması asıldır” dediğimizde istishâb ile amel etmek bu asla mebnî olur.

Ve kezâ “kâ’ide-i külliyye” ile amel etmek ki meselâ, “meşakkat teysîri celb eder” kelâmı bir kâ’ide-i külliyyedir ki karz ve havâle ve hacr gibi pek çok ahkâm-ı fıkhiyye bu kâ’ideye müsteniddir.

Ve kezâlik “ma‘kûlu’n-nass” ile amel etmek ki ba‘zı ulemâ edille-i şer‘iyenin ma‘kûlünü edille-i erba‘anın mâ‘adâsı beşinci bir delîl yapıp bununla olan istidlâl “ما ليس بكتاب ولا سنة ولا إجماع ولا قياس”¹ demişlerdir. Misâli, zulmün kubhünü kıyâs-ı mantikî ile istidlâl etmek gibi.

Ve kezâlik “şehâdet-i kalb” ki meselâ, ashâb iki fırkaya münkasım olarak ihtilâf eyledikleri hükümde hâricden cihet-i tercîh bulunmadıkta hangi firkanın kelâmını kalb tasdîk ederse onunla amel etmektir.

Ve kezâlik “tahkîmü'l-hâl” denilen şey’ ki meselâ, [7] bir su değirmenin sâhibi müste‘ciri ile bir müddetten sonra suyun cereyân ve inkitâ‘ı husûsunda muhâseme ettiklerinde, hükm-i hâlê işhâd edemedikleri hâlde, hâl ile hükmolunur. Şöyle ki eğer su vakt-i nizâ‘da cârî ise değirmen sâhibi tasdîk olunur. Ve eğer vakt-i nizâ‘da su cârî değilse müste‘cir tasdîk olunur.

Ve kezâlik “umûm-i belvâ” ki necâset düşen bir kuyunun lede’l-kıyâs bir vecih ile tâhir olmaması lâzım gelirken her zamân vukû‘ bulan bu meşakkati teysîr için suyundan mikdâr-ı mu‘ayyen nez‘ ile tahâretiyle hüküm olunması gibi.

Ve kezâ “amel bi’ş-şebiheyne” ki ba‘zı eimmenin gâye, mugayyâda dâhil olup olmamak şübhesi bulunduğundan abdestte gasl-ı mirfakı vücûbdan addetmediği gibi.

Bunların kâffesinden ahkâm istihrâc olduğu için delâilden olmaları lâzım gelir. Cevâbında deriz ki bunlardan ahkâm istihrâc olunması yine Kitâb veya Sünnet veya icmâ‘ veya kıyâs delâletiyle olduğundan bunların kâffesi edille-i erba‘aya râcî‘ olmuş olur. Meselâ, şer‘at-ı men kablenâda olan mevâd eğer Kur’ân’da zikrolunmamış olursa onunla amel olunmaz demek oldu ki onunla amel hakikatında Kur’ân’la ameldir. Taharrî ile amel استفتت² “ما رآه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن”³ [8] hadîs-i şerîfiyle amel etmek olduğu gibi. Te‘âmül ve örf ile amel hadîs-i şerîfiyle amel etmek gibidir. Vesâir misâller de bu kıyâs üzeredir.

İmâm-ı A'zam hazretlerinden naklolunduğu üzere “fıkıh, nefis-i insânîyyenin dünyâ ve âhirette menfa‘at ve mazarratını bildirir ilimdir” diyerek ta‘rîf buyurmuşlardır. Ammâ ulemâ-i sâire fıkıhı, “edille-i tafsîliyyesinden ahkâm-ı şer‘iyye-i ameliyyeyi bildirir ilimdir” diyerek ta‘rîf etmişlerdir.

[ثم ذلك التوصل إلى الفقه إن استدل بالشكل الأول بضم القواعد الكلية هي مسائل الأصول إلى صغرى سهلة الحصول ليخرج المطلوب الفقهي من القوة إلى الفعل، نحو الحج مأمور الشارع، وكل مأمور الشارع واجب فالحج واجب^١ فالمسائل كبرى، وإن بالقياس الاستثنائي كانت المسائل هي المقدمة الشرطية نحو كلما دلّ القياس على ثبوت هذا الحكم كان ثابتاً لكن المقدم حق، وقد تكون المسائل^٢ أحوالاً لتلك المقدمة.]

İmdi bu ilm-i usûl ile mesâil-i fikhın istinbâtına tavassul, şu vecihledir ki mes‘ele-i mezkûreyi istihrâc için ilm-i mantıkta kâin kıyâs-ı iktirânîden eşkâl-ı erba‘anın şekl-i evveli ile istidlâl olunur ise, mesâil-i usûlden bir kâ‘ide-i külliyye-i kübrâ makâmında bir suğrâ-yı sehletü’l-husûle zamm ile kıyâs yapılarak matlûb-i fikhî o kıyâs ile istinbât ve kuvveden fi‘le istihrâc olunur.

Meselâ, mesâil-i fikhîyyenin ibâdât kısmından haccın vücûbunu şöyle istidlâl ederiz ki; “Hac, Şâri‘ tarafından emrolunmuştur, Şâri‘in her bir emrettiği şey’ vâcibdir, bu sûrette hac dahî vâcibdir.”

Mu‘amelât kısmından meselâ, istisnâ‘, bir kimse “bey‘-i ma‘dûm kabîlinden olmakla ma‘mûlün bih olmamak lâzım gelir” [9] dedikte cevâbında “istisnâ‘ icmâ‘la sâbit olmuş bir şey’dir, icmâ‘ ile sâbit olan her şey’ ma‘mûlün bihtir, bu sûrette istisnâ‘ dahî ma‘mûlün bihtir” deriz. Eğer kıyâs-ı istisnâîyle mesâil-i fıkıhtan bir mes‘elenin sübûtuna istidlâl olunur ise, meselâ, fukahâ kireci cins ve kadrde tuza kıyâsla “onun da tefâdülen bey‘i harâmdır” dediklerinde bu hürmeti bir kıyâs-ı istisnâîyle meydana çıkarırız. Şöyle ki mesâil-i usûl-i fıkıhtan olan kâ‘ide-i külliyye o kıyâs-ı istisnâînin mukaddime-i şartiyyesi kılınarak istinbât olunur. Misâli, her ne zamân bir hükmün sübûtuna, ya’nî meselâ, kirecin tefâdülen bey‘inin

١ م: يضم.
٢ ك - الحج واجب.
٣ ك - المسائل.

hürmetine kıyâs-ı fukahâ delâlet eder ise, ol hüküm ya'nî o hürmet sâbittir. Lâkin “mukaddem” ya'nî kirecin tefâdülen bey'inin hürmetine kıyâsin delâleti muhakkak ve doğrudur. “Tâlî”, ya'nî kirecin tefâdülen bey'inin hürmetinin sübûtu dahî muhakkaktır. İşte kirecin tefâdülen bey'inin hürmeti işbu delîl-i şer'îden biri olan kıyâs-ı fukahâ ile sâbit oldu.

Ba'zı kerre mesâil-i usûl-i fıkıh bu mukaddimeye ahvâl olur. Şöyle ki edille-i şer'iyyeden her bir delîlin mensûh olup veya olmamasını veya ona mu'arız veya ondan râcih veya ona [10] müsâvî olan diğer bir delîlin bulunmaması kuyûd ve şerâitiyle mukayyed ve meşrût olduğundan mesâil-i fıkhiyyeyi istinbât için kübrâ veya mukaddime-i şartiyye kılınan kâ'ide-i külliyye bu kuyûd ve şerâiti müstemil olduğu vakitte külliyyet üzere sâdık olacağından, kübrâ veya mukaddime-i şartiyye kılınabilir. Bu cihetle kuyûd-i mezkûreye müte'allak olan mebâhis -ki usûl-i fıkıh mes'elelerinden- kâ'ide-i mezbûrede münderic olmakla o kâ'idenin ahvâli mesâbesinde olmuş olur.

[وَأَمَّا موضوعه: فاقيل الأدلة والاجتهاد والترجيح، وقيل الأحكام من حيث ثبوتها بالأدلة، وقيل الأدلة^١ وقيل الأدلة والأحكام، لعل الحق ما ذهب إليه الأمدي واختاره [٣٢] المتأخرون من أنه هو الأدلة. ثم موضوع كل علم ما يبحث فيه عن أعراضه الذاتية وهي ما يكون عروضه إما لذاته كالتكلم للإنسان، أو لجزئه مطلقاً كالمشي له بالحيوانية،^٢ وقيل لجزئه المساوي كإدراك الأمور الغريبة،^٣ أو لخارج مساو كالضحك له بالتعجب، وإما العارض الخارج الأعم كالحرارة للحيوان بالحركة، والخارج الأخص كالغنى للإنسان بالتجارة، والعارض^٤ الخارج المبين كالحرارة للماء بالنار فأعراض غريبة. ثم البحث عن الأعراض الذاتية: إمّا كون موضوع المسألة عين موضوع العلم مطلقاً نحو الدليل يثبت الحكم أو مقيداً بعرض ذاتي نحو الدليل المؤول يفيد الظن وإمّا نوعه مطلقاً نحو الأمر يفيد الوجوب أو مقيداً نحو الأمر المقارن بقرينة الإباحة يفيد الإباحة وإمّا عرضه الذاتي مطلقاً نحو الخاص يوجب القطع^٥ أو مقيداً نحو الخاص المؤول يفيد الظن وإمّا نوع

١ - وقيل الأدلة.

٢ - أو لجزئه مطلقاً كالمشي له بالحيوانية.

٣ - كإدراك الأمور الغريبة.

٤ - العارض.

٥ - م + مطلقاً.

العرض الذاتي [١٣] مطلقاً نحو المطلق يوجب الحكم مطلقاً أو مقيداً نحو المطلق المقارن بما يوجب حمله على المقيد يوجب الحكم مقيداً ففي كل هذه الأقسام الثمانية محمول المسائل الأعراض الذاتية. وأما غايته: فمعرفة أحكام الله تعالى لينال بسعادة الدارين.

İlm-i usûlün mevzû'ü edille-i şer'iyye ve ictihâd ve tercîhdır. Ba'zılar, "edille-i şer'iyye ile sâbit olduğu haysiyyetle ahkâm"dır" dediler. Ve İmâm Gazzâlî hazretleri dahî bunu kabûl etti. Ve ba'zılar "kendisi ile ahkâm sâbit olduğu cihetle edille ve edille ile sâbit olduğu haysiyyetle ahkâm"dır" dediler. Lâkin zannıma göre kavl-i makbûl, Âmidî rahimehullahın "ahkâm sâbit olduğu haysiyyetle yalnız edilledir" dediğidir ki ulemâ-i müteahhirîn dahî bu kavli kabûl etmişlerdir.

İlm-i mezkûrun gâyeti, sa'âdet-i dâreyne nâil olmak için tâkat-i beşeriyeye eriştiği kadar ahkâm-ı şer'iyeyi bilmektir.

Der Beyân-ı Mebâhis-i Mevzû'

[11] Mahfî olmaya ki ilm-i mantıkta mufasssalan beyân olunduğu üzere dâima hâssı bilmek âmmı bilmeye mütevakkıf olduğundan mevzû' bahsinde musannif rahimehullah hâss olan mevzû'-i usûlî beyândan evvel âmm olan mevzû'-i ilmi beyâna şurû' ederek diyor ki "her ilmin mevzû'u o ilimde onun a'râz-ı zâtîyesinden bahsolunan şey'dir." Bu a'râz-ı zâtîyenin de mevzû'a urûzu mevzû'un ya zâtı eclinden olur, meselâ hakîkatı nâtık ve hayevândan mürekkeb olması cihetle insâna tekellümün ârız olması gibi ve ilm-i usûlde mevzû' olan Kitâb ve Sünnet'in elfâzına umûm ve husûs ve emsâli şey'lerin ârız olması gibi. Veya mutlakan cüz'ü eclinden olur, hayevân olması münâsebetiyle insâna meşyin ârız olması gibi. Ba'zılar, a'râz-ı zâtîyye cüz'-i müsâvîsi eclinden ârız olanlar olup cüz'-i e'ammı vâsıtasıyla ârız olan şey'ler a'râz-ı garîbedendir ki ilimde ondan bahsolunmaz dediler. Bu kavle göre meşy, insâna cüz'-i e'ammı cihetle ârız olduğu için araz-ı zâtî olmaz. Belki nâtık vâsıtasıyla insâna ârız olan şey' araz-ı zâtî olur. Meselâ nutku, ya'nî kuvve-i âkilesi vâsıtasıyla insâna umûr-ı garîbenin ârız olması gibi. Veya hâric-i [12] müsâvîsi eclinden ârız olur, insâna ta'accüb vâsı-

tasıyla dihkîn ârız olması gibi. Velâkin hâric-i e'ammı eclinden ârız olan şey', insâna hareket sebebiyle harâretin ârız olması gibi. Ve hâric-i ehassı eclinden ârız olan şey', insâna ticâret sebebiyle zenginliğin ârız olması gibi. Hâric-i mübâyini eclinden ârız olan şey', suya ateş sebebiyle harâretin ârız olması gibi. Bunların kâffesi a'râz-ı garîbe olup ilimde bahsleri a'râz-ı zâtiyye kadar mu'teber değildir.

Bunu âdî bir misâl ile izah edelim: Ahkâm-ı adliyye şu'besinden mahkeme-i ticâretin intizâm veya adem-i intizâmı gibi ahvâlî, a'râz-ı zâtiyyeleridir. Bu a'râz-ı zâtiyye dahî ya mâ fevkinde bulunan ahkâm-ı adliyye ile mahkeme-i ticâretin ikisinin birlikte olarak intizâm veya adem-i intizâmından hâsıl olur ki bu da hakikat-i insâniyyeyi teşkil eden insâna cüz'-i e'ammı olan hayevân ile nâtık vâsıtasıyla tekellümün ârız olması gibi olur.

Veya mahkeme-i ticâretin hâline ârız olan ahvâl yalnız ahkâm-ı adliyyenin intizâm veya adem-i intizâmından hâsıl olur ki bu da hayevân vâsıtasıyla meşyin insâna ârız olması gibi olur.

[13] Ba'zı ulemâ insâna cüz'-i e'amm bulunan hayevân vâsıtasıyla ârız olan hâli insânın a'râz-ı zâtiyyesinden addetmediklerinden bu sûrette mahkeme-i ticâretin mâ fevkinde cüz'-i e'amm bulunan ahkâm-ı adliyyenin vâsıtasıyla ârız olan ahvâl mahkeme-i mezbûrenin a'râz-ı zâtiyyesinden addolunamayıp ancak insâna nâtık vâsıtasıyla idrâk-ı umûr-i garîbe hâlinin ârız olması mahkeme-i ticâret şu'ubâtından kendisiyle mütenâsib ve her hâlde müsâvîsi bulunan diğer bir mahkemeye ârız olan ahvâl gibi olduğundan mahkeme-i sâniye vâsıtasıyla mahkeme-i ûlâya ârız olan ahvâl bu mahkemenin a'râz-ı zâtiyyesinden addolunur.

Veyahûd mahkeme-i ticâretin şu'ubâtından olup velâkin dâiresi hâricinde taşralarda bulunan diğer mahkemenin intizâm veya adem-i intizâmı gibi hâlleri vâsıtasıyla mahkeme-i mezbûreye ârız olan hâller ta'accüb vâsıtasıyla insâna ârız olan dihk gibi olduğundan bu da der-aleyhte bulunan mahkemenin a'râz-ı zâtiyyesinden addolunur.

Bu misillü ahvâl mahkeme-i mezkûre riyâsetinin nazar-ı dikkatini celb eyleyeceği gibi bir ilmin mevzû'unun a'râz-ı zâtıyyesi o ilimde medâr-ı bahs olunan mâddeleri olup umûm-i mesâili hep bunlardan teşekkül eder. Kaldı ki mahkeme-i [14] mezkûrenin mâ fevkinde bulunan ahkâm-ı adliyyeye meselâ, a'zâlarının kesret ve kıletti gibi hâllerinin ârız olması hayevâna hareketi vâsıtasıyla harâretin ârız olması gibi olmakla bunların hakikat-i mahkemeye dokunur cihetleri olmadığından bu mahkemenin a'râz-ı garîbesinden addolunduğu gibi.

Mahkeme-i mezkûre a'zâlarının vezâif-i resmiyyeleri hâricinde bulunarak idâre-i mahsûsalarından dolayı servet ve gınâ gibi hâllerinin mahkeme-i mezkûre hakikatine te'sîrinin nisbeti bir insânın hakikatine ticâreti sebebiyle gınâ ve servet urûzunda olan te'sîri nisbetinde olduğundan bu dahî mahkemeye nisbetle a'râz-ı garîbeden add ve i'tibâr olunur.

Ve yine mahkeme-i mezkûre vezâifi hâricinde bulunan bir hâl-i fevkalâdenin mahkeme-yi mezbûreye ârız olmasının te'sîrinin derece-i nisbeti suya hâric-i mübâyini bulunan âteş sebebiyle harâret urûzunun nisbeti gibi olduğundan o dahî mahkemenin a'râz-ı garîbesinden addolunur.

Bu misillü ahvâl, mahkeme-i mezkûrenin a'râz-ı garîbeleri mesâbesinde olmakla reîs ve a'zâlarının vezâif-i me'mûrelerinden hâric olduğu gibi bir ilimde mevzû'unun a'râz-ı garîbesinden bahs dahî ilm-i mezkûr tedvînâtından hâric add ve i'tibâr olunur.

[15] İmdi, cümle-i ulûmdan ilm-i mantığın mevzû'u, tasavvurât ve tasdikât olup ilm-i mezkûrda mechûl-i tasavvuriye îsâl etmek için had veya resm olduğu haysiyyetten ve kezâlik had ve resm terekkeb etmek için cins ve fasıl ve hâssa olduğu haysiyyetten tasavvurât-ı ma'lûmenin ahvâlinden bahs olunduğu gibi mechûl-i tasdikîye îsâl etmek için hüccet olduğu haysiyyetten ve hüccet terekkeb etmek için kazıyye ve aks ve nakîz-i kazıyye olduğu haysiyyetten tasdikât-ı ma'lûmenin ahvâlinden bahs olunduğu.

Ve kezâ ilm-i nahvin mevzû'u kelime ve kelâm olup onda ancak i'râb ve binâsı haysiyyet[in]den ve ilm-i tıbbın mevzû'u beden-i insâniyye olup

ondan ancak sıhhat ve marazı haysiyyet[in]den olan ahvâlinden bahs olun-
duğu gibi ilm-i usûlün mevzû'u dahî edille olup edille ile ahkâm isbât
olunduğu haysiyyetten olan ahvâl ve a'râz-ı zâtiyyesinden bahs olunur.

Kaldı ki bir marangozun nazarı ahşâbın a'râz-ı zâtiyyesinden katılık ve
yumuşaklığına ve doğru ve eğriliğine dâir olan ahvâline münhasır olup,
yoksa ahşâbın besâtet ve terkîbine ve imkân ve hudûsuna dâir olan a'râz-ı
zâtiyyesine atf-ı nazar etmediği gibi edillenin dahî ahkâmı isbât ettiği [16]
haysiyyetten umûmiyyet ve husûsiyyeti ve mutlakiyyet ve mukayyediyyeti
ve emsâli cihetlerden olan a'râz-ı zâtiyyesinden bahs olunur. Yoksa isbât-ı
ahkâma ta'alluku olmayan meselâ, delîlin cümle-i ismiyye veya fi'liyye veya
müfredât-ı sülâsî veya rubâ'î veya mu'reb ve mebnî olmasına dâir olan
a'râz-ı zâtiyyeleri bi-aynihî a'râz-ı garîbesi gibi olup ilm-i usûlde onların
bahsi mu'teber değildir.

İmdi, usûl-i fikhın mevzû'u olan edillenin a'râz-ı zâtiyyesinden bahs
ya mevzû'-i mes'ele mutlak mevzû'-i ilmin aynı olur. Meselâ, "delîl-i şer'î
hükmü isbât eder" gibi ki burada delîl-i şer'î mevzû'-i ilimdir. Veya mev-
zû'-i ilim, mukayyed olarak mevzû' olur. Misâli, "delîl-i müevvel zannı
ifâde eder" gibi ki burada delîl, müevvel lafzıyla mukayyedir. Veya mev-
zû'-i ilmin mutlak nev'i mevzû'-i mes'ele olur. Misâli, "emir vücûbu ifâde
eder" gibi ki burada emir, delîl-i şer'înin bir nev'idir. Veya mevzû'-i ilmin
nev'-i mukayyedi mevzû'-i mes'ele olur. Misâli, "karîne-i ibâhaya mukârin
olan emir, ibâhayı ifâde eder" gibi ki burada emir, karîne-i ibâha kaydı ile
mukayyedir. Veya mevzû'-i ilmin mutlak araz-ı zâtîsi mevzû'-i mes'ele
olur. Misâli, "hâss kat'ı ifâde eder" gibi ki burada hâss, delîlin mutlak olan
[17] araz-ı zâtîsidir. Veyahûd araz-ı mukayyedi olur. Misâli, "hâss-ı müev-
vel zannı ifâde eder" gibi ki burada hâss, müevvel kaydı ile mukayyed ola-
rak mevzû'-i mes'ele olmuştur. Veya mevzû'-i ilmin araz-ı zâtîsinin mutlak
nev'i, mevzû'-i mes'ele olur. Misâli, "lafz-ı mutlak, hükm-i mutlak ifâde
eder" gibi ki burada mutlak lafzı, mevzû'-i ilmin araz-ı zâtîsinin nev'-i
mutlakıdır. Veya mevzû'-i mes'ele mevzû'-i ilmin mukayyed olarak araz-ı

zâtîsi olur. Misâli, “mukayyede hamli vâcib olan şey’e mukârin mutlak hüküm, mukayyedi ifâde eder” gibi ki bu sekiz kısmın kâffesinde mahmûl mesâil a’râz-ı zâtîyye olur.

Delîl-i şer’î hükmü isbât etmesinin misâli, âyât ve ehâdis ve kıyâs ve icmâ’, hükm-i şer’îyi isbât etmesi gibi. Nitekim misâli, murûr eyledi. Delîl-i müevvel zannı ifâde etmesinin misâli *أَيُّمَا امْرَأَةً أَنْكَحْتَ نَفْسَهَا بِغَيْرِ* *إِذْنٍ وَلِيَّهَا فَيَكَاحُهَا بَاطِلٌ بَاطِلٌ بَاطِلٌ*⁴ hadîs-i şerîfi imrâ’e-i sagîre ve mecnûne ile te’vîl olduğundan hadîs-i mezbûr kızların nikâhında mutlak olarak velîlerin izninin şart olmasında hükm-i kat’îyi ifâde etmediği gibi. Emir, vücûbu ifâde etmesinin misâli, meselâ, *﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾*⁵ ya’nî “namazınızı kılın” âyet-i kerîmesinde *أَقِيمُوا* emri namazın vücûbunu bildirmesi gibi. [18] Ve karîne-i ibâhaya mukârin olan emrin ibâhayı ifâde etmesinin misâli, *﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾*⁶ gibi.

Lafz-ı hâss yakîn ve kat’îyi ifâde etmesinin misâli, meselâ, “Zeyd” lafzı, lafz-ı hâss olup mefhûmunda kat’î olduğundan, Zeyd binmek için istikrâ olunan hayevâna Amr binemez. Hâss-ı müevvel zannı ifâde etmesinin misâli, hakîkatde tamam otuz günden nâkıs olan arabî aylarına “otuz gün bir aydır” demek gibi ki burada otuz gün lafzı, lafz-ı hâss ise de hisâb-ı nücûmca tam otuz gün olmakla bu ta’bîrde mecâz ârızası olduğundan yakîni ifâde etmez. Lafz-ı mutlak, hükm-i mutlakı ifâde etmesinin misâli, i’âre ve mudârebe-i mutlaka ıtlâkı ifâde edip vakit ve zamânla ve ticâret-i mu’ayyene ile mukayyed olduğunu ifâde etmesi gibi.

Mukayyede hamli vâcib olan şey’e mukârin olan mutlak hüküm mukayyedi ifâde etmesinin misâli, âtîde beyân olunacağı vecihle meselâ, hâdis-e müttehid olup mutlak dahî hükme dâhil oldukça mukayyede hamlolunması gibi. Meselâ, keffâret-i yemîn hakkında nâzil olan *﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ﴾*⁷ âyet-i kerîmesi mutlak olduğu hâlde âyet-i mezkûreyi İbn Mes’ûd hazretleri *ثلاثة أيام متتابعات* okumasıyla mutlak olan âyet-i evvelin mukayyed olan âyet-i sâniye hamlolunması gibi.

BÂB-I EVVEL: EDİLLE BEYÂNINDADIR

[الباب الأول: في الأدلة: وفيه أربعة أركان: الركن الأول: في الكتاب هو النظم المنزل على رسولنا صلى الله عليه وسلم، المنقول متواتراً^١ وله مباحث خاصة به، ومباحث مشتركة بينه وبين السنة. أمّا الخاصة: فالمنقول بلا تواتر ليس بقرآن، قيل مطلقاً، وقيل: في الجوهر لا في الهيئة والأداء، وقيل: كلها مشهورة.]

[19] Bu bâb dört rükün üzerine binâ olunmuştur.

Rükn-i Evvel: Kitâb

Ya'nî eblağ-i kelâm ve ahkem-i nizâm olan Kur'ân-ı Kerîm beyânındadır. Kur'ân, Hazret-i Muhammed sallallahu aleyhi vesellem hazretlerine nâzil olduğu, bize mütevâtiren menkûl olan nazm-ı celîldir. İşbu bâb, iki mebhasi muhtevî olup biri Kur'ân'a mahsûs, diğeri Kur'ân ile sünnet beyninde müşterek olan mebâhisdir.

Kur'ân'a Mahsûs Olan Mebâhis

Hazret-i Peygamber aleyhi's-selâmdan "Kur'ân'dandır" diye bilâ-tevâtür naklolunan âyet veya kelime Kur'ân'dan değildir. Ba'zı ulemâ mutlakan ya'nî gerek cevherinin ve hey'etinin rivâyetleri tevâtürsüz olarak naklolunan şey' Kur'ân'dan olmaz diye iddi'â etmişler ise de ba'zılar, kelimenin cevherinde tevâtür, şartından olup hey'etinde ya'nî harekât ve sekenât ve edâsının rivâyetinde tevâtür şart değildir, dediler.

[وعن ابن الجزري القراءة: إمّا متواترة، وإمّا مشهورة: بأن صح سنده ولم يبلغ درجة التواتر ووافق العربية والرسم وإمّا أحاد: بأن [٣٣] صح سنده وخالف الرسم والعربية أو لم يصل حدّ الاشتهار كقراءة: ﴿مَتَكِّثِينَ عَلَى رِفَارِفِ خَضِرٍ وَعِبَاقِرِي﴾ وإمّا شاذ: بأن لا يصح سنده، وإمّا مدرج بأن زيد على وجه التفسير كقراءة ﴿وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ مِنْ أُمِّ﴾ فغير المتواتر ليس له حكم القرآن، لكن يجوز بمشهوره الزيادة على النص، وأمّا الأحاد فقليل يجب العمل به، وقيل كالخبر المقطوع بخطئه.]

Ba'zılar, kırâ'at-ı seb'anın küllisi meşhûrdur demişler ise de lâkin **İbn-i Cezerî**'den mervî olduğu üzere kırâ'at-ı âyât-ı Kur'âniyye ya **kırâ'at-ı mütevâtîredir** ki kizbi muhtemil olmayan bir cemâ'at diğer bir cemâ'atten nakletmişlerdir. Veya **kırâ'at-ı meşhûredir**. Ya'nî senedi sahîhdir ki bir adl-i zâbıt diğer bir adl-i [20] zâbıttan nakletmekle derece-i tevâtüre bâliğ olmuş ise de kâ'ide-i arabîyyeye ve hatt-ı mushafa muvâfıktır. Veyahûd kırâ'at-ı Kur'âniyyeden ba'zısı ya **kırâ'at-ı âhâddir** ki senedi sahîh ise de okunuşu kâ'ide-i arabîyyeye ve resmi kelimât-ı mushafa muhâlifdir. Meselâ, Kur'ân-ı Kerîm'de ⁸﴿مُتَكِّينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضِرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ﴾ âyet-i kerîmesini على رفارف okumak gibi. Veyahûd **kırâ'at-ı şâzzedir** ki bunun senedi sahîh olmamakla i'tibârdan sâkıttır. ⁹﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾ âyet-i kerîmesinin mâzî sîgası ile مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ okumak gibi. Veyahûd **kırâ'at-ı müdredir**. Ya'nî tefsîr tarîki ile âyet-i kerîmeye bir şey' ziyâde kılınarak okunandır. Meselâ, Sa'd b. Ebî Vakkâs hazretlerinin ¹⁰﴿وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ﴾ âyet-i kerîmesini أم أخت من أم وله أخ أو أخت من أم okuması gibi ki burada أم lafzı ve أخ'ün taraf-ı ümden olduğunu âyetin tefsîri makâmında أم lafzını âyete ilâve kılmuştur.

İmdi kırâ'atı haber-i gayr-i mütevâtîr ile rivâyet olunan âyette Kur'ân hükmü olmaz. Lâkin kırâ'atı haber-i meşhûr ile rivâyet olunan âyetin hükmü mütevâtîren rivâyet olunan nassın ya'nî âyetin hükmüne ziyâde kılınır. Nitekim İbn Mes'ûd hazretlerinden keffâret-i yemîn âyetinde rivâyet olunan ثلاثة أيام mukayyed olan hükmü, mütevâtîr olan ثلاثة أيام âyetinin [21] mutlak olan hükmüne ziyâde kılınması gibi. Kırâ'atı haber-i vâhid ile rivâyet olunan kırâ'atlarla ba'zılar amel vâcib olur dediler. Ve ba'zılar bunun hatâsı kat'î ve muhakkak olan haberler gibi olduklarından bunlarla amel vâcib olmaz dediler.

Kitâb ile Sünnet Beyninde Müşterek Olan Mebâhis

[وأما المشتركة: فالكتاب اسم للنظم والمعنى، وله أربعة أقسام باعتبار وضعه له، ثم بدلالته له ثم باستعماله فيه، ثم باعتبار الوقوف عليه، وبعدها أمور تشتمل الكل: معرفة مأخذها ومعرفة معانيها، ومعرفة ترتيبها، ومعرفة أحكامها]

Kur'ân, lafızla ma'nânın ismidir. Gerek Kur'ân ve gerek hadîsin ma'nâsına delâlet eden elfâzından ahkâm istinbât olunması cihetiyle dört kısma münkasım olur. Aksâm-ı mezkûreden biri lafzın vaz'ı i'tibârî ile olan kısımdır ki o da dördtür: Âmm, hâss, müşterek, cem'-i münekkerdir.

İkinci, elfâzın ma'nâsına delâleti i'tibârîyle olan kısımdır ki bu da iki kısım olup biri elfâzın ma'nâsına delâletin vuzûhu i'tibârîyle olan kısımdır ki o da dördtür: Zâhir, nass, müfesser, muhkemdir. Ve diğeri hafâsı i'tibârîyle olan kısımdır. Bu dahî dördtür: Hafî, müşkil, mücmel, müteşâbihdir.

Üçüncü, elfâzın isti'mâlî i'tibârîyle olan kısımdır ki bu da dördtür: Hakikat, mecâz, sarîh ve kinâyedir.

Dördüncü, elfâz ile ma'nâya vukûf i'tibârinden hâsıl olan [22] kısımdır ki bu da dördtür. Ya'nî ma'nâ elfâzın ya ibâresinden ya işâretinden veya delâletinden veya iktizâsından ahzolunur.

Bu taksîmattan sonra elfâzda birtakım umûr mülâhaza olunur ki umûr-i mezkûre de onlar gibi dördtür. Bunlardan biri aksâm-ı mezbûreden her birinin me'haz-ı iştikâkını bilmektir. Meselâ hâss, Arapların اختصاص فلان بكذا kelâmılarından me'hûz olmakla her bir lafz-ı hâss münferid ya'nî yalnız bir ma'nâya vaz' olunan lafızdır. Lafz-ı âmm Arapların نخلة عميمة طويلة شاملة للهواء الكثير¹¹ kelâmılarından me'hûz olmakla her bir lafz-ı âmm müte'addid ma'nâlara şâmil olan lafızdır. Cem'-i münekker, gayr-ı mu'ayyen ma'nâsını ifâde eden nekre lafzından me'hûz olduğu gibi müşterek مال مشترك فيه lafzından me'hûz olup birkaç ma'nânın bir lafızda iştirâkine derler.

Ve kezâlik zâhir ve nass ve müfesser ve muhkem ve hafî ve müşkil ve mücmel ve müteşâbih ve hakikat ve mecâz ve sarîh ve kinâye elfâzının me'hazları dahî ma'lûmdur.

İkinci, aksâm-ı mezkûrenin ıstılâh-ı usûliyyinde ma'nâlarını ve hakâik-i şer'iyelerini bilmektir. Meselâ, lafz-ı hâss, ıstılâh-ı usûliyyinde ya vâhide veyahûd kesîr-i mahsûra vaz' olunmuş olan lafızdır ki fenn-i sâir ıstılâ-

hında kesîre vaz' [23] olunmuş lafız, gerek mahsûr olsun ve gerek gayr-ı mahsûr olsun âmm olur.

Âmm, ıstılâh-ı usûliyyinde kesîr-i gayr-ı mahsûr-i müstağraka vaz' olunmuş olan lafızdır ki bu da ya nazm-ı cemî' mine'l-müsemme-yât veya istiğrâk-ı cemî'-i müsemme-yât ma'nâsında isti'mâl olunur.

Ve kezâlik salât, lügatte duâ ma'nâsında ise de hakikat-i şer'îyye ma'nâsı, erkân-ı mahsûse ile olan duâdır ve kezâ.

Üçüncü, umûr-i mezkûrenin mertebelerini bilmektir. Ya'nî delîller te'âruz ettiklerinde hangisi hangisine mukaddem ve mureccah olduğunu bilmek gibi ki meselâ, muhkem müfessere, müfesser nassa, nass zâhire takaddüm eder.

Dördüncü, umûr-i mezkûrenin ahkâmını bilmektir. Ya'nî bunlarla sâbit olan hüküm, kat'î veya zannî ve emsâli şey'ler olmasından dolayı üzerlerine terettüb eden âsârı bilmek gibi.

Taksîm-i Evvel: [Vaz' Açısından Lafızlar]

[الأول: باعتبار الوضع للمعنى، وهو خاص: إن وضع لواحدٍ أو لكثيرٍ محصورٍ، وعام: إن لغير محصورٍ مستغرقاً أو جمعٍ منكّرٍ إن لغير مستغرقٍ، ومشتكٍ: إن لمعنى كثيرٍ بوضع كثيرٍ. أمّا الخاص: من حيث هو هو فيوجب اليقين فلا يحتاج زيادة بيان لكونه بيناً في نفسه وقد يفيد الظن بالعوارض [١٤] فأدخل فيه الأمر والنهي والمطلق والمقيد، كما أدخل فيه شخص جزئي كزيد أو نوع كرجل ومائة أو جنس كالإنسان.]

Elfâzın ma'nâya vaz'ı i'tibârıyla olup i'tibâr-ı mezkûr lafız bi'l-istikrâ dört kısma münkasimdir.

Kısm-ı Evvel: [Hâs Lafız]

Lafız, eğer vâhid-i hakikî ve i'tibârîye ya'nî kesîr-i mahsûra vaz' olunmuş ise hâssdır. Ve eğer kesîr-i gayr-ı mahsûr ve müstağraka vaz' olunmuş ise âmmdır. Ve eğer kesîr-i mahsûr-i gayr-i müstağraka vaz'[24] olunmuş ise, cem'-i münekkerdir. Ve eğer vaz'-ı müte'addidle ma'nâ-yı kesîre vaz' olunmuş ise müsterekdir.

Lafz-ı hâss, hâss olduğu haysiyyetle hükm-i kat'îyi ifâde eder. Meselâ, ba'zı kerre avârizdan bir ârızanın ârız olması cihetiyle hükm-i zannîyi dahî ifâde eder. Nitekim misâli, murûr eyledi. Ta'rîf-i mezkûra nazaran hâss vâhid-i hakîkî ve i'tibârîye şâmil olduğu için bunun ta'rîfine şahs-ı cüz'îye vaz' olunan Zeyd gibi lafızlar ve vâhid-i nev'îye vaz' olunan رجل gibi ve مائة gibi ve vâhid-i cinsîye vaz' olunan انسان gibi isimler idhâl olunduğu gibi vâhid-i nev'îye vaz' olunan emir ve nehiy gibi filler ve mutlak mukayyed gibi sıfatlar dahî idhâl olundu.

Kısm-ı Sâni: [Âmm Lafız]

[وأما العام: من حيث هو هو فيوجب القطع أيضاً عند مختارنا فلا يخصص بخبر الواحد والقياس ابتداءً، والظن عند بعض منا والشافعي: فيفيد الوجوب لا الفرض فيجوز تخصيصه بهما، والتوقف عند قوم منهم أبو سعيد منا، وثبوت الأدنى عند قوم منهم الثلجي وهو الواحد والثلاثة، والتوقف فيما دونه.]

Lafz-ı âmm, âmm olduğu haysiyyetle hükm-i kat'îyi ifâde eyledikten haber-i vâhid ve kıyâsla ibtidâen, ya'nî birinci def'a olarak tahsîs olunamaz.

Lâkin İmâm Şâfi'î ile Hanefiyye'den meşâyih-i Semerkand nezdlerinde lafz-ı âmm, zannı ifâde eylediğinden âmmle sâbit olan hüküm zannî olduğu için ahkâm-ı şer'iyyeden bununla farz sâbit olmayıp belki vâcib sâbit olduğu gibi, ibtidâen haber-i vâhid ve kıyâsla da tahsîsi câ'iz olur. Ehl-i usûlden [25] bir cemâ'at -ki Hanefiyye'den Ebû Sa'îd Berda'î¹³ dahî onlarla beraberdir- lafz-ı âmm ibtidâen yakîni veya zannı ifâde etmez diyerek tevakkuf ettiler. Ve bir cemâ'at -ki Hanefiyye'den Selcî¹⁴ dahî onlarla müttefiktir- âmmle en ednâ mütenâvili sâbit olur dediler ki o da cinsde, ya'nî müfredde vâhid ve cem'de üçtür ve bunların mâ'adâsında tevakkuf ettiler.

[فإذا تعارضوا وعلم التاريخ يخصص الخاص العام عند المقارنة ويكون ظنياً في الباقي وينسخه عند التراخي في قدر تناوله، ولو عموم من وجه وقطعي في الباقي، ويُنسَخُ الخاص به إن تقدم الخاص، وإن لم يعلم فيحمل على المقارنة.]

Lafz-ı âmmle hâss bir hükümde te'âruz eyledikte eğer târih ma'lûm olursa lede'l-mukârene hâss, lafz-ı âmmı tahsîs eyledikten sonra âmm bâkî mütenâvilinde zannî olur. Misâli, ¹⁵ ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ gibi ki burada ribâ ile bey' umûm-i bey' cinsinden tahsîs olunmuştur ki bu iki lafız beyninde umûm husûs mutlak vardır.

Ve eğer tarihçe-i âmm, mukaddem; hâss, muahhar ise umûm husûs min vecih tarikiyle olsa dahî hâss kadr-i mütenâvilinde âmmın mütenâvilinden ol mikdârı nesheder. Misâli, “zevcleri vefât eden hâtûnlar dört ay on gün mikdârı sabredip tezevvüc etmeyeler”¹⁶ ma'nâsında olan âyetin umûmundan “hâmile kadınların iddetleri hamllerini vaz' edinceye değindir”¹⁷ ma'nâsına olan âyet, zevcleri vefât eden hâmile hâtûnların iddelerini nesheylemiştir ki niseb-i erba'adan bu iki âyet beyninde umûm husûs min vecih vardır.

[26] Ve eğer lafz-ı âmm muahhar ise lafz-ı hâss âmmle mensûh olur. Misâli, li-ecli't-tedâvî kabîle-i Ureniyyîn hakkında deve bevli içmeleri için vârid olan hadîs-i hâssî, ¹⁸ “استترهوا عن البول” hadîs-i âmmı nesheylediği gibi. Eğer târih ma'lûm olmaz ise mukârenete hamlolunarak hâssla âmm tahsîs olunur.

Fasıl: [Tahsîse Uğramış Âmm Lafız]

[فصل: العام إما باقى على عموميه، وإن قالوا بعدمه إلى أن قالوا ما من عام إلا وقد خُصَّ منه [٢٤] البعض، نحو ﴿وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا﴾، وأجيب بأن نحو ما ذكر ليس من الأحكام ورُدَّ بقوله تعالى ﴿حُرِّمْتُ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ﴾]

Umûmu ifâde eden lafzın ba'zı mütenâviline kasrolunması câ'iz olup olmamasında ilmen ihtilâf edip ba'zılar dediler ki lafz-ı âmm kelâm-ı ihbârîde bulundukta sonradan başka âyetle ba'zı mütenâviline kasrolunur ise Şâri'de kizbi icâb edeceği gibi kelâm-ı inşâide bulundukta bedâ ya'nî gaffleti icâb eder. Bu da muhâldir. Lâkin bu cemâ'at şirzime-i kalîle olup re'yleri dahî zuyûfdur. Çünkü lafz-ı âmmıdan kasrolunan şey'in ihrâcı evvel emirde Şâri'in murâdı değildir ki bu mahzûr hâdis olsun. Re'y-i savâb lafz-ı âmm gerek kelâm-ı ihbârî ve gerek kelâm-ı inşâide olsun ba'zı efrâdına kasrolunur. Nitekim misâlleri âtîde gelecektir.

Muhakkikîn ulemâ zâhib oldular ki lafz-ı âmmdan ba'zısı [27] umûm üzere bâkîdir. Her ne kadar nâs darb-ı mesel makâmında “ba'zı mütenâvilinde tahsîs olunmamış hiçbir lafz-ı âmm yoktur” derler ise de lafz-ı âmmın umûmu üzere bâkî kaldığına misâl, “Allahu Teâlâ her şey'e âlimdir”¹⁹ ve “Allahu Teâlâ hiçbir şey'de nâsa zulmetmez”²⁰ ma'nâlarına olan âyet-i kerîmelerde olduğu gibi muhâlifin bunlara cevâb olarak dediler ki: “Bu âyetler ahkâm-ı şer'îyyeden değillerdir. Bizim iddi'âmız ahkâm-ı şer'îyyeyi ifâde eden elfâz-ı âmmdadır.” Muhakkikîn ulemâ tarafından bu cevâbı “size anaların nikâhı harâm kılındı”²¹ ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme ile reddettiler.

[وَأَمَّا يَخْصُ عَنْهُ فَالْعَامُ فِي الْبَاقِي قَطْعِي كَمَا كَانَ إِنْ الْمَخْصَصُ غَيْرَ مُسْتَقِلٍّ كَالِاسْتِثْنَاءِ وَالشَّرْطِ وَالصِّفَةِ وَالْغَايَةِ وَبَدَلَ الْبَعْضِ عِنْدَ كَوْنِ الْمَخْرُجِ مَعْلُومًا، أَوْ مُسْتَقِلًّا بِالْعَقْلِ نَحْوَ ﴿خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ وَمِنْهُ تَخْصِصُ الصَّبِيِّ وَالْمَجْنُونِ مِنْ خُطَابَاتِ الشَّرْعِ، أَوْ بِالْكَلَامِ الْمَتْرَاحِيِّ فَإِنَّهُ نَسَخَ فَإِنْ عَلِمَ الْمَخْرُجُ الْمَنْسُوحُ فَقَطْعِي فِي الْبَاقِي وَإِلَّا فَنَفِي الْجَمِيعِ، وَظَنِّي فِي الْبَاقِي إِنْ كَلَامًا مُسْتَقِلًّا مُتَصِلًا إِنْ مَعْلُومَ الْمَخْرُجِ، وَفِي الْكُلِّ إِنْ لَمْ يَعْلَمْ]

Veya lafz-ı âmmdan ba'zısı ba'zı mütenâviline kasr ve tahsîs olunur. Ol zamân bakılır. İhrâc olunan şey' ma'lûm olmakla beraber eğer âmmı tahsîs eden istisnâ gibi gayr-ı müstakil bir şey' olur ise, meselâ, “Mekke-i Mükkerreme'nin izhirden”²² mâ'adâ hiçbir ağacı ve otu kat' olunmasın.” Veya şart olur ise, meselâ, “bi'l-cümle ebnâ-i cinsine ri'âyet et, ırz ve edeb ehli olurlar ise.” Veya sıfat olur ise meselâ, “bu hânemi bi'l-cümle evlâdına ve evlâdımın fakîr olan bi'l-cümle evlâdına vakfettim” gibi. Veya gâyet olur ise, meselâ, “sabahtan akşama değin sâim olun” gibi.

[28] Veya bedel-i ba'z olur ise meselâ, “her ne kadar ebnâ-yı cinsine ri'âyet et, dedim ise de murâdım, onlardan ırz ve edeb ehli olanlara ri'âyet et demektir” gibi.

Ve kezâ muhassıs nefis-i kelâmdan olmayıp akıl ile hâsıl başkaca müstakil bir kelâm ile olur ise, meselâ, “Allahu Teâlâ her şey'in hâlikidir” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîmede olduğu gibi akıl, Allah'ın kendi zâtını

mahlûkluk mefhûmundan tahsîs eylemiştir. Bu sûretlerin kâffesinde lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde hükm-i kat'îyi ifâde eder. Sabî ve mecnûnun hitâbât-ı ilâhiyye ve ahkâm-ı şer'îyyeden tahassusu bu akilla tahsîs olunanlar kabilindendir.

Ve kezâ muhassıs başkaca kelâm-ı müstakil olup delîl-i âmmın sudûr veya nuzûlünden bir zamân sonra vârid olmuş ise bu sonraki ile evvelki âmmın müşterek olduğu ba'zı mütenâvili mensûh olmuş olur. Nitekim sâbıkda “zevcleri vefât eden kadınlar dört ay ve on gün mikdârı sabretsinler” ma'nâsına olan âyetin mefhûmundan “hâmile olarak zevclerinden dûr olan kadınların iddesi vaz'-ı haml iledir” ma'nâsını ifâde eden âyetle zevcesi vefât ederek hâmile kalan kadınların iddesinin mikdârı mensûh olduğu keyfiyeti murûr eyledi.

[29] Bu sûrette eğer âmmın efrâdından ihrâc olunan mensûhun mikdârı ma'lûm olur ise, lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde hükm-i kat'î ifâde eder. Ve eğer mensûhun mikdârı ma'lûm olmaz ise, lafz-ı âmm cemî'-i mütenâvilinde hükm-i kat'îyi ifâde eder. Zîrâ mikdârı mechûl olan nâsihin ma'lûm olan delîl-i âmmın mukâbilinde te'sîri olmayıp hükmü sâkıt olur. Bu cihetle lafz-ı âmm cemî'-i mütenâvilinde kat'îyü'l-hüküm kalır.

Ve eğer delîl-i âmm kendisine muttasıl ve müstakil bir kelâm ile tahsîs olunup bu tahsîs ile ihrâc olunan şey'in mikdârı dahî ma'lûm olur ise lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde hükm-i zannîyi ifâde eder ve bununla beraber bâkî mütenâvilinde hüccet olur.

Bunun gibi kelâm-ı müstakil ve muttasıl ile tahsîs olunan lafz-ı âmmdan ihrâc olunan şey'in mikdârı ma'lûm olmaz ise âmmın cemî'-i efrâdında hükmü zannî olmakla beraber yine hüccet olur.

Takriben li'l-ezhân bu bahsi bir âdî misâl ile temsîl edelim. Meselâ, serdâr tarafından bir asker kumandanına “ma'iyetinizde mevcûd olan bi'l-cümle taburları falan mahalden sevk edin” diye emir verildikte bu kelâm bir lafz-ı âmm olup hükm-i kat'îyi ifâde ettiği için kumandan,

ma'yyetinde bulunan [30] bi'l-cümle taburları ol mahalden sevk etmeye mecbûr olur.

Eğer “falân ve falân taburdan mâ'adâ mevcûd olan bi'l-cümle taburları sevk edin” diye emir verirse bu dahî istisnâ ile tahsîs olunmuş lafz-ı âmm mesâbesinde olmakla istisnâ olunan taburlardan mâ'adâsının sevk olmasında hükm-i kat'îyi ifâde eder. Bu iki vecihle olan lafz-ı âmm muahharan gerek serdâr tarafından vârid olması müştebeh emir üzerine ve gerek kumandârın tensîbiyle taburlardan dahî bir mikdârının alıkonulmasını tecvîz olunamaz.

Ve eğer evvelki emri müte'âkib yine serdâr tarafından her ne kadar “bi'l-cümle taburlar sevk olunsun” demiş idi ise de muahharan zuhûr eden lüzûma mebnî “beş altı tabur mikdârı mevki'de bırakılıp bâkî taburlar sevk olunmalıdır” diye emir verilir ise bu emir, evvelki lafz-ı âmmı ba'zı mütenâvilinde nesih makâmında olmakla yine bâkîsinin sevkinde hükm-i kat'îyi ifâde eder.

Lâkin muahharan serdâr tarafından sevk olunacak taburların mikdârı ta'yîn olunmayarak müştebeh bir emir zuhûr ederse evvelki emrin mukâbilinde hükümsüz kalır. Ve eğer “bi'l-cümle taburlar sevk olunsun yalnız [31] mevki'de topları muhafaza etmek için bir iki tabur kalsın” diye emir alır ise, bu kelâm iki taburdan mâ'adâsının sevkinde hükm-i zannîyi ifâde eyledikten gerek muahharan aldığı müştebeh emir üzerine ve gerek kumandârın bizzât tensîbiyle dahî bir tabur veya îcâbına göre mevki'inde iki tabur daha bırakabilir.

Ve eğer “bi'l-cümle taburlar sevk olunsun fakat hasbe'l-îcâb mevki'inde boş bırakılmasın” diye emir olunur ise, bu kelâm kaç tabur bırakılıp ve kaç tabur sevk olunacağında şübheyi mûcib olur ise de yine kumandâr için bi'l-cümle taburların sevki husûsunda bir delîl-i zannî olmaya mâni' olmaz.

[أوإن حساً نحو ﴿وَأُوتِيتُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ﴾، أو عرفاً نحو «لا يأكل رأساً» يقع على المتعارف، أو نقصان بعض الأفراد نحو «كل مملوك لي حر»، أو زيادته نحو «لا يأكل فاكهة» وقيل قطعي إن المخرج [ه] معلوماً.]

Gelelim; delîl-i âmm hissle dahî tahsîs olunur. Meselâ, “Belkıs’a her şey’ i’tâ olundu”²³ mefhûmunu ifâde eden âyet-i kerîme gibi ki Belkıs’a eşyâ cinsinden olan yer ve gök ve nucûm ve kamer ve belki Hazret-i Süleyman’da bulunan ba’zı şey’ bile verilmemiş olduğunu hiss-i umûmu ifâde eden her şey’ mefhûmundan ihrâc etmekle lafz-ı âmm tahassus etmiş olur.

Ve kezâ delîl-i âmm örfle dahî tahsîs olunur. Meselâ, bir kimse “baş yemem” diye yemîn eyler ise örfte ya’nî o beldede bir mu’tâd eklolunan baş hangi hayevânın başı ise ona tahassus eder.

[32] Ve kezâ delîl-i âmm, ba’zı efrâdının sâirlerinden noksânı cihetiyle de tahassus eder. Meselâ, bir kimse “her ne kadar kölem varsa âzâd olsun” dedikte müdebber ve mükâtebin kölelik mefhûmunda noksânları olduğu cihetle onlardan tahassus ederek âzâd olmazlar.

Ve kezâlik ba’zı efrâdının sâir efrâdından mefhûmunda ziyâdeliği cihetiyle tahassus eder. Meselâ, bir kimse “yemînle hiç fâkihe yemem” der ise fâkihenin efrâdından olan üzüm ve hurma ve enârda tefekkühden ziyâde gadâiyet olduğu için onlardan tahassus eder. İmdi bunların kâffesiyle tahassusdan sonra delîl-i âmm bâkî efrâdında zannî olur. Çünkü muhassıs hiss oldukta ihrâc olunan şey’lerin tafsîlâtına vâkîf olunamadığı için mikdâr-ı muhassas tamamıyla ta’ayyün edemeyeceği gibi, muhassıs örf oldukta örf ve âdeten muhtelif olduğu için bi’t-tamâm mikdâr-ı muhassas mu’ayyen olamaz. İşte bu cihetle ihrâc olunan şey’ ma’lûm olmamakla lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde zannî olur. Lâkin ba’zılar tarafından denildi ki “eğer ahyânen bu sûretlerin küllîsinde akıl ile tahsîsde olduğu gibi ihrâc olunan şey’lerin gereği gibi mikdârları ma’lûm olabilir ise, âmm bâkî mütenâvilinde kat’î olur.”

١ م - نحو.

٢ م - نحو.

[أوَأَمَّا التَّخْصِصُ بِفَعْلِ الرَّسُولِ وَسُكُوتِهِ وَبِقَوْلِ أَصْحَابِنَا الْإِجْمَاعِيِّ وَبِمَذْهَبِ الصَّحَابِيِّ فَرَأَجِعْ إِلَى الْكَلَامِ الْمَسْتَقِلِّ وَالتَّخْصِصِ بِالنِّيَّةِ كُنْيَةِ طَعَامٍ فِي قَوْلِهِ «إِنْ أَكَلْتُ» لَيْسَ بِصَحِيحٍ فِي ظَاهِرِ الْمَذْهَبِ مُطْلَقاً، وَصَحِيحٌ دِيَانَةً عِنْدَ أَبِي يَوْسُفَ، وَقَضَاءٌ أَيْضاً عِنْدَ الْخَصَافِ وَتَخْصِصِ الْعَامِ بِأَسْبَابِ النُّزُولِ وَأَسْبَابِ الْوُرُودِ لَيْسَ بِجَائِزٍ. ثُمَّ كَوْنِ الْبَاقِي ظَنْناً يَخْصُصُ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ وَلَوْ مَفْصُولاً وَبِالْقِيَاسِ لَظَنِيتهُ وَإِنْ لَمْ يَجْزُ]

[33] Ammâ fi'l-i Resûlullah sallallâhu aleyhi vesellem ile lafz-ı âmmın tahsîsi ki Hazret-i Peygamber lafz-ı Kur'ân veya hadîsin ta'mîm ettiği şey'e muhâlif olarak meclis-i nüzûl-i Kur'ân veya vürûd-i hadîsinde bir fi'l işle-miş olsa fi'l-i Resûlullah lafz-ı âmmı tahsîs etmiş olur.

Ve sükût ya'nî takrîr-i Resûl aleyhisselâm ile tahsîs ki Kur'ân ve hadîsin ta'mîm ettiği şey'e muhâlif olarak meclîs-i nüzûl veya sudûrda bir fi'l işleyeni o mecliste Resûlullah görüp sükût etmesi ile lafz-ı âmm tahsîs olunmuş olur. Nitekim ibâdet bahsinde fi'l-i Resûl ve sükût-i Resûl üzere sâbit olmuş ba'zı ahkâm mevcûddur.

Ve ashâb-ı icmâ'ın kavliyle tahsîs ki bu da Kur'ân ve hadîsin ta'mîm ettiği şey'lere muhâlif ashâb-ı icmâ'ın bir şey'e hükmetmesi gibi. Meselâ, celde âyetinin mukaddemen nüzûlü ile zânî olan hür ve abda seksen celde lâzım gelecek iken muahharan ashâb-ı icmâ', abda kırk celde vurulmasıyla hükmetmeleri gibi. Lâkin zamân-ı icmâ', zamân-ı nüzûlden müterâhî olduğu için bunun tahsîs olduğunu ba'zılar inkâr eylediler.

Ve mezheb-i sahâbî ile Kur'ân veya hadîsin ta'mîm eyledikleri şey'i tahsîs ya'nî bu misillü nassın ba'zı efrâdı hilâfında vâkî' mezheb-i sahâbî bulunmasını zamân-ı nüzûl [34] veya vürûda mukârin Hazret-i Peygamber'den âmmı tahsîs edecek bir fi'l'in behemehâl sâdır olmuş olduğunu gördükleri içindir. Çünkü sahâbe -rıdvanullah aleyhim ecma'în- hazerâtı, Kur'ân ve hadîsin hilâfında 'amden bir fi'l işlemeyecekleri muhakkaktır.

Bu tahsîslerin küllîsi kelâm-ı müstakîl ve muttasıl ile âmmın tahsîs olunması kâ'idisine râcî' ve dâhil olup lafz-ı âmm bâkî mütenâvilinde zannî kalır.

Elsine-i mükellefînde umûmu üzere cârî olan lafz-ı âmmı niyetle tahsîs. Meselâ, طعام (ta'âm) lafzı ki lafz-ı âmmıdır, mutlak ta'âm yememeye yemîn eden kimse, niyetinde ba'zı ta'âma tahsîs etmiş olsa İmâm Ebû Hanîfe ve mezhebinin zâhirine nazaran ne kazâen ne diyâneten sahîh olmaz. Lâkin İmâm Ebû Yûsuf indinde diyâneten tahsîs câ'iz olduğu gibi ulemâ-i Hanefiyye'den Hassâf²⁴ indinde kazâen dahî tahsîs câ'iz olur. Kavâ'id-i külliyyeden olan "i'tibâr, makâsîd ve niyete olup, elfâz ve mebânîye değildir" kâ'idesi, bu Hassâf'ın re'yini îmâ eder.

Kur'ân'dan veya hadîsten elfâz-ı umûm üzere olan lafz-ı âmmı yalnız esbâb-i nüzûl ve vürûd ile tahsîs câ'iz değildir. [35] Kaldı ki lafz-ı âmm ber vech-i sâbık mevâdd-ı mezkûre ile tahsîs olundukta bâkî mütenâvilinde, ya'nî bâkî efrâdında mefsûlde olur ise zannî olmakla muahharan haber-i vâhidle ve kıyâsla dahî tahsîs olunur. Lâkin bunlarla ibtidâen tahsîs olunamaz.

Fezleke

Ve'l-hâsıl, muhassıs kelâm olunca lafz-ı âmm bâkîde asla hüccet olmadığına İmâm Kerhî zâhib olarak demiştir ki "muhassıs, mechûl oldukda hüccet olmaması tahsîs-i istisnâ gibi olup, istisnâ mechûl olduğu zamân müstesnâ minhi dahî mechûl bırakacağından bir delîlin de mechûliyyeti hüccet olmasına münâfidir."

Ve kezâ muhassıs ma'lûm oldukda hüccet olmaması ma'lûm olan muhassıs dahî nass olup, nusûsda asıl ta'lîl olmakla ta'lîl ile de efrâd-ı âmmıdan ne mikdâr çıkacağı ma'lûm olmamakla yine muhrec mechûl kalacağından şakk-ı sâni, şakk-ı evvel gibi olur.

Ba'zılar "mahsûs, mechûl oldukda hüccet olmayıp lâkin ma'lûm olursa bâkîde hüccet-i kat'î olur" dediler. Ve ba'zılar "mahsûs, ma'lûm olursa, âmm bâkîde hüccet olduğu [36] gibi mechûl oldukda mahsûs sâkit olarak âmm yine kemâkâne hücciyette bâkî olur" demişler ise de kavî-i muhtâr, âmm tahsîsden sonra gerek muhassıs ma'lûm olsun ve gerekse mechûl ol-

sun zannî, ya'nî şübhelî bir delîl olur. Hücet-i ma'lûma misâl, umûm-i harbînin katlinden müste'men tahsîs olunduğu gibi. Mechûle misâl, ma'lûm olan eşyâ-yı sitteye münhasır olmazdan evvel âyet-i ribâ ile bey'in tahsîsi gibi. Bunun da beyânı şöyledir ki meselâ, "Allah bey'î helâl ve ribâyı harâm kıldı" mefhûmunda olan âyetle ribâ, bey'den tahsîs olunmuş ise de, lâkin mikdâr-ı muhassas mechûldür. Çünkü ribâ, mücerred "fazla" ma'nâsına olmakla hangi şey'in fazlası harâm olduğu her ne kadar muahharan Hazret-i Peygamber'in beyânı ile ma'lûm olmuş ise de lâkin evvel emirde mechûl olduğu için kelâmın tetimme ve tevâbi'inden olan bu muhassasın hükm-i kat'îyi ifâde eden delîl-i âmmı tahsîs etmekle mefhûmundan kat'îyyeti izâle eder.

Ve kezâ âyet-i sirkatten bir kalkan bahâsından ekall olan malın sâriki tahsîs olunduğu gibi ki bahâ-yı mezkûr, mechûl olduğundan mikdârını ta'yîn de beyne'l-ulemâ ihtilâf olunmuştur. Ve yine hudûdu icâb eden delillerden ²⁵ "ادرؤا الحدود بالشبهات" hadîsi mefhûmunca mevâzi'-i şübühât tahsîs [37] olunduğu gibi ki bu da mechûl olduğundan şübhe-i mu'abberde ulemâ ihtilâf eylemişlerdir. Ve Peygamber aleyhisselâmın şartla olan bey'î nehyettiği hadîsine İmâm-ı A'zam hazretleri her bir şartla beraber olan bey'in fesâdına istidlâl ettiği hâlde bu cümleden şart-ı hıyâr ile olan bey'in ve şüf'âyı icâb eden ²⁶ "الجار أحق بشفعته" hadîsinden şerîk-i dârın tahsîsi gibi.

Ve kezâlik mebi' kabz olunmazdan evvel bey'î nehyeden hadîsle İmâm Muhammed kable'l-kabz akârın bey'inin câ'iz olmamasına istidlâl etmiş olduğu hâlde İmâm-ı A'zam hazretlerinin bey'î, mehri ve mîrâsı ve kable'l-kabz bedel-i sulhü, kıyâsla ondan tahsîs etmeleri gibi.

"Bekâ ibtidâdan esheldir" ve "ibtidâen tecvîz olunmayan şey", bekâen tecvîz olunabilir" kâ'ide-i külliyyelerini şerh maksadıyla burada ba'zı istisnâ ve tahsîs ve neshe müşâbih mesâil-i fıkhiyye vardır. Meselâ, istisnânın nazîri, bâyi' biri meyte ve diğeri diri iki hayevânı bir pazarlıkta iki bin kuruşa satmak veyahûd çifti on beş bin kuruşa olmak üzere hissesine isâbet

eden mikdâr-ı kuruşa öbür çift hayevândan birini satmak gibi ki bu misillü bey' bâtıldır. Çünkü istisnâda olduğu gibi [38] bu hayevânların biri ibtidâen bey'e dâhil olduğundan "ibtidâen bey' bi'l-hisse" olur ki bu da câ'iz değildir.

Ve kezâ mebi' olmaya salâhiyyeti olan şey'in kabûlü mebi' olma salâhiyyeti olmayan şey'in kabûlüne şart olmakla, bu şartla beraber bey' de fâsid olur.

Neshin nazîri, bâyi' çifti yirmi bin kuruşa olan hayevânı sattıkta müşteri dahî kabûl edip lâkin müşteriye teslîminden evvel biri fevt olsa ol zamân bey', o hayevânların birinde yirmi bin kuruştan hissesine isâbet eden mikdâr ile câ'iz olur. Çünkü nesih olduğu gibi hîn-i bey'de hayevânların ikisi birden bey'e dâhil olup biri fevt olduktan sonra onda bey' münfesihi olmakla bey'e sonradan târi olan cehâlet bey'i ifsâd etmez. Çünkü "bekâen bey' bi'l-hisse" olduğundan bu cihetle diğer hayevânda kıymetlerinden hissesine isâbet eden mikdârda bey' câ'iz olur.

Tahsîsin nazîri, bâyi' birinde şart-ı hıyâr olmak üzere bir çift hayevânı semeni ta'yînle beraber satması gibidir ki eğer bunlardan hıyâr-ı şart ettiğini tefrîk etti ise bey' sahîh olur. Çünkü hıyâr ile mebi', îcâba ya'nî bey'e dâhil olur, hükme ya'nî milke dâhil olmaz. Bu cihetle [39] sebab-i milk olan şey'de ya'nî îcâbda nesih gibi, ve nefsi-i hükümde ya'nî milkte istisnâ gibi olur. Bunlardan biri mechûl olursa istisnâyâ şebîh olduğu için bey' sahîh olmaz. Ma'lûm olursa neshe şebîh olduğu için sahîh olur. Çünkü işbu tahsîs sîgasına nazaran neshe ve hükmüne nazaran istisnâyâ müşâbehe olduğundan hıyâr-ı şartla satılan hayevân îcâba dâhil olup hükme dâhil olmaz. Îcâba dâhil olduğu için hıyâr-ı şartla reddi nesih gibi tebdîl olur. Hükme dâhil olmadığı için hıyâr-ı şartla reddi istisnâ gibi beyân olur. Bu iki müşâbehet sebebinden bu mâdde de tahsîs gibi olur. Tahsîs de nesihle istisnâyâ müşâbehe olmakla bu iki müşâbehete ri'âyeten eğer mahall-i hıyâr ve semen ma'lûm olursa bey' sahîh olur, ma'lûm olmazsa sahîh olmaz.

Mes'ele-i mezbûrede dört vecih tasavvur olunur:

1- Bâyi' "işbu dûrî²⁷ ve kır hayevânları sana yirmi bin kuruşa sattım fakat kırdaki hıyâr şartıyla" dedikte bu bey'de semen ve mahall-i hıyâr ma'lûmdur.

2- Eğer bâyi' "bu dûrî ve kır hayevânları sana sattım lâkin kırdaki hıyâr-ı şartla" derse bunda yalnız mahall-i hıyâr ma'lûm olur.

[40] 3- Eğer bâyi' "bu dûrî ve kır hayevânları sana yirmi bin kuruşa sattım. Lâkin ikisinden birinde hıyâr şartı ile" der ise bunda ancak semen ma'lûm olur.

4- Eğer bâyi' "bu dûrî ve kır hayevânı sana sattım lâkin birinde hıyâr şartı ile" der ise bunda semen ve mahall-i hıyâr mechûl olur.

İmdi şibh-i neshe ri'âyeten mahall-i hıyâr icâba ya'nî bey'e dâhil olmakla bu dört sûretle bey'in sıhhatini icâb eder. Çünkü bunlardan her biri icâba nazaran bey'-i vâhidle mebî' olduklarından ibtidâen bey' bi'l-hisse olmayıp bekâen bey' bi'l-hisse olur. Şibh-i istisnâya ri'âyeten ya'nî mahall-i hıyâr bey'e dâhil olmadığına nazaran bu dört sûrette bey'in sahîh olmamasını icâb eder. Çünkü birincide şart-ı fâsid, ikincide cehâlet-i semen, üçüncüde cehâlet-i mebî', dördüncüde cehâlet-i mebî' ve semen bulunuyor.

Lâkin bu iki müşâbehet cihetiyle sûret-i evvelde şibh-i neshe ri'âyeten bey' sahîh ve bâkilerde şibh-i istisnâya ri'âyeten sahîh olmaz. Evvelki sûrette mahall-i hıyârla semenin ma'lûmiyeti sıhhatini tercîh eder ki bu sıhhati muktezî olan şey' de bunun şibh-i neshe mülâim olmasıdır. Ve mahall-i hıyâr veyahûd semenin cehâleti, taraf-ı fesâdını tercîh eder ki bu da şibh-i istisnâya mülâim olmasıdır.

[41] Eğer suâl olunur ise ki "sûret-i evvelde mahall-i hıyâr bey'e dâhil olmamakla istisnâya müşâbih olacağından meyte ile diri hayevânın bey'inde olduğu gibi şibh-i istisnâya ri'âyeten niçin bey'-i fâsid olmuyor?" Cevâb veririz ki "meyte hiçbir vecihle bey'e dâhil olmadığı için o sûrette yalnız şibh-i istisnâ bulunmakla mebî' olmayan şey'in kabûlü mebî' olan şey'in kabûlüne şartı müstelzim olduğundan bey'i ifsâd eder." Lâkin mahall-i

hıyâr bir vecihten mebi‘ olup diğér vecihten mebi‘ olmamakla bunda hem istisnâya ve hem neshe müşâbehet bulunduğú için mahall-i hıyârla semen ma'lûm oldukta şibh-i neshe ri'âyeten bey'in sıhhati ile hükmolunur.

Fürû‘

[فروع: العام المسوق للمدح أو الذم هل هو باقٍ على عمومته أو لا ؟ قيل : نعم وقيل : لا حتى ادعى الاتفاق ' والأصح نعم إن لم يعارضه عام آخر لم يسق له ، وإلا فلا يعم .]

Medih veya zemm için sevk ve îrâd olunmuş olan lafz-ı âmm umûmu üzere bâkî midir yahûd bâkî değıl midir, ihtilâf olundu. Şöyle ki ba'zılar, “bâkîdir”; ba'zılar, “bâkî değıldir” dediler. Hatta “bâkî olmamasında it-tifâk” vardır diye iddi'â etmişler ise de kavl-i essahh medih veya zemm için sevk olunmamış²⁸ diğér lafz-ı âmm ona mu'âriz olmaz ise umûmu üzere bâkî olur. Mu'âriz olur ise bâkî olmaz. Meselâ, “altın ve gümüşü cem' edip fukarâya infâk etmeyenleri azâb-ı elîm ile tebşîr eyle”²⁹ ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme zemm için sevk [42] olunmuş bir âyet olup burada bulunan altın ve gümüş, kadınların hullî-i³⁰ mubâhlarına da şâmil olmakla, Câbir'den rivâyet olunan “hullîde zekât yoktur”³¹ ma'nâsında olan hadîsle mu'âriz olmakla zemm için sevk olunmuş olan âmm, bununla tahsîs olmuş olur.

[اعلم أن العام المراد منه الخصوص غير العام المخصوص لأن الأول لا يراد فيه شمول الجميع، لا من جهة تناول اللفظ ولا من جهة الحكم، والثاني يراد فيه الشمول في اللفظ لا في الحكم، ولأن الأول مجاز اتفاقاً، والثاني [٣٥] فيه أقوال، ولأن قرينة الأول عقلية ولا تنفك عنه بخلاف الثاني، ولأن في الأول يراد به الواحد اتفاقاً وفي الثاني خلاف نحو قوله تعالى ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ الآية والقائل نعيم بن مسعود.]

Ma'lûm ola ki husûs murâd olunan lafz-ı âmm, tahsîs olunmuş olan lafz-ı âmmın gayrısıdır. Zîrâ husûs murâd olunan lafz-ı âmmda ne lafzın tenâvülü cihetinden ve ne de hükmü cihetinden şümûl murâd olunmaz. Lâkin sâni'de hükümde değıl, lafızda şümûl murâd olunur. Bir de evvelkinin mecâz ol-

masında ittifâk-ı ulemâ olup sâni mecâz mıdır, hakikat mıdır, ihtilâf vardır. Ve yine evvelkinin karînesi karîne-i akliyyedir ki ondan münfek olmaz. Sâni böyle değildir. Ya'nî karînesi lafziyyedir. Ve yine evvelkinden vâhid murâd olunabildiğinde ittifâk ve sâni de hilâf vardır. Evvelin misâli, “şol kimseler ki onların hakkında nâs dedi ki halk sizin hakkınızda tecemmu‘ ettiler” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme gibi ki burada lafz-ı âmm olan nâstan murâd Nuaym b. Mes'ûd, ya'nî şahs-ı vâhid murâd olunmuştur. Nitekim bir kimse senin hakkında halk neler söylüyorlar dedikde kâffe-i mahlûk ma'nâsına olan “halk” lafzını mecâzen yalnız birkaç kişide isti'mâl etmiş olur.

Tetimme: [Tahsîse Uğramış Âmm Lafzın Delâleti]

[تتمة: العام في الباقي مطلقاً مجازاً عند الجمهور، وحقيقةً عند الأكثرين، قيل حقيقة^١ إن بغير مستقل مطلقاً، مجازاً^٢ إن بمستقل من حيث القصر وحقيقة من حيث التناول، وقيل مجازاً إن شرط الاستغراق في ماهية العام وإلا فحقيقة إلى منتهى التخصيص: وهو عند الأكثر جمع يقرب إلى مدلول العام، وقيل ثلاثة، وقيل اثنان، وقيل واحد، والمختار واحد مطلقاً إن بغير مستقل، وثلاثة في الجمع، وقيل اثنان إن بمستقل، وفي المفرد واحد والطائفة كالمفرد]

[43] Ba'zı efrâdına tahsîs olunmuş olan lafz-ı âmmın bâkî efrâdına itlâk-ı inde'l-cumhûr mutlakan mecâz ve ekser-i ulemâ indinde hakîkattir. Ve yine denildi ki “eğer gayr-i müstakil ile tahsîs olunmuş ise kasr haysiyyetinden, ya'nî küllün ismini ba'za itlâk tarîki ile olmak üzere mecâz ve tenâvül ya'nî vaz'-ı aslîsi haysiyyetinden hakîkattir. Ve yine denildi ki “mâhiyet ya'nî ta'rîf-i lafz-ı âmmda istiğrâk şart olundu ise mecâzdır. Şart olunmadı ise müntehâ-yı tahsîse değin kasrolunur ise bile yine bâkî efrâdında hakîkattir.” Müntehâ-yı tahsîs dahî ekser-i ulemâ indinde medlûl-i âmma karîb cem'dir. Ve ba'zılar, “üçtür” ve ba'zılar, “ikidir” ve ba'zılar “birdir” dediler ise de kavî-i esahh gayr-ı müstakil ile tahsîs olunanlarda muktezâyı tahsîs

١ في كلتي نسختين "مجاز" ولكن في شرح ابن المصنف وشرح كزلهصاري كما اثبتنا.

٢ ك م - مجاز.

٣ ك م: أو.

٤ ك - ان.

mutlaka birdir. Ve lafzen veya ma'nen cem'de üçtür. Ve müstakil ile tahsîs olunarlarda ikidir. Ve cem'de üçtür ve lafzen veya ma'nen müfredde birdir. Tâife-i lafzî de müfred gibidir.

Mes'ele: [Umûm Lafzın Avârizındandır]

[مسألة: العموم من عوارض الألفاظ على أن يكون حقيقة، وقيل من عوارض المعاني كذلك في الأصح، ومجازاً^[٦] عند بعض، وقيل لا أصلاً]

Lafzın umûmiyyet hâli, hakikat tarîki ile olmak üzere avâriz-ı elfâz-dandır. Lâkin ba'zılar avâriz-ı me'âniden olduğuna dahî zâhib olup kavli-i esahh olmak üzere hakikat [44] tarîki ile âriz olunduğunu iddi'â etmişlerse de ba'zılar “mecâz tarîki ile avâriz-ı me'ânîdendir” ve ba'zılar “aslen avâriz-ı me'âniden değildir” dediler.

Mes'ele: [Elfâz-ı Umûm]

[مسألة: ألفاظ العموم: إمّا عام بصيغته ومعناه: وهو الجمع المعروف باللام أو الإضافة حيث لا عهد، أو بمعناه فقط: وهو إمّا يتناول المجموع بشرط الاجتماع بحيث لو ثبت الحكم لواحد ثبت لدخوله في الجميع كالرهن والقوم والجن والإنس والجميع، أو يتناول على سبيل الشمول^١ مطلقاً أي مجتمعاً أو منفرداً نحو «من دخل هذا الحصن فله كذا»، أو على سبيل البدل أي منفرداً فقط نحو «من دخل هذا الحصن أولاً فله كذا»، وعند الشيخين أن ما لحقه «أولاً» خاص، قيل هو المختار]

Elfâz-ı umûm ya sîgası ve ma'nâsı ile beraber âmm olur, o da ahd için olmadığı hâlde cem'-i mu'arref bi'l-lâm ile cem'-i muzâfdir.

Veyahûd yalnız ma'nâsı cihetiyle âmm olur. Ol dahî ictimâ' şartıyla ya mecmû'a şâmil olur. Şöyle ki eğer bunlardan vâhid ya'nî birisi için hüküm sâbit olursa o vâhid lafzın mütenâvili olan cümlemin dâhilinde olduğu için hüküm sâbit olur. Meselâ, raht, kavm, cinn, ins ve cemî' lafızları gibi ki bunlar cemâ'at-i insân ve cemâ'at-i cinn ma'nâsını ifâde ederler. Veyahûd gerek müctemî' ve gerekse münferiden olsun mutlakân şümûl tarîki ile

şâmil olur. Misâli, “bu istihkâma her kim girerse ona yüz altın vardır.” Bir kimse veya bir cemâ'at dâhil olsa o yüz altını alır.

Veyahûd bedel tarîki ile ya'nî ancak münferid olarak şâmil olur. Misâli, “her kim bu hisâra evvel dâhil olursa ona yüz altın vardır” gibi ki burada yalnız bir kimse alır. Lâkin Şeyhayn indinde “evvelen” lafzı lâhik olan “her kim” lafzı, umûmu ifâde etmeyip belki elfâz-ı hâsstandır. Denildi ki “re'y-i muhtâr Şeyhayn'ın re'yleridir.”

[ومن العام المفرد المعرف باللام أو الإضافة حيث لا عهد أيضاً، إلا أن يكون قرينة الجنس و ما في معناه كالجمع الذي يراد به الواحد نحو «لا أتزوج النساء»]

Ve yine ahd için olmayan müfred-i mu'arref bi'l-lâm ve cem'-i muzâf dahî siyag-ı umûmdandır. [45] Eğer lâm cins için olmasına karîne olur ise siyag-ı umûmdan olmaz. Meselâ, kavâ'id-i fikhîyyeden «الضرر يزال» kelâmında “zarar” lafzı mu'arref bi'l-lâm olup her bir zarara şümûl olduğundan mümkün mertebe zarar olan şeyin izâlesi vâcibdir. Bu cihetle ilm-i fikhın ekser bâbları bunun üzerine binâ olunmuştur. Meselâ, hıyârû'l-ayb ve sâir hıyârât bâbları ve şüf'a ve kısâs ve hudûd ve keffârât ve damânî'l-mütlefât ve el-cebr ale'l-kismet ve nasbu'l-eimme ve'l-kudât ve def'u's-sâil ve kat-lü'l-buğât ve emsâli ebvâb gibi.

Kaldı ki lâm, ahd için olursa âmmın ma'nâsı olan istiğrâk veya külliyyet mefhûmunu ifâde etmez. Bu ma'nâ-yı ahd dahî Arabî kelimelerinin evvelinde olan lâm Türkçe'de “o” ma'nâsını ifâde etmesinden münfehim olur. Meselâ, bir adam “أكلت الخبز” dedikte ma'nâsı “o ekmeği yedim” demek olur. Cem'-i muzâfın umûmu ifâde etmesi. Meselâ, bir efendi kethüdâsına “hep atlarımı satın” der ise her ne kadar atları varsa satabilir. Bunun umûm için olduğuna delîl bundan istisnânın sıhhatidir. Meselâ, “bu bindiğim attan başka atlarımı satın” demek câ'iz olduğu gibi. Ve yine cem' ma'nâsına olan müfred-i mu'arref bi'l-lâm dahî siyag-ı umûmdandır. Meselâ, vâhid murâd olunan cem' gibi. Misâli, “لا أتزوج النساء” [46] ya'nî “ben hâtûnları tezvîc etmem” kelâmında olduğu gibi.

[والنكرة المنفية حقيقة أو حكماً كما في سياق النهي، والاستفهام الإنكاري [٦٣] والشرط المثبت عند قصد المنع نحو «إن شربت خمرأ فكذا» لا الحمل نحو «إن قتلت حربياً فلك كذا» والموصوف بصفة عامة نحو «لا أجالس إلا رجلاً عالمأ»، قيل هذا عند من لم يشترط في العموم الاستغراق، ويعرفه بما انتظم جمعاً من المسميات والنكرة في الإثبات: قد تعم إن لامتنان كما في قوله تعالى ﴿فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾ وبقرينة المقام نحو ﴿عَلِمْتُ نَفْسٌ مَا أَحْضَرْتُ﴾ في وجه]

Hakikaten veya hükmen nekre-i menfiyye dahî siyag-ı umûmdandır. Menfi-yi hakikî siyâk-ı nefyde ve menfi-yi hükmi, siyâk-ı nehyde ve istifhâm-ı inkârî siyâkında vâki' olan nekredir. Men', kasdolunarak îrâd olan şart siyâkında vâki' nekre dahî hükmen menfidir. “Eğer şarap içersen şöyle olsun” diye şart olunursa umûm ifâde eder. Lâkin men' kasdolunup mücerred haml için îrâd olunan şart-ı müsbit siyâkında vâki' nekre gibi umûmu ifâde etmez. Misâli, “eğer bir harbî katledersen sana yüz altın vardır” demek gibi.

Ve kezâ sıfat-ı âimme ile mevsûf olan nekre dahî umûmu ifâde eder. Misâli, “bundan sonra kimse ile görüşmeyip ancak âlim zâtla görüşeceğim” demek gibi. Denildi ki bu nekre-i mevsûfenin umûmu ifâde etmesi ma'nâyı umûmda istiğrâkı şart etmeyip “نظم جمع من المسميات” ile ta'rîf edenlerin indinde olup istiğrâkı şart edenlerin indinde olmaz.

Ba'zı kerre nekre kelâm-ı müsbeste imtinân için sevk olundukta umûmu ifâde eder. Meselâ, “o cennetlerde meyveler hurmalar ve narlar vardır” ma'nâsına olan ³² ﴿فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾ âyet-i kerîmesi gibi.

Ve dahî nekre-i müsbeste makâm karînesi ile umûmu ifâde eder. Misâli, “her bir nefis ihdâr [47] eylediği şeyi bildi” ma'nâsına olan ﴿عَلِمْتُ نَفْسٌ مَا﴾ ³³ âyet-i kerîmesinde olan “nefis” gibi.

[والمعاد المعروف عين الأول، والمعاد المنكر غير الأول، وذلك أصل قد يعدل عنه لما منع كما في قوله تعالى ﴿فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ﴾ ﴿أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ حيث اتحدتا فيهما، ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ﴾ ﴿وَهَذَا كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ﴾ إلى قوله ﴿إِنَّمَا أَنزَلَ الْكِتَابَ﴾ حيث تغايرتا فيهما]

Kelâmın evvelinde zikri sebkât eden bir şey tekrâr mu'arref olarak i'âde olunur ise şey'-i mesbûkun aynını ifâde eder. Nekre olarak i'âde olunur ise şey'-i mesbûkun gayrını ifâde eder. Bu bir kâ'idedir. Lâkin ba'zı kerre bundan mâni' sebebiyle udûl olunur. Nitekim işbu ³⁴ ﴿فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ﴾ bu âyet-i kerîmesinde ikinci ilâh münekker i'âde olduğu hâlde yine evvelkinin aynını ifâde ediyor.

Ve kezâlik ³⁶ ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ﴾ ve ³⁷ ﴿وَهَذَا كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ﴾ âyet-i kerîmelerinde dahî kitâb-ı sâni' mu'arref olduğu hâlde evvelin gayrını ifâde ediyor. Lâkin Türkçe şîve-i lisânında bu kâ'ide yoktur.

[و«أَيُّ» نكرة تعم بالصفة و«من وما» شرطية أو استفهامية [٧] يشملان المؤنث، لكن «من» في العقلاء و«ما» في غيرهم وقد يعكس، وأما الموصولة والموصوفة قد تعم وهو الأكثر وقد تخص و«الذي» يعمهما و«حيث» لتعميم الأمانة نحو ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾ وسائر أسماء الشرط والاستفهام: كأيّن ومتى وكيف لعموم الأمانة والأحوال]

Ve ya'nî “hangi” kelimesi, nekre olduğu hâlde âmm bir sıfat ile tav-sîf olundukta umûmu ifâde eder. Meselâ درهم أي رجل يأتيه فله درهم misâlinde ityân sıfatıyla ittisâfı gibi. من ve ما ya'nî “kim” ve “şey” kelimeleri dahî gerek şartiyye ve gerek istifhâmiyye olsun siyag-ı umûmdan olup meselâ, “kim ki Ebû Süfyan'ın dâiresine ilticâ ederse katlden emindir” gibi. Bunlar müennese de şâmil oldukları gibi من lafzı ukalâya ve ما lafzı gayr-ı ukalâya muhtass olduğu hâlde ba'zı kerre emir ber akis de olur. [48] Mâ-i mevsûle veya mevsûfe ba'zen umûmu ifâde edip ba'zen etmezler. Lâkin umûmu ifâde etmeleri kesîrü'l vukû'dur.

الذي ya'nî “şol bir kimse” lafzı dahî elfâz-ı umûmdan olup ukalâ ve gayr-ı ukalâya şâmil olur. حيث و أين Türkçe'de “hangi mekânda ve nerde” lafızları dahî elfâz-ı umûmdan ta'mim-i emkineyi ifâde ederler. Misâli, “ashâb-ı ilmi nerede bulsanız ikrâm ediniz” ve “nerede olsanız ölüm sizi bulacaktır” gibi. Elfâz-ı istifhâm ve şartın sâirleri dahî siyag-ı umûmdandır. Meselâ, umûm-i ezmine ve ahvâl için olan متى وكيف ya'nî “ne zamân” ve “nasıl” lafızları gibi.

[كذا «أينما» و «متى ما» و «كيفما» لكنها مختصة بالفعل و «كل» و «جميع» محكمان في عموم مدخولهما «فكل» لإحاطة الأفراد في النكرة، وإحاطة الأجزاء في المعرفة، وقد يكون لإحاطة الأفراد أيضاً نحو ﴿وَكُلُّهُمْ آتِيهٖ﴾ وقد يكون للتكثير، وكلمة «كل» تلي الأسماء وتعممها صريحاً وتعمم الأفعال ضمناً أي في ضمن تعميم الأسماء، و«كلما» بالعكس وللتكرار^١]

Ve kezâ أينما ve متى ما كيفما lafızları dahî siyag-ı umûmdan olup ancak bunlar fi'le dâhil olurlar. Ve كل ve جميع Türkçe'de ya'nî “her biri” ve “cümlesi” lafızları medhûllerini âmm kılmakta gâyet muhkemdirler. Meselâ, كل lafzı nekrede ihâta-i efrâdı ifâde eder. “كل رمان مأكول” denildikte “narların her biri yenilmiştir.” Ve ma'rifede ihâta-i eczâyı ifâde eder. Meselâ, “كل” “o narın her bir cüz'ü yenilmiştir” demektir. Ba'zı kerre ma'rifeye dâhil olduğu hâlde ihâta-i efrâdı ifâde eder. Misâli, “onların her birisi yevm-i kıyâmette huzûr-i hüdaya gelecektir” ma'nâsında olan³⁸ ﴿وَكُلُّهُمْ آتِيهٖ﴾ âyet-i kerîmesi gibi ba'zen dahî teksîri [49] ifâde eder.

كل kelimesi esmâya dâhil olup sarâhaten esmâda ve zımnîen ef'âlde umûmiyyeti ifâde eder. Ya'nî ta'mîm-i esmânın zımnında ef'âlin de umûmiyyetini ifâde eder. وكلما bunun aksidir ki ef'âlde sarâhaten ve esmâda zımnîen umûmu ifâde eder. Bu cihetle bir kimse meselâ, كل kelimesi makâmında olan “her bir” kelimesi ile “tezvîc edeceğim her bir hâtûn boş olsun” derse burada كل lafzı hâtûnda sarâhaten umûmu ifâde ettiği için tezvîc ettiği her bir hâtûn tâlik olursa da lâkin bir hâtûnu iki kerre tezvîc ederse evvelkinde tâlik olur ikincide olmaz. Lâkin كلما kelimesi makâmında olan “her ne zamân” kelimesi ile olarak “her ne zamân tezvîc edersem hâtûn benden boş olsun” derse bir hâtûnu her ne kadar tekrâr tekrâr alırsa da “her ne zaman” lafz-ı fi'l olan tezvîcde sarâhaten umûmu ifâde ettiği için hâtûn boş olur.

[و«جميع» للشمول على الاشتمال فلو دخل عشرة معاً في «جميع من دخل هذا الحصن أولاً» فلهم نفلٌ واحد. [٣٧] والعطف على العموم يوجب عموم المعطوف خلافاً للشافعي.]

١ ك - الإحاطة.

٢ ك - للتكرار.

Elfâz-ı umûmdan biri de جميع kelimesidir ki alâ tarîki'l-iştîmâl şümûlü ifâde eder. Meselâ, bir kimse “bu istihkâma dâhil olanların cemî'isine yüz altın vardır” derse on kişi beraber istihkâma dâhil olurlar ise yüz altın alırlar.

Lafz-ı âmma atıf olunan diğer lafız dahî umûmu ifâde eder. Lâkin İmâm Şâfi'î buraya muhâlefet etmiştir.

Tenbîh

إما وضع لخطاب المشافهة نحو يا أيها الناس، ويا عبادي يعم الموجود فقط، والحكم لمن سيوجد بدليل آخر من نص أو إجماع أو قياس خلافاً للحنابلة، ويشمل النبي صلى الله عليه وسلم ولو مع «قل» خلافاً للبعض. وقد يكون الخطاب لعين والمراد الغير نحو ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾ ﴿وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ﴾ ﴿فَإِنْ كُنْتَ فِي شكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ﴾ إذ المراد هو التعريض إلى الكفار، لعل منه ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾

[50] Hitâb-ı müşâfeheye mahsûs olan elfâz. Meselâ, يا أيها الناس ve يا عبادي ya'nî Allahu Teâlâ hazretlerinin insâna “Ey nâs” ve “Ey kullarım” gibi lafızlarla Kur'ân'da ettiği hitâb ol zamânda mevcûd olan ümmete hâs olup sonra gelenlere o hitâbın şümûlü nass veya icmâ' veya kıyâstan diğer bir delîlin vücûdu ile olur. Lâkin Hanâbile buraya muhâlefet ederek dediler ki “bu makûle hitâb sonradan gelenlere dahî şâmil olur.”

Ve kezâ bu misillü hitâbların evvelinde nâsa söylemekle emri ifâde eden قل lafzı ile olsa yine Nebî sallallahu aleyhi veselleme de şâmil olur. Lâkin buna ba'zılar muhâlefet ederek dediler ki قل lafzı ile masdar olan hitâb Hazret-i Peygambere mantûk ibâre ile şâmil olmaz. Nitekim bir pâdişâh vezîrine veya kâtibine halka vergilerini vaktinde getirip hazîneye teslim etsinler diye veya emsâli evâmîr teblîğ veya tahrîr ettirdikte o emrin vezîr veya kâtibe şümûlü olmadığına örf ve isti'mâl delâlet eder. Ve ba'zı kerre hitâb, mu'ayyen bir kimseye olup murâd onun gayrısı olur. Misâli, ﴿فَإِنْ كُنْتَ فِي شكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ﴾ ve ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾³⁹ ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾⁴⁰ âyet-i kerîmelerinde olduğu gibi bundan murâd şâkkîn

ve münkirlere ta'rîzdir. [51] ⁴¹ ﴿لَيْسَ أَشْرَكَتَ لِيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ﴾ âyeti dahî bu kabilden olması maznûndur.

[والجمع المذكر السالم: نحو المسلمين ونحو «فعلوا» يختص بالذكر إلا عند الاختلاط بالإناث فتدخل تبعاً لهم، والجمع المؤنث السالم يختص بهنَّ البتة. خطاب الرسول يعم الأمة عرفاً أو نصاً [٨] إلا بدليل، وخطاب الواحد لا يعم الجميع بالصيغة بل بالخبر نحو «حكمي على الواحد حكمي على الجماعة» أو بالقياس]

Arabî'de cem'-i müzekker-i sâlim gibi ve فعلوا gibi yalnız müzekkere şâmil olur. Lâkin zukûrla beraber inâs muhtelit olurlar ise o zamân inâs zukûra tebe'an o sîga ile hitâba dâhil olurlar. Cem'-i müennes sîgası ancak inâsa mahsûsdur.

Allahu Teâlâ'nın Resûl aleyhisselâma olan hitâbın tahtına yalnız Resûl olduğuna örfe veya nassan bir delîl bulunmadıkta ona tebe'îyyetle ümmet de dâhil olur.

Vâhîde hitâbın hasbe's-sîga cem'e şümûlü olmaz. Belki o hitâb Resûlul-lah'ın "sizlerden birinize olan hüküm ve emrim bi'l-cümle ümmetim cemâ'atinedir" gibi buyurduğu haber-i âharla veyahûd kıyâsla cemâ'ate şâmil olur.

[والمتكلم داخل في عموم متعلق خطابه خبراً أو أمراً أو نهياً فلو قال «امرأة كل من في السكة طالق» فالصحيح طلقت خلافاً للبعض، وعليه أخرج عدم الطلاق في قوله «نساء المسلمين طوالق» وقيل الخطاب بالناس والمؤمنين يشمل العبيد عند الأكثر وإن لحق الله تعالى عند الرازي]

Mütekellim, kâffe-i hitâbâtının gerek haber olsun ve gerekse emir veya nehiy olsun mute'allakâtına dâhildir. Meselâ, bir kimse "sokakta olanların zevceleri tâliktir" derse kavî-i sahîhe nazaran kendisi sokakta bulunmuş olsa yalnız kendi zevcesi tâlik olur. Ba'zıların re'yî bunun hilâfında olarak demişler ki "kâil, haber tarîki ile söylerse kâ'ide şümûlî olur, emir veya nehiy tarîki ile söylerse şümûlî olmaz. Çünkü bir kimse nefesine âmir veya nâhiy olamaz." İşbu re'y üzere bir kimse "نساء المسلمين طوالق" [52] derse müslüman olduğu hâlde o kimsenin zevcesi tâlik olmaz.

Kaldı ki nâs ve mü'minîne hitâb ekser-i ulemâ indlerinde kölelere de hitâbdır. Ammâ ulemâ-i Hanefîden Ebû Bekir Râzî'ye⁴² göre eğer hitâb olunan şey hakkullah ise kölelere şâmil olup mu'âmelâta dâir olur ise şâmil olmaz.

[ومفهوم الموافقة: عام فيما سوى المنطوق به فأنواع الأذى حرام كالتأفيف ومفهوم المخالفة: عام أيضاً عند مثبتيه فيدل قوله صلى عليه وسلم «في سائمة الغنم زكاة» على عدم زكاة في كل علفة.]

Mefhûmât-ı muvâfaka, mantûkun bihin mâsivâsında umûmu ifâde eder. Meselâ, vâlideyne adem-i ezâ hakkında nâzil olan ﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌ﴾⁴³ âyet-i kerîmesinde envâ'-ı te'fîf misillü her türlü eziyetin harâm olması bu kâ'ideye mebnîdir.

Mefhûmât-ı muhâlefe dahî mefhûmât-ı muvâfaka gibi onu delîl-i şer'î addeden kimselerin indinde umûmu ifâde eder. Meselâ, Peygamber sallallâhu aleyhi vesellem efendimizin “mer'âda ra'y olunan koyunda zekât vardır” ma'nâsına olan kavî-i şerîflerinin mefhûm-i muhâlifi mer'âda ra'y olunmayıp her türlü ulûfe ile beslenen koyunlarda zekât olmadığını îmâ eder.

[حكاية فعله صلى الله عليه وسلم: إن في الفعل المنفي عام لكونه نكرة في سياق النفي، وإن كان في المثبت فالصحيح لا يعم الأزمان والأقسام كما «صلى في الكعبة» لأنه نكرة في الإثبات بل هو في معنى المشترك فيتأمل. فإن ترجح البعض فذلك وإلا فالبعض بفعله عليه السلام، والباقي [٣٨] بالقياس أو بالدلالة فإذا جاز في النفل مع استدبار بعض الكعبة فليجز في الفرض لتساويهما في الاستقبال والاستدبار، خلافاً للشافعي في الفرض للاستدبار، بخلاف حكاية فعله عليه السلام بلفظ ظاهره العموم 'نحو' (نهى عن بيع الغرر)، فيعم كل غرر خلافاً للأكثرين لأن الاحتجاج بالمحكي لا بالحكاية والعموم في الحكاية]

Hikâye-i fi'l-i Resûlillâh sallallâhu aleyhi vesellem fi'l-i menfî ile olursa hikâyede siyâk-ı nefiyde vâki' nekre bulunacağından umûmu ifâde eder. Eğer fi'l-i müsbetle olursa kavî-i sahîha nazaran ezmân ve aksâma âmm

olmaz. Meselâ, Hazret-i Nebî'nin Ka'be-i Mükerreme'de namaz kıldıkları hikâyet edilerek [53] “صلى في الكعبة” denilirse her vaktin namazıyla farz ve vâcib ve nâfileden her birine şümûl olmaz. Zîrâ bu kelâm, nekre-i müsbete hükmünde olmakla umûmu ifâde etmez. Belki ma'nâ-yı müşterek hük-münde olup müşterekin muktezâsından olduğu üzere te'emmül olunur. O namazlardan hangisinin kılınması tercîh olunur ise ona hükmolunur. Eğer tercîh olunmaz ise ba'zısı fi'l-i Resûl aleyhisselâmla sâbit olduğu gibi bâkîsi de kıyâs veya delâlet-i nass ile sâbit olur. Meselâ, ba'zı cidâr-ı Ka'be'ye istidbâr ile ya'nî arka çevirmekle beraber nâfile namaz kılmak câ'iz oldukta istikbâl ve istidbârda farz ve nâfile müsâvî olduğundan farz kılmak dahî câ'iz olur. Lâkin İmâm Şafi'î “farz, nâfile gibi olmayıp onun şânı âlî olduğundan farz derûn-i Ka'be'de kılınmaz” buyurmuştur. Çünkü ednâda câ'iz olan şey -ki burada istidbârdır- a'lâda câ'iz olmaz. Resûl sallallâhu aleyhi vesellemin fi'lini zâhiri umûm ifâde eden lafız ile hikâye etmek sûret-i ûlânın gayrıdır. Çünkü bunda fi'l müsbetle de hikâye olunur ise yine umûmu ifâde eder. Misâli, “نهى عن بيع الغرر” gibi ki bu kelâmın ma'nâsı Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi vesellem havada kuş ve denizde balık satmak gibi ta'zîri müstelzim olan bey'i nehyetti demektir ki [54] burada bey'-i garar her türlü aldatmaya şâmil olduğu için umûmu ifâde eder. Lâkin bu kavle ekser-i ulemâ muhâlefet ederek demişlerdir ki burada ihticâc, umûm-i mahkîyle ya'nî hikâye olunan Hazret-i Peygamberin kelâmıyla olup hikâye eden kimsenin kelâmında olmadığından kâ'ide-i sâbika bozulmamış olur.

[اللفظ الوارد بعد سؤال أو حادثة إن لم يكن مستقلاً بأن لا يفيد شيئاً عند عدمهما كنعم وبلى، أو مستقلاً لكن كان مقطوعاً في الجواب نحو «سها فسجد»، أو كان ظاهراً في الجواب نحو «إن تغديت فكذا» في جواب «تعال تغد معي» خلافاً لزفر عمه عملاً بعموم اللفظ]

Suâl ve hâdiseden sonra vârid olan lafız müstakil olmaz ise, ya'nî o lafız suâl ve hâdisi olmayınca hiçbir ma'nâyı ifâde etmez ise, meselâ, harf-i

îcâb gibi, ya'nî بلى veya نعم ve Türkçe'de "evet" gibi. Veyahûd kelâm müstakil olup suâl ve hâdiseye cevâb olması muhakkak olursa, meselâ, hâdiseye cevâba misâli, سهى فسجد gibi. Ma'nâsı "Hazret-i Peygamber efendimizin namazında sehiv hâdis olduğu vakitte ne yapardı? Secde ederdi" demektir.

Veyahûd o kelâm-ı müstakil suâl veya hâdiseye cevâb olmak veya olmamak ihtimâliyle beraber cevâb olması zâhirce olur ise, meselâ, bir kimse birisine "gel ta'âm edelim" dedikte o kimse "ta'âm edersem şöyle olsun" diyerek bu gibi bir kelâma tefevvüh ettikte kelâm-ı mezbûr ibtidâ-i kelâm olup o kimseye cevâb olmamak ihtimâli var ise de, lâkin cevâb olması zâhir olduğundan bu misillü mahallerde gerek harf-i [55] îcâb ve gerekse kelâm-ı müstakil cevâba hamlolunur. Cevâb oldukça bakılır. Eğer suâl âmm ise bu dahî âmm ve eğer hâss ise bu dahî hâss olur. Nitekim evâil-i *Mecelle*'de kâin "suâl cevâbda i'ade olunmuş addolunur" kâ'ide-i külliyyesi ya'nî tasdik olunan bir suâlde ne denilmiş ise cevâb onu söylemiş hükmünde olması keyfiyeti buradan ahz olunmuştur. Lâkin İmâm Züfer rahimehullâh kelâm-ı ahîrde "seninle" lafzı olmadığı için cevâb olmayıp belki müstakil bir lafz-ı âmm'dir demiş ise de örfe bey' ve şîrâda semen nakd-i beldeye hamlolunduğu gibi bu dahî örfe delâlet-i hâl ile cevâba tahsîs olunur.

[وإن كان الظاهر كونه ابتداء كلاماً بأن يشتمل على الزائد على قدر الجواب فابتداءً نحو قوله «إن تغذيت^١ اليوم فكذا» في جواب «تعال تغدّ معي» فيحتمل بالتغدي^٢ مطلقاً، وهذا ما [٩] قيل العبرة لعموم اللفظ لا لخصوص السبب، خلافاً للشافعي، وقيل الأصح هو معنا لا لخصوص الغرض خلافاً لبعضهم في المدح والذم، وللخصاف في نية الخصوص وروي عن أبي يوسف في اليمين كما مر.]

Kaldı ki kelâm-ı mezbûrun ibtidâ-i kelâm olup cevâb olmaması zâhir olursa, şöyle ki kelâmda mikdâr-ı cevâbdan ziyâde lafız bulunmakla, me-

١ ك - فابتداء.

٢ م: تغذيت.

٣ م: تغذ.

٤ م: التغذى.

selâ, “gel ta‘âm edelim” diyen kimsenin kelâmından sonra “bugün ta‘âm edersem şöyle olayım” dedikte bu kelâmda sâilin suâline cevâb olacak sözden ziyâde, lafız bulunduğu için -o da “bugün” lafzıdır- ibtidâ-i kelâm olup cevâb olmaması muhakkak olur ki bu kelâmın suâle rabtı olmadığından o kimse ol gün gerek sâil ile ve gerek kendisi yalnız veya sâir kimse ile ta‘âm ederse [56] her hâlde hânis olur. Bu kavi, “i‘tibâr elfâzın umûmiyyetine olup sebebin husûsiyyetine değildir” kâ‘idesine muvâfıktır.

“İmâm Şâfi‘î bu kâ‘ideye muhâlefet etmiştir” denilmiş ise de esahh olan o da bizimle beraberdir. Ve yine “i‘tibâr lafzın umûmuna olup husûs-i garaza değildir” kâ‘idesine dahî ba‘zı ulemâ muhâlefet ederek “medh veya zem garazıyla sevk olunan lafz-ı âmm elfâz-ı umûmdan değildir” demişler. Ve Hassâf’ın dahî “lafz-ı âmm niyetle tahassus eder” kavli buna muhâlif olduğu gibi sâbıkda beyân olunan İmâm Ebû Yûsuf hazretlerinin re‘yi dahî bu kâ‘ideye muhâlifdir. Nitekim demiştik, lafz-ı âmm ile olan yemîn niyetle tahassus eder. Meselâ, ta‘âm yememeğe yemîn eden kimse niyetinde ba‘zı ta‘âma tahsîs edebilir.

[العام الموافق بخاص لا يخص به خلافاً لبعض وإذا ورد خطاب بتحريم عام والعادة كان باستعمال ذلك العام في بعض متناوله تُخَصُّ الحرمة بذلك البعض خلافاً للجمهور.]

“Mefhûm-i hâssın mefhûmuna muvâfık olan lafz-ı âmm hâss-ı mezkûr-la tahassus etmez” kâ‘idesine ba‘zı ulemâ muhâlefet ederek tahassus ettiğine zâhib olarak, ⁴⁴“أَيُّهَا ابْنُ دَبْعٍ فَقَدْ طَهَرَ” hadîs-i âmmi Meymûne’nin şât-ı meytesi hakkında vârid olan ⁴⁵“هَلَا أَخَذْتُمْ أَهَابَهَا” hadîsi ile tahassus eder demiş iseler de re‘yleri zayıf olup re‘y-i esahh tahassus etmemesidir.

Birşeyin tahrîmi hakkında vârid olan hitâb, her ne kadar [57] lafz-ı âmm ile vârid olur ise de örfde ve âdetde o şey ba‘zı mütenâvilde isti‘mâl olunmakla hürmet o ba‘za hâss olur. Meselâ, baş yememek için yemîn eden kimse o belde de hangi hayevânın başı pişirilip yenilirse yemîn onda cârî olur. Sâirinde olmaz. Lâkin cumhûr-ı ulemâ bu kâ‘ideye muhâlefet etmişler ise de “âdetin delâletiyle hakikat terk olunur” kâ‘idesi bu asla müsteniddir.

[Mutlak]

[المطلق يجري على إطلاقه كالمقيد على تقييده لأنهما خاصان قطعيان في مدلوليهما لكن لا يتعرضان الصفات، وتقييد المطلق شبيه بتخصيص العام، فيجوز تقييد المطلق بالمتصل كالاستثناء والصفة، وبالمنفصل عقلاً أو كتاباً أو سنة متواتراً، وكذا غير متواتر وقياساً خلافاً للبعض]

Hâssın aksâmından olan lafz-ı mukayyed, takyîdi üzere cereyân ettiği gibi lafz-ı mutlak dahî itlâkı üzere cereyân eder. Çünkü gerek mutlak ve gerekse mukayyed lafız hâss olduklarından mefhûmlarında hükm-i kat'î ifâde ederler. Mutlak ile mukayyed sıfâta te'âruz etmezler. Meselâ, “bana bir at satın al” denildiğinde o atın dûrî veya kır ve siyah olmasına delâlet etmediği gibi. “Bana bir rehvâr at satın al” denildikte yine sıfât-ı mezkûreye “rehvâr” ile mukayyed olan “at” lafzının delâleti olmaz.

Lafz-ı mutlakı takyîd etmek, lafz-ı âmmı tahsîs etmek gibidir. Meselâ, lafz-ı âmm istisnâ ve sıfat misillü kelâm-ı muttasıl ile veya akıl veya Kitâb veya Sünnet-i mütevâtir ile tahsîs olduğu gibi, mutlak da bunlarla takyîd olunur. Lâkin bu kâ'ide ba'zı ulemânın re'yinin hilâfında olarak “mutlak, hadîs-i gayr-i mütevâtir ile ve kıyâsla da [58] takyîd olunur” demişlerdir.

[فإذا وردا لبيان الحكم فإمّا أن [٣٩] يختلف الحكم أو يتحد: فإن اختلف فإن لم يكن أحد الحكمين موجباً لتقييد الآخر أجري المطلق على إطلاقه والمقيد على تقييده نحو أطعم رجلاً واکس رجلاً عارياً، وإن أحدهما موجباً لتقييد الآخر بالذات نحو أعتق رقبة ولا تعتق رقبة كافرة أو بالواسطة نحو أعتق عني رقبة ولا تملكني رقبة كافرة فيحمل المطلق على المقيد وإن اتحد حكمهما]

İmdi bir hükmün beyânı için lafz-ı mutlak veya mukayyed vârid oldukta o hüküm ya muhtelif ya muttehid olur. Muhtelif oldukta hükmeyn-i mezkûreynin biri âharın takyîdini îcâb etmez ise mutlak itlâkı üzere ve mukayyed takyîdi üzere icrâ olunur. Misâli, “o adamı it'âm et” ve “o çıplak adamı iksâ et” gibi ki burada hükümler, ya'nî it'âm etmekle iksâ muhtelif olduğu için evvelki adamı “uryân” kaydıyla takyîd îcâb etmez. Eğer biri âharın bizzât takyîdini îcâb ederse mutlak mukayyede hamlolunur. Meselâ, bir efendi “benim için îrâd al” diye kethüdâsına

emrederek ba'dehu "ahşâb dükkan ve hâneye bir akçe verme" derse biz-zât evvelki kelâmında olan îrâd, ahşâbhâne ve dükkanın gayrı olmasıyla takyîd olunur.

Veyahûd bi'l-vâsita takyîdini îcâb eder ise yine ol vecihle takyîd olunur. Meselâ, bir kimse ahabbından birine "senin hayevânlarından⁴⁶ birini benim adıma falan zâta takdîm et" ve "benim için hiçbir daha Arap atına bir akçe verilmemeye yemînli olduğumdan semeni benim tarafımdan tesviye olunacak hayevân Arap atı olmamalıdır" derse evvelki kelâmındaki "at" dahî bi'l-vâsita "Arap atı" olmamasıyla mukayyed olur. Çünkü [59] Arap atı alınmaması kelâm-ı sânde musarrah olduğu için falan zâta verilecek hayevânda zımnen satın alınıp takdîm olunacağı îcâb edeceğinden onda bi'l-vâsita Arap atı olmamasıyla mukayyed olması îcâb eder.

[فإن اختلفت الحادثة ككفارة اليمين والقتل فلا يحمل خلافاً للشافعي، وإن اتحدت فإن دخلاً على السبب نحو «أدوا عن كل حر وعبد»، و «أدوا عن كل حر وعبد من المسلمين»، لم يحمل فيعمل بهما خلافاً له وعليه يحمل قولهم المطلق يحمل على المقيد في الروايات]

Eğer hâdis muhtelif olur ise, meselâ, keffâret-i yemîn hakkında nâzil olmuş olan ⁴⁷ ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ âyetiyle keffâret-i katl husûsunda nâzil olan ⁴⁸ ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ﴾ âyet-i kerîmesi gibi ki biri katl için ve diğeri yemîn için olmakla hâdiseler muhtelif olduğundan Ebû Hanîfe indinde evvelki rakabe-i mutlaka mukayyed olan ikinci rakabe-i mü'mineye hamlolunmaz. Lâkin İmâm Şafi'î indinde hamlolunur.

Ve eğer hâdis müttehid olup mutlak ve mukayyed sebebe veya şarta veya illete dâhil olurlar ise birbirine hamlolunmayarak her biri hâli üzere ibkâ ya'nî i'mâl olunur. Mutlakın misâli, "her bir hür abd için sadaka-i fitrı edâ edin" gibi. Mukayyedin misâli, "her bir hür ve abd-ı müslim için sadaka-i fitrı edâ edin" gibi. Burada sebebe dâhil olmuşlar ki o da "re's" dir. Evvelkinde mutlak re's, ikincide re's-i müslimdir.

Lâkin bu kâ'ideye İmâm Şafi'î muhâlefet ederek “mutlak olan abd, mukayyed olan abd-ı müslime hamlolunur” demiştir. Ba'zı ulemânın “rivâyâtta dâimen mutlak mukayyede hamlolunur” [60] kelâmı İmâm Şafi'î'nin bu kavli üzere mahmûldür. Ya'nî ahkâm-ı şer'iyeden bu misillü yerlerde mutlak mukayyede hamlolunmaz. Lâkin âdî kelâmlarda hamlolunur.

[وإن دخلا على الحكم نحو ﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ﴾ مع قراءة ابن مسعود ثلاثة أيام متتابعات فيحمل اتفاقاً هذا في المثبت، وأما في المنفي فلا اتفاق أيضاً، والإطلاق [١٠] في المتعين تعيين.]

Ve eğer mutlak ile mukayyed hâdisenin ittihâdî ile beraber hükme dâhil olurlar ise bi'l-ittifâk mutlak mukayyede hamlolunur. Meselâ, sâlifü'z-zikr فصيام ثلاثة أيام متتابعات âyeti İbn Mes'ûd'un kırâ'atı olan kırâ'atı olan متتابعات âyetine hamlolunur. İşbu mezkûrat, hükmi-i müsbertte olup ammâ hükmi-i menfide bi'l-ittifâk mutlak mukayyede hamlolunmaz. Meselâ, “benim için îrâd alma” ve “benim için bir daha eshâm alma” gibi. Ve bir de hafî olmaya ki mu'ayyen bir şeyi ıtlâkı üzere îrâd etmek ta'yîndir. Meselâ, bir odada yalnız Zeyd olduğu bilinirken “يا رجل” diye nidâ olunursa nidâ yalnız Zeyd-i mu'ayyene teveccüh eder.

[Kısm-ı Sâlis:] Cem'-i Münekker

[وأما الجمع المنكر فما وضع وضعاً واحداً لكثير غير محصور بلا استغراق يتناول الثلاثة وأكثر، جمع قلة أو كثرة، لا أقل فلو حلف «لا يتزوج نساء» لا يحث بواحدة وثلثين فليس بعام لعدم الاستغراق، وقيل عام، وقيل واسطة بين العام والخاص.]

Vaz'-ı vâhid ile bi-lâ istiğrak kesîr-i gayr-i mahsûra vaz' olunan lafız olup gerek cem'-i killet ve gerekse cem'-i kesret sîgası olsun üç ve üçten ziyâdeye şâmil olup bunlardan aza şâmil olmaz. Meselâ, “nisâ tezvîc etmem” diye yemîn eden kimse bir veya iki imra'eye tezvîc etse yemîninde hânis olmaz. Bu cem'-i münekkerin mefhûmunda istiğrâk olmadığı için kavli-i sahîha göre âmm değilse de lâkin ba'zılar “âmmdır” ve ba'zılar “âmm ile hâss beyninde [61] vâsıta” dediler.

[Kısm-ı Râbi']: Müşterek

[وَأَمَّا المشترك: فما وضع وضعاً كثيراً لمعنى كثير، وحكمه: التوقف والتأمل ليرجح المراد حتى لو لم يترجح لكان مجملاً، ولا يجوز استعماله في أكثر من معنى واحد خلافاً لبعض الشافعية ومحل الخلاف فيما أمكن الجمع، ولو من الأضداد نحو في الدار الجون أي الأبيض والأسود وعن صاحب الهداية أنه يجوز في النفي^٢، وأما ما لا يمكن الجمع نحو افعل على قصد الوجوب والإباحة، و﴿ثَلَاثَةٌ قُرُوءٌ﴾ للظهر والحيض فممتنع اتفاقاً، وعن الشافعي لا يحمل على أحد معنيه بلا قرينة فيجب حمله عليهما وجمع المشترك [٣١٠] كمفرده عندنا وقيل يجوز فيه دون المفرد، وأما إطلاق المشترك على كل من معنيه على سبيل البدل فمتفق عليه وإطلاقه على أحدهما غير معين وعلى المجموع المركب منهما مجاز لا حقيقة.]

Vaz'-ı kesîr ile ma'nâ-yı kesîre vaz' olunmuş lafızdır. Bu müşterekin hükmü, murâd tercih oluncaya değin gerek nefis-i sîgada ve gerek edille ve emârede tevakkuf ve te'emmül etmektir. Zîrâ ma'nâ-yı müşterekin biri diğlerinden tercih olunamaz ise lafız mücmel adedine dâhil olur ki icmâl eden zât tarafından beyân murâd olunmayınca bilinmez. Müşterekin ma'nâ-yı vâhiden ziyâde ma'nâda isti'mâli câ'iz olamaz. Lâkin ba'zı Şafi'îyye indinde câ'iz olur. Ve işbu muhâlifin beyninde mahall-i hilâf ezdâddan iki ma'nânın cem' olması mümkün olur mu olmaz mı mâddesidir. Misâli, "cevn" lafzı "ebyad" ile "esved" beyninde müşterek olup, meselâ, bir kimse dedikte o kimse nezdinde esved ve ebyad ikisi de murâd olunabilir mi yoksa olunamaz mı? Bizim indimizde olunamadığı gibi yine ulemâ-i Hanefiyye'den dahî sâhibü'l-*Hidâye* "bu iki ma'nâyı murâd etmek yalnız kelâm-ı menfide câ'iz olur" demiştir.

Ammâ cem'i mümkün olmayan müşterek, meselâ, emirden vücûb ve ibâha ma'nâsı birden murâd etmek mümkün olmadığı gibi⁵⁰ ﴿ثَلَاثَةٌ قُرُوءٌ﴾ âyetinde bi'l-ittifâk kurûdan hem hayız ve hem tuhur murâd etmek mümkün olamaz. İmâm Şafi'î'den mervîdir ki "lafz-ı müşterek karîne-

١ م: ليتميز.

٢ م: يتميز.

٣ ك - في النفي.

siz ma'nâsının [62] birine hamlolunmadığı zamân iki ma'nâsına birden hamli vâcib olur.”

Ulemâ-i Hanefiyye indinde lafz-ı müsterekin cem'inin hükmü müfredinin hükmü gibi ise de ba'zı ulemâ “lafz-ı müsterekin müfredinde mümkün olamayan şeyler cem'inde câ'iz olur” dediler. Müsterekin iki ma'nâlarından her biri üzere hamli alâ sebîli'l-bedel bi'l-ittifâk câ'iz olur ise de iki ma'nâsından birine veya bu iki ma'nâdan mürekkebin mecmû'una hakikaten ıtlâk olunmayıp mecâzen ıtlâk olunur.

Taksîm-i Sâni: [Vücûhu'l-Beyân]

[والتقسيم الثاني: باعتبار دلالة اللفظ على المعنى وضوحاً وخفاءً، فما باعتبار الوضوح أربعة: الظاهر والنص والمفسر والمحكم، كما باعتبار الخفاء: الخفي والمشكل والمجمل والمشابه]

Lafzın vuzûh ve hafâ cihetiyle ma'nâsına delâleti i'tibârı ileidir. Vuzûhu i'tibârıyla lafzın ma'nâsına delâleti dört türlüdür: Zâhir, nass, müfesser ve muhkemdir. Ve kezâlik hafâ cihetiyle dahî dördtür: Hafî, müşkil, mücmel, müteşâbihtir. Nitekim murûr eyledi.

Zâhir

[أما الظاهر: فما ظهر المراد بمجرد صيغته محتملاً للتأويل والتخصيص والنسخ، سواء كان مسوقاً له أو لا. وحكمه: وجوب العمل بما عُرِفَ، قيل ظناً، وقيل الأصح يقيناً وقيل والحق أن الأصل في الظاهر والنص إفادة القطع، وقد يفيد الظن إذا أيد احتمال غير المراد دليل.]

İmdi Zâhir, mücerred sîgasıyla ma'nâ-yı murâd zâhir olan lafız olup gerek bu ma'nâ-yı murâd, mesûkun leh olsun ve gerekse olmasın. Te'vîl, tahsîs ve neshe muhtemil olmak zâhirin şânındandır. Zâhirin hükmü, onunla bilinen şeyle amelin vücûbudur. Ba'zıları, “bu bilinen şey de zannîdir” ve ba'zılar “kavl-i esahh olmak üzere yakînidir” dediler. Ve yine denildi ki “zâhir ile [63]

nassda asıl ve kâ'ide, hükm-i kat'î ifâde etmektir. Lâkin ma'nâ-yı murâdın gayrisına delâletin ihtimâlini te'yîd eder delîl bulunur ise zannı ifâde eder.

Nass

[وأما النص: فما ازداد وضوحاً على الظاهر بمعنى من المتكلم هو سوق الكلام له كما هو [١١] المشهور، وقيل هو ضم قرينة نطقية^١ سياقية أو سباقية خاصاً كان ذلك النص أو عاماً وقيل خاصاً فقط وغير مختص بالسبب، وقيل مختص بالسبب الذي كان السياق له كقوله تعالى: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ فإنه ظاهر في الإطلاق ونص في التفرقة وحكمه: وجوب العمل به يقيناً مع الاحتمال السابق، وقد يُطلق النص على مطلق اللفظ وعلى لفظ القرآن والحديث^٢، وعلى المتضح المعنى]

Nass, cânib-i mütekellimden sevk-i kelâm onun için vâki' olan bir ma'nâ eclinden zâhirden vuzûhu müzdâd olan şeydir. Denildi ki: “Bu zikrolunan kayıt, nassın zâhirden sebep-i vuzûhu olmayıp belki gerek nass, âmm ve gerek hâss olsun ona karîne-i nutkiyye-i siyâkiyye veya sibâkiyyenin zammı sebep-i vuzûhudur.” Ba'zılar, “ancak nass, hâss olup sebebe muhtas olmamalıdır” dedikleri gibi ba'zılar, “siyâk-ı kelâm onun için olan sebebe muhtas olmalıdır” dediler. Misâli, ⁵¹ ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ gibi ki itlâkda ya'nî mutlak hill-i bey' ve hürmet-i ribâda zâhir ve tefrika ya'nî bey' ile ribâ beynini tefrikada nassdır. Çünkü bu âyet sâbıkta kâin ⁵² ﴿إِنَّمَا الْبَيْعُ﴾ âyetine cevâb olarak bey' ile ribâyı tefrîk için sevk olunmuştur.

Nassın hükmü ihtimâl-i sâbıkla beraber yakînen bildirdiği şeyle amelîn vücûbudur. Ba'zı kerre nass, mutlak lafza ve lafz-ı Kur'ân ve hadîse ve ma'nâsı vâzih olan lafızlara da denir.

Müfesser

[وأما المُفَسِّر: فما ازداد وضوحاً على النص بيان التفسير أو التقرير بحيث لا يَحْتَمَلُ إِلَّا النسخَ كقوله تعالى ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾، وحكمه: وجوب العمل به ووجوب الاعتقاد مع احتمال النسخ]

١ ك : لفظية.

٢ ك - الحديث.

Müfesser, beyân-ı tefsîr veya takrîr sebebiyle nass üzere vuzûhu müzdâd olan şeydir. Bir haysiyyetle ki nesihten [64] mâ'adâ te'vîl ve tahsîs kabûl etmez. Misâli, ⁵³ ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ gibi ki âyet-i mezkûre te'kîdle müfesserdır. Bunun hükmü onunla amel, ihtimâl-i nesihle beraber mûcebîne i'tikâdın vücûbudur.

Muhkem

[وأما المحكم: فما ازداد قوة على المفسر بعدم احتمال النسخ وحكمه: وجوب العمل به والاعتقاد بلا احتمال شيء، والمحكم إما لعينه إن عدم [١١٠] احتمال التأييد نحو الجهاد ماضٍ إلى يوم القيامة أو لذات الكلام كما يتعلق بذاته تعالى وإخبار الشارع وإما لغيره إن عدم لانقطاع^٢ زمان الوحي، والمفسر والمحكم يوجب القطع إجماعاً كالظاهر والنص عند أهل العراق، خلافاً لأبي منصور ومن تابعه، وعند التعارض يُقدّم كل على ما قبله.]

Muhkem, adem-i ihtimâl-i nesih sebebiyle kuvvet-i vuzûhda müfesser üzere ziyâde olan şeye derler. Bunun hükmü te'vîl ve tahsîs ve nesihten hiçbirine muhtemil olmamakla beraber onunla amelin vücûbudur.

Muhkem, iki kısımdır. Biri li-aynihî muhkemdir. Bu da te'bîde delâleti için hiç neshe muhtemil olmayandır. Misâli, “cihâd yevm-i kıyâmete değîn bâkîdir”⁵⁴ ma'nâsını ifâde eden hadîs-i şerîf gibi. Veyahûd kelâmın nefsinde kâin bir ma'nâ eclinden nesih ve tebdîle muhtemil olmayandır. Meselâ, Allah Teâlâ Hazretlerinin zâtına mute'allık olan âyetler gibi. Veya muhkem li-gayrihîdir. Bu da inkitâ'-ı zamân-ı vahiy sebebiyle neshe muhtemil olmayan ahkâmı mübeyyin âyet ve hadîsdir. Müfesser ve muhkem bi'l-icmâ' Hanefiyye indinde hükm-i kat'î mûcibdir. Meşâyih-i Irak indlerinde zâhir ve nass dahî hükm-i kat'î icâb eder. Bu re'y Ebû Mansûr ve etbâ'nın hilâfında vâkî' olmuştur. İşbu zâhir ve nass ve müfesser ve muhkemden her biri, diğeri ile hükümde te'âruz ederse sonraki evvelkine takdîm ve tercîh olunur.

١ ك - فما ازداد.

٢ م - عدم.

٣ ك: ان انقطع احتماله بمفضى.

Hafî

[وَأَمَّا الْخَفِيُّ: فَضْدُ لِلظَّاهِرِ مَا خَفِيَ الْمَرَادُ بِعَارِضٍ غَيْرِ الصَّيْغَةِ لَا يَنَالُ إِلَّا بِطَلَبٍ كَالسَّارِقِ فِي الطَّرَارِ وَالنَّبَاشِ. وَحَكْمُهُ: النَّظَرُ فِي أَنَّ الْخَفَاءَ إِنْ لَمْزِيَةً فَيُشْمَلُهُ أَوْ نَقْصَانٍ فَلَا.]

[65] Hafî, zâhirin zıddıdır. O da sîgasının gayrı bir ârız sebebiyle murâdı hafî olan lafızdır ki hafâsı cihetiyle te’emmülsüz ve tekellüfsüz, yalnız bir mikdâr taleble ma’lûm olur. Meselâ, “sârik” ki mekân-ı muhrezden sâhibinin gaybûbeti ve uykuda olması münâsebetiyle bir şeyi ahzeden kimşenin lakabıdır. Bu lafzın tahtına “tarrâr” ya’nî yankesici ve “nebbâş” ya’nî ölü kefeni soyan kimselerin duhûlü gibi. Hafînin hükmü onunla murâdın hakîkatine i’tikâddan sonra fikir ve nazar olunarak eğer ma’nâda ziyâdelik var ise, lafız ona şâmil olup; noksân var ise, şâmil olmadığını anlamaktır. Evvelkine misâl “tarrâr” gibi ki bunun ma’nâsının sirkatten ziyâdeliği, ya’nî uyanık olduğu hâlde sâhibinin yanından alması olduğundan sirkat mefhûmuna evleviyetle dâhil olur. İkinciye misâl, “nebbâş” gibi ki mekân-ı gayr-ı muhrezden ahz demek olduğundan ma’nâ-yı sirkatten noksânı olduğu için ma’nâ-yı sirkate dâhil olmaz.

Müşkil

[وَأَمَّا الْمَشْكِلُ: فَضْدُ النَّصِّ، مَا لَا يَدْرِكُ إِلَّا بِالتَّأَمُّلِ إِمَّا لِدَقَّةِ الْمَعْنَى نَحْوُ ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾، أَوْ لَاسْتِعَارَةِ بَدِيعَةٍ نَحْوُ ﴿قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ﴾، وَحَكْمُهُ: الطَّلَبُ ثُمَّ التَّأَمُّلُ لِيُظْهَرَ الْمَرَادُ.]

Müşkil, nassın zıddı olmakla kuvve-i hafâsı cihetiyle yalnız taleble murâdı zâhir olmayıp belki taleble beraber te’emmül ve nazarla zâhir olan lafızdır. Bu dahî ya ma’nânın dikkat ve gumûzu eclinden muhtâc-ı te’emmül olur. Misâli, “cünüb olduğunuzda tahâreti derece-i nihâyesine iblâğ ediniz”⁵⁵ ma’nâsını ifâde eden âyet-i kerîmede [66] bir vecihten hâric a’zâdan ve bir vecihten dâhil a’zâdan addolunan ağzı yıkamanın taht-ı hükme duhûl ve adem-i duhûlünü idrâk etmek gibi. Veyahûd isti’âre-i bedî’a eclinden muhtâc-ı te’emmül olur. Meselâ, “evâni-i cennet, gümüşten camlardır”⁵⁶ ma’nâsını ifâde eden âyet-i kerîme gibi ki burada evâni-i cennet

şeffâfıkta cam ve safâda gümüş gibi olmasını beyân için isti'âre tarîkı ile olduğunu idrâk etmek te'emmül ile olur. Bunun hükmü, hakkında i'tikâd-dan sonra murâdın zâhir olması için taleb ve te'emmüldür.

Mücmel

[وأما المجمل: ف ضد المفسر، مالا يدرك إلا ببيان يرجى فإمّا لغرابة اللفظ كالهلوع، [١٢] أو لإرادة معنى غير المعنى اللغوي كالصلاة أو لتعدد المعنى، والمراد واحد غير معين، وحكمه: التوقف إلى بيان المجمل ثم الطلب ثم التأمل، فالبيان: تفسير إن قطعياً، وتأويل إن ظنياً.]

Mücmel, müfesserin zıddıdır. O da icmâl eden mütekellimden recâ-i beyânî ile bilinen lafızdır. Bu icmâl de ya garâbet lafzı eclinden olur, هلوع gibi. Veyahûd ma'nâ-yı lügavînin gayrı bir âhar ma'nâ murâd olunduğu eclinden olur. Salât, ve zekât ve hac lafızları gibi. Veyahûd murâd vâhid-i gayr-i mu'ayyen olmakla beraber gerek lügavî ve gerek gayr-i lügavî ma'nânın te'addüdü eclinden olur. Bunun hükmü icmâl eden mütekellimin beyânına değin tevakküfdür. Ve mütekellimin beyânından sonra lede'l-ihtiyâc taleble te'emmüldür. Ya'nî evvel emirde mücmel tarafından beyân, kat'î ve şâfi olur ise müfesser olur. Meselâ, fi'l-i Resûl ile salât ve zekâtın tefsîr olunması gibi. Ve eğer beyân zannî olur ise müevvel olur. Meselâ, mesh-i re'si, nâsiye mikdârı ile [67] beyân gibi. Ve eğer ne zannı ne de yakîni ifâde etmez ise müşkil olur. Meselâ, ribâ eşyâsından hasırsız beyân buyrulmakla mâ'adâsında müşkil olarak taleb ve te'emmüle muhtâc olduğu gibi.

Müteşâbih

[وأما المُتَشَابِه: ف ضد المحكم، ما انقطع رجاء معرفة مراده ولو من النبي صلى الله تعالى عليه وسلم، وقيل من الأمة، فإمّا متشابه اللفظ إن لم يفهم منه شيء كالمقطعات، وإمّا متشابه المفهوم إن استحال إرادته كالاستواء، وحكمه: اعتقاد حقيقة المراد والامتناع عن التأويل، وإن جوزه المتأخرون.]

Müteşâbih, muhkemin zıddıdır. O da kendisinden murâd, ne idüğü-nü bilmekten recâ munkatı' olan lafızdır. İşbu inkitâ'-ı recâyı ba'zılar yal-

nız ümmete hasredip “Nebî aleyhisselâm mazmûn-i müteşâbihe vâkıfdir” dediler. Lâkin kavî-i esahh, Nebî tarafından dahî müteşâbihten ma'nâ-yı murâd ne idüğü fehimde recâ munkatı' olmasındır.

Müteşâbih, iki kısımdır. Biri lafzen müteşâbihtir ki ondan bir şey mün-fehim olmaz. Mukatta'ât gibi. Ve diğeri mefhûmen müteşâbihtir. O da ma'nâ-yı zâhirîsi murâd olunmayan lafızdır. Misâli, الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ ﴿٥٧﴾ âyetinde olan istivâ lafzı gibi ki müteahhirîn müteşâbihin te'vîlini tecvîz etmiş ise de lâkin bunun hükmü kavî-i esahh üzere hakikatini i'tikâddan sonra te'vilden imtinâ'dır.

Fâide

[فائدة: المحكم هل هو ما يتضح معناه والمتشابه غير متضح المعنى، أو المحكم تأويله واحد فقط والمتشابه ماله أوجه، أو المحكم ما يُعْقَل وجهه والمتشابه ما لا يعقل وجهه^١، أو المحكم ما لا يتكرر ألفاظه والمتشابه ما يتكرر^٢ أو المحكم الفرائض والوعد والوعيد، والمتشابه القصص والأمثال [٣١٢] وهكذا، ككون المحكم ما عرف مراده ولو تأويلاً والمتشابه ما استأثره الله تعالى، إطلاقات بل أقوال.]

Muhkem, ma'nâsı vâzih olan şeye mi; müteşâbih, ma'nâsı vâzih olmayan şeye mi derler? Yahûd muhkem, ancak te'vîli vâhid olup; müteşâbih, te'vîli vucûh ile olan [68] şeye mi derler? Veyahûd muhkem, vechi ve illeti ta'akkul olunan ve müteşâbih, vechi ta'akkul olunamayan şeye mi? Veyahûd muhkem, elfâzı tekerrür etmeyip; müteşâbih, elfâzı tekerrür eden şeye mi? Veyahûd muhkem, ferâiz ve va'd ve va'ide ve müteşâbih, kısâs ve emsâli elfâz ve kelâma mı derler? Meselâ, muhkem, murâdı te'vîl ile de olsa ma'lûm olan kelâm ve müteşâbih, Allahu Teâlâ hazretleri kendi ilmîne mahsûs etmiş olan kelâm mıdır? Bunların kâffesi, kâilleri muhtelif olan akvâl ve ma'nâlarına nisbetle birtakım ta'birât ve ıstılâhâtır.

١ ك - وجهه.

٢ في كلتي نسختين «ينكر» ولكن في شرح ابن المصنف وشرح كزلحصارى كما اثبتناه.

٣ في كلتي نسختين «ينكر» ولكن في شرح ابن المصنف وشرح كزلحصارى كما اثبتناه.

Tenbîh

[تنبيه: يجوز القطع من الدليل اللفظي لتواتره ثبوتاً ولعدم استعماله في خلاف الأصل دلالة، فإن الأصل حُمِلَ كل لفظ على تبادره وأنكره جمهور الأشاعرة كالمعتزلة لتوقفه على نحو عدم الإشتراك والنقل والإضمار والتقديم والتأخير ونحوها وهو سفسطة لما مرَّ آنفاً]

Mütevâtirü's-sübût olup hilâf-ı asılda delâlet ile müsta'mel olmadıkları ve her bir lafzı mütebâdirine hamletmek asıl olduğu için, delîl-i lafzîden ba'zısının hükm-i kat'î ifâde etmesi câ'izdir. Lâkin Mu'tezile gibi cumhûr-ı Eşâ'ire dahî bunu inkâr ederek "delîl-i lafzîde bazen lafz-ı müşterek ve lafz-ı menkûl ve lafz-ı muzmar ve takdîm ve te'hîr ve emsâli mûcib-i tereddüd olan şeyler bulunduğu için kat'î ifâde etmez" dediler ise de bunlar safsata ve muğâlatadan ibâret birtakım tefevvühâtır. Nitekim ânifen murûr ettiğine göre her bir lafzı mütebâdirine hamletmek asıldır.

Taksîm-i-Sâlis: [Vücûh-i İsti'mâli'l-Lafz]

[والتقسيم الثالث باعتبار استعمال اللفظ في المعنى وهو أربعة: الحقيقة والمجاز والصريح والكناية أمَّا الحقيقة: فما استعمل في ما وضع له، فيدخل المرتجل: الذي هو لفظ منقول بلا مناسبة لكونه بوضع جديد، والمنقول: هو [١٣] ما غَلَبَ في غير ما وضع له بحيث يفهم بلا قرينة مع مناسبة بينهما وينسب إلى ناقله شرعاً أو اصطلاحاً أو عرفاً حقيقة ومجازاً باعتبار الوضعين وحكمهما: ثبوت معناه مطلقاً عاماً أو خاصاً نوى أو لم ينو، ورجحانها على المجاز، وأن رجح على المشترك]

[69] Lafzı ma'nâda isti'mâl cihetiyledir. O da dörttür. Hakikat, mecâz, sarîh ve kinâyedir.

Hakikat

Hakikat, ma'nâ-yı mevzû'unda isti'mâl olunan lafızdır. Bu hakikat mefhûmuna mürtecel ki bir lafzı ma'nâ-yı evveliyle ma'nâ-yı sâniyi beyninde münâsebet gözetilmeyerek ma'nâ-yı sâniye nakletmeye derler, bunun ma'nâ-yı sâniyi vaz'-ı cedidle olduğu için bu da dâhil olur. Bu mürtecelin misâli, bir insânın ismini Teymur tesmiye etmek gibi.

Ve **menkûl** ki gayr-ı mâ vudî'a lehde isti'mâli gâlib olan lafızdır. Şöyle ki menkûl ile menkûlün ileyh beyninde münâsebet mülâhaza olunmakla karînesiz ma'nâ-yı sâni ondan fehmolunan lafızdır. O da dâhil olur. Bu menkûl vaz'eyn i'tibârî ile hakîkaten ve mecâzen nâkiline mensûb olur. Eğer şer' nakletmiş ise menkûl-i şer'î denir. Erkân-ı mahsûsa ile olan duâya salât denildiği gibi. Ve eğer bir cemâ'at-i kalîle nakletmiş ise menkûl-i ıstılâhî denir. Meselâ, yükün tekine denk denilmek gibi. Buna örf-i hâss dahî derler. Ve eğer örf-i âmm ya'nî cema'at-i kesîre nakletmiş ise menkûl-i örfî denir. Ata dabbe denilmek gibi. Bu menkûl-i [70] şer'î ve ıstılâhî ve örfiye, lügatten naklolunmuşlar ise ona nisbetle mecâz-ı lügavî ve şer'î ve ıstılâhî veya örfî nisbetle hakikat-i örfiyye ve şer'iyye ve ıstılâhiyye denir.

Hakîkatin hükmü gerek emir ve nehiy ve gerekse hâss ve âmm olsun ve gerek mütekellim niyet etsin, gerek etmesin ma'nâsının sübûtuyla mecâz üzerine ruchâniyyetidir. Lâkin ma'nâ-yı hakîkiye delâlet eden elfâz müşterekeden olur ise mecâz ona mureccah olur. Meselâ, nikâh lafzının ma'nâ-yı hakîkîsi vatî' ve ma'nâ-yı mecâzîsi nikâh olması, ma'nâ-yı hakîkîsi, vatî' ile nikâh beyninde müşterek olmasından evlâdır.

Mecâz

[وأما المجاز: فما استعمل في غير ما وضع له لعلاقة بينهما ويكفي السماع في نوعها لا في أشخاصها خلافاً لمن وهم. وحصرها في خمسة وعشرين إطلاقاً: اسم المسبب على السبب وعكسه وإطلاق اسم الكل على الجزء وعكسه وإطلاق اسم الملزوم على اللازم وعكسه وأحد المتشابهين على الآخر وإطلاق اسم المطلق على المقيد وعكسه واسم العام على الخاص وعكسه وتسمية الشيء باسم مجاوره وباسم ما يؤول إليه وباسم ما كان وإطلاق اسم المحل على الحال [١٣٠] وعكسه وإطلاق آلة الشيء عليه وإطلاق اسم الشيء على بدله وإطلاق النكرة في الإثبات للعموم، وإرادة الواحد المنكر من المعرف باللام وإطلاق أحد الضدين على الآخر وإطلاق الشرط على المشروط وعكسه والحذف والزيادة ثم مرجع الكل الانتقال من الملزوم إلى اللازم ومعنى اللزوم هنا مجرد التبعية]

١ ك - اطلاق.

٢ م - اسم.

Mecâz, ma'nâ-yı mevzû' lehî gayrısında isti'mâl olunan lafızdır. İşbu mecâzda ma'nâ-yı mevzû' leh ile ma'nâ-yı gayr-i mevzû' leh beyninde alâka ve münâsebet bulunması şarttır. Bu alâkanın envâ'ı kaç adede hasrolunmuş olmasında ehl-i belâgat olan Araplardan istimâ' olunan nev'lerinin adedi kâfidir. Yoksa, ba'zıların tevêhüm ettikleri gibi eşhâs ve cüz'îyâtında istimâ' şart değildir.

Envâ'-i alâkayı yirmi beş adede hasretmişlerdir. 1. Müsebbebin ismini sebebe, 2. Sebebin ismini müsebbebe ıtlâk etmektir. Meselâ, yağmura rızık ve rahmet denilmek gibi. [71] 3. ve 4. Küllün ismini cüz'e ve cüz'ün ismini külle ıtlâk etmektir. Meselâ, Sûriye vilâyetine berr-i Şâm ve berr-i Şâm'a Suriye denilmek gibi. 5. ve 6. Melzûmun ismini lâzıma ve lâzımın ismini melzûma ıtlâk etmektir. Meselâ, "bir adamı te'dîb ettim" diyecek yerde "dövdüm" ve "dövdüm" diyecek mahalde "te'dîb ettim" denilmek gibi. 7. İki müteşâbihten birinin ismini diğereine ıtlâk etmektir. İnsân resmine "insân" denilmek gibi. 8. ve 9. Mutlakın ismini mukayyede ve mukayyedin ismini mutlaka ıtlâk etmektir. Meselâ, kıyamet gününe yalnız "gün" denilmek ve mutlak burna "Mersin" denilmek gibi. 10. ve 11. Âmmın ismini hâssa ve hâssın ismini âmma ıtlâk etmektir. Meselâ, ata "hayevân" ve hayevâna "merkeb" denilmek gibi. 12. Şey'i mücâvirinin ismi ile tesmiye etmektir. "Çeşme akıyor" denilmek gibi. 13. Mahallin ismini hâlle ıtlâktır. Meselâ, "mahalleden suâl et" denilmek gibi. 14. Hâllin ismini mahalle ıtlâktır. Cennete, "rahmet" denilmek gibi. 15. Şey'i, mâ yuevvelu ileyhî ismi ile tesmiye etmektir. Meselâ, üzüm suyuna "şarab" denilmek gibi. 16. Birşeyi sâbıktaki ismiyle tesmiye etmektir. Bâlîğa "yetîm" denilmek gibi. 17. Bir şeyin âletinin ismini o şeye ıtlâktır. Lügate "lisân" denilmek gibi. 18. Bir şeyin ismini bedeline ıtlâktır. Arapların *فلان أكل دم فلان* kavillerinde kâin diyete "dem" denilmek gibi. [72] 19. Nekire-i müsbeteyi umûma ıtlâktır. Meselâ, ﴿عَلِمْتُ نَفْسٍ﴾ âyetinde nefsten küll-i nefis murâd olunmak gibi. 20. Mu'arref bi'l-lâmdan vâhid-i münker murâd etmektir. Meselâ, *ادخلوا الباب* diyerek *ادخلوا بابا* murâd etmek gibi. 21. İki zıddan birinin

isini diğere itlâktır. Meselâ, korkak adama “arslan” demek gibi. 22. ve 23. Şartı meşrûta ve meşrûtu şarta itlâktır. Salâta îmân ve îmânâ salât demek gibi. 24. Hazif alâkasıdır. ﴿وَإِسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ de olduğı gibi. 25. Ziyâde alâkasıdır. ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ﴾ âyetinde olduğı gibi. İşbu alâkalardan her birinin merci’i melzûmdan lâzıma intikâl etmekten ibârettir. Ve burada lüzûmdan murâd, mücerred teba’iyyettir.

[وحكم المجاز: ثبت ما أريد به خاصاً أو عاماً دخل ذلك في العام معناه الحقيقي أو لا، وجواز نفيها والمجاز خلف عن الحقيقة وشرط الخلف إمكان الأصل في نفسه ولهذا لم يقع الحنث في مسألة الكوز^١ في حق التكلم فكفى صحتها عريضة صح معناه أو لا، وعندهما في حق الحكم، فيعتق بقوله لعبد الأبر سنأ منه هذا ابني عنده لا عندهما لصحة عرييته، وعدم إمكان حقيقته. ولهذا لا يصار إلى المجاز إلا عند تعذر الحقيقة [١٤] أو هجرها عادة أو شرعاً]

Gerek mecâz âmm olsun gerek hâss olsun hükmü, ma’nâsından murâd olunan şeyin sübûtudur. Mecâz, âmm oldukta ona gerek ma’nâ-yı hakîkî dâhil olsun, meselâ, “falan kimsenin evine ayak basmam” diye yemîn eden kimse ol eve temellük veya âriye veya icâre tarîkiyle dâhil olmaya şümûlü olduğı gibi. Ve gerek olmasın, meselâ,⁵⁸ “لا تبيعوا الصاع بالصاعين” hadîsinin zikrû’l-mahal ve irâdetü’l-hâl kabîlinden olarak, yalnız mecâza gidilmeden başka çâre olmadığı gibi. Ve ma’nâ-yı hakîkînin nefyinin cevâzıdır.

[73] Mecâz, hakîkatten hulf olduğı için hulfün bulunmasının şartı hakk-ı tekellümde bi-nefsihi aslın imkânıdır. Ya’ni gerek ma’nâ-yı sahîh olsun ve gerekse olmasın ancak ma’nâ-yı hakîkînin sıhhatiye lafzın arabîyyetinin, ya’ni şîve-i ifâdesinin sıhhati kifâyet eder. Lâkin İmâmeyn indlerinde hüküm hakkında, ya’ni hakîkatinin ma’nen sıhhati cihetiyle mecâz hakîkatden hulfdür. Meselâ, bir kimse senece kendisinden büyük olan kölesine “bu benim oğlumdur” der ise, İmâm-ı A’zam indinde bu ibâre şîve-i ifâdece sahîh olduğı için o abd âzâd olur. İmâmeyn indinde hakîkati mümkün olmadığı için olmaz. Mecâz hakîkatten hulf olduğı için, ma’nâ-

١ م, ك + ولهذا لم يقع الحنث في مسألة الكوز.

yı hakîkî müte'azzir veyahûd âdeten veya şer'an mehcûr olmadıkça mecâza gidilmez.

*Mecelle'*de kâin “hakikat müte'azzir oldukta mecâza gidilir” kâ'idesi bunu îâmâ eder. Hakikat müte'azzir olmasının misâli, bir kimsenin “bu ağaçtan yemem” diye yemîninde ağacın aslı yenilmek müte'azzir olduğu için mecâzen meyvesiyle te'vîl olunur. Âdeten ve şer'an mehcûrun misâli, yakında karîne-i âdiyye ve şer'iyye bahsinde gelecektir.

[وكذا إلى أبعد المجاز عند إمكان أقربه إلى الحقيقة ولو كان المجاز متعارفاً في التعامل عند أهل بلخ، وفي التفاهم عند أهل العراق، خلافاً لهما. وقد يتعذران إذا كان الحكم ممتنعاً كهذه بتتي لامرأته]

Ve kezâlik, ma'nâ-yı hakîkiye akreb mecâz mümkün olduğu hâlde eb'ad cânibi iltizâm olunmaz. Her ne kadar mecâz te'âmülde “Ehl-i Belh” ve tefâhümde “Ehl-i Irak” indinde müte'âref ise de yine [74] hakikat müte'azzir olmayınca mecâza gidilmez. İmâmeyn “mecâz-ı müte'âref, hakikatten evlâdır” dedikleri için kâ'ide-i mezbûreye muhâlefet etmişlerdir. Ba'zı kerre bir lafzın ne ma'nâ-yı hakikat ve ne ma'nâ-yı mecâzîsi murâd olunabilir. Meselâ, bir kimse zevcesine “bu benim kızımdır” der ise bu mühmel ve lağv kelâm adâdına dâhil olur. Kavâ'id-i *Mecelle'*den “bir kelâmın i'mâli mümkün olmazsa ihmâl olunur” kâ'idesi de bunu îâmâ eder. İşte burada bu kelâmın ne hakikaten ve ne mecâzen ve ne kinâyeten i'mâli mümkün değildir.

[ولا يجتمعان في إرادة بلفظ واحد بأن يكون كل منهما متعلقاً بالحكم كلا تقتل أسداً للسمع، والرجل الشجاع كالمشترك في معنييه خلافاً للشافعي ولا المجازيان، وطريق الجمع: هو عموم المجاز بأن يراد مجازي يعمهما، كلا أضع قدمي في دار فلان بإرادة الدخول، فيعم حافياً ومتعللاً وماشياً وراكباً]

Ve kezâ bir lafızdan hem ma'nâ-yı hakîkî ve hem ma'nâ-yı mecâzî murâd etmek mümkün olamaz.” Ya'nî ıtlâk-ı vâhidde her birisi müte'alak-i hüküm olamaz. Meselâ, bir kimseye “aslanı öldürme” diyerek hem hayevân-ı müfteris ve hem recül-i şucâ' murâd etmek mümkün olmaması, lafz-ı müsterekin iki ma'nâsında ıtlâk-ı vâhidde isti'mâli câ'iz olmadığı gi-

bidir. İmâm Şâfi'î buna muhâlefet ederek demiştir ki: “Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzinin bir ıtlâkda murâdı câ'izdir.”

Ve kezâ iki mecâzî ma'nâları dahî ıtlâk-ı vâhidde murâd mümkün olamaz. Lâkin ma'nâ-yı hakîkî ile bir ma'nâ-yı mecâzinin veyahûd iki mecâz ma'nâların cem'i umûm-i mecâz tarîki ile olabilir. O da şöyledir ki lafz-ı mezbûrden bir mecâzî ma'nâ murâd olunur ki hem ma'nâ-yı hakîkiye ve hem ma'nâ-yı mecâziye şâmil olur. Misâli, bir kimse yemîn etse ki [75] “ben senin konağına kadem basmam” bu kelâmdan ma'nâ-yı duhûl murâd olunur ise hâfiyen ve mütena“ilen ve mâşiyen ve râkiben duhûla şâmil olur.

[والمجاز عن المجاز: قيل ممتنع وقيل جائز نحو ﴿لَا تُوَاعِدُوهُمْ سِرًّا﴾ أي لا تواعدوهن عقد النكاح فتجوز السر عن الوطاء و الوطاء عن العقد واللفظ بعد [٣١٤] الوضع وقبل الاستعمال ليس بحقيقة ولا مجاز والمجاز خير من الاشتراك والنقل والحذف وهما سيان على المختار، والنقل خير من الاشتراك والتخصيص من الأربعة]

Mecâzdan mecâz kılmak ba'zılar “câ'izdir” dediler. Meselâ mecâz-ı evvel ma'nâ-yı hakîkî mesâbesinde kılınıp alâka vâsıtasıyla ondan dahî bir diğer ma'nâ-yı mecâzî murâd olunabilir. Ba'zılar “lügatten bu misillü şey naklolunmamakla muhill-i fehm olduğu için bu olamaz” dediler. “Câ'iz olur” diyenlere göre misâli, ⁵⁹﴿لَا تُوَاعِدُوهُمْ سِرًّا﴾ âyet-i kerîmesidir ki evvel ma'nâsı, “akd-i nikâhla teserrür etmeyin” olup; ba'dehu vatı'dan mecâz kılınarak sonra yine vat', akidden mecâz kılınmıştır.

Bir lafız, vaz'dan sonra ve isti'mâlden evvel ne hakikat ve ne de mecâz olur. Kavl-i sahîha göre; mecâz, iştirâktan hayırlıdır. Ya'nî bir lafız mecâz mıdır veya müşterek midir bilinmez ise müştereke hamletmekten mecâza hamletmek daha evlâdır. Ve kezâ mecâz, nakil ve haziften hayırlıdır. Kavl-i muhtâr üzere nakil ile hazif, i'tibârca müsâvîdir. Nakil dahî iştirâktan hayırlıdır. Tahsîs, mecâz ve iştirâk ve nakil ve haziften hayırlıdır.

Bunun tafsîl ve tahkîki şöyledir ki; bunlar te'âruz ettikde ya'nî bir lafız bir mevki'de ma'nâ-yı hakîkî ve mecâzî ve menkûlün anı [76] ve menkû-

lün ileyh ma'nâsına olmaya salâhiyyeti oldukça asıl olan, onu ma'nâ-yı hakîkî ve menkûlün anihine hamletmektir. Misâl-i evvel, arslan lafzından, hayevân-ı ma'hûd ve racul-i şüca' da murâd olunmak mümkün olan mahalde “ben bir arslan gördüm” denilmek gibi. Misâl-i sâni, صليت lafzının ma'nâ-yı lügavîsi olan “ben hayır duâ ettim” ma'nâsıyla ve ma'nâ-yı menkûlün ileyhi şer'îyyesi olan “namaz kıldım” ma'nâsını murâd etmekte mümkün olan mahalde صليت denilmek gibi ki burada ma'nâ-yı hakîkîsini ve menkûlün ileyhini murâd etmek mureccahdır.

Lede't-te'âruz mecâz iştirâktan evlâ olduğunun misâli, “nikâh” lafzı gibi ki meselâ, “nikâh vat' ile akid beyninde müşterektir” demekten vâtı'da hakikat, akidde mecâz kılmak daha evlâdır. Ledet-te'âruz nakil dahî iştirâka müeddî olan hakikatten evlâ ve ahyer olduğuna misâl, “zekât” lafzı gibi ki mutlak nemâ ve ziyâde ma'nâsıyla maldan ihrâc olunan sadaka-i ma'lûme beyninde müşterek olmak üzere hakikat-i lügaviyye kılmaktan sadaka-i ma'lûmeye menkûl-i şer'î kılmak daha evlâdır.

Lede't-te'âruz tahsîs mecâzdan evlâ olduğuna misâl, Allahu Teâlâ hazretlerinin “ismi zikrolunmayan şeyden ekl [77] etmek” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme gibi. İmâm Ebû Hanîfe ve etbâ'ı indinde bu âyet âmm olmakla tesmiye ile telaffuz olunmakta zebh fâsid olur ise de nâsî bundan tahsîs kılındığından zebîhası helâl olur. Lâkin eimme-i sâire indlerinde bu âyet-i kerîmede vâki' ⁶⁰ ﴿مِمَّا لَمْ يُذَكَّرْ اسْمُ اللَّهِ﴾ ta'bîri “tesmiyetü's-şey'i bi ismi mücâvirihî” kabîlinde olarak zebhden mecâzdır. Bu cihetle inde'z-zebh 'amden tesmiye ile telaffuz eylemeyen kimsenin zebîhası Ebû Hanîfe'nin indinde helâl olmaz. Sâirleri indinde helâl olur.

Nefl ile tahsîsin te'âruzuna misâl, “Allahu Teâlâ hazretlerinin “bey'i helâl kıldı” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîmede lafz-ı bey', gerek sahîh ve gerek fâsid olsun mübâdele-i mutlaka demek olup helâl olmadığı için bundan bey'-i fâsid tahsîs olunmuştur” denildi. Ve “şurût-i sıhhati müstecmi' olan mübâdeleye de naklolunmuştur” denildi. Lâkin evvele hamletmek evlâdır.

Tahsis ile hazfın ya'nî izmârın te'âruzuna misâl ⁶¹ ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ﴾ âyet-i kerîmesinde katilden inkifâ için kısâs meşrû' olmuş olduğundan bu âyette kâin القصاص أي في مشروعية القصاص takdîrinde olmakla hitâb âmm olur. Lâkin kelâmıda hazif ve izmâr [78] vâki' olur. Fe-emmâ âyet-i kerîmede القصاص في lafzından nefis-i kısâs ma'nâsı murâd olundukta hitâb yalnız düşmanları olan kâtilin şerrini def'e müstahik verese-i maktûle olursa o zamân hitâb hâss olur ki bu da izmârdan evlâdır. Hazif ve izmârla iştirâkın te'âruzuna misâl, "karyeden suâl et" ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîmede ba'zılar "ehil" izmârıyla "ehl-i karyeden suâl et" makâmındadır dediler. Ve ba'zılar "karye, iştirâk-ı lafzî ile bir kerre sekene ve bir kerre ebniyey-i müctemî'ya ıtlâk olunur" dediler.

Nakil ile mecâzın te'âruzuna misâl ⁶² ﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ âyet-i kerîmesinde kâin salâtın nakl-i şer'î tarîkiyle ibâdet-i mahsûsa murâd edilmek gibi. Çünkü ba'zılar "salât, lügatte hayır duâya vaz' olduğu için ondan ibâdet-i mahsûsa almak mecâzdır" ve ba'zılar "nakl-i şer'idir" dediler.

[ثم شرط المجاز: قرينة مانعة عن الحقيقة حساً أو عقلاً أو عادة أو شرعاً، والقرينة إما خارجة عن المتكلم والكلام كدلالة الحال في يمين الفور أو أمر في المتكلم، كقوله تعالى ﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَضَلَّ مِنْهُمْ﴾، أو أمر في الكلام، فأما زيادة معناه في بعض الأفراد فلا يعم الفاكهة العنب، أو نقصانه فيه فلا يعم المملوك المكاتب، وأما محل الكلام كقوله عليه السلام «الأعمال بالنيات» فلا يصدق بدون القرينة نية المجاز إلا فيما فيه تشديد]

Kaldı ki mecâzın şartı, ma'nâ-yı hakîkatten hissen veya âdeten veya şer'an men' edici bir karînenin vücûdudur. Hissen karîneye misâl, Allahu Teâlâ'nın zâhirinde iblisi iğvâ ile emretmesi ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme⁶³ gibi ki iğvâyâ temkînden mecâzdır. His ve idrâk karînesiyle Allahu Teâlâ hazretleri hakîmdir. Hakîm olan zât, kimseyi me'âsî ile emretmeyeceği ma'lûmdur. Âdeten karîneye misâli, "falan zâtın kapısına ayak basmam" [79] kelâmında "ayak basmam" âdetde duhûl ma'nâsını anlatır. Yoksa hakikat ayak basmak olmadığını ifhâm etmez. Kârîne-i şer'iyeye misâl, husûmette tevkîl olan kimse müvekkilin hasmına cevâb vermeye

vekîl olması gibi. Çünkü mudârebe ve muhâseme şer'an memnû' olduğu için hakikat-i husûmet burada murâd olunamaz.

Ba'zı kerre kârîne-i mecâz kelâm veya mütekellimden hâric bir emir olur. Meselâ, yemîn-i fevrde hâlin delâleti gibi. Misâli, bir kimse odadan çıkmak üzere olan zevcesine “eğer odadan çıkarsan tâliksin” dedikte kadın derhâl avdet ederek bir saat sonra çıkarsa tâlik olmaz. Burada kârîne ne sıfat-ı mütekellimde ve ne de cins-i kelâmdandır. Veyahûd mütekellimde bir emir olur. Meselâ, Allahu Te'âlâ hazretlerinin şeytana iğvâ ile emrinde Allah'ın hakîm sıfatı iğvâdan ma'nâ-yı hakîkîsi murâd olunmamaya kârîne olması gibi. Veyahûd kelâmda bir emir olur ki o da ya o kelâmın ma'nâsının ba'zı efrâdında ziyâdeliği olur. Meselâ, fâkihenin üzüm ve hurma ve enâra şâmil olmaması gibi. Veya ma'nâsının ba'zı efrâdında noksânı olur ki meselâ, memlûk ma'nâsının mükâtebe şâmil olmadığı gibi. Veyahut kârîne mahall-i kelâm ya'nî kelâmın mazmûn ve fehvâsı olur. Meselâ, [80] “الأعمال بالنيات”⁶⁴ ve “رفع عن أمتي الخطأ والنسيان”⁶⁵ hadîs-i şerîfinden hiçbir amel niyetsiz ve ümmet-i Muhammed aleyisselâmda hatâ ve nisyân olamayacağı anlaşılıyor ise de lâkin mahall-i kelâm bu hasra muhtemil olmadığından, ya'nî niyetsiz ve sehiv ve nisyânı hâvî pek çok amel bulunduğundan ve Nebî aleyhisselâm dahî kizbden ma'sûm olmakla bu kelâmın hakîkatî murâd olunmayıp mecâz olduğu zâhir olur ki “hükmü'l- a'mâl” ve “hükmü'l-hatâ” demek olur. Ahkâm-ı fıkhiyyeden kârînesiz niyete mecâz tasdîk olunmaz. Lâkin hakk-ı mütekellimde mecâz, teşdîdî ifâde eder ise, ya'nî ma'nâ-yı hakîkatî murâd etmekten ziyâde ma'nâ-yı mecâzı murâd etmesi hakkında daha zararlı ise ol zamân tasdîk olunur. Kavâ'id-i Mecelle'den “bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir” kâ'idisi bu hadîs-i şerîfden ahz olunmuştur.

[الداعي إلى المجاز: إما اختصاص لفظه بالعدوبة أو الوزن أو المحسنات البديعية من نحو [١٥] السجع والمطابقة أو معناه بالتعظيم أو التحقير. أو الترغيب أو التهيب أو المبالغة أو زيادة البيان أو تلطف الكلام أو مطابقة تمام المراد أو التزيين أو التشويه إلى غير ذلك]

Kelâmda mecâz îrâdına dâ'î ve sebep, ya lafz-ı mecâzın lafz-ı hakîkiden ziyâde uzûbeti olur. Meselâ, makbereye ravzâ demek gibi. Ya vezin ve kâfiye olur. Veyahûd seci' ve mutâbaka gibi muhassinât-ı bedî'iyeden birinin ilcâ'ı olur. Veyahûd ma'nâsını ta'zîmi ifâde etmesi olur. Meselâ, bir âlim adama "Eflâtun" denilmek gibi. Veyahûd muhâtabı terhîb olur. Meselâ, ba'zı mat'ûmâta "semm" demek gibi. Veyahûd ziyâde-i beyân için olur. [81] Zîrâ mecâz şey'i melzûmuyla isbât olduğu için bir şey' hüccet ve beyyine ile ve hakikat bilâ beyyine da'vâ etmek gibi olup meselâ, "bir seci' adam gördüm" demekten "bir arslan gördüm" demekde şecâat ma'nâsını mütekellim ziyâde beyân etmiş olur. Veya sebep-i mecâzda olan mübâlağa olur. Âdile adl demek gibi. Veyahûd kelâmda letâfeti mûcib olması olur. Meselâ, yanmakta olan bir kömür yığınının dalgası altın olan bahr-i miske teşbîhi gibi.

Veya kelâmın tamâm-ı murâda mutâbakatı olur. Meselâ, ilme "nûr" ve delîle "şems" denilmek gibi ki burada ma'kûl, mahsûs ile beyân olduğundan, mahsûsun tamâm-ı murâda delâleti ma'kûlden vâzıh olduğu münker değildir. Veyahûd tezyîn-i kelâm için mecâz ihtiyâr olunur. Meselâ, şu'arâ-yı Arab siyah gözlü âhûları ziyâde sevdiklerinden bir zencîye "âhû gözüdür" dedikleri gibi. Veyahûd bir şey'i takbîh için mecâz ihtiyâr olunur. Meselâ, boyalı sakala "ocak süpürgesi" denilmek gibi. Ve bunlar gibi birtakım sebepten nâşi' mecâz ihtiyâr olunur. Meselâ, îcâz ve itnâb ve müsâvât veya iktizâ-yı makâm gibi.

[ثم من المجاز: إطلاق صيغة مقام أخرى لإطلاق المصدر على الفاعل والمفعول، وهما على المصدر، والفاعل على المفعول، وفعل على المفعول وإطلاق واحد من المفرد والمثنى والمجموع على آخر منها والماضي على المستقبل والخبر على الطلب ووضع جمع القلة موضع الكثرة وتذكير المؤنث وعكسه والتغليب واستعمال صيغة افعل بغير الوجوب ولا تفعل بغير التحريم وحرف الجر في غير معناه الحقيقي والتضمين]

Ve bir sîgayı âhar sîgaya ıtlâk etmek dahî mecâz nev'indendir. Meselâ, masdarı fâ'ile ve mef'ûle ve bu ikisinden her biri masdara ve fâ'ili ve kezâ fi'li [82] mef'ûle ve vâhid ve tesnîye ve cem'den her birini âhara ve mâziyi müstakbele ve haberi talebe ve talebi habere ıtlâk etmek ve cem'-i kılleti

letine derler. Onda dahî ihtilâf olunup kavl-i sahîh üzere hakîkatidir. Zîrâ teşbîh, bir lafzı ma'nâ-yı mevzû'dan çıkarmaz. Ve kezâ kinâyeye ve takdîm ve te'hîr ve iltifât nûktelerinin dahî mecâz olup olmadığında ihtilâf olunmuştur. Meselâ, kinâyeden her ne kadar ma'nâ-yı mevzû' leh murâd olunmuyor ise de lâkin hakîkatte melzûmuna intikâl için ma'nâ-yı mevzû' lehinde müsta'mel olduğundan o da hakîkattir. Nitekim misâli, yakında gelecektir.

Takdîm ve te'hîr ki şîve-i ifâde takdîmini iktizâ eden lafzı te'hîr ve te'hîrini iktizâ eden lafzı takdîmden ibârettir. Bunlar rûtbelerinden menkûl olduğu için ba'zılar bunlara mecâz demişler ise de lâkin kavl-i sahîh bunlar mevzû' lehlerinde isti'mâl olundukları için hakîkattir. Misâl, "bu şey'i [84] sana sattım" denilecek yerde "sattım sana bu şey'i" demek gibi.

İltifât ki kelâmımda tekellümden gâibe ve gâibden tekellüm veya hitâba intikâle derler. Meselâ, "bu şey'i bendeniz sattım, denildikte gâibden tekellüme intikâl olduğu gibi burada şîve-i ifâdenin tağyîri münâsebetle kelime vaz'-ı evvelinden teğayyür ettiği için mecâzdır" demişler ise de lâkin hakîkat olması daha münâsibdir.

Lafz-ı vâhid iki i'tibârla hakîkat ve mecâzla muttasıf olur. Meselâ, evzâ'-ı şer'iyye ve lügaviyye ve ıstılâhiyye ve örfiyye gibi. Meselâ, salâta hakîkat-i şer'iyye ve mecâz-ı lügaviyye denilir. Ve hâkezâ ba'zı lafızlar hakîkat ile mecâz meyânında vâsita olup ne hakîkat ve ne mecâziyetiyle hükmolunur. Zeyd ve Amr emsâli a'lâm gibi. Ve ilm-i bedî'de beyân olduğu üzere ⁶⁹﴿تَغْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ﴾ âyetinde kâin san'at-ı müşâkele gibi. Meselâ, a'lâm ne ma'nâ-yı hakîkîlerinde ve ne mecâzîlerinde isti'mâl olunmadıkları gibi âyet-i mezkûrede ikinci nefis dahî Allahu Te'âlâ'ya isnâd olduğu için ne hakîkattir ve ne de mecâzdır. Ve kable'l-isti'mâl ba'de'l-vaz' bulunan şey'ler gibi. Lâkin mecâz nâdiren a'lâmımda da bulunur. Buna da sebep, vech-i şebek ile müşebbehün bihin iştihâridir da denildi. Vech-i şebek, müşebbehün bihde vâsıf-ı celî [85] olmasıdır da denildi. Meselâ, Zeyd sehâveti cihetiyle Hâtim tesmîye olunmak gibi ki keenne Hâtim, müte'âref ve gayr-ı müte'âref iki şahsa vaz' olunmuştur.

Teznîb: [Atıf Harfleri]

[تذنيب: الحروف العاطفة الواو: لمطلق الجمع بلا دلالة على مقارنة وترتيب¹ خلافاً للشافعي وزوي عن الفراء فأوجب الترتيب في الوضوء، ونسبة الترتيب للإمام والمقارنة للإمامين وَهُمْ فَتَغَطُّ الشَّيْءَ عَلَى مَصَاحِبِهِ وَعَلَى سَابِقِهِ وَلَا حَقَّهُ وَإِذَا تَعَلَّقَ الْمَعْطُوفُ عَلَيْهِ بِشَيْءٍ كَانَ يَقَعُ خَبَرًا أَوْ جَزَاءً أَوْ صِفَةً تَفِيدُ الْجَمْعَ بَيْنَهُمَا فِي ذَلِكَ التَّعْلُقِ وَإِلَّا فَفِي حَصُولِ مَضْمُونِهِمَا، وَالزِّيَادَةِ مِنَ الْقَرَائِنِ]

Hurûf-i âtîfadan biri v dır. Bu da mukârenet ve tertîb ma'nâlarına delâlet etmeksizin emrini ya'nî ma'tûf ile ma'tûf aleyhi sübûtta ya hükümde veya zâtta mutlak cem' ve teşrîke mevzû'dur. Sübûtta teşrîke misâl, قام زيد وقعد, 70 gibi. Hükümde teşrîke misâl, قام زيد و عمرو⁷¹, 72 gibi. Zâtta teşrîke misâl, قام زيد وقعد, 73 gibi. İmâm Şâfi'î hazretleri, buna muhâlefet ederek vav'ın tertîb için ya'nî ma'tûf aleyhden ma'tûf muahhar olmasını bildirmeye mevzû' bir harf olduğuna kâil olmakla abdestin farziyyeti hakkında nâzil olan ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾⁷⁴ âyet-i kerîmesinde vav ile yekdiğeri üzerine atıf olunan uzuvları gusûlde tertîbe ri'âyet olunmak vâcibdir demiş. Vav kelimesinin İmâm-ı A'zam hazretleri tertîb ve İmâmeyn ya'nî Ebû Yûsuf ve Muhammed hazretleri mukârenet için olmasına kâil olmuştur dedikleri vehm olup mu'teber bir söz değildir.

[86] Vav kelimesi ma'tûfla ma'tûf aleyh beynini mutlakan cem' etmeye mevzû' olduğundan bir şey' musâhibine atfolunur. ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَضْحَابَ﴾⁷⁵ âyet-i kerîmesi gibi. Ve sâbıkına atfolunur. ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا﴾⁷⁶ âyet-i kerîmesi gibi. Ve lâhikine de atfolunur. ﴿كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ﴾⁷⁷ âyet-i kerîmesi gibi. Ve lâhikine de atfolunur. ﴿وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ﴾⁷⁸ âyet-i kerîmesi gibi.

Mübtedâ ya haber ya şarta cezâ ve mevsûfa sıfat vâki' olmak gibi ma'tûfün aleyh bir şey'e ta'alluk ettikte vav kelimesi ma'tûfla ma'tûfün aleyhin o ta'allukda cem' olmalarını ifâde ve beyân eder. Meselâ, bir adam zevce-i gayr-i medhûlün bihâsına “إِنْ دَخَلْتَ الدَّارَ فَأَنْتَ طَالِقٌ وَطَالِقٌ”

ya'nî “şu dâra girer isen boşsun ve boşsun” dese ma'tûfün aleyh olan evvelki “tâlik”, “eve girer isen” şartının cezâsı vâki' olarak ona ta'alluk eylediğinden vav ile buna ma'tûf olan ikinci “tâlik” işbu ta'allukda iki yemîn addolunmayarak bir yemîn sayılır ki eğer hakîkaten zevcesi ol eve girerse bu yemîn için yalnız bir talâkla boş olur. Eğer ma'tûfün aleyh yukarıda bast olunduğu misillü bir şey'e ta'alluk etmediği vakitte vav ma'tûf-la ma'tûfün aleyh beynini ancak mazmûmlarının husûlünde cem' eder. Meselâ, bir adam [87] zevcesine *دخلت الدار وإن دخلت طالق* “إن دخلت الدار فأنت طالق” dese zevcesi ol dâra dâhil oldukta iki talâk ile boş olur. Ammâ kuyûd-i mezkûreden ziyâdesi karâin vâsıtasıyla bilinip yoksa vav kelimesi asla o ziyâdeye delâlet etmez.

[وفي عطف الجملة لا يوجب المشاركة في قيد واحدة منهما إلا إذا افتقرت الأخرى إلى الأولى وقيل يوجبها: فيوجب القرآن في النظم القرآن في الحكم، وهو فاسد [١٦] عندنا والصفة بعد الجمل المتعاطفة بالواو للأخير، وعند الشافعي للجميع وكذا الحال والتميز وقيل اتفاقاً، وأما بـ ثم فيعود إلى الأخير اتفاقاً. وقيل المعطوف على المقيد بقيد يشاركه في القيد وإن كان القيد مقدماً فالشركة محتملة]

Cümle, cümle üzerine atıf olundukda ma'tûfün aleyh ile ma'tûfunun kayıtlarının hiçbirinin hükmünde müşâreketi îcâb etmez. Lâkin ikinci cümle nâkis olur ise evvelkinin kaydında müşâreket îcâb eder. Ba'zılar, “cümleler beyninde bulunan her bir kayıtta müşâreket îcâb ettiğinden lafzen mukârenet hükmen mukâreneti iktizâ eyler” demişler ise de bizim mezhebimize göre fâsiddir. Nitekim ibâhayı ifâde eden *﴿كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ﴾* âyetine atıfla mukârin olup hükümde müşârik olmamışlardır.

Vav kelimesiyle atıf olunan cümlelerden sonra vâki' olan sıfat cümlelerin her birine ayrı ayrı sıfat vâki' olmaya sâlih ve makâm dahî karâinden hâlî olur ise cümle-i ahîreye merbût ve masrûf olur. Lâkin İmâm Şâfi'î

indinde bu misillü sıfat cümlelerin mecmû'unun sıfatı addolunur. Meselâ, bir adam “وقفت هذا الدار على أولادي وعلى أولادي المحتاجين” ya'nî “şu dâireyi evlâdına [88] ve evlâdımın evlâdına -ki muhtâclardır- vakfettim” dese sıfat olan “muhtâclar” kelimesi Hanefî indinde yalnız sonraki “evlâdımın evlâdına” cümlesinin ve Şâfi'î indinde iki cümlelerin mecmû'unun sıfatı i'tibâr olunur. Cümlelerden sonra gelen hâl ve temyîzlerde dahî Hanefîlerle Şâfi'îler beyninde sıfat hakkında olan işbu ihtilâflar gibi ihtilâf vardır. Ba'zılar, sıfat ve hâl ve temyîz hakkında bastolunan ihtilâf olmayıp Hanefîler ve Şâfi'îler indinde bi'l-ittifâk bunlar cümlelerin kâffesine merbût ve masrûfdur, dediler. Lâkin cümleler ثم kelimesiyle atıf olundukta onlardan sonra gelen sıfat bi'l-ittifâk en sonraki cümleye merbût ve masrûf olur. Ba'zılar, “bir kayıtla mukayyed olan ma'tûfun aleyh üzerine atıf olunan ma'tûf, ma'tûfun aleyhi ol kayıtta müşârik eder” dediler. Lâkin işbu kayıt, ma'tûfun aleyhden mukaddem vâki' olur ise ol vakit ma'tûfun, ma'tûfun aleyhle bu kayıta müşâreketleri muhtemel olur.

[والفاء للتعقيب: ففي «إن دخلت هذه الدار فهذه» لا يحث بترك الدخول أحديهما ولا بتقديم الثانية، ولا بتأخيرها بمهلة والأصل أن تدخل على المعلول نحو جاء الشتاء فتأهب، وقد تدخل على العلة نحو ابشر فقد أتاك الغوث لكن إن دامت ويستعار للواو فيلزم درهمان في «له عليّ درهم فدرهم» وقد يجيء لمجرد الترتيب والسببية.]

kelimesi, ta'kîbe ya'nî mâ-kablden sonra mâ-ba'dinin der 'akb-i vukû'unu ifâdeye mevzû'dur. Bir kimesne zevcesine الدار هذه دخلت إن درikte hâtûn o evlerden birine duhûlü külliyyen terk eder, yahûd ikinci eve ibtidâen veya evvelki eve girdikten [89] bir müddet murûr eyledikten sonra ikinci eve girer ise ol kimse işbu yemîninde hânîs olmaz. Çünkü şart, zevcenin evvelki eve girmesinin akîbinde ikinci hânîye de duhûlüdür. İşbu duhûl ise şart olunduğu vecih üzere hâsıl olmadığından meşrût olan talâk dahî vâki' olmaz.

Fa kelimesinin ma'lûle dâhil olması asıldır. جاء الشتاء فتأهب ya'nî “kış geldi tedârikini gör” gibi. Fa kelimesi ba'zı kerre illet-i gâibe üzerine dâhil

olur. الغوث. “sana yardımcı geldi mübeşşer ol” gibi. Ve vav ma'nâsına da isti'âre olunur. Meselâ, bir kimse درهم فدرهم dese لفلان علي درهم فدرهم deki fa, vav ma'nâsına isti'âre olunduğundan ol kimse bu kelâmı iki dirhem ikrâr etmiş olur.

Fa kelimesi, ba'zı kerre ta'kîb için olmayarak yalnız tertîb için olur. ذهب ya'nî “Hazret-i İbrahim ehline gidip bir semiz buzağı götürdü” gibi. Ve yine fa kelimesi ba'zı kerre sebebiyyet için olur. طعن موسى القبطية فقضى عليه ya'nî “Mûsâ, Kıptîyi vurdu ve bu sebeble o da öldü” gibi.

[ثم للتراخي في التكلم، وعندهما في الحكم، ففي قوله لغير الموطوءة «أنت طالق ثم طالق ثم طالق» [١٦] إن دخلت الدار] نزل الأول ولغا الباقي، ولو قدّم الشرط تعلق الأول ونزل الثاني ولغا الثالث، وعندهما يتعلقن جميعاً، وينزلن مرتباً ويستعار للواو كقوله صلى الله تعالى عليه وسلم «فليكفر عن يمينه ثم ليأت» وقد يجيء للترقي كقوله:

إن من ساد ثم ساد أبواه ثم قد ساد قبل ذلك جده

وللاستبعاد نحو ﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا﴾

ثم kelimesi, İmâm-ı A'zam indinde tekellümde ve İmâmeyn indinde hükümde ma'tûf ile ma'tûfün aleyh beyninde terâhîyi ya'nî bir müddet geçmiş olduğunu beyân [90] eder. Meselâ, bir kimse zevce-i gayr-i medhûlün bihâsına الدار دخلت إن طالق ثم أنت طالق إن دخلت الدار hâtûn dâra girmeye hâcet kalmaksızın ol kimesne bu sözü söylediği anda bir talâk ile boş olur ve hâtûn, gayr-i medhûlün bihâ olduğu cihetle talâktan sonra iddet lâzım gelmeyip nikâh külliyyen munkatı' olmakla ol kimseye ecnebîye-i mahza olacağından bâkî talâklar lağv olur. Lâkin إن دخلت الدار فأنت طالق ثم أنت طالق ثم إن دخلت الدار فأنك طالق ederek talâk ol şartı ta'lik olunmuş olup eğer hâtûn muahharan bir daha bu kimsenin taht-ı nikâhına girer ve ba'dehu ol eve dâhil olur ise boş olacağı gibi talâk-ı sâni şartı ta'alluk etmediği için fi'l-hâl vâki'

١ ك - ثم طالق.

٢ ك: قالاً.

٣ ك: على الترتيب.

olur. Çünkü ol kimesnenin ba'de's-sükût ikinci def'a أنت طالق demesi ibtidâen kelâm gibi addolunur. Ve talâk-ı sâlis yine lağv olur. Zîrâ talâk-ı sâniyle hâtûn boş olup ve zâten medhûlün biha olmadığı cihetle büsbütün ecnebîye addolunduğundan artık bir daha boş oldu denilemez. Bu misâller, İmâm-ı A'zam kavline göre ya'nî tekellümde terâhî için olduğuna binâen hamlolunmuştur. Lâkin İmâmeyn kavline ya'nî hükümde terâhî olduğuna nazaran [91] işbu iki misâlde de talâkların mecmû'u şarta mu'allak olup hâtûn eve giremezse asla bir şey' lâzım gelmez. Ve eğer girerse girdiği anda medhûlün bihâ ise talâkların mecmû'u değilse yalnız biri vâki' olur.

”من حلف على يمين و رأى غيرها ثم
79 “bir kimse bir şey' üzerine yemîn edip o şey'in gayrısını ondan hayırlı gördükte keffâret verip sonra o hayırlı şey'i ityân etsin” diye rivâyet olunan hadîs-i gayr-i meşhûr-daki “sümme” gibi.

ثم kelimesi ba'zı kerre ta'kîb ve terâhî i'tibâr olunmaksızın terakkî için olur. Misâli, şâirin

إن من ساد ثم ساد أبواه
ثم قد ساد قبل ذلك جده

Ya'nî; “şol kimse ki kendisi büyük olup sonra babası ve ondan sonra babasından mukaddem dedesi dahî büyük kimse idi” gibi.

ثم kelimesi, ba'zı kerre istib'âd için gelir. 80 ﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا﴾ gibi.

[بل للإعراض عما قبله وإثبات ما بعده على التدارك ففي «أنت طالق واحدة بل ثنتين» تطلق الموطوءة ثلاثاً، بخلاف «له علي درهم بل درهمان» ولا يقع في كلام الله تعالى بهذا المعنى.]

بل kelimesi, galat vâki' olduğu için mâ-kablinden i'râz ya'nî rücû' ve mâ-ba'dini alâ sebîli't-tedârik isbâta mevzû'dur. İşbu i'râz ve rücû' ihbârda sahîh olup, inşâda asla sahîh ve mu'teber olmaz. Binâenaleyh [92] bir

١ ك - حر.

Hurûf-i'l-Cerr

[حروف الجر: الباء للإلصاق: فلا تخرج إلا بإذني يوجب لكل خروج إذناً بخلاف إلا أن أذن لك ويتجاوز بمعنى الشرط نحو «أنت طالق بمشيئة الله والاستعانة: فتدخل على الوسائل كالأثمان فبعت هذا العبد بكر من البر بيع»، و «كراً بالعبد» سلم، فيراعى بشرائطه. وإذا دخلت المحل لا يتناول [١٧] الكل وإن الآلة يتناوله، وتناوله في التيمم إن صحَّ بالخبر المشهور]

Hurûf-i cârre, efâlin ma'nâlarını isimler tarafına çekmeye vaz' olunan harflerdir.

لا تخرج إلا بإذني olmakla bir efendinin hizmetkârına ya'nî "iznim olmaksızın çıkma" demesi hizmetkârın her def'adaki hurûcunda izin almasını îcâb eder. Lâkin لا تخرج إلا أن أذن لك ya'nî "ben izin vermeyince çıkma" demesi, bunun hilâfına olup bu sûretle nehiy olunduktan sonra bir kerre izin alıp da çıksa artık başka kerre çıkmak için izine hâcet kalmaz.

ب kelimesi, mecâzen şart ma'nâsında isti'mâl olunur. Bir kimsenin zevcesine أنت طالق بمشيئة الله ya'nî "sen inşâallah boşsun" demesi gibi.

ب kelimesi, yine mecâzen isti'âne için de olur. Ve bu takdîrde "esmân" gibi vesâil üzerine dâhil olur. Binâenaleyh bâyi'in "şunu bir kiyle buğdaya sattım" demesi bey' dir. Lâkin يا'nî "şu at mukâbilinde sana bir kiyle buğdayı sattım" demesi selem olup bunda şerâit-i seleme ri'âyet lâzım gelir.

ب [96] kelimesi, mahalle dâhil oldukta medhûlünün küllîsine şâmil olur. مسحت يدي بالحائط gibi. Âlete dâhil oldukta medhûlün küllîsine şâmil olmaz. مسحت يدي الحائط gibi. Lâkin teyemmüm hakkında kâin, 84 ﴿فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ﴾ âyet-i kerîmesinde ب, mahalle dâhil olmuş iken medhûlün küllîsine şümûlün lüzûmu sıhhate mukârin ise isti'âb ve şümûl, mahall-i imâre hitâben vârid olan haber-i meşhûr ile sâbit olmuştur denilir.

[على: للاستعلاء ويراد به الوجوب فعلي ألف دين إلا أن يصل به قوله ودبعة وتستعمل للشرط نحو ﴿يَبَايَعُكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكَ بِاللَّهِ شَيْئاً﴾، وفي المعاوضات المحضة بمعنى الباء فبعت منك هذا العبد على ألف أي بألف، وكذا في الطلاق عندهما وعندہ بمعنى الشرط]

على kelimesi, isti'lâya mevzû'dur. Ve bununla vücûb-i şer'î murâd olunur. Meselâ, bir kimesnenin bir kimse için ألف درهم ya'nî "ol kimesnenin bende bin dirhem alacağı vardır" diye ikrâr etmektir. Fakat ol kimesne bu kelâmına vedî'a ya'nî emânettir. Yahûd emânet tarîkiyle kendisinde bin dirhemi bulunduğunu ikrâr etmiş demek olur.

على kelimesi, şart ma'nâsına da müsta'meldir. Vâcib-i Teâlâ hazretlerinin ⁸⁵﴿يُبَايِعُكَ عَلَى أَنْ لَا يَشْرَكَكَ بِاللَّهِ شَيْئًا﴾ "Allah'a şerîk koşturmak şartıyla sana bey'at ederler" kavli-i şerîfinde isti'mâl olduğu gibi.

على kelimesi, mu'avazât-ı mahzada mecâzen musâhib-i ivâz olan بعت ma'nâsına isti'mâl olunur. Buna binâen [97] bâyi'in بعت منك هذا الفرس ya'nî "bu atı sana bin kuruşa sattım" demektir. Kezâlik talâkta dahî İmâmeyn indinde bu ma'nâya hamlolunur. Lâkin İmâm-ı A'zam indinde "kelâmda asıl olan ma'nâ-yı hakîkattir" kâ'idisine ri'âyeten talâkta hakîkatle amel olunarak şart ma'nâsına hamlolunur. Meselâ, bir hâtûn zevcine ألف ثلاثا على ya'nî "beni bin kuruş almak üzere üç talâkla tatlık et" der ise İmâmeyn indlerinde bin kuruş ivaza hamlolunarak zevci bir talâkla tatlık eder ise bin kuruşun üçte bir hissesini zevc alır. Çünkü bin kuruş ivaz olmakla ivaz mu'avvazın eczâsına taksîm olunur. İmâm-ı A'zam indinde hâtûnun bu kelâmından sonra zevci bir talâkla tatlık eder ise o paradan bir şey' alamaz. Çünkü şartın eczâsı meşrûtun eczâsına taksîm olunamaz ve talâk da ric'î olur. Kavâ'id-i külliyyeden "eczâ-i şart, meşrûtun eczâsına taksîm olunamaz" kâ'idisi dahî bunu îmâ eder.

[مِنَ التَّبْعِيضِ سَيِّمًا عَلَى ذِي أِبْعَاضٍ فَلَا يُعَدَّلُ عَنْهُ إِلَّا بِدَلِيلِ الْبَيَانِ، فَفِي «أَعْتَقَ مَا شِئْتَ مِنْ عَيْيِدِي» لَيْسَ إِلَّا إِعْتِاقٌ غَيْرُ الْوَاحِدَةِ خِلَافًا لِهَمَا حَمَلًا عَلَى الْبَيَانِ. وَلَا بَتْدَاءَ الْغَايَةِ وَلِلْبَيَانِ وَيَمَعْنِي الْبَاءُ وَيَسْتَعْمَلُ صِلَةً.]

من kelimesi, teb'îde mevzû'dur. Husûsen kâbil-i inkisâm olan eb'âd ve eczâyı müştamil şey'ler üzerine [98] dâhil olursa behemehâl teb'îd için olur. من kelimesi, beyân için olduğuna bir delîl bulunmadıkça teb'îd ma'nâsın-

dan udûl olunamaz. Binâenaleyh efendinin diğer bir adama ما شئت اعتق dan udûl olunamaz. Binâenaleyh efendinin diğer bir adama ما شئت اعتق ya'nî “kölelerimden istediğini âzâd et” demesi İmâm-ı A'zam in-
dinde teb'ide hamlolunarak yalnız bir tanesinden mâ'adâsını âzâd etmeye
ruhsat vermektir. Ve İmâmeyn indinde beyâna hamlolunarak cem'îisini
âzâd etmeye ruhsat vermektir.

kelimesi, ibtidâ-i gâyet ve beyâna dahî mevzû' olduğu gibi sîla ya'nî
zâid olarak ve mecâzen ba ma'nâsına da müsta'meldir. Evvelkine misâl,
ya'nî “gecenin evvelinden âhirine değin uyuy-
dum” gibi. İkinciye misâl, يا'nî له علي عشرة من فضة “onun bende on aded
gümüş dirhemi vardır” gibi. Üçüncüye misâl, يا'nî من أحد “bana
kimse gelmedi” gibi. Dördüncüye misâl 86 ﴿يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ âyeti gibi ki
“bi-emrillah” demektir.

[حتى للغاية: بمعنى إلى أو كي وهي الغالبة أو عاطفة بمعنى إلى، فالمعطوف جزء
من المعطوف عليه أفضل أو أخس، وينقضي الحكم شيئاً فشيئاً إلى المعطوف، وقد تكون
ابتدائية فتدخل [١٨] على مبتدأ وقد يقدر خبره وإن دخلت الأفعال فللغاية إن احتمل
الصدر الامتداد والأخير الانتهاء، وإلا فإن احتمل الصدر السببية فبمعنى كي، وإلا فللعطف
المحض بمعنى الفاء عند الإمام الفخر ولمطلق الترتيب عند بعض وبمعنى الواو عند آخر
وإذا وقعت في اليمين فشرط البر في صورة الغاية وجود الغاية، وشرط البر في السببية
وجود ما يضلح سبباً، وفي العطف وجود المعطوف والمعطوف عليه]

أكلت السمك حتى kelimesi, إلى ma'nâsına olarak gâyet ve mevzû'dur. يا'nî “balığı başına varıncaya kadar yedim” gibi. Veyahûd كي ma'nâ-
sına olarak mecâzât için de olur. يا'nî “geldim ki [99] أتيتك حتى تعطيني حتي
benim hakkımı veresin” gibi. Bu كي ma'nâsına olması gâlib ve ekserdir.
حتى kelimesi, yine إلى ma'nâsına olarak atfa mevzû'dur. Bu hâlde ma'tûf
efdal ya ahsen⁸⁷ olarak ma'tûfün aleyhden cüz' olup hüküm şey'en feşey'en
ya'nî azar azar ma'tûf-i mezkûre münkadî olur. Ahsen eczâya münte'hî ol-
masına misâl مات آبائي حتى آدم عليهم السلام

حتى kelimesi, bazen ibtidâ için de gelerek mübtedâyâ dâhil olur. Bu
takdîrde ba'zı kerre mübtedânın haberi mukadder olur. Nahvu: خرج الناس
ey “el-A'recu hâricün” demektir.

حتى kelimesi, ef'âle dâhil olduğu takdîrde eğer sadr-ı kelâm imtidâde ve âhir-i kelâm intihâya muhtemil ise حتى kelimesi, gâyet için olur. Misâli, 88 ﴿حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Ve eğer sadr-ı kelâmın imtidâda da ihtimâli olmayıp da sebebiyyete ihtimâli olursa كَي ma'nâsına gelir, misâli murûr etti. Ve sebebiyyete de ihtimâli olmazsa Fahrulislâm⁸⁹ indinde ف ma'nâsında atf-ı mahz için olur. Ve inde'l-ba'z mutlakan tertîb ma'nâsına ve ba'z-ı âhara göre و ma'nâsına olur.

[100] حتى kelimesi, yemînde vâki' oldukta hânis olmamaklığın şartı حتى kelimesi gâyet için ise gâyetin vücûdu ve sebebiyyet için ise sebeb olmaya sâlih olan şey'in vücûdu ve atıf için ise ma'tûfla ma'tûfün aleyhin vücûdudur. Gâyetin vücûduna misâl, "إن لم أضربك حتى تصيح فكذا" ya'nî "bağırincaya değin seni dövmez isem şöyle olsun" gibi ki burada sayha bulunmayınca hânis olacağı gibi. Sebebin vücûduna misâl, حتى "إن لم آتک حتى" "bana sabah yemeği yedirmen için gelmezsem şöyle olsun" gibi ki mücerred gidip de ta'âm etmez ise hânis olmaz. Ma'tûfla ma'tûfün aleyhin vücûduna misâl, "size gelmez ya'nî إن لم آتک حتى أتغدى عندك فكذا" "size gelmez ve sabah yemeğini sizde yemez isem şöyle olsun" gibi. Bu misâlde gidip yemek yemeyince hânis olur.

[إلى لانتهااء الغاية: فإن احتمله الصدر يُحمَلُ عليه كأجلت إلى شهر، وإلا تُعلَقُ بمحذوف إن أمكن كبعث إلى شهر، وإلا يحمل على تأخير صدر الكلام إن احتمله كانت طالق إلى شهر بلا نية شيء من التنجيز والتأخير، وعند زفر يقع في الحال. ثم إن تناول الغاية صدرُ الكلام [٢١٨] تدخل في المغيا سواء قامت بنفسها كرأس السمكة، أو كانت غاية بحسب التكلم كالمرافق، فلاسقاط ما وراء الغاية إن وجد وإلا فالتأكيد، وإن لم يتناولها أو اشْتَبَهَ فلا تدخل قامت بنفسها كحائط البستان أو لا كالليل فتفيد مد الحكم إلى الغاية. واعلم أن في إلى مذاهب: الدخول إلا مجازاً، وعدم الدخول إلا مجازاً، الاشتراك والدخول إن ما بعدها من جنس ما قبلها، وعدمه إن لم يكن]

إلى kelimesi, intihâ-yı gâyete mevzû'dur. Binâenaleyh eğer sadr-ı kelâm intihâ-yı gâyete muhtemil ise intihâ-yı gâyete hamlolunur. Dâinin أجلت

ya'nî “bir aya kadar te'cîl ettim” demesi gibi ki âyetin nihâyetine kadar va'de vermesine hamlolunur. Ve eğer sadr-ı kelâm, intihâ-yı gâyet muhtemil olmayıp bir şey'e ta'alluku mümkün olursa kelâmın dâll olduğu bir mahzûfa müte'allik olur. Bâyi'in *يا نبي بعث إلى شهر* ya'nî [101] “bir aya kadar sattım” demesi gibi. *إلى* kelimesi “بعث” ya ta'alluk etmeyip de mahzûf olan “أجلت” ye ta'alluk eder. Ve eğer *إلى* kelimesinin mahzûfa ta'alluku mümkün olmayıp sadr-ı kelâm te'hîre muhtemil ise *إلى* kelimesi sadr-ı kelâmın te'hîr olunmasına hamlolunur. Meselâ, zevcin tencîz ve te'hîrden hiçbirini niyet etmeksizin zevcesine *يا نبي أنت طالق إلى شهر* ya'nî “bir aya kadar boşsun” demesi gibi ki bu sûrette *Mecelle* kavâ'idinden “kelâmın i'mâli ihmâlin-den evlâdır” kâ'idisine tatbîkan bir ay murûrunda talâk vâki' olur. Velâkin imâm Züfer indinde fi'l-hâl talâk vâki' olarak zevcin *يا نبي إلى شهر* ya'nî “bir ay kadar” kavli bâtil olur.

Sadr-ı kelâm gâyet şâmil olur ise gâyet muğayyâda dâhil olur. İster gâyet binefsiha kâim olsun. *يا نبي أكلت السمكة إلى رأسها* ya'nî “balığı başına kadar yedim” ibâresindeki *رأسها* gibi. İster gâyet bihasebi't-tekellüm gâyet olsun. Abdest hakkında vârid olan *﴿فَاعْسِلْوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾*⁹⁰ âyetindeki *مرافق* kelimesi gibi. Bu sûretle sadr-ı kelâm gâyet şâmil olursa gâyeti zikretmek mâ verâ-yı gâyet var ise onu iskât için olur. Ve eğer yok ise te'kîd için olur. Ve eğer sadr-ı kelâm gâyet [102] mütenâvil olmaz, yahûd mütenâvil olup olmadığı belli olmaz ise gâyet muğayyâda dâhil olmaz. Gâyet ister tekellümden evvel bulunmakla bi-nefsiha kâim olsun. Bâyi'in *بعث هذا* ya'nî “şu duvardan bu duvara kadar şu bostanı sattım” kavlindeki *بستان* *حائط* gibi. Ve ister bi-nefsiha kâim olsun. Savm âyetinde olan *﴿اتِمُوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾*⁹¹ gibi. Bu sûrette ya'nî sadr-ı kelâm gâyet şâmil olmadıkça *إلى* kelimesi nefis-i gâyet-i hâricde kalarak hükmün gâyet kadar uzanıp mümted olmasını ifâde eder.

Ma'lûm ola ki *إلى* kelimesinde mezâhib-i erba'a vardır. Birincisi, hakîkaten hükm-i gâyet, hükm-i muğayyâda dâhil olmak ve mecâzen

dâhil olmamaktır. İkincisi, hakîkaten dâhil olmamak ve mecâzen olmaktır. Üçüncüsü, iştirâkda dâhil ya'nî gâyet muğayyâda bi-tarîki'l-hakîka dâhil olmak ve hem bi-tarîki'l-hakîka dâhil olmamaktır. Dördüncüsü إلى kelimesinin mâ-ba'di, mâ-kabli cinsinden ise gâyet muğayyâda dâhil olmak ve değil ise dâhil olmamaktır.

[في للظرفية: ففي الزمان للاستيعاب إن حذف، وعندهما لا يقتضيه حذفاً كما إثباتاً، فنية آخر النهار في أنت طالق في الغد صحيح قضاء مع عدمها في «غداً» خلافاً لهما وفي المكان للتنجيز إلا أن يُراد تقديرُ فعل كالدخول فيتعلق به فيصير شرطاً والأصح أنه كالشرط، فلا تطلق أجنبية قيل لها أنت طالق في نكاحك فتزوجت، مع طلاقها في إن تزوجتك.]

في kelimesi, zarfa mevzû'dur. Ve zarf-ı zamânda في kelimesi, hazfolunur ise mecrûrun fi'l ile istî'âbını ifâde eder. Hazfolunmaz ise istî'âbı ifâde etmez. [103] Lâkin İmâmeyn indinde في kelimesi, hazfolunmadığı vakitte istî'âb için olmadığı gibi hazfolunduğu vakitte dahî istî'âb için olmaz. Binâenaleyh zevc zevcesine hitâben الغد أنت طالق في deyip de “âhir-i nehârı niyet etmiştim” demesi diyâneten ve kazâen İmâm-ı A'zam indinde sahîhdir. Hâlbuki غدا أنت طالق deyip de “âhir-i nehârı niyet etmiştim” demesi kazâen ve diyâneten sahîh olmaz. Lâkin İmâmeyn indinde iki sûrette de ya'nî في kelimesi gerek mahzûf olsun gerek olmasın “âhir-i nehârı niyet ettim” demesine kazâen i'tibâr olunmaz. Lâkin niyetsiz أو في أنت طالق غدا de evvel-i nehârda bi'l-ittifâk tâlik olur.

في kelimesi, zarf-ı mekânda tencîz içindir. Meselâ، أنت طالق في الدار denildikte dâirede olsun olmasın derhâl tâlik olur. Meğer ki duhûl gibi bir fi'lin takdîr olunması murâd oluna. Ol zamân mârru'z-zikr talâk mes'ele- sindeki gibi talâk duhûle müte'allık olup da duhûl talâka şart olur. Lâkin esahh olan zarf-ı hakîkatte şart olmayıp belki ba'zı vecihden şart gibidir. Nitekim ecnebiyye bir hâtûna bir kimse نكاحك في أنت طالق dedikten sonra o hâtûnu tezvîc etse boş olmaz. [104] Lâkin أنت طالق إن تزوجتك ya'nî “tezvîc eder isem boşsun” deyip de tezevvüc etse boş olur.

Tenbîh: Îcâb Harfleri

[حروف الإيجاب: [١٩] نعم لتقرير ما سبق مُوجِباً أو منفيّاً، استفهاماً أو خبراً، لأن السؤال معادٌ في الجواب، فلو عرض على غيره يميناً يكفي بمجرد قوله نعم، وقيل تصديق للمخبر ووعد للطالب وإعلام للمستخير. بلى لإيجاب النفي استفهاماً أو خبراً، وقيل لها موضعان: رد النفي نحو ﴿مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى﴾ أي عملتم وجواب استفهام دخل على نفي فتفيد إبطاله نحو ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾]

İki harfdir. Biri نعم dir ki bu kelimesini suâli bi-aynihî cevâbda î'âde eder olduğundan kelâmda sebkat eden takrîre mevzû'dur. Sebkat eden kelâm ister mûcib ya nefiy olsun veya isterse istifhâm veya haber olsun. Binâenaleyh bir kimse bir kimseye meselâ, "dâra dâhil olur isen zevcen boş olsun" diyerek yemîn arz ettikde ol kimesne de نعم dese o kimsenin mücerred نعم demesi kifâyet edip bi'z-zât kendisi yemîn etmiş olur.

نعم kelimesi, inde'l-ba'z haberden sonra vâki' olursa muhbiri tasdîk ve emir ve nehiyden sonra gelirse tâlibe va'd ve istifhâmdan sonra zikr olunursa müstahbiri î'lâm içindir.

Diğeri بلى kelimesidir. O da istifhâmen veyahûd haberen nefy ve îcâba mevzû'dur. Ve ba'zılar indinde بلى kelimesinin iki mevzû'u vardır. Biri nefyi red içindir. ⁹² ﴿مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى﴾ ya'nî "biz bir kabahat işlemedik, belâ işlediniz" gibi.

[105] Ve biri nefye dâhil olan istifhâma cevâb olup mukadder olan nefyin ibtâlîni îfâde eder ⁹³ ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ gibi ya'nî Allahu Te'âlâ hazretleri halka "ben sizin Rabbiniz değil miyim?" buyurdukta onlar da "evet Rabbimizsin" dediler.

Esmâ-i Zurûf

[أسماء الظروف: «مع» للمقارنة فيقع ثتان في أنت طالق واحدة مع واحدة أو معها واحدة دخل بها أو لا، وقد يستعمل بمعنى بعد. «قبل» للتقديم، «بعد» للتأخير «عند» للحضرة. و «حيث وأين» للمكان وقد يستعار «إن» للشرط في نحو أنت طالق حيث شئت]

مع kelimesi, mâ-kablinin mâ-ba'dine mukârenetine mevzû'dur. Binâenaleyhi zevc, gerek zevce-i medhûlün bihâ olsun ve gerek olmasın أنت طالق واحدة معها yahûd أنت طالق واحدة مع واحدة dese iki talâk ile tatlîk etmiş olur. Ma'nâsı "birle beraber veyahûd o birle beraber bir defa tâliksin" demektir. مع kelimesi, ba'zı kerre ba'de ma'nâsına dahî gelir. ﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾⁹⁴ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi ma'nâsı, "dünyâca her şiddetten sonra bir vüs'at vardır" demektir.

قبل kelimesi, takdîme mevzû'dur. بعد kelimesi, te'hîre mevzû'dur. عند kelimesi, hazrete mevzû'dur. Bir kimse bir diğerkimseye عندي لك ألف درهم ya'nî “benim yanımda senin bin kuruşun vardır” demiş olsa onun yanında bulunan bin kuruş deyn olmayıp vedî'a olduğunu ikrâr etmiş olur.

[106] أين ve حيث kelimeleri, mekân-ı mübheme mevzû‘ iki isimdir. Türkçe ma‘nâları “hangi mekânda” ve “nerede” demektir. Bunlar ba‘zı kerre şart için isti‘âre olunur. Nitekim zevcin zevcesine أنت طالق حيث شئت ya’nî “nerede istesen tâliksin” demesi gibi ki istemez ise tâlik olmaz.

Kelimâtü's-Şart

[كلمات الشرط: إن للشرط فقط فتدخل في أمر على خطر الوجود ففي «إن لم أطلقك فأنت طالق» لا يحدث إلا عند الموت لومثل إن على ما روي [١٩] عن أبي يوسف، وقد تدخل اللام في جوابه وقد لا تدخل، لا الفاء أصلاً «لولا» في المنع كالاستثناء فلا تطلق في «أنت طالق لولا دخولك الدار»]

إن kelimesi, zarfıyyet mu‘teber olmaksızın şarta mevzû’dur. إن kelimesi vücûd ve ademi muhtemel olan emre dâhil olur. Bir adam zevcesine إن لم ya’nî “seni tatlık etmez isem boş ol” deyip de tatlık etmez ise ancak hîn-i vefâtında hânîs ve talâk vâki‘ olur.

إن kelimesi, İmâm Ebû Yûsuf hazretinden rivâyet olunduğuna göre kelimesi gibidir. لو kelimesinin cevâbına ل ba'zı kerre dâhil olur. Ve ba'zı kerre dâhil olmaz. Lâkin ف asla dâhil olmaz.

«إِذَا» kelimesi, ⁹⁵ «امتناع الشيء بوجود غيره» için olmadığından men'de istisnâ gibidir ki bir adam zevcesine الدار دخولك لا kelimesi, «أنت طالق لا» ya'nî «dâra dühûlün olmaydı boş olurdu» dese zevce boş olmaz.

[«إِذَا» عند الكوفيين مشترك في الظرف فقط، ويستعمل في القطعي و الشرط فقط، ويستعمل في خطر الوجود فيكون حرفاً بمعنى إن وإليه ذهب أبو حنيفة رحمه الله تعالى، وعند البصريين للظرف فقط، وكثيراً ما يكون متضمناً بمعنى الشرط كمتى إلا أنها لكائن أو منتظر لا محالة دون «متى» وهو قولهما، ففي «إِذَا» لم أطلقك فأنت طالق لا يقع مالم يمت أحدهما عنده، ويقع كما فرغ عندهما.]

Kûfiyyûn indinde إِذَا kelimesi, müşterek olup şartıyyet [107] mülâhaza olunmaksızın yalnız zarfa mevzû' olup vücûdu kat'î olan şey'lerde isti'mâl olduğu gibi zarfiyyet mülâhaza edilmeksizin yalnız şarta mevzû' olup vücûd ve 'ademi muhtemil olan şey'de dahî isti'mâl olunur. إِذَا kelimesi, ber vech-i meşrûh şart için oldukta in-i (إِنْ) şartıyye ma'nâsına olur ki İmâm-ı A'zam dahî buna zâhib olmuştur. Basriyyûn indinde إِذَا kelimesi, yalnız zarfa mevzû' olup ekseriya متى gibi şart ma'nâsını mütezammin olur. Lâkin إِذَا kelimesi, متى isti'mâl olduğu gibi her yerde isti'mâl olunmayıp ancak muhakkak vukû' bulmuş veyahûd behemehâl vukû' bulacak şey'de isti'mâl olunur. Basriyyûnun kavilleri İmâmeynin kavilleridir.

Tafsîl-i mezkûre binâen bir adam zevcesine طالق فأنت طالق dese İmâm-ı A'zam indinde zamâna muzâf olmadığı için ikisinden biri vefât etmedikçe boş olmaz. İmâmeyn indinde talâk zamâna muzâf olmakla ol adam bu sözden fâriğ oldukta zamân-ı muzâf murûr ettiği için hemân zevce boş olur.

[ومثله «إِذَا ما» إلا أنه متمحض في المجازاة. ثم إن «إِذَا» للاستمرار في الأحوال الماضية والحاضرة والمستقبل لكن لا يقتضي التكرار وأنها تختص بدخولها على المتيقن والمظنون والكثير بخلاف «إِنْ» فإنها في المشكوك [٢٠] والموهوم والنادر وأنها مفيدة للعموم بخلاف «إِنْ»، وقد تكون زائدة]

١ ك + فيكون حرفاً بمعنى ان.

٢ ك: لعله.

إذا kelimesi, إذا kelimesi gibidir. Lâkin ما إذا kelimesi, mahza mücâzâtta isti'mâl olunur. Meselâ, إذا ما [108] ma'nâsına olan “ne zamân” kelimesiyle olarak “ne zamân bana gelir isen sana ikrâm ederim” gibi.

إذا kelimesi, ahvâl-i mâziye ve hâzıra ve müstakbelede istimrâr içindir. Evvelin misâli, ⁹⁶﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً﴾ ikincinin misâli, ⁹⁷﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى﴾ ; üçüncünün misâli ⁹⁸﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا﴾

إذا kelimesi müteyakkin ve maznûn ve kesîru'l-vukû' olan şey' üzerine dâhil olmaya muhtass olur. Hâlbuki إن kelimesi, bunun hilâfına olarak meşkûk ve mevhûm ve nâdire dâhil olur. إذا kelimesi, umûm-i evkâtı ifâde eder. إن kelimesi ise buna muhâlif olarak umûm-i evkâtı ifâde etmez. إذا kelimesi, ba'zı kerre zâid olur.

[«متى» لظرف الزمان اللازم المبهم، فلكونه للزمان تطلق بأدنى سكوت في أنت طالق متى لم أطلقك، ولكونه لازماً لا يزول معنى الزمان حين قَصْدِ الشرطية، ولكونه مبهماً لا يدخل إلا على خطر ويجزم الفعل، وأنت طالق متى شئت لا تقتصر على المجلس ومثله متى ما]

متى kelimesi, zarf-ı zamân-ı lâzım-ı mübheme mevzû'dur. متى kelimesi, أنت طالق متى لم أطلقك olduğuna binâen bir adam zevcesine zevce boş olur. Ve متى deyip de tatlîk edebilecek bir zamân murûr etse zevce boş olur. Ve متى kelimesinde zarf-ı zamân lâzım olduğundan متى kelimesinden şartiyyet kasdolundukda zamân ma'nâsı zâil ve sâkıt olmaz. متى kelimesinde zarf-ı zamân-ı mübhem olduğu için ancak vücûd ve ademi mütereddîd olan şey'e dâhil olur. Ve hem de fi'li cezmeder. Ve zevcin zevcesine أنت طالق متى demesinde [109] meşîet, bu kelâmın vukû' bulduğu meclise muhtass ve muktasar olmayıp da hâtûn istediği vakit boş olur. متى kelimesi متى gibidir.

Hâtîme

[خاتمة: «كيف» للسؤال عن الحال، فإن استقام فيعتبر ذكره كأنت طالق كيف شئت للمدخل بها فيتعلق وصف الطلاق عند أبي حنيفة وأصله أيضاً، هما فيما لا يشاهد سواء عندهما، وإلا لغا ذكره «كأنت حر كيف شئت» فيعتق عنده، وعندهما لا حتى يشاء في المجلس، وقد يجيء للشرط نحو «كيف تصنع أصنع»]

كيف, nev'-i beşerin taht-ı iktidârında olmayan sıhhat ve sekam gibi hâlden suâle mevzû'dur. Eğer mes'ûlün anı'nın ahvâl ve evsâfı olup da ondan suâl müstakîm ve doğru olursa كيف kelimesinin zikrolunması mu'teber olur da suâle hamlolunur. Bir adam zevce-i medhûlün bihâsına أنت كيف misâldeki كيف ya'nî “nasıl dilerse boş ol” demesi gibi işbu misâldeki İmâm-ı A'zam indinde vâsf-ı talâka ta'alluk eder de zevce ric'iyen mutalaka olur ve talâkın sıfat-ı beynûneti veya adedi zevcenin meşîetine kalır. Ve İmâmeyn indinde talâkın hem vâsfına ve hem de aslına ta'alluk ederek ikisinde ya'nî hem vâsf-ı talâk ve hem asl-ı talâk zevcenin meşîetine kalır.

İşbu asıl ile vâsf-ı talâk ve nikâh ve itâk misillü işâret-i hissiyye ile mahsûs ve müşâhed olmayan umûr-ı şer'iyede bulunur. Ve İmâmeyn indinde bu gibi şey'lerin vâsıf ve hâli aslı menzilesindedir. Ve eğer mes'ûlün anıdan suâl müstakîm olmaz ise كيف kelimesi lağv [110] olur. Efendi kölesine أنت كيف ya'nî “nasıl dilerse âzâd ol” demesi gibi. Bu hâlde İmâm-ı A'zam indinde 'ıtkın hâl ve keyfiyeti olmadığından كيف kelimesi lağv ve abd, fi'l-hâl âzâd olur. Ve İmâmeyn indinde bu kelâmın efendiden sudûr ettiği meclisde abd 'ıtkını dediler ise âzâd olur. كيف kelimesi, ba'zı kerre şart için gelir. Bir adamın diğerine أصنع كيف ya'nî “sen nasıl mu'amelede bulunursan ben de o mu'amelede bulunurum” demesi gibi.

[«كم» للعدد المبهم ففي أنت طالق كم شئت لم تطلق قبل المشيئة وتقيدت بالمجلس ولها أن تطلق نفسها واحدة فصاعداً [٢٠] إن طابق إرادته «غير» صفة للنكرة وقد يستعمل استثناء ففي «عليّ درهم غير داني» بالرفع: درهم، وبالنصب: ثلاثة أرباع درهم.]

١ م: عندهما.

٢ ك - درهم.

ya'nî “kaç” kelimesi, aded-i mübheme mevzû' bir isimdir. Binâenaleyh zevc zevcesine أنت طالق كم شئت “kaç talâk ile ister isen boş ol” demesi hâtûn dilemedikçe boş olmaz. Ve talâk temlîk nev'inden olup temellükât meclise kasrolunageldikten, zevcenin dilemesi de ol meclis ile mukayyed olup başka meclisde dilemek fâide vermez. Lâkin كم kelimesi, kalîl ve kesîre sâlih aded-i mübheme vaz' olduğu için zevc işbu kelâmı söylediği mecliste zevcenin fi'li ya'nî birkaç kerre tatlîki zevcenin murâdına mutâbık oldukça nefsinin bir daha ziyâde talâk ile tatlîk edebilir.

غير kelimesi, nekiyeye sıfat vâki' olmak için müsta'meldir. [111] Ve ba'zen istisnâ için isti'mâl olunur. Binâenaleyh bir adam diğer bir kimseye له علي درهم غير دائق dese bir dirhem ve غير kelimesini ref' ederek له علي درهم غير دائق dese üç rub' kelimesini istisnâ tarîkiyle nasb ederek له علي درهم غير دائق dirhem borca ikrâr etmiş olur.

Sarîh

[وأما الصريح: فما ظهر المراد به بيناً استعمالاً ولو مجازاً بظهور قرينة أو باشتهار وحكمه: ثبوت موجه بلا توقف على نية قضاء، فلو نوى مُحْتَمَلَهُ جاز ديانةً، وقالوا: الصريح يفوت الدلالة]

Kârînenin zuhûru veya iştiyhârı sebebiyle mecâz da olsa isti'mâl cihetiyle vâzih olarak onunla murâd-ı mütekellim zâhir olan şey'dir.

Sarîhin hükmü, niyete mevkûf olmaksızın kazâen mûcibinin sübûtudur. Eğer muhtemelini niyet eder ise diyânette câ'iz olur. Meselâ, zevc zevcesine أنت طالق diyerek “kayd-ı hissiden ıtlâkını murâd ettim” demiş olsa yalnız diyânette tatlîk etmemiş olur. Ve kezâlik sarîhin hükmü delâleti fevt etmektir. Meselâ, iki kimse bir hayevânın satın almasını iddiâ ederek târih-i şirâlarını beyân etmezler ise zi'l-yede hükmolunur. Zîrâ yed-i sebk şirâyâ delâlet eder. Lâkin zi'l-yed olmayan kimse sonra târih-i şirâsı zi'l-yedden evvel olduğuna şâhid getirebilir ise o hayevân ona hükmolunur. Zîrâ sebk-i şirâ, evvelde delâlet-i yed ile ve sâinde sarâheten [112] şehâdet-i

şühûdla olduğundan evvelkine mureccah olur. Kavâ'id-i *Mecelle*'den "tas-rîh mukâbelesinde delâlete i'tibâr yoktur" kâ'idesi bu asla müsteniddir.⁹⁹

Kinâye

[وَأَمَّا الْكِنَايَةُ: فَمَا اسْتَتَرَ الْمُرَادُ بِهِ اسْتِعْمَالاً وَلَوْ حَقِيقَةً وَحَكْمَهَا: الْاِحْتِيَاجُ إِلَى نِيَّةٍ أَوْ دَلَالَةٍ
حَالٍ، وَعَدَمُ ثُبُوتِ مَا يَنْدَرِيءُ بِالشَّبْهَةِ فَلَا يَحْدُ بِالتَّعْرِيزِ وَالْأَصْلُ فِي الْكَلَامِ هُوَ الصَّرِيحُ.]

Hakîkiyle de olursa isti'mâl cihetiyle onunla murâd-ı mütekellim müs-tetir olan şey'dir. Bunun hükmü, niyete veya delâlet-i hâle muhtâc olması ve hudûd gibi şübhe ile mündefi' olan şey'lerin bununla sâbit olmamasıdır. Bu sebebden nâşi bir kimse haddi icâb eden bir cinâyeti turuk-i kinâyeden ta'rîz tarîkiyle irtikâb eylese, meselâ, "ben zânî değilim" diyerek muhâtabı zinâyâ nisbet eylese o kimseye kazif etti diye hadd vurulmaz. "Kelâmda aslolan tasrîhtir." Ya'nî tasrîhe salâhiyyeti olan bir kelâm kinâyeye hamlo-lunmaz. Meselâ, bir kimse zevcesine "اعتدي" ya'nî "ta'dâd et" demiş olsa, sâir elfâz-ı kinâyeye gibi talâk tarîkiyle beynûnet ve firkati ifâde etmeyip belki sarâhatle "hafta günlerini veyahûd Allah'ın ni'metlerini ta'dâd et" murâd etmesi ihtimâli olduğu için talâk ric'îyye hamlolunur.

Taksîm-i Râbî: [Ma'nâya Vukûf Çeşitleri]

[والتقسيم الرابع: باعتبار الوقوف باللفظ على المعنى، وهو أربعة: الدال بعبارته، والدال بإشارته، والدال بدلالته، والدال باقتضائه وأما الدال بعبارته: فما دلّ بإحدى الدلالات الثلاث على معنى سيق له، والسوق هنا ما يكون مقصوداً في الجملة [٢١] أصلياً أو لا، وقيل أصلياً فقط نحو ﴿لِلْفَقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ﴾ في إيجاب السهم، وكل امرأة لي فكذا في إرضاء لقولها نكحت علي امرأة فطلقها، ونحو ﴿أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الزَّوَاجَ﴾ في التفرقة.]

Lafızla ma'nâya vukûf i'tibâriyledir. O da dörttür. Birinci kelâmın ibâ-retiyle delâleti, ikinci işâretiyle delâleti, [113] üçüncü delâletiyle delâleti, dördüncü iktizâsıyla delâletidir.

Lafzın İbâretiyle Delâlet

Delâlet-i selâsenin biriyle, ya'nî delâlet-i mutâbıkî veya tazâmunî veya iltizâmî ile ma'nâ-yı mesûka delâletidir. Burada ma'â-yı mesûkdan murâd, fi'l-cümle maksûd olandır. Gerek maksûd-i aslî ve bi'z-zât olsun ¹⁰⁰﴿فَانْكُحُوا مَا طَابَ لَكُمْ﴾ âyet-i kerîmesinde aded-i nikâh gibi. Ve gerekse siyâkdan maksûd bi'z-zât tevessül olmak için mezkûr olsun. Meselâ, âyet-i mezkûrede ibâha-i nikâh gibi. Lâkin ba'zılar, “sevk ancak maksûd bi'z-zât olmalıdır” demiştir. Mutâbakatla delâletin misâli, ¹⁰¹﴿الْمُقَرَّاءُ الْمُهَاجِرِينَ﴾ âyet-i kerîmesinin muhacirîne ganimetten îcâb-ı sehme delâleti gibi ki bu îcâb-ı sehm mâddesi, âyet-i mezkûrenin ma'nâ-yı mütâbakasıdır. Ve tazammunla delâletin misâli, zevcât-ı adîdesi olan bir kimse onlardan ziyâde sevdiği hâtûn “fûlân zevceyi tatlık et” dedikte onu irzâ için “her ne kadar menkûham var ise tatlık olsun” demesi gibi. İmdi siyâk-ı kelâm “her ne kadar menkûham var ise” kelâmının zımnında yalnız hâtûn-i mezkûrun murâd ettiği zevce-i ma'hûdenin talâkı hakkında olup kazâen kâffe-i menkûhaları tatlık olur ise de lâkin mesûkun leh kelâm yalnız bir zevce için olduğundan lafzın ma'nâ-yı [114] ibâreti o hâtûnun maksûdu olan zevcenin tatlıkinden ibârettir.

Ve delâlet-i iltizâmîye misâl, ¹⁰²﴿أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ âyet-i kerimesinde siyâk-ı kelâm bey'le ribâyı tefrika için olup bu da lafzın medlûl-i iltizâmîsidir. Zîrâ bu âyet ¹⁰³﴿إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا﴾ âyet-i kerîmesinin cevâbı olduğu için mesûkun leh âyet tefrika olmuş olur. Ya'nî müşrikînin “hürmetde bey', ribâ gibidir” kelâmının cevâbında “yok Allah bey'i helâl ve ribâyı harâm kıldı” diyerek bey'le ribâ birbirinden tefrîk olunmuştur.

İşâretle Delâlet

[وَأَمَّا الدَّالُّ بِإِشارته: فما دَلَّ بها على ما ليس له السياق بمعنى المقصود الأصلي بشرط كون اللازم ذاتياً أو متقدماً محتاجاً إليه، كآية الربا ونحو كل امرأة لي فكذا في طلاق مريدة الطلاق ونحو ﴿وَعَلَى الْمُؤَلُّودِ لَهُ﴾ الآية ونحو ﴿الْمُقَرَّاءُ الْمُهَاجِرِينَ﴾ في زوال ملكهم]

Delâlet-i selâse-i mezkûrenin biriyle, siyâk-ı kelâm olmayan şey'e delâletidir. Burada adem-i siyâkdan murâd o şey'in maksûd-i aslî olmamasıdır. İşbu delâlet-i işârette şart, medlûl-i lâzım ma'nânın ya zât-ı müteahhiri olup menât-ı hüküm vâsıtasıyla olmamasıdır. Zîrâ eğer medlûl-i lâzım menât-ı hüküm vâsıtasıyla olsa işâretle sâbit olmaz. Belki delâlet ve kıyâsla sâbit olmuş olur. Veyahûd medlûl-i lâzım, ıtlâk-ı lafzın sıhhati için muhtâcün ileyh olan lâzım-ı mütekaddim olmasıdır. Zîrâ eğer medlûl-i lâzım, matlûb olan hükmün sıhhati için şer'an muhtâcün ileyh olsa ol zamân iktizâ veyahûd hazif ile sâbit olmuş olur.

[115] Lafzın delâlet-i mutâbıkî ma'nâsı olup ammâ mesûkun leh kelâm olmadığından işâreten ma'nâsına idhâl olunanın misâli, âyet-i ribânın bey'in helâl ve ribânın hürmetine delâleti gibi ki bu âyetin ma'nâ-yı mutâbıkîsi her ne kadar bey'in hilli ribânın hürmeti ise de sevk-i kelâmdan maksûd-i aslî bey'le ribâyı birbirinden tefrika olduğu için bu ma'nâ, lafzın işâret ma'nâsına idhâl olunmuştur.

Lafzın delâlet-i tazammunîsi sebebiyle olan işâretinin misâli, dahî mâr-ru'z-zikr zevcât-ı adîde sâhibinin irzâ-yı zevce-i habîbesi eclinden “ne kadar menkûham var ise tatlık olunsun” kelâmında talâkı murâd olunan hâtûnun tatlıkine işâret gibi. Lafzın delâlet-i iltizâmîsiyle telâzüm-i zâtîyyesine olan işâretinin misâli, ¹⁰⁴ ﴿وَعَلَى الْمَوْلِدِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾ âyet-i kerîmesinde ne-seb-i evlâd babalarına mahsûs olduğuna işâret gibi. Burada babalar, evlâda lâzım olmakla ubuvvet evlâdiyyetden sonra olduğu için ondan müteahhir olup beynlerinde vâsita da olmadığı için lâzım-ı zâtîsidir. Lafzın lâzım-ı mütekaddimine işâretinin misâli, ¹⁰⁵ ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ﴾ âyet-i kerîmesinde muhâcirînin zevâl-i mülke işâret gibi ki onların fakrı zevâl-i mülkden sonradır.

[وَحَكَمَ الْعِبَارَةُ: مَنْ حَيْثُ هُوَ هُوَ إِفَادَةُ الْقَطْعِ فَإِذَا عَرِضَ مَانِعٌ لَا يَفِيدُهُ كَمَا إِذَا كَانَ عَامًّا خَصَّ مِنْهُ الْبَعْضُ وَكَذَا الْإِشَارَةُ مُطْلَقًا فِي الْأَصَحِّ، لَكِنْ إِذَا تَعَارَضَا يَرْجَحُ الْأَوَّلُ، وَلِلْإِشَارَةِ عُمُومٌ كَالْعِبَارَةِ فِي الْأَصَحِّ فَيَحْتَمِلُ التَّخْصِصَ]

[116] İbârenin hükmü, avâriz ve mevânî'den kat'ü'n-nazar kat'ı ifâde etmektir. Lâkin kat'ı ifâde etmesine bir mâni' âriz oldukta zannı ifâde eder. Ve kezâlik işâretle delâlet, gerek mâni' âriz olsun gerekse olmasın kat'ı ifâde eder. Lâkin ibâretle delâlet, işâretle delâlete te'âruz eder ise ibâretle delâlet işârete tercîh olunur.

Ma'nâ-yi işâret dahî kavî-i esahha nazaran ma'nâ-yi ibâre gibi âmm olmakla tahsîse muhtemil olur. Bu sûretde ¹⁰⁶﴿وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ âyet-i kerîmesinde lââm-ı tahsîs, veled ve emvâli babanın mülkü olmasını müstelzim ise de lâkin câriye-i veledi babanın adem-i istifrâşı mâddesi bu umûmdan tahsîs olunmuştur.

Lafzın Delâlet Ma'nâsıyla Delâleti

[وأما الدال بدلالته: فما دلّ [٢١] على اللازم بمناط حكم النظم لغة لا استنباطاً فيثبت بها ما لا يثبت بالقياس فهي غير القياس وفوقه وفوق خبر الواحد، لأن الفرع في القياس أدنى من الأصل وفيها مساوٍ أو أعلى وكلّ منهما: إمّا جلّي إن اتفقا في مناطه، أو خفّي إن اختلفا فيه فأربعة: كالحاق غير الأعرابي بالأعرابي في وجوب الكفارة بالجنابة على رمضان، ونحو إلحاق وقاع المرأة بوقاع الرجل في وجوب الكفارة بالجنابة على الصوم، ونحو إلحاق الضرب والشتم بالتأفيف في الحرمة بالأذى، وإلحاق الأكل والشرب بالوقاع في إيجاب الكفارة بالجنابة على الصوم]

Hükm-i nazmın menâtı, ya'nî illeti vâsıtasıyla istinbâten değil, belki lügaten lâzımına delâlet eden şey'dir. Bu ma'nâ-yı delâlete fehvâ-yı hitâb ve mefhûm-i muvâfaka dahî denir. Delâleti kıyâsla sâbit olmayan şey' nass ile sâbit olur. Meselâ, delâlet-i zinânın vücûduyla haddin ve nehâr-ı Ramazanda ekl veya şürbün vücûduyla keffâretin sübûtu gibi. Ve dahî delâlet-i nass kıyâsa muğâyir olup kuvvetçe kıyâsın ve haber-i vâhidin mâ-fevkindedir. Zîrâ fer'-i kıyâs da dâima asıldan ednâ olur. Meselâ, fer' olan [117] nebîzin hürmeti asıl olan şarabın hürmetinden ednâ olduğu gibi. Delâlet-i nassla sâbit olan şey'de fer'in asla müsâvîsi veyahûd asıldan a'lâsı da bulunur.

İmdi bu müsâvî ile a'lâdan her birinin menâtının tarîkinin ta'yîninde ittifâk olunur ise celî olur. Ve eğer ihtilâf olunur ise hafî olur. Bu cihetle aksâm-ı delâlet dört olmuş olur.

Müsâvî-i celînin misâli, savm-ı Ramazana cinâyet sebebiyle vücûb-i keffârette keffâret vâcib kılınan a'râbiyye gayrılarının ilhâkı gibi. Çünkü en evvel zamân-ı saâdetde keffâret 'amden nehâr-ı Ramazanda mucâme'et eden bir a'râbiyye vâcib kılınmıştır. Burada bi'l-ittifâk menât, cinâyettir. Müsâvî-i hafînin misâline savm-ı Ramazana cinâyet sebebiyle vücûb-i keffârette vikâ'-ı mer'eyi vikâ'-ı racule ilhâk gibi ki burada menâtta ihtilâf vardır. Zîrâ mübâşir-i aslî ancak zevc olup mer'e olmadığından İmâm-ı Şâfi'î bu ilhâk husûsunda Ebû Hanîfe'ye muhâlefet eylemiştir. A'lâ-yı celînin misâli, ¹⁰⁷﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ﴾ âyet-i kerîmesinde darb ve şetmi te'fife ilhâk gibi. Çünkü hükm-i mansûsdan maksûd, def'-i ezâ olmakla darb ve şetm bi'l-ittifâk menât-ı hüküm olan eziyette te'fifden a'lâdır.

[118] Bu cihetle bir kimse, “Zeyd'i dövmem” diye yemîn eylese Zeyd'in vefâtından sonra döver ise hânis olmaz. Zîrâ meyyiti darbda intifâ-yı eziyet ve îlâm sebebiyle ma'nâ-yı darb müntefidir. Lâkin bu yemîni eden kimse Zeyd'in tüyünü çeker veya boğazını sıkarak veya ısırsırsa îlâm olduğu için ma'nâ-yı darb tahakkuk eder.

A'lâ-yı hafînin misâli, yine savm-ı Ramazana cinâyet sebebiyle icâb-ı keffârette ekl ve şürbü dahî vikâ'a ilhâk gibi. Zîrâ sâim için ekl ve şürbe tahammül cimâ'a tahammülünden eşeddir.

[وَحُكْمُهُ: إِفَادَةُ الْقَطْعِ مِنْ حَيْثُ هُوَ هُوَ، وَقِيلَ قَدْ نَفَيْدَ الظَّنَّ إِذَا لَمْ يَعْلَمْ مَقْصُودَ الْمَنْصُوصِ قَطْعاً وَلَا يَحْتَمِلُ التَّخْصِصَ فَقِيلَ لِعَدَمِ عَمُومِهَا، وَقِيلَ لَا بَلْ لِأَنَّهُ إِذَا ثَبَتَ مَعْنَى النَّصِّ عِلَّةٌ لَا يَحْتَمِلُ أَنْ لَا [٢٢] يَكُونَ عِلَّةٌ لَهُ فِي بَعْضِ الصُّوَرِ.]

Delâletle delâletin hükmü, avâızdan hâlî oldukta kat'ı ifâde etmektir. Lâkin ba'zılar “kat'ıyyen maksûd-i mansûs bilinmez ise zannı ifâde eder” de demişlerdir.

Delâlet-i nass ile sâbit olan şey' bi'l-ittifâk tahsîse muhtemil değildir. Bunun tahsîse adem-i ihtimâlinin sebebi ba'zılar "umûm, elfâzın sıfatından olmakla delâlet de umûmun ademidir." Ve ba'zılar "umûmun ademinden değil belki ma'nâ-yı nass hükme illet olarak sâbit oldukta, meselâ, âyet-i te'fîfde ezâ gibi, bu ma'nânın ba'zı suverde hükme illet olmamaya muhtemil olmamasıdır" dediler.

İktizâ ile Delâlet

[أما الدال باقتضائه: فما دلّ على اللازم المتقدم «كأعتق عبدك عني بألف» فالإعتاق يقتضي تقدم البيع ضرورة فكأنه قال «بع عبدك عني بألف، وكن وكيلني في الإعتاق» وإذا كان ثبوته بالضرورة فيسقط من شروطه وأركانه ما يحتمل السقوط كالقبول في المثال، كما قالوا قد ثبت ضمناً ما لا يثبت قصداً لكن إذا ثبت ثبوت بلوازمه وشروطه ولا عموم له أي لل لازم المتقدم خلافاً للشافعي فمجملاً إذا تعدد ولم يوجد معين وإلا فكال المذكور فيعم لأن العموم للفظ ولا يُخصّص خلافاً للشافعي فتبطل نية تخصيص فاعل ومفعول وسبب وحال' وصفة في اليمين، كمكان وزمان إجماعاً، وإن صح عن أبي يوسف ديانة.]

Şer'an, lâzım-ı mütekaddimine delâlet eden [119] lafızdır. Misâli, "bin kuruş vereyim benim tarafımdan senin köleni âzâd et" gibi. Bu bir emirdir ki bi'z-zarûr[e] bey'in buna takaddümünü iktizâ eder. Keenne âmir diyor ki "bin kuruşa abdini bana sat ve benim tarafımdan vekîl ol da azâd et." Misâl-i mezkûrda bey'in sübûtu zarûretle sâbit olduğu için bey'in şurût ve erkânından kabûl gibi sukûta muhtemil olan şey'ler sâkit olur. Fukahânın "kasden sâbit olmayan şey' zımnen sâbit olabilir" dedikleri budur. Ve eğer âmir de bey'i tasrîh ederek demiş olsa ki "sen köleni bana bin kuruşa sat. Sonra benim tarafımdan âzâd et." Ve me'mûr da "sattım, sen âzâd et" burada "kabûl" olmadığı için sahîh olmaz. Lâkin makâm-ı zarûretde bey' sâbit oldukta levâzım ve şerâitiyle beraber sâbit olur. İmâm Ebû Hanîfe indinde muktezâ için umûm yoktur. Meselâ, bir kimse zevce-i mevtû'esine "اعتدي" der ise talâk-ı selâseye niyet edemez. Zîrâ talâk burada muktezâ olduğundan ta'mîm olunamaz. Ammâ bu kavil İmâm-ı Şâfi'î'nin re'yine muhâlifdir.

İmdi muktezâ için umûm olmayınca eğer min ciheti'l-efrâd lâzım-ı mukadder müte'addid olup efrâd-ı mezkûreden birini murâd etmeye delil-i mu'ayyen bulunmaz ise ol zamân muktezâ mücmel adedine dâhil olur. [120] Lâkin delil-i mu'ayyen bulunursa ferd-i mukadder mezkûr gibi olup eğer siyag-ı umûmdan ise ta'mîmi ifâde eder, değilse etmez. Zîrâ umûm, evsâf-ı el-fâzdandır. Ve lâzım-ı mukadderden ibâret olan muktezâ, tahsîs kabûl etmez. İmâm Şâfi'î buraya muhâlif olarak “muktezâ tahsîs kabûl eder” demiştir.

Ebvâb-ı fıkıhdan bâb-ı talâkta birtakım elfâz-ı müteşâbihe olup bunlardan ba'zısında Ebû Hanîfe indinde üç talâka niyet câ'iz olur. Ba'zısında olmaz. Meselâ, bir kimse zevcesine “أنت طالق” ya'nî “sen tâlıksın” der ise iki veya üç talâk ile. Lâkin İmâm-ı Ebû Hanîfe indinde tatlîka niyet edemez. Çünkü bu kelâm zevcenin sıfat-ı talâkla ittisâfını beyândır. Burada şer'an evvel emirde bu ittisâf zevcin tatlîkına mevkûf olmakla sâniyen zevcenin sıfat-ı talâkla ittisâfı iktizâ tarîkiyle sâbit olur. Yoksa zevc zevcesine inşâ tarîkiyle “طلق نفسك” ya'nî “sen nefsine talâk ver” der ise iki veya üç talâkla tatlîka niyet edebilir. Zîrâ bunun ma'nâsı “fi'l-i talâkı nefsine icrâ et” demektir. Bunda ise hükmen talâk melfûz olmakla ekser ve ekall talâka hamli sahîh olur. Lâkin bu ekall ve ekser-i talâka hamletmek, talâk âmm olduğu için değildir. Zîrâ fi'lin zımında olan masdar umûmu ifâde etmez.

Bu [121] cihetle zamân ve mekânın tahsîsine niyet câ'iz olmadığı gibi yemînde fâ'ilin veya mef'ûlün veya hâlin veya sıfatın tahsîsine niyet câ'iz olmaz. Meselâ, fâ'ilin tahsîsine niyete misâl, bir kimse demiş olsa ki “eğer burada gusûl olursa şöyle olsun” âmma kalbinde bir fâ'ile tahsîsine niyet etse niyeti câ'iz olmaz. Zîrâ “gusûl olursa” sîgası mechûldür. Sarâhaten fâ'ile delâlet etmeyip belki iktizâ tarîkiyle eder. İktizâ ise umûmu ifâde etmez ki onlardan bir fâ'ile tahsîs etsin. Mef'ûlün tahsîsine niyete misâl “bugün ekl etsem şöyle olsun” dese burada dahî ekl lafzı ile yalnız bir türlü ta'âmı adem-i ekle niyet edemez. Ve sebebin tahsîsine niyete misâl, “eğer bugün gusletsem şöyle olsun” dese burada dahî yalnız cenâbetden gusle niyet edemez. Hâlin tahsîsine misâl, meselâ, ayakta duran bir kim-

seye “bu kimse ile tekellüm etsem şöyle olsun” dese burada hâl-i kıyâmı niyet edemez. Sıfatın tahsîsine niyete misâl, bir kimse “tezevvüc etsem şöyle olsun” dedikte Kûfiyye ve Basriyye hâtûnla adem-i tezvîce niyet edemez. Mekân veya zamânın tahsîsine niyete misâl, bir kimse “eğer ev-den çıkarsam şöyle olsun” dese zamâna göre bugün ve yarına ve mekâna göre fülân mekân veya fülân mekâna [122] niyet ederse câ'iz olmaz. Bu kavle Ebû Yûsuf'dan mâ'adâ bi'l-cümle eimme müttefiklerdir. Lâkin bir rivâyetde İmâm Ebû Yûsuf'a göre bunlarda ancak tahsîse niyet, diyâneten tasdîk edilebilir.

والمصدر المنفي: وإن ثبت لغة لا يعم إلا إذا تنوع كالمساكنة [٣٢٢] للكمال والقصور، فلو ظهر شيء مما ذكر يعم، فتصح نية التخصيص في «لا أكل أكلاً». وزفر أنكر الاقتضاء وعده من الدلالة أو الإضمار]

Emsile-i mezbûrede muktezâ âmm olmadığı gibi masdâr-ı menfî her ne kadar cüz'-i medhûl-i fi'l olduğu için iktizâen değil lügaten sâbit olanlardan ise de yine umûmu ifâde etmez. Lâkin ba'zılar dediler ki “umûmu ifâde eder, zîrâ siyâk-ı nefîde vâki' nekre gibidir.” Bu cihetle ba'zı mezbûrun indinde bir kimse “eğer çıkarsam şöyle olsun” dedikte “yalnız sefer murâd ettim” der ise diyâneten tasdîk olunur. Lâkin zımn-ı fi'lde kâin masdar-ı menfî tenevvü' ederse meselâ, “لا اسكن فلانا” ya'nî “fûlan kimse ile birlikte oturmam” gibi. İmdi burada birlikte oturmak kemâl ve kusûrla tenevvu' eder. Bir müsâkene-i kâmile vardır ki ikisi bir odada oturmaktır. Ve bir de müsâkene-i kâsıra vardır ki ikisi de bir konakta oturmaktır. Ol zamân masdâr-ı menfî te'ammüm eder ise de yine umûm-i muktezâ kabîlinden olmayıp belki lafz-ı müşterekin iki muhtemilinden birini niyet bâbında veyahûd cinsin iki nev'inden birine kasır bâbından olur. Bu cihetle suver-i mezkûreden her birinde masdar zâhir olursa niyet-i tahsîs câ'iz olur. Meselâ, [123] “لا أكل أكلاً” denildikte bir türlü yemeğe tahsîse niyet olunabilir. İmâm Züfer lafzın iktizâ ma'nâsını inkâr edip muktezâ dediğimiz şey'leri delâlet veya izmâr 'adâdına idhâl eyledi.

[فاعلم أن المتقدمين جعلوا ما أضمر في الكلام لضرورة صدق المتكلم ولصحته عقلاً ولصحته شرعاً، وقيل ولصحته لفظاً مقتضى، والمختار إن أضمر لصحته شرعاً فقط فعلامته: أن يتوقف الكلام عليه شرعاً وإن لم يتوقف لغةً وشرطه أن يكون المقتضى أدنى من المذكور أو مساوياً، وحكمه إفادة القطع كالدلالة إلا عند التعارض.]

Hafî olmaya ki kâffe-i mütekaddimîn-i usûliyyîn zarûreten sıhhat-i kelâm için kelâmda muzmar kılınan şey'i dört kısma taksîm ettiler. Biri zarûreten sıdk-i mütekellim için izmâr olunur. ”رفع عن أمتي الخطأ و.”¹⁰⁸ Ve diğeri aklen sıhhat-i kelâm için izmâr olunur. ¹⁰⁹ ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ âyet-i kerîmesinde “ehl” muzmar olduğu gibi. Veya şer'an sıhhat-i kelâm eclinden izmâr olunur. Mâr-ru'z-zikr “köleni bin kuruşa benim tarafımdan âzâd et” kelâmında olduğu gibi. Veyahûd lafzen sıhhati eclinden izmâr olunur. “Efendi geldi mi?” diye suâl eden kimsenin cevâbında yalnız “geldi” denildikde “efendi” lafzının izmârı gibi. Lâkin hak olan bunlardan ancak şer'an kelâmın sıhhati eclinden izmâr olunan muktezâ olup, bâkîsi muktezâ adâdına dâhil değillerdir.

İmdi kelâmda muktezânın bulunmasının alâmeti, kelâmın sıhhatinin i'tibâr-ı muktezâyâ şer'an mevkûf olmasıdır, her ne kadar lügaten mevkûf olmaz ise de. Ve şartı dahî muktezâ, [124] mezkûrden evlâ veya mezkûre müsâvî olmaktır. Bu cihetle İmâm-ı A'zam indinde gayr-i mü'min olanlar fûrû'-i îmân olan salât ve zekât ve hac ve savma muhâtab değildirler. Zîrâ fûrû'-i îmân, îmânı kendiye tâbi' kılamazlar.

Bu iktizânın hükmü, delâlet gibi cemî'-i evkâtta kat'ı ifâde etmektir. Lâkin lafzın delâlet ma'nâsıyla iktizâ ma'nâsı te'âruz ederler ise ma'nâ-yı delâlet tercîh olunur.

İstidlâlât-ı Fâside

[وأما الاستدلالات الفاسدة فمنها: مفهوم المخالفة: وهو أن يثبت في المسكوت خلاف حكم المنطوق احتج به البعض وشرطه إجمالاً أن لا يظهر بتخصيص المنطوق بالذكر فائدة غير نفي الحكم عن المسكوت عنه، وتفصيلاً أن لا يكون الحكم في المسكوت عنه أولى،

ولا مساوياً، وأن لا يخرج مخرج العادة وأن لا يكون لسؤال أو حادثة [٢٣] وأن لا يكون لجهالة المخاطب وغير ذلك من أسباب التخصيص وحكمه: الظن بموجبه وهو دون المنطوق فلا يعارضه ولكن يخصه

İstidlâlât-ı fâside, birkaç kısım olup bunlardan biri kelâmın mefhûm-i muhâlefetiyle istidlâldır. Bu mefhûm-i muhâlefet, lafzın mantûkunun gayr-ı olan meskûtün anhdâ mantûkun hükmünün hilâfı sâbit olmaktadır. Ya'nî gayr-ı mezkûr isbâten ve nefyen hükm-i mezkûra muhâlif olmaktadır. Ba'zı Eşâ'ire bu mefhûm-i muhâlefetle ihticâc eylediler.

Bu cihetle bunların indinde mefhûm-i muhâlefenin icmâlen şartı mantûku zikre tahsîsten meskûtün anhdan hükmü nefyetmekten mâ'a-dâ bir fâide zâhir olmamaktır. Meselâ, bir kimse muhâtabdan vefâyı nefyi murâd ettikte demiş olsa ki “ben dâima ahdime vefâ ederim”, mefhûm-ı muhâlifi “sen ahdine vefâ etmezsin” demek olur.

Ve tafsîlen şartının biri, meskûtün anhdâ olan hüküm, mantûkda olan hükümden evlâ veya ona müsâvî olmaktadır. [125] Eğer meskûtün anhdâ hüküm evlâ veyahûd müsâvî olur ise meskûtün anhdâ hükmün sübûtu delâlet-i nass veya kıyâsla olacağından ol zamân mefhûm-i muvâfaka demek olur. İkincisi, lafz-ı mantûk, mahrec-i âdet üzere ihrâc olunmaktadır. Zîrâ eğer mahrec-i âdet üzere cârî bir söz olsa meskûtün anhdâ nefiy-i hükmü ifâde etmez. Misâli, “yanınızda olan rebîbelerinizin nikâhı size harâmdır” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme¹¹⁰ gibi ki rebîbenin zevcelerin indlerinde bulunması ancak âdet üzere olunduğundan sâir mahalde bulunan rebîbeden hürmeti nefyetmez. Rebîbe, menkûhâların başka zevcinden olan kızı demektir.

Üçüncüsü, lafz-ı mantûk, suâl veya hâdiseden sonra zikrolunmamalıdır. Meselâ, Hazret-i Peygamberin “ra'y olunan develerde zekât vardır” mefhûmunu ifâde eden hadîs, eğer bir kimsenin ra'y olunan develerde zekât var mıdır? diye suâlin cevâbında söylenmiş olaydı veyahûd Peygamber aleyhi's-selâm bir hâdiseden dolayı bir kimse ya'nî develerini ra'yle

meşgûl olduğunu gördükte bu kelâmı söylemiş olaydı ra'ý ve sevm olmayan develerde ki meskûtün anhdır, bu kayıtlardan nefy-i zekvâyı ifâde etmezdi.

Dördüncü lafız, mantûka muhâtab câhil olduğundan ona [126] anlatmak için getirilmiş olmamalıdır. Meselâ, misâl-i mezbûrda muhâtab, ra'ý olunan develerde zekât vâcib olduğuna câhil olduğundan, Hazret-i Peygamber aleyhi's-selâm ona anlatmak için “ra'ý olunan develerde zekât vâcibdir” demiş olsaydı meskûtün anhdan nefy-i zekâtı ifâde etmezdi. Ve kezâ sâir esbâb-ı tahsîsden birinin vücûdu sebebiyle olmamalıdır.

Mefhûm-i muhâlifin hükmü müsbitlerinin indinde mûcibi ile hükm-i zannîyi ifâde etmektir. İsbât-ı hükümde mefhûm-i muhâlif, mefhûm-i muvâfıktan ednâ olduğundan onunla te'âruz edemez. Lâkin mefhûm-i muhâlif, mefhûm-i muvâfıkı tahsîs eder.

[ويعارض القياس، وهو أنواع منها: مفهوم اللقب: اسم جنس نحو الماء من الماء أو علم نحو «زيد موجود» ومفهوم العدد: كما في ثلاثة قروء وهذا مروي عن بعض مشايخنا كصاحب الهداية والثلجي]

Mefhûm-i muhâlif, kıyâs ile te'âruz eder. Bu mefhûm-i muhâlif sekiz kısımdır. Biri mefhûm-i lakabdır ki su ve tuz isimleri gibi. Bu mefhûm-i lakab şâmil olmayan şey'lerden hükmü nefyeder. Gerek mefhûm-i lakab ism-i cins olsun ¹¹¹“الماء من الماء” hadîs-i şerîfinde olduğu gibi ki “ma'nâsı suyun vücûbu sudandır.” Ya'nî “inzâl-ı menî guslü îcâb eder” demektir ki inzâl olmayınca gusûl olmaması mefhûm-i muhâlefeti olmuş olur. Ve gerekse mefhûm-i lakab ism-i alem olsun. Misâli, “Zeyd mevcûddur” gibi ki bu kelâm söylendikte Zeyd'in gayrı olan Amr ve mevcûd olmaması mefhûm-i muhâlefeti olmuş olur.

[127] İkincisi, mefhûm-i adeddir. Misâli, “iddet-i mutallakât üç kur'dur” denildikte ziyâde ve noksân olmaması mefhûm-i muhâlefeti olmuş olur. Nitekim ba'zı ulemâdan mervîdir ki dâima nass, aded-i ziyâde ve noksânı kabul etmez.

اومفهوم الصفة: بمعنى قيد في الذات نحو في السائمة زكاة وظرف الزمان نحو ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ﴾ والمكان نحو ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ﴾ والحال نحو ﴿وَلَا تَبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ﴾ ونحن نقول ذلك أيضاً لكن على أن يكون عدماً أصلياً لا حكماً شرعياً]

Üçüncü, mefhûm-i sıfatdır ki burada sıfatdan murâd zâtı takyîd eden ma'nâdır. Yoksa lügat nahvi değildir. Meselâ, “ibîl-i sâimedeki zekât vâcibdir” gibi ki burada sıfat sevm olup, sevm olmayan develerde zekâtın vâcib olmaması mefhûm-i muhâlefetidir.

Dördüncü zarf-ı zamândır. Misâli, “ibâdet-i hac şuhûr-i ma'lûmede edâ olunur” gibi.

Beşinci zarf-ı mekândır “meş'ar-ı harâm indinde Allah'ı zikredin!” ma'nâsını ifâde eden âyet-i kerîme gibi.

Altıncı, hâldir. Misâli, “mu'tekif olduğunuz hâlde zevcelerinizle mübâşeret etmeyin” mefhûmünü ifâde eder âyet-i kerîme gibi. Ya'nî “sâir hâlde ediniz” demektir. Lâkin bizim indimizde bu sıfattan ve hâl ve zarf-ı zamândan mefhûm-i muhâlefet hâsıl olması adem-i vasıf hîninde hükmün adem-i asliyyesine binâen olup yoksa başkaca hükm-i şer'î olduğundan için değildir.

اومفهوم الشرط وهو أقوى من الصفة ولذا ذهب إليه الكرخي، ونحوه قلنا أيضاً كذلك على أن يكون عدماً أصلياً فلا يتعدى ومفهوم الغاية: وهو أقوى من الشرط، ولذا قيل أنه مفهوم [٢٢٣] متفق، وقيل منطوق إشارة ومفهوم الاستثناء وسيأتي. ومفهوم إنما: وقيل أنه منطوق وذهب القاضي أبوبكر والغزالي وجماعة من الفقهاء إلى أنه ظاهر في الحصر ومحتمل في التأكيد، وعندنا لتأكيد الحكم فقط]

Yedinci, mefhûm-i şarttır. Bu, mefhûm-i sıfattan akvâdır. [128] Hatta Hanefiyye'den İmâm Kerhî ve emsâli ba'zı ulemâ dahî mefhûm-i şartta kâil olmuşlardır. Meselâ, bir kimse zevcesine “eğer evden dışarıya çıkar isen benden boş ol” dedikte “şartın sübûtu indinde ona müte'allak olan şey'in sübûtu lâzım olur” kâ'idesine göre her ne kadar hâtûn çıktıkta boş olması müttefakun aleyh olduğu gibi. Müsbitîn-i mefhûm-i muhâlefet nezdlerinde zevcenin evden çıkmamasıyla talâkın adem-i vukû'u bu şartın

mefhûm-i muhâlefetiyle olur ise de lâkin yine biz deriz ki “burada adem-i vukû‘-i talâk, adem-i şarttan olmayıp belki adem-i asliyyesinden olmakla mefhûm-i muhâlefetle sâbit olmuş, başkaca hükm-i şer‘î olmaz. Adem-i aslî ise kıyâsla sâirîne te‘addî etmez.

Sekizinci, mefhûm-i gâyedir. Bu da mefhûm-i şarttan akvâdır. Hatta sâhib-i *Telvîh* Sa‘duddîn Teftazânî, “mefhûm-i gâyenin vücûdu beyne‘l-eimme müttetakün aleyhdir” demiş.¹¹² Meselâ, bir kimse “mekteb ta‘tîli pazartesî gününe değindir” der ise mefhûm-i muhâlîfi gâyetin mâ‘adâsında hükmü nefyedeceğinden pazartesinden öteye ta‘tîl olmayacağı anlaşılır.

[129] Dokuzuncu, mefhûm-i istisnâdır. Misâli, “Zeyd’den başka fâzıl yoktur” denildikte fazlî Zeyd’in gayrî nâsdan nefiy ve Zeyd’de sübûtunu ifâde eder. Nitekim istisnâ bahsinde gelecektir.

Onuncu, mefhûm-i إِنْما dır ki Türkçesi “hemân ancak” ma‘nâsınâdır. Ba‘zılar, bunu “mantûkdur” dediler. Ve Kâdî Ebû Bekir ve İmâm Gazzâlî, “fukahâdan bir cemâat bu إِنْما hasırda zâhir ve te‘kîdde muhtemeldir” demişler ise de lâkin bizim indimizde hükmü te‘kîd içindir. Meselâ, “her bir a‘mâlin sıhhati hemân ancak niyetledir” denildikte bu mûcibe-i külliyye olup, bunun mukâbili ya‘nî nakîzi olan sâlibe-i cüz‘iyye müntefî olur ki o da “ba‘zı amelin sıhhati niyetle değildir” kazıyyesidir. Meselâ, necâsetten sevbi tathîr ve emsâlî ameller gibi. Burada hasır “innemâ” makâmında olan “hemân ancak” lafzından neş‘et etmeyip lafz-ı a‘mâlin umûmiyyetinden neş‘et etmiştir. Hemân ancak lafzı ise te‘kîd için îrâd olunmuştur.

[وَمفهوم الحصر قليل وإن كان طرقه كثيرة لكن المراد هنا: ما يكون المبتدأ معرفة عامة، صفة أو اسم جنس، والخبر أخص مفهوماً، علماً أو غيره كالعالم زيد والرجل بكر والكرم في العرب وصديقي خالد]

On birincisi, mefhûm-i hasırdır. O da terkîbde tasarruftan hâsıl olur. Meselâ, müte‘allakât-ı fi‘lden hakkı te‘hîr olan şey‘i takdîmle ve müsned ve müsnedün ileyhi ta‘rîf ve emsâlî şey’lerle olur. Denilir ki bu hasırın her ne kadar birçok tarîki [130] var ise de lâkin burada murâd mübtedânın

ma'rife-i âimme olması tarîkiyle olan hasırdır. Gerek mübtedâ sıfat olsun ve gerekse ism-i cins olsun ve gerek haberin de mefhûmundan ehass olsun ve gerekse haber alem olsun ve gerekse gayr-ı alem olsun. Misâli, “العالم زيد” “والرجل بكر” “والكرم في العرب” “وصديقي خالد” gibi. Ma'nâları, “ilim Zeyd'e ve kerem Arab'a ve muhabbetim Hâlid'e münhasırdır” demektir. Bunlarda mübtedâ, ma'rife-i âimmdir.

Tetimme

[تمة: عدم اعتبار المفهوم إنما هو في الدلالة وأما في الروايات اتفاقاً وفي المعاملات عند بعض، والعقوبات^١، وأيضاً في إيراد الشبهة في الأدلة فمعتبر ومنها القرآن في النظم يوجب القرآن^٢ في الحكم بعطف الجملة على الأخرى إذ العطف يوجب الشركة في الحكم، وذهب إليه بعض منا وقال عدم الزكاة على الصبي لقرانه بعدم الصلاة في ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾]

Mefhûm-i muhâlefenin adem-i i'tibârı ancak edille-i erba'ada olup âdî kelâmlarda bi'l-ittifâk mu'teber olduğu gibi ba'zı ulemânın indinde mu'amelâtta dahî mu'teberdir. Meselâ, bir kimse birine “benim için araba hayevânı iştirâ et” dese “binek hayevânı alma” demektir ve hâ-kezâ. Ve 'ukûbâtta dahî mu'teberdir. Misâli، ﴿كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمِئِذٍ﴾¹¹³ ya'nî “mükezzibler Allahu Te'âlâ Hazretlerinin müşâhedât-ı cemâliyyesinden mahcûblardır” gibi ki bunun mefhûm-i muhâlifi, “mü'minler mahcûb değillerdir” kelâmıdır. Ve yine 'ukûbâtta îrâs-ı şübhe etmekte dahî mu'teberdir.

İstidlâlât-ı fâsideden biri de “iki kelâm beyninde harf-i âtife vâsıtasıyla nazma mukârenet hükümde dahî [131] mukâreneti îcâb eder” dedikleridir. Şöyle ki atıf gerek iki müfred beyninde ve gerek iki cümle beyninde olsun ma'tûfeyn beyninde hükümde iştirâkı mûcibdir. Zîrâ cümleteyn beyninde ri'âyet-i tenâsüb şarttır. Bu istidlâle ulemâ-i Hanefiyye'den ba'zılar, zâhib olarak demiş ki “sabî üzerine zekâtın adem-i vücûbu Allahu Te'âlâ

١ م + وفي.

٢ م + في المساوات.

Hazretlerinin ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ kavlı-i şerîfinde salâtla zekât vavla atıfta müşterek olduklarından beynlerinde her vecihle müsâvât tahakkuk etmek için ma'tûfla ma'tûfun aleyhin nefyen ve isbâten hükümde şerîk olmalarına kâil olmak îcâb eder." Lâkin biz bunun cevâbında deriz ki "iki cümle beyinde kâin-i hükümde iştirâka sebep atıf olmayıp belki ma'tûfun, ma'tûfun aleyhden noksânı vaktinde ma'tûfun aleyhe ihtiyâcı olup mücerred kırânı değildir. Burada ise cümleler tam olduklarından nefyen ve isbâten birbirlerine müşârekeleri îcâb etmez. Zîrâ kelâm-ı tâmda asıl olan binefsihi müstakil olup gayrla müşâreketi olmamasıdır.

[وتخصيص العام بسببه عاماً لغوياً [٢٤] أو اصطلاحياً بأن يخص بسبب وروده وقد عرفت أن التمسك إنما هو باللفظ، وخصوص السبب لا ينافي عموم اللفظ خلافاً للشافعي ومالك، وقيل يخص 'إن السبب سؤالاً، ولا إن حادثة وتخصيصه: بغرض المتكلم وقد عرفت أنه ذهب إليه بعض منا]

İstidlâlât-ı fâsideden biri de, gerek âmm-ı lügavî ve gerek âmm-ı istilâhî olsun esbâb-ı vürûdu ile tahsîs etmektir. Lâkin sâbıkda beyân olundu ki âmm-e ulemâ indinde temessük ve istidlâlât ancak lafza mahsûs olmakla lafz-ı [132] âmmı, umûmu üzere icrâ etmelidir. Husûs-ı sebep ise umûm-i lafza münâfi değildir. Fakat İmâm Şâfi'î ve İmâm Mâlik buraya muhâlif olup husûs-i sebeble âmm tahsîs olunmak cânibine mâil olmuşlardır. Ba'zı ashâb-ı Şâfi'î demişler ki "eğer sebep, suâl olursa onunla lafz-ı âmm tahsîs olunur; hâdis-e olursa tahsîs olunmaz."

İstidlâlât-ı fâsideden biri de lafz-ı âmmı garaz-ı mütekellimle tahsîs etmektir. Lâkin sâbıkda bu kavle ashâb-ı Hanefiyye'den dahî zâhib olanlar bulunduğunu ve buna cevâb olarak medih veya zemm garazıyla sevk ve îrâd olunan âmmın umûmiyyetine münâfi olmamasını dahî beyân ettik. Ve'l-hâsıl lafz-ı âmmı garazla tahsîs, mansûs olan mûcib-i sîgayı terkle mücerred teşehhî ve garazdan nâşî meskûtün anı ile amel etmek demek olduğundan bu da bir vecihle câ'iz değildir.

[وَحَمَلَ الْمَطْلُقَ عَلَى الْمَقِيدِ مُطْلَقاً^١ وَقَدْ سَبَقَ أَوْ^٢ إِنْ اقْتَضَى الْقِيَاسُ عِنْدَ بَعْضٍ. وَالِاسْتِصْحَابُ عِنْدَ الشَّافِعِيِّ وَأَكْثَرِ مَشَايِخِ سَمَرْقَنْدٍ مِمَّا إِنْ لَمْ يَقَعْ ظَنُّ بَعْدَمِهِ بَعْدَ تَحَقُّقِ^٣ ثَبُوتِهِ أَوَّلًا، وَلَيْسَ بِحُجَّةٍ أَصْلًا عِنْدَ كَثِيرٍ مِمَّا، وَالْمَخْتَارُ أَنَّهُ حُجَّةٌ لِلدَّفْعِ لَا لِلْإِثْبَاتِ وَكَذَا تَحْكِيمُ الْحَالِ كِإِضَافَةِ الْحَادِثِ إِلَى أَقْرَبِ أَوْقَاتِهِ وَحُجَّةٌ عِنْدَ زَفَرٍ]

İstidlâlât-ı fâsideden biri de mutlakan mutlakı gerek kıyâs iktizâ etsin ve gerekse etmesin mukayyede hamletmektir. Bunun bahsi de sâbıkda murûr etti. Ba'zılar indinde kıyâs iktizâ ederse hamletmektir. Bu dahî nass mukâbilinde kıyâs demek olduğundan fâsiddir.

İstidlâlât-ı fâsideden biri de istishâb-ı hâldir. İstishâb ki ıstılâh-ı usû-liyyinde zamân-ı mâzide sâbit olan [133] emri, zamân-ı hâle değin bâkî kılmaktır. İmâm Şâfi'î indinde bu hüccet olduğu gibi, bizde ulemâ-yı Se-merkând indlerinde dahî vehle-i ûlâda hükmünün sübûtu tahakkuk ettikten sonra ademine zann vâkî' olduğu vakitte hüccet ise de, ekser-i ulemâ-i Hanefiyye ve ba'zı Şâfi'î indinde aslen istishâb, hüccet değildir. Lâkin kavî-i muhtâr ve makbûl, istishâb def'-i hükme hüccettir. İsbât-ı hükme hüccet değildir. Bu cihetle inkârda sulh, tecvîz olunup münkirin asâleten berâet-i zimmeti müdde'î üzerine hüccet kılınarak da'vâsı ibtâl olunmadı.

Ve tahkîm-i hâl dahî istishâb gibi def'e hüccet olup isbâta hüccet kılınmadı. Meselâ, hâdiseyi ekraab evkâtına nisbet etmek gibi. Bu tahkîm-i hâl, İmâm Züfer rahimehullah indinde hüccettir. Nitekim misâli, mukaddimedede değirmen mes'elesinde murûr etti. Bu tahkîmu'l-hâl mes'elesi istishâba karîbdir.

[وَكُلُّ مَا لَا دَلِيلَ عَلَيْهِ يَجِبُ نَفْيُهُ، وَإِنْ كَانَ ضَعِيفاً عِنْدَ مُثَبِّتِهِ. وَالتَّعْلِيلُ بِتَعَارُضِ الْأَشْيَاءِ وَهُوَ حُجَّةٌ عِنْدَ زَفَرٍ وَالْإِلْهَامُ وَالْمَنَامُ لِغَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ.]

Ve yine istidlâlât-ı fâsideden biri de isbâtına delîl olmayan şey'in nef-yinin vâcib olmasıdır. Ve bu istidlâl bununla kâil olanların indlerinde dahî her ne kadar zayıfdır, istidlâl-ı mezkûr bir şey'in nefyi ve isbâtına

١ - م - مطلقاً.

٢ - ك: و.

٣ - م - تحقق.

veya hill ve hürmetine me'an cezmi vâcib kıldığı için fâsiddir. Ya'nî delîlin fükdânı hîninde nakîzeyn olan isbâtla nefye cezmi mûcib olur. Bu da câ'iz değildir.

[134] Hücec-i fâsideden biri de bilâ-delîl bir kimseye ittibâ' etmek- tir. Şöyle ki "o kimse re'yinde musîbdir" diyerek onun re'yiyle istidlâldir. Ammâ avâmm-ı nâsın müctehidîne ittibâ'ları bu kabîlden değildir. Zîrâ o fi'l-cümle delîle müsteniddir.

Ve yine istidlâlât-ı fâsideden biri de te'âruz-i eşbâhla ta'lîldir. Bu da eim- me-i Hanefiyye'den İmâm Züfer indinde hüccettir. Meselâ, abdestde gasl-i merâfîk farz değildir. Zîrâ ba'zı gâyyât taht-ı muğayyâda dâhil olur ve ba'zısı ol- maz. Bu cihetle "merâfîk, şekk ile taht-ı hükm-i yede dâhil olamaz demiştir."

İstidlâlât-ı fâsideden biri de enbiyânın gayrı için rüyâ ve ilhâmı istid- lâldir. İlham, kalb-i beşere bir ilim hutûr ederek hüccet ve istidlâlsiz onun mûcebince amel etmeye dâ'î olan şey'dir. Bu ilhâm ulemâ indinde hüccet olmayıp sûfiyyîn indinde hüccettir. Rüyâ dahî bunun gibidir.

Emir

[ومن المباحث المشتركة بين الكتاب والسنة: مباحث الأمر والنهي الأمر: [٢٤] لفظ طُلِبَ به الفعل استعلاءً ولفظ أمر حقيقة في صيغة الأمر الإيجابي، وقيل مشترك بينه وبين الأمر الندبي وأن الصيغة مجاز في الندب ومجاز في الإباحة، وفي الفعل أيضاً فمشترك بينهما، والأكثر أنه مجاز فيه، وقيل متواطئ فيهما. فإذا كان حقيقة في الفعل فما يدل على كونه للإيجاب يدل على إيجاب فعله صلى الله عليه وسلم، ففعله في بيان مجمل الكتاب إيجاب اتفافاً، وأما إن كان طبعاً أو خاصاً به أو سهواً فلا يُشْبَعُ، وإن غير ذلك فالمختار عدم وجوب الإتيان]

Kitâb ile sünnet beyninde müşterek olan mebâhisden biri de emirdir. Bu da isti'lâ tarîkiyle onunla fi'l taleb olunan lafızdır. Emir lafzı, افعل ve لينفعل gibi. Emir îcâbı sîgasında hakîkattir. Lâkin ba'zı ulemâ, "bu lafz-ı emir, emr-i îcâbî ile emr-i nedbî sîgaları beyninde iştirâk-ı lafzî ile müşterektir" derler. Her ne kadar sîga-i emir nedbde ve ibâhada [135]

mecâz ise de ve yine emir lafzı sîga-i îcâbda hakikat olduğu gibi fi'le ya'nî işlemek ma'nâsında dahî hakikat olmakla bu ikisinin beynlerinde iştirâk-ı lafzî ile müşterektir. Lâkin ekser-i usûliyyîn indinde sîga-i îcâbda hakikat ve fi'le mecâzdır. Ve Âmidî indinde sîga ile fi'l beyninde mutevâtîdir. Ya'nî bu ikisine ıtlâkı şiddet ve za'afı olmayıp belki müsâvât üzeredir.

İmdi emir lafzı, fi'le hakikat oldukta îcâb için olduğuna delâlet eden şey' Hazret-i Peygamber aleyhisselâmın fi'linin îcâbına delâlet eder. Emir, îcâb için oldukta Hazret-i Peygamberin fi'li îcâba delâlet eylediği gibi. Beyân-ı mücmel-i Kitâb'da dahî fi'l-i Nebî bi'l-ittifâk îcâb için olmakla vâcibu'l-ittibâ'dır. Lâkin fi'l-i Nebîden ekl ve şürb ve nevm gibi tabî'î veya havâss-ı Nebî veyahûd sehv olanlara ittibâ olunmaz. Eğer bu dördün gayrısı olursa kavî-i muhtâr ve makbûl, ittibâ'ın vâcib olmamasıdır.

[وموجب صيغته: الوجوب فقط على المختار، وقيل النذب، وقيل الإباحة، وقيل التوقف وعند أهل الوجوب الأمر بعد الحظر هل للوجوب كما هو المختار، أو النذب أو الإباحة أو التوقف، مذاهب. ولا يبقى الجواز بعد نسخ الوجوب ولو مجازاً خلافاً للشافعي]

Bizden kavî-i muhtâr üzere emrin sîgasının mûcebi ancak vücûbdur. Ba'zılar, "nedibdir" ve ba'zılar "ibâhadır" dediler. Ve ba'zılar, "mûceb-i emir tevakkufdur" dediler. Vücûba kâil olanlar indinde emir hürmetden sonra vücûb için midir? Nitekim kavî-i muhtâr da budur. Veya nedib veya ibâha için midir? Veyahûd bunlardan hiçbirini [136] ifâde etmeyip belki ta'yîninde tevakkuf lâzımdır. Ve dört mezhebdir ki her birine birer zâhib olanlar vardır. Nesih vücûbdan sonra o vücûb zımnında bulunan cevâz dahî mürtefi' olur. Ya'nî mecâz tarîkiyle de olsa bile bâkî olmaz. Lâkin İmâm Şâfi'î'ye göre mecâzen cevâz bâkî olur. Meselâ, ümem-i sâlife şerâyi'inde esvâbın necâsete isâbet eden mahallini kat'etmek vâcib idi. Sonra o vücûb nesih oldukta kat'ın cevâzı dahî mürtefi' olmuştur.

[وَمَعْنَى الْأَمْرِ مطلقاً: الإيجاب ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ الندب ﴿فَكَاتِبُوهُمْ﴾ التأديب كل مما يليك الإرشاد ﴿وَاسْتَشْهِدُوا﴾ الإباحة ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ [٢٥] التهديد ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ الامتنان ﴿وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ﴾ الإكرام ﴿ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ﴾ التعجيز ﴿فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ﴾ التسخير ﴿كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ الإهانة ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ التسوية ﴿فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾ الدعاء ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي﴾ التمني ﴿أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ انْجَلِي﴾ الاحتقار ﴿أَلْفُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾ التكوين ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾ التعجب ﴿انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ﴾ الإنذار ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ التكذيب ﴿قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا﴾ المشورة ﴿فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى﴾ الاعتبار ﴿انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ﴾]

Sîga-i emrin, mutlak olarak gerek hakikat ve gerek mecâz olsun yirmi bir ma'nâya gelir. Biri icâb içindir. ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Ya'nî "siz namazı kılın!" İkinci, nedib içindir. ﴿فَكَاتِبُوهُمْ﴾ ya'nî "siz kölelerinizi mükâteb edin" ve ﴿وَافْعَلُوا الْخَيْرَ﴾ ya'nî "hayır işleyin" gibi. Üçüncü, ted'ib içindir. "كل مما يليك" ya'nî "önünden ekl et" gibi. Dördüncü, irşâd içindir. ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ﴾ ya'nî "iki şahitle istişhâd ediniz" gibi. Beşinci, ibâha içindir. ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ "yiyin ve için" gibi. Altıncı, tehdîd içindir. ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ "dilediğinizi işleyin" gibi. Yedinci, imtinân içindir. ﴿وَكُلُوا﴾ [137] ya'nî "Allah size verdiği rızıkdan yiyin" gibi. Sekizinci, ikrâm içindir. ﴿ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ﴾ ya'nî "oraya selâmla dâhil olun" gibi. Dokuzuncu, ta'cîz içindir. ﴿فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ﴾ "onun gibi bir sûre getirin" gibi. Onuncu, istihzâ ve teshîr içindir. ﴿كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾ ya'nî "sûretinizi maymun sûretine tebdîl edin" gibi. On birinci, ihânet içindir. ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ "azâb-ı cehennemî tat! Dünyâda sen azîz ve kerîm idin" gibi. On ikinci, tesviye içindir. ﴿فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾ "gerek sabredin ve gerekse etmeyin" gibi. On üçüncü, duâ içindir. ﴿اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي﴾ ya'nî "ya Allah suçumu affet" gibi. On dördüncü, temennâ için. ﴿أَلَا يَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ انْجَلِي﴾ ya'nî "ey uzun gece sabah ol" gibi. On beşinci, ihtikâr içindir. ﴿أَلْفُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾ ya'nî "atacağınız şey'i atınız" gibi. On altıncı, tekvin içindir. ﴿انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ﴾ ya'nî "bak onlar nasıl durûb-i emsâl îrâd ettiler" gibi. On sekizinci, inzâr içindir. ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ ya'nî "söyle, mütemetti' olun" gibi. On dokuzun-

cu, tekzîb içindir. ﴿فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ﴾ [138] “söyle, Tevrat’ı getirin” gibi. Yirminci, meşveret içindir. ﴿فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى﴾ ya’nî “bak, sen ne re’y edersin?” gibi. Yirmi birinci, ibret vermek içindir. ﴿انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ﴾ “onun meyvesine bakın” gibi.

[والأمر المطلق لا يوجب التكرار في الأوقات والعموم في الأفراد ولا يحتملها بل يقع على أقل الجنس وأدناه، ويحتمل كله فيقع بالنية لتضمنه مصدرًا لا يحتمل محض العدد، وعند بعض منا^١ يوجبها إذا علق بشرط أو وصف، وقيل لا يوجبها لكنه يحتملها، وقيل [٢٥٠] يوجبها. وكل ما دلّ على المصدر كاسم الفاعل مثل الأمر في عدم احتمال التكرار]

Emr-i mutlak ne fi’lde tekrâr ve ne de efrâd-ı me’mûrun bihde umûmu vâcib kılar. Ve ne de bu ikisine me’an muhtemil olup belki cins-i fi’l me’mûrun bihin azına ve aşâğısına vâki’ olur. Ve kezâlik ferd-i i’tibârîsi olduğu cihetle küll-i cinse dahî muhtemil olur.

Emr-i mutlakın tekrârı adem-i iktizâsıyla adem-i ihtimâlinin illeti emr-i mutlak aded-i mahz için olmayan ma’nâ-yı masdarı mutazammin olmasıdır. Bizden ba’zı kimselerin indinde emr-i mutlak şarta ta’lîk olunursa, meselâ, “ben dükkana gelmediğim vakitte ahz ve i’tâ et” gibi. Veyahûd tavsîf olunursa, meselâ, “zevâl-i şemsden sonra namaz kıl” gibi ki burada şartın veya vasfın tekerrürüyle fi’l-i me’mûrun bih de tekerrür eder. Tekrârı ve umûmu ifâde eder.

Ve masdarda dâll olan her bir isim dahî adem-i iktizâ, adem-i ihtimâl-i tekrârda emir gibidir. Misâli, ¹¹⁴ ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ âyetinde olduğu gibi ki bir kerre sirkat etmekle kat’-ı yed lâzım gelir.

[والأمر: إمّا مطلق عن الوقت: وهو لا يوجب الفور بل للتراخي في الصحيح، وعند الكرخي و أتباعه للفور، وكذا عند أهل التكرار، وأما أهل المرة فقليل للفور وقيل للفور أو العزم، وقيل بالتوقف وإمّا مقيد به، والوقت إمّا ظرف للمؤدى وشرط للأداء وسبب لنفس الوجوب: كوقت الصلاة، لكن السبب ليس كل الوقت بل الجزء الذي يقارن الأداء، فإن الجزء الأول فذاك وإلا انتقل إلى الثاني فالثالث إلى جزء يسع ما بعده التحريمة، وعند زفر: فرض الوقت، فيعتبر حدوث الأهلية من الإسلام والبلوغ والعقل^٢ والإقامة وزوالها عند ذلك الجزء]

١ م + وبعض أصحاب الشافعي.

٢ م + السفر.

[139] Emir iki nev'dir. Biri vakitle mukayyed olmayıp mutlak olan emirdir. Meselâ, zekâtla emir gibi ki onunla emri ityân, me'mûrun bihde fevr ve ta'cili icâb etmeyip belki kavî-i sahîh üzere hâl ile adem-i takyîdi ya'nî fevrle terâhî beyinde kâin bir müsterek hâli icâb eder.

İmâm Kerhî ve etbâ'ı ve ba'zı Şâfi'î “emir fevr içindir” dedikleri gibi “mûceb-i emir tekrârdır” diyen kimseler dahî “fevr içindir” demişlerdir. Ammâ tekrâra kâil olmayan ehl-i merreden ba'zılar, fevr için olduğuna zâhib oldukları gibi bunlardan ba'zıları dahî “fevr veya azm içindir” demişler. Ve ba'zılar fevr için olup olmamasında tevakkuf etmişlerdir.

Ve diğeri vakitle mukayyed olandır ki bu vakit dahî ya müeddânın ve edânın şartı ve nefsi vüçûbun sebebi olur. Vakt-i salât gibi. Lâkin vakt-i salâtın küllîsi sebep olmayıp belki edâya mukârin olan cüz'ü sebebidir. Şöyle ki vakitten eğer cüz'-i evvel edâya mukârin olursa sebep olur. Eğer mukârin olmazsa sebebiyyet cüz'-i sâniye ve eğer sâniye de olmaz ise cüz'-i sâlise ve hâkezâ intikâl ederek tâ ki âhir vakte tekbîr-i tahrîm sıgacak vakte değin mümtedd olabilir.

[140] Lâkin İmâm Züfer indinde vaktin farzı sıgacak vakte kadar mümtedd olur. Bu sûrette bir namaz vaktinde tahrîme sıgacak âna değin bir kimsede salâta ehliyet hâdis olsa, meselâ, sabîde bülûğ ve mecnûnda akıl ve müsâfirde ikâmet gibi. Bunlara kazâ lâzım geleceği gibi ehliyetin zevâli vukû' bulsa, meselâ, cinnet veya müsâferet gibi kazâ lâzım gelmez. Çünkü salâtın vâcib olması ol cüz'e değindir.

[فیتوقف تقرر السببية في الجزء على اتصال الشروع به فلو لم يتصل به تقرر للكل، فيجب كاملاً فلا يتأدى بنقصان، [٢٦] ولا يقضى العصر في الوقت الناقص وأما وجوب الأداء فسببه الخطاب المتوجه في آخر وقت يسع الغرض أو عند شروع أي جزء من الوقت. وحكمه: اشتراط التعيين في النية وإن ضاق الوقت، وعدم التعيين إلا بالأداء]

Cüz'-i vaktinde sebebiyyetin takarrürü ittisâl-i şurû'a mütevakkıf olmakla eğer şurû'a muttasıl olmaz ise sebebiyyet vaktin küllîsinde takarrür edeceğinden kazâ, musallîye kâmil olarak vâcib olur. Bu cihetle cüz'-i nâ-

kısdâ vakt-i kâmilde vâcib olan şey' edâ olunamaz. Meselâ, salât-ı asr, tulû' ve gurûb ve zevâl vakitleri gibi vakt-i nâkısdâ kazâ olunamaz.

Ânifen beyân olunduğu üzere vakit, nefs-i vücûbun sebebi olup ammâ vücûb-i edânın sebebi, farz sıgacak vakitte veyahûd vaktin hangi bir cüz'ünde olursa olsun şurû' olunacak vakitte müteveccih olan hitâb-ı ilâhîdir. İşbu vakit, zarf ve şart ve sebep olan me'mûrun bihin hükmü her ne kadar vakit dayyık olsa da yine farz-ı vakti niyetle ta'yîn etmektir. Ve kezâlik hükmünden olarak vakt-i [141] müeddâ ancak edâ ile ta'yîn olunmaktadır.

[وَأَمَّا مَعْيَارُ لِلْمَوْدَى وَشَرَطُ لِلْأَدَاءِ وَسَبَبٌ لِلْوَجُوبِ: أَيَّامُ رَمَضَانَ عِنْدَ الْأَكْثَرِ وَالشَّهْرُ عِنْدَ السَّرَخْسِيِّ قِيلَ هُوَ الْأَصَحُّ، وَالْجُزْءُ الْأَوَّلُ هُنَا مَتَعِينَ لِّلْسَبَبِيَّةِ بِخِلَافِ الظَّرْفِ وَحُكْمِهِ: نَفْيُ صِحَّةِ الْغَيْرِ فِيهِ وَعَدَمُ اشْتِرَاطِ التَّعْيِينِ فِيكَفْيِ النِّيَّةِ بِلا تَعْيِينَ وَمَعَ الْخَطَأِ فِي الْوَصْفِ، إِلَّا فِي مَسَافِرِ نَوَى وَاجِباً آخَرَ خِلَافاً لَّهُمَا، وَفِي النِّفْلِ رَوَايَتَانِ، بِخِلَافِ الْمَرِيضِ فِي الصَّحِيحِ، فَيَقَعُ عَنِ رَمَضَانَ مَطْلَقاً، وَعِنْدَ زَفَرٍ يَقَعُ الْإِمْسَاكُ [٢٦٠] الْمَجْرَدُ عَنِ النِّيَّةِ عَنِ الْفَرْضِ، وَعِنْدَ الشَّافِعِيِّ لَا بَدَّ مِنَ التَّعْيِينِ، قُلْنَا الْإِطْلَاقُ فِي الْمَتَعِينَ تَعْيِينَ]

Veyahûd vakit, müeddânın mi'yârı ve edânın şartı ve vücûbun sebebi olur. Ekser-i ulemâ indinde eyyâm-ı Ramazan gibi. Ve İmâm Serahsî indinde şehir-i Ramazan gibi ki kavî-i esahh da budur denildi. Eyyamdan cüz'-i evvel bu vakit mi'yârı olan me'mûrun bihde sebebiyyet için müte'ayyin olur. Lâkin zarf olanda olmaz. Nitekim beyânı murûr eyledi.

Bu nev' me'mûrun bihin hükmü, niyette ta'yînin adem-i şartıyla beraber o vakitte gayr-ı me'mûrun bihin sıhhatinin nefyidir. Ve'l-hâsıl bunda bilâ ta'yîn ve vasıfta hatâ ile beraber niyet kâfidir. Lâkin müeddâ müsâfir olursa, evvel vakitte İmâm Ebû Hanîfe indinde vâcib-i diğere niyet edebilir. İmâmeyn indinde edemez. Nâfile niyetinde imâmdan iki rivâyet vardır. Ammâ kavî-i sahîh üzere rivâyette marîz hakkında vâcib-i âhara niyet câ'iz olamaz. Eğer etse bile mutlaka Ramazandan vâki' olur.

İmâm Züfer indinde mücerred niyetsiz imsâk, farz-ı Ramazandan kâfidir. Lâkin İmâm Şâfi'î niyet-i ta'yîni şart etmiştir. Biz imâm Şâfi'î'ye cevâb olarak deriz ki “müte'ayyinde itlâk ta'yîndir.” Nitekim sâbıkda murûr ettiği

üzere bir odada bulunan şahs-ı müte'ayyine "ya racul!" diye nidâ olunduk-ta nidâ-yı mezkûr yalnız o kimseye teveccüh [142] ettiği gibi.

[وإِذَا ظَرَفَ لِلْمُؤَدَى وَشَرَطَ لِلْأَدَاءِ بِمَعْنَى فَوْتَ الْأَدَاءِ بِفَوْتِ الْوَقْتِ وَسَبَبَ لَوْجُوبِ الْأَدَاءِ كَوَقْتِ مَعِينٍ نَذَرَ فِيهِ الصَّلَاةَ وَالصَّدَقَةَ، وَأَمَّا نَفْسٌ وَجُوبُهُ فَبِالنَّذْرِ، وَحُكْمُهُ: جَوَازُ تَقْدِيمِهِ عَلَى الْوَقْتِ. وَإِذَا مَعْيَارَ لِلْمُؤَدَى وَشَرَطَ لِلْأَدَاءِ وَسَبَبَ لِلْوَجُوبِ كَمَعِينٍ نَذَرَ فِيهِ الصَّوْمِ أَوِ الْإِعْتِكَافِ وَنَفْسٌ وَجُوبُهُ بِالنَّذْرِ وَمِنْهُ سُنَّةُ نَذْرِ فِيهَا الْحَجِّ، وَحُكْمُهُ: نَفْيُ النَّفْلِ لَا الْوَاجِبَ الْآخِرَ فَيُؤَدَى بِالْمَطْلُوقِ وَمَعَ الْخَطَأِ فِي الْوَصْفِ، وَيُؤَدَى بِنِيَّةٍ قَبْلَ الزَّوَالِ.]

Nev'-i sâlis; vakit, ya müeddânın zarfı ve edânın şartı olur. Bu şart vakitle edânın takdîminin imtinâ'ı ma'nâsına olmayıp belki fevt-i vakitte edânın fev-ti ma'nâsınadır. Bu şart gibi vakit vücûb-i edânın dahî sebebidir. Misâli, bir vakt-i mahsûsda nezrolunan namaz ve sadaka gibi. Ammâ nefsi-i vücûb yalnız nezirle olur. Bu nev'in hükmü vakit üzere edânın takdîminin câ'iz olmasıdır.

Nev'-i râbî'; vakit, müeddânın mi'yârı ve edânın şartı ve vücûbun sebebi olandır. Misâli, savm ve i'tikâf nezrolunan vakt-i mu'ayyen gibi. Bunun da vücûbu nezirledir. Ve bu nev'e hac nezrolunan sene de lâhik olur. Bu nev'in hükmü mi'yâriyyeti eclinden vâcib-i uhrâ değil belki nefli nefyetmektir. Bu cihetle menzûr, mutlak olarak veya sıfatta hatâ olarak edâ olunabildiği gibi zevâlden evvel niyet ile dahî câ'iz olur.

[وإِذَا مَعْيَارَ فَقَطْ كَوَقْتِ صَوْمِ الْكَفَّارَةِ وَالنَّذْرِ الْمَطْلُوقِ وَالْقَضَاءِ وَعَدَهَا بَعْضُ مِنَ الْمَطْلُوقِ، وَحُكْمُهُ: تَبْيِيتُ النِّيَّةِ [٢٧] وَتَعْيِينُهَا' وَعَدَمُ الْفَوَاتِ إِلَى آخِرِ الْعَمْرِ وَعَدَمُ التَّضْيِيقِ وَعِنْدَ الْكَرْخِيِّ مَتَضْيِيقِ كَالْحَجِّ]

Nev'-i hâmis, ancak mi'yâr olandır. Savm-ı keffâret ve nezr-i mutlak ve savm-ı kazânın vakti gibi. Ba'zı ulemâ, bunları mutlak 'adâdından i'tibâr ey-ledi. Bu nev'in hükmü, niyetini gece vakti etmek ve ta'yîn etmek ile beraber ömrün âhîrine değin [143] te'hîrle vaktin fevt olmamasıdır. Ve kezâ vaktin tadyîkiyle vücûb-i fevrî 'adâdına dâhil olmamaktır. Lâkin İmâm Kerhî ve Ebû Yûsuf "vakti mütedayyıktır" demişler. Meselâ, hac gibi ki Ebû Yûsuf indinde bir kimseye kudret geldiğinin ilk senesinde gitmesi lâzım gelir.

[وإِذَا مشكل يشبه الظرف والمعيار كوقت الحج وحكمه: الصحة في العمر بشرط عدم التفويت فيأثم به، وأبو يوسف رجّح جانب معياريته فضيّق وجوبه مع كونه أداء بعد العام الأول، ومحمد¹ جانب ظرفيته فجوّز التأخير لكن بشرط أن لا يفوته مع احتمال التضيق فيأثم بالموت بعد التمكن في العام الأول مطلقاً، وقيل إذا غلب على ظنه أنّه إذا أخرّ فات فلو مات فجأة لا يأثم ويصح تطوع من عليه الفرض خلافاً للشافعي بل يقع عن فرضه ويصح بإطلاق النية]

Nev'-i sâdis, vakitle mukayyed olan emrin vaktinin mütevessi' veya mütedâyîyik olduğunu ta'yîn müşkil olandır. Şöyle ki vakt-i mezbûr hem zarfa ve hem mi'yâra müşâbih olur. Meselâ, haccın vakti gibi. Bu nev'in hükmü adem-i fevr şartıyla âhir ömrüne değin senenin birinde edâ etse sahîh olur. Ve eğer fevt eder ise âsim olur. İmâm Ebû Yûsuf, cânib-i mi'yâriyyetini tercîh ederek kudret geldiği senenin ikincisinde dahî edâ olmasının cevâzıyla beraber ihtiyâten vücûbunu fevrî ve vaktini tadyîk eyledi. İmâm Muhammed, cânib-i zarfiyyetini tercîhle bütün bütün fevt edilmemek şartıyla ve tadyîk ihtimâliyle beraber kudret hâsıl olduğu senenin ikinci ve üçüncüsüne ve hâkezâ ilâ âhiri'l ömr te'hîri tecvîz eyledi. Lâkin ba'de'l-kudret o kimseye kudret geldikten sonra evvelki senede vefât ederse mutlakan âsim olur. Ba'zılar, "eğer zanna gâlib olsa ki eğer bu sene te'hîr etse fevt olur, ol zamân âsim olur" dediler. Bu cihetle fec'eten vefât [144] ederse âsim olmaz.

Haccın vakti, te'hîri kâbil olduğundan kudreti olan kimse farzını edâ etmezden evvel tatavvu' niyetiyle hac ederse sahîh olur. Lâkin İmâm Şâfi'î indinde sahîh olmaz. Ve kezâlik farz-ı hac ıtlâk-ı niyetle de câ'iz olur.

[والمأمور به: إمّا أداء: إن تسليم عين الواجب بالأمر فدخل الإعادة، وقيل واسطة كالنفل عند الكرخي، وإمّا قضاء: إن تسليم مثل الواجب من عند المكلف، ويطلق كل منهما على الآخر [٢٢٧] فيجوز كل بنية الآخر. والقضاء إن بمثل غير معقول فبنص جديد اتفاقاً، وإن بمعقول فبسبب الأداء وقيل بالسبب الجديد.]

Me'mûrun bih, vâcib bi'l-emrin aynını teslîm olursa edâdır. Bu cihetle i'âdeye dahî edâ denir. Ba'zıları "i'âde, edâ ile kazâ beyinde vâsıtaadır" dediler. Ve eğer ind-i mükellefden vâcib bi'l-emrin mislini teslîm olursa

kazâdır. Burada “ind-i mükellef” ta‘bîri, bir kimse sâirin parasını deynine verse ona kazâ-yı deyn denilmesinden ve asrı kılıp zuhra hisâb etmekten ihtirâzdır. Çünkü misâl-i mezbûrde para sâhibi gidip borç sâhibinden o parayı istirdâd edebilir. Bu edâ ile kazâdan her biriyle uhrâ tesmîye olunabildiği cihetle her biri diğerin niyetiyle dahî câ‘iz olur.

Kazâ, üç kısımdır. Biri misl-i gayr-i ma‘külle kazâdır ki onun vücûbu aslın nassıyla sâbit olmayıp bi'l-ittifâk nass-ı cedîdle sâbit olur. Savm için fıdye gibi. Ve diğeri misl-i ma‘kûl ile kazâdır ki onun vücûbu nass-ı asıl ile ya‘nî sebeb-i edâ ile sâbittir. Savm ile savmı kazâ gibi. Ba‘zılar bunu da “nass-ı cedîdle sâbittir” demişlerdir. [145] Üçüncü, edâ ma‘nâsında olan kazâdır. Rükûda tekbîrât-ı ‘iydeyni kazâ gibi.

[ثم الأداء إما محض كامل بوصفه المشروع كالصلاة مع الجماعة وردَّ عين المغصوب أو قاصر بدون ذلك كالصلاة منفرداً وردَّ المغصوب بجناية وإما شبيه بالقضاء كأدائها لاحقاً فلا يتغير فرضه بنية الإقامة، وتسليم عبد مشترى بعد الإمهار. والقضاء إما بمعقول كامل كالصلاة بالصلاة وضمان المغصوب بالمثل، وإما بمعقول قاصر كضمان المغصوب بالقيمة، وإما بغير معقول كالغدية للصوم والمال للقصاص وإما شبيه بالأداء كقضاء تكبيرات العيد في الركوع وأداء قيمة عبد مبهم تزوج عليه.]

Ba‘dehu edâ, ya mahz-ı kâmil olup ya‘nî vâf-ı meşrû‘ ile mevsûf olur. Meselâ, namazı cemâ‘atle kılmak ve gasbolunmuş şey’in aynını reddetmek gibi. Veya kâsır olur ki vâf-ı meşrû‘uyla mevsûf olmaz. Namazı münferid kılmak ve cinâyetle mağsûbu nâkıs olarak red gibi ki burada ayn-ı mağsûb verildiği için edâdır. Lâkin selâmet üzere olmadığı için kâsırdır.

Veyahûd edâ, gayr-ı mahz olarak kazâya şebîh olur. Meselâ, namazı lâhikan edâ etmek gibi ki bu sûrette lâhık vakt-i iktidâda müsâfir olup imâmın ferâgatinden sonra niyet-i ikâmetle tağyîr etmedikten edâ demektir. Lâkin ba‘zısı muahhar kılındığından kazâya şebîhdir. Ve kezâlik birinin hayevânını zevcesine mehri tesmîye eyledikten sonra o hayevânı sâhibinden alıp zevcesine vermek gibi ki ayn-ı müsemmâ olduğundan edâdır. Ve milk zevce intikâl eylediğinden kazâya şebîhdir. Ya‘nî iştirâdan sonra diğeri berâat hükmünde olur.

Kazâ-yı mahz ya misl-i ma'kûl-i kâmil ile olur. Namazı namazla kazâ ve misl-i mağsûbu misli ile damân gibi. Veya ma'kûl-i kâsırla olur. Kiyem-i mağsûbu kıymetle damân gibi. Veya kazâ-yı [146] mahz gayr-i ma'kûl ile olur. Savm için fidye gibi. Ve kısâs lüzûmunda evliyâ-i maktûlden birinin affıyla diyet verilmek gibi. Veyahûd kazâ-yı gayr-i mahz olup edâya şebîh olur. Tekbîrât-ı 'ıydeyni rûkû'da kazâ gibi. Ve bir çift mübhem araba hayevânlarına, tezvîc olunduktan sonra hayevânların kıymetini edâ etmek gibi.

[ولا بد للمأمور به من الحسن: بمعنى تعلق المدح عاجلاً والثواب آجلاً، [٢٨] وعند الأشاعرة وبعض من الحسن تابع للأمر والحكم للشرع، وعند الشيخ أبي منصور الأمر تابع للحسن في نفسه والحكم للعقل كالمعتزلة لكن في إيجاب معرفته تعالى فأوجب الإيمان على الصبي العاقل، وزدّ بمخالفته بظواهر النصوص وقيل الأمر تابع فيما أدرك العقل حسنه والحسن تابع فيما لا تدركه، والمختار الأمر تابع للحسن مطلقاً وإن لم نطلع والحكم للشرع]

Her bir me'mûrun bih için hüsünden lâzımdır. Ya'nî me'mûrun bihin müte'allakı dünyâda medhe ve ikâbda sevâba lâyık olmak ma'nâsına olan hüsünden lâzımdır.

Eşâ'ire ile ba'zı Hanefiyye indinde ef'âl-i şer'îyyenin hüsnü, emre tâbî' ve hükmü şer'e tâbî'dir. Lâkin Ebû Mansûr Maturîdî nezdinde emir, nefsinde hüsnü tâbî' ve hükmü akla tâbî'dir. Nitekim Mu'tezile de buraya kâillerdir. Lâkin Hanefiyye'den buna kâil olanlar “mutlakan değil belki îcâb-ı ma'rifet-illah'da hâkim akıldır” demişlerdir. Bu cihetle Ebû Mansûr sabî-yi âkil üzere îmânı vâcib kılmıştır. Bu îcâb, zevâhir-i nusûsa muhâlif olduğu için merdûddur. Ba'zılar, “akıl hüsnünü idrâk edeceği şey'lerde emir hüsne tâbî'dir ve akıl idrâk etmeyeceği şey'lerde hüsnü emre tâbî'dir.” Lâkin kavli muhtâr, emir mutlakan hüsnü tâbî'dir ve hüküm şer'e tâbî'dir. Ya'nî Şâri' emirle hüsnü ve nehiyle [147] kübhü izhâr eder.

[والمأمور به: إمّا حسن في ذاته ولو عن جزئه حقيقة فإمّا أن لا يقبل سقوط التكليف بالتصديق أو يقبله كالإقرار حالة الإكراه والصلاة حال الأعذار أو حكماً كالصوم والزكاة والحج، وحكمه عدم سقوطه بدون الأداء إلا أن يعرض ما يسقطه بعينه]

İmdi hüsün, emrin medlûlü ve me'mûrun bihin lâzımı olunca me'mûrun bih ya zâtında hasen olur. Ya'nî bilâ vâsıta me'mûrun bihin cüz'ü ec-linden dahî olur ise de nefsinde hasen olur ki ol zamân ya sukût-i teklîfi kabûl etmez, tasdîk gibi. Veya sukût-i teklîfi kabûl eder. İkrâr gibi ki bu ikisi îmânın rûknü olduğu hâlde evvelki sukûtu kabûl etmeyip ikinci hâlde ikrâhta ve namaz gibi ki hâl-i a'zârda sâkıt olurlar. Veyahûd me'mûrun bih zâtında hükmen hasen olur. Savm gibi ki tecvî'-i nefisten ibâret olmakla zâhirde hasen görünmeyip lâkin aduvvullah olan nefsi kahra bâdî olduğu için hasendir. Ve hac dahî it'âb-ı nefisten ibâret olmakla zâhirde hasen görünmeyip lâkin Beytüllahın şeref-i likâsına neylûlete bâdî olması cihetle hasendir. Zekât dahî izâ'a-i maldan ibâret gibi görünmekle zâhirde hasen görünmeyip velâkin fakîrin def'-i hâcetine sebep olduğu cihetinden hasendir. İmdi gerek hakîkaten ve gerek hükmen olsun zâtı eclinden hasen olan me'mûrun bihin hükmü, edâ olmayınca adem-i sukûtu muhakkak olur ise de lâkin mükellefe bilâ vâsıta me'mûrun bihi ıskât eden şey' ârız olursa sâkıt olur. Meselâ, salât [148] ve savmın sukûtuna hâtûnlara hayız ve nifâsın urûzu gibi.

[وَأَمَّا حَسَنٌ لِّغَيْرِهِ فَدَائِرُ مَعَ ذَلِكَ الْغَيْرِ وَجُوباً وَسُقُوطاً، فَإِذَا يَتَأَدَّى ذَلِكَ الْغَيْرِ بِنَفْسِ الْمَأْمُورِ بِهِ كَالْجِهَادِ [٢٨] فَإِنَّهُ فِي نَفْسِهِ تَخْرِيبٌ لِّكُنْ حَسَنٌ لِإِعْلَاءِ كَلِمَةِ اللَّهِ تَعَالَى، أَوْ لَا، بَلْ يَحْتَاجُ إِلَى فِعْلِ آخِرٍ كَالْوَضُوءِ وَالسَّعْيِ إِلَى الْجُمُعَةِ فَحَسَنُهُمَا لِلصَّلَاةِ وَلَا تَحْضِلُ بِهِمَا، وَالْأَمْرُ الْمَطْلُوقُ يَقْتَضِي أَوَّلَ الْأَوَّلِ]

Me'mûrun bihi ya hasen li-gayrihî olur ki ol zamân vüçûba veya sukûta o gayrıyla beraber deverân eder. Şöyle ki o gayr da ya nefsi me'mûrun bih ile hâsıl olur. Cihâd gibi ki hadd-i zâtında tahrîb-i bilâd ve ta'zîb-i ibâd ve hedm-i binâillahtan ibâret gibi görünmekle hasen olmayıp i'lâ-i kelimetillah ettiği cihetle hasendir. Veyahûd nefsi me'mûrun bihle hâsıl olmayıp belki fi'l-i âhara muhtâc olur. Namaz için abdest etmek ve cumaya sa'y etmek gibi ki bunların hüsnü, edâ-yı salâta vesîle oldukları için olup lâkin salât ise bunlarla hâsıl olmayıp belki erkân-ı mahsûsa ile hâsıl olur. Yoksa nefislerinde izâ'a-i mâ ve ta'b-ı nefisten ibâret olmakla bir hüsnâ mâlik değillerdir.

Bu iki nev'in hükmü, me'mûrun bihin vücûb-i gayrla vâcib olmasıdır. İmdi emr-i mutlak, kemâli iktizâ ettiği için me'mûrun bihin sukût-i teklîfe kâbil olmayanı tasdik gibi hasen fî zâtihî kısmından olmasını iktizâ eder.

[ثم التكليف بما لا يطاق: إمّا لامتناعه في ذاته كقلب الحقائق، والإجماع على عدم وقوع التكليف به، وإمّا لمخالفته لعلمه تعالى أو إخباره أو إرادته والإجماع على وقوع تكليفه، وإمّا لعدم تعلق قدرة العبد فهذا هو محل النزاع: فعند الأشعري جائز وعندنا ممتنع فلا بد من قدرة بمعنى سلامة الأسباب والآلات وهي شرط لوجوب الأداء أي تفرغ الذمة عن الشيء لا لنفس الوجوب أي لزوم الشيء في الذمة]

Teklîf-i mâ lâ-yutâk üç kısımdır. Biri, zâtında mümteni' olduğu için bi'l-ittifâk mâ lâ-yutâk olandır. Meselâ, kalb-i hakâikle teklîf gibi ki icmâ'en bununla teklîf vâki' olmaz. Ve diğeri, Allahu Teâlâ'nın ilmine veya ihbârına veya irâdetine [149] muhâlif olduğu için mâ lâ-yutâk olandır. Îmân-ı Ebû Cehil gibi ki bi'l-icmâ' bununla teklîf vâki' olur. Üçüncü, hadd-i zâtında mümkün olmakla beraber abdin kudreti ta'alluk etmediği için mâ lâ-yutâk olandır. İnsânın semâya su'ûduyla emir olunması gibi. İşte bu kısım-ı sâlis, mahall-i nizâ' olup Eş'arî indinde bununla teklîf câ'iz, Hanefî indinde mümteni'dir. Me'mûrun bihi ityâna mükellef için selâmet-i esbâb ve âlât ma'nâsınca bir kudret lâzımdır ki bu da vücûb-i edânın şartıdır. Ya'nî bir şey'den zimmeti fâriğ kılmanın şartı olup yoksa nefis-i vücûbun şartı ya'nî bir şey'in zimmete lüzûmunun şartı değildir.

[وهي نوعان: ممكنة أدنى ما يتمكن بها من أداء ما لزمه بلا حرج غالباً وهي شرط لوجوب أداء كل واجب مطلقاً، ولذا لم ير زفر القضاء في آخر الوقت على من [٢٩] حدث فيه الأهلية، قلنا الشروع في الوقت كاف في كونه أداء ويجوز كون وجوب الأداء للقضاء. وميسرة: وهي ما يوجب يسر الأداء كالنماء في الزكاة، وبقاؤها شرط لبقاء الواجب، وفي الممكنة لا يشترط بقاء القدرة لبقاء الواجب كالحج وصدقة الفطر.]

Bu kudret, iki kısımdır. Biri kudret-i mümekkiye ve diğeri kudret-i müyessiredir. Kudret-i mümekkiye ekseriya meşakkatsiz zimmete lâzım olan şey'in edâsına bir mikdâr kudretin husûlüdür. Meselâ, zâd ve râhi-

lesiz hac etmek gibi. Bu da mutlakan her bir bedenî ve mâlî olan vâcibin edâsının vücûbunun şartıdır. Bu kudret-i mümekkine, mutlakan vücûb-i edânın şartı olduğu için İmâm Züfer âhir-i vakitte bülûğ gibi ehliyet peydâ eden kimseye me'mûrun bihin kazâsının vücûbuyla hükmetmedi. Lâkin biz Züfer'e cevâb olarak deriz ki me'mûrun bihi edâ olmak için vakitte şurû' kâfidir. Ve dahî vücûb-i edânın kazâ için olması câ'izdir. Meselâ, teyemmüm vuzû'un halefi [150] olup vuzû'a acz tahakkuk ettikte teyemmümle kazâ olunması gibi.

Kudret-i müyessire ya'nî yüsri edâyı mûcib olan şey'dir. Lüzûm-i zekâtta nemâ-yı mal gibi. Bu kudret-i müyessirenin bekâsı vâcibin bekâsına şarttır. Kudret-i mümekkinede bunun bekâsı bekâ-yı vâcibe şart değildir. Meselâ, hac ve sadaka-i fıtır gibi müstetî' olan kimse hac etmeyip sonra malı zâyî' olmakla hac ve sadaka-i fıtırda re's-i hâlik olmakla sâkıt olmaz.

[والأمر بالأمر بالشيء ليس بأمر به في المختار إلا بدليل لقوله صلى الله عليه وسلم «مروهم بالصلاة لسبع» وقيل أمر كأمر الله تعالى رسوله بأن يأمرنا به، قلنا ذلك بدلالة كونه مبلغاً]

Bir mükellef diğer bir kimseye emretmekle emir olundukta kavli-i esahha göre o mükellefe olunan bu emir bu gayra olunan emrin aynı olmaz. Lâkin emirler birbirinin aynı olmaya delîl kâim olursa bu emir, o emrin aynı olur. Meselâ, Hazret-i Resûlullah aleyhisselâmın “yedi yaşında çocuklarınıza namaz kılmakla emredin” buyurduğunda Şâri' tarafından sabîye emir olmayıp belki velîsinedir. Ba'zılar, “bu emir o emrin aynıdır” dahî dediler. Allahu Te'âlâ Resûlüne bize emretmekle emretmenin veya pâdişah dahî sadr-ı a'zâma ahâlîye emretmekle emretmesi gibi. Lâkin bu ba'zın cevâbında deriz ki “bunun emr-i sâbit olması, Allah'ın emrini mübelliğ olduğu delâletiyledir. Bizim bahsimiz delîlden hâlî olan emirdedir.”

[إتيان المأمور به على ما أمر به هل يوجب الإجزاء أم يحتاج إلى دليل آخر؟ والمختار نعم فيوجب انتفاء الكراهة، وقيل لا، والامتنال حاصل بأدنى ما يطلق عليه صيغة الأمر المطلق. الكفار مأمورون بالإيمان والمعاملات والعقوبات واعتقاد وجوب العبادات]

للمؤاخذه بترك الاعتقاد بالانفاق، [٢٢٩] وأما في وجوب أداء العبادات فكذا عند أهل العراق والشافعي، والمختار مذهب مشايخ ما وراء النهر من عدم المأمور به

Me'mûrun bihi emrolunduğu gibi ityân etmek, iczâyı ya'nî [151] sukût-i kazâyı hâvî olur mu? Ve sıhhatini vâcib kılar mı? Yoksa sübût-i sıhhatinde delîl-i âhara muhtâc olur mu? Kavl-i makbûle göre iczâyı mûcib olur. Bu cihetle me'mûrun bih, emrolunduğu vecihle ityân, intifâ-i kerâheti müsteltzimdir. Ba'zılar, "iczâyı mûcib olmayıp belki iczâ delîl-i âharla sâbit ve imtisâl-i emir, emr-i mutlak sîgasının en aşağı itlâk olunduğu şey'le hâsil olur" demişlerdir. Meselâ, Arefe vakfesinde haccı ifsâd eden kimse önündeki senede edâya me'mûrdur. Biz bunun cevâbında deriz ki "emirle sâbit ef'âlin sıfat-ı sıhhati ile vücûb-i edâsı olduğundan haccı ifsâd eden kimse önündeki senede emr-i cedîdle, ya'nî hîn-i ifsâdda mazy-i emir husûsunda vârid olan hadîs mücebince hacc-ı sahîh etmek lâzım gelir.

Gayr-ı mümin olanlar terk-i i'tikâdları cihetiyle âhirette muâheze olunmayacağı için îmânla ve ahkâm-ı mu'âmelât ve 'ukûbât ve i'tikâd-ı vücûb-i ibâdetle bi'l-ittifâk me'mûr oldukları gibi, ahkâm-ı dünyâda vücûb-i edâ-i ibâdette dahî ulemâ-i Irak indlerinde yine me'mûrlardır. Kavl-i muhtâr me'mûr olmamalarıdır ki o da meşâyih-i Mâverâunnehr'in mezhepleridir.

Nehiy

[والنهي طلب ترك الفعل استعلاءً جزماً فللتحريم وقيل مشترك بينه وبين الكراهة لفظياً أو معنوياً، وموجبه الفور والتكرار ودوام الترك ومقتضاه القبح بمعنى متعلق الذم والعقاب، فإما لعينه ولو بحسب بعض أجزائه عقلاً كالكفر أو شرعاً كبيع الحر، وحكمه البطлан، وإما لغيره وصفاً لازماً كصوم الأيام المنهية أو مجاوراً مفارقاً كالبيع وقت النداء]

Nehiy, isti'lâ tarîkiyle cezmen fi'lin terkini taleb etmektir. Nehiy, tahrîm içindir. Lâkin tahrîmle kerâhet beyninde ya [152] hayevânın insânla feres beyninde iştirâkı gibi iştirâk-i ma'nevî iledir veya ayn lafzı gibi iştirâk-i lafzî ile müşterektir dahî denildi. Bu nehyin mücebi, terke sür'at ve tekrâr-ı terk-i fi'l ile terke müdâvemettir.

Nehyin muktezâsı, dünyâda müte'allak-i zemm ve âhirette müte'allak-i ikâb ma'nâsına olan kubuhdur. Kubuh, nehyin muktezâsı olunca ba'zı iczâsı hasebiyle de olur ise ya aklen kabîh li-aynihî olur. Misâli, küfrân-ı ni'met ve kizb ve zulüm gibi. Veya şer'an kabîh li-aynihî olur. Hürri bey' etmek gibi. Bu kabîh li-aynihînin hükmü, onun adem-i meşrû'iyeti cihetle butlânıdır. Veyahûd kabîh li-gayrihî olur. O gayrda ya nehiyde vâsf-ı lâzım olur. Meselâ, eyyâm-ı menhiyyede savm gibi. Veyahûd menhîye mücâvir olur. Meselâ, vakt-i nidâda bey' gibi.

[والنهى عن الحسيات: إن مطلقاً فالقبح لعينه وإن بقرينة خلافه فغيره، فالغير إن وصفاً فلعينه أيضاً كالزنا، وإن مجاوراً فليس كذلك، بل لا يترتب عليه حكم شرعي كوطء [٣٠] الحائض. وعن الشرعيات: إن مطلقاً فالقبح لغيره وصفاً، فيصح بأصله ويفسد بوصفه، وعند الشافعي للقبح لعينه فيبطل، وإن بقرينة العينية فللبطلان كبيع المضامين، وإن بقرينة الغيرية فللكراهة في المجاور كالصلاة في المغصوبة، وللفساد في الوصف كالبيع بالشرط الفاسد والبيع بالخمر وصوم الأيام المنهية]

Katl ve zinâ gibi hissiyâtta nehiy, eğer mutlak olur ise ya'nî li-aynihî veya gayrihî kabîh olduğuna karîne bulunmaz ise kabîh li-aynihî olduğu içindir. Ve eğer kabîh ki-aynihî olmadığına karîne bulunursa kabîh li-gayrihî olduğundandır. Bu gayr da eğer vâsf olursa kabîh li-aynihî gibidir. Meselâ, zinâ gibi. Eğer o gayr, mücâvir olursa kabîh li-aynihî olmayıp belki ona hükm-i şer'ide ta'alluk etmez. Hâlet-i hayızda vat'-ı mer'e gibi.

Şer'iyattan nehiy eğer mutlak olursa vaz'an kabîh li-gayrihî [153] olduğu içindir. Bayram gününde oruç olmak gibi ki aslıyla sahîh vasfiyla fâsid olur. Lâkin İmâm Şâfi'î indinde bu şer'iyattan nehiy dahî kabîh li-aynihî olduğu içindir. Eğer karîne-i ayniyyeye mukârin olursa butlân içindir. Meselâ, bey'-i mezâmîn gibi ya'nî bir atın eşmesinden veya bir kısrağın rahminden hâsıl olan tâyı satmak gibi. Eğer karîne-i gayriyyeye mukârin olursa mücâveretinde kerâhet içindir. Meselâ, gasb olunan yerde namaz kılmak gibi. Eğer gayr, menhî anha vâsf-ı lâzım olursa fesâd içindir. Şart-ı fâsidle veya hamrla bey' gibi ve eyyâm-ı menhiyyede, meselâ, bayram günlerinde savm gibi.

Teznîb

[تذنيب: ضد المأمور به: إن فوّت المقصود بالأمر ولو متعدداً فحرام وإلا فمكروه كالأمر بالقيام إلى الركعة الثانية إذا قعد ثم قام، وعن شمس الأئمة أنه مختص بالأمر الفوري، وقيل إن كان له أضداد فنهى عن واحد غير معين، والضدّ في الأمر الندبي ليس بمكروه ولو تنزيهاً، وقيل نهى ندب]

Me'mûrun bihin zıddı eğer emirle maksûd olan şey'e fevt ederse harâm-dır. Gerek zıddı müte'addid olsun, î mânın zıddı nifâk ve şirk ve sâiri oldu-ğu gibi. Ve gerekse vâhid olsun, harekenin zıddı sükûn olduğu gibi. Ve eğer maksûdu fevt etmez ise mekrûhdur. Misâli, emr-i arf' رأسك حتى تستوي قائماً, emr-i şerîfi muktezâsınca musallîyi rek'at-ı sâniyeye kıyâmla emir gibi ki eğer sec-deden sonra rek'at-ı sâniyeye kıyâmdan evvel ku'ûd eder ise emr-i mezbûr tahrîm-i ku'ûdu müstelzim olduğundan namazı ifsâd etmeyip ancak [154] nefs-i ku'ûd kerîh olur. Şems-i eimme Serahsî'den mervîdir ki me'mûrun bihin zıddının harâm veya mekrûh olması emr-i fevrîye muhtassdır.¹¹⁵ De-nilir ki me'mûrun bih için ezdâd müte'addid olursa zıddı vâhid-i gayr-i mu'ayyeni nehiyden ibâret olur. Emr-i nedbîde zıddı ne kerâhet-i tenzîhî ve ne de kerâhet-i tahrîmî ile mekrûh değildir. Lâkin bu emr-i nedbîde zıdd-ı me'mûrun bih nehiy-i nedbîdir de denildi.

[أوضح المنهي عنه: إن فوّت عدمه المقصود بالنهاي فواجب كنهيهن عن كتمان ما في أرحامهن وإلا فيحتمل السنة المؤكدة كلبس المحرم المخيط، وقيل فواجب، [٣٠] وقيل إن الضد واحداً فأمرٌ به اتفاقاً وإن متعدداً فالأمر بالأضداد عند بعض، وبواحد لا بعينه عند العامة]

Menhî anhin zıddının ademi nehiyden maksûdu fevt ederse vâcibdir. Meselâ, ¹¹⁶ «وَلَا يَجُلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ» âyetiyle hâtûnlar rahimlerinde olan cenîni ketmetmekden nehyolundukları gibi ki izhârın vücûbunu iktizâ eder. Ammâ menhî anhin adem-i zıddı maksûdu fevt etmez ise sünnet-i müekkedeye muhtemil olur. Meselâ, Peygamber aleyhis-selâm muhrimin ihrâmında dikilmiş şey' giymesi menhî olduğunu beyân-ı zımında ¹¹⁷ لا يلبس المحرم القباء ولا القميص ولا السراويل ولا القنسوة ولا الخفين

buyurduğu hâlde ridâ veya izârdan birini giymesi dahî câ'iz olmayacağından muhrimin ihrâmda ridâ ve izâr giymesi sünnet-i müekkede olur. Ba'zılar, “maksûdu fevt etmeyen adem-i zıdd vâcibdir” dedikleri gibi. Ba'zılar da zıdd-ı menhî vâhid olursa [155] bi'l-ittifâk onunla emirdir. Eğer zıdd müte'addid olursa ba'zılar indinde nehiy bi'l-cümle ezdâdla emirdir. Ve âimme indinde lâ bi-aynihî zıddın biriyle emirdir. Ve'l-hâsıl, zıddeyn meyânında şerâit-i tenâkuz bulunursa birinin vücûbu, âharın hürmetini ve diğerinin hürmeti, âharın vücûbunu müstelzim olur.

[Beyân]

ومن المباحث المشتركة بينهما: البيان: هو إظهار المراد بالقول أو الفعل أو السكوت من كلام سابق يجري في جميع ما سبق غير المحكم والمتشابه، وهو خمسة: بيان تقرير: وهو توكيد الكلام بما يقطع احتمال المجاز أو الخصوص فيصح موصولاً ومفصلاً اتفاقاً

Kitâbla sünnet beyninde vâki‘ mebâhis-i müsterekeden biri de beyân-ıdır ki o da kelâm-ı sâbıkdan murâdı izhâr etmektir. İşbu beyân, muhkem ve müteşâbihin gayrı kâffe-i kavâ'id-i usûlde cârî olur. Lâkin muhkemle müteşâbihde cârî olmaz. Bu da beş kısımdır.

[Beyân-ı Takrîr]

Biri, beyân-ı takrîrdir ki o da ihtimâl-i mecâzı veya husûsu kat'eden şey'le kelâmı te'kid etmektir. Te'kidle mecâz-ı kat'ın misâli، وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ ﴿فَسَجَدَ﴾ mârzu'z-zikr 118 بِنَجَاحِيهِ âyetinde tayarândan murâd, mücerred uçmak olup mecâzen sür'at olmadığını takrîr gibi. Ve husûs-i kat'ın misâli، الْمَلَائِكَةُ 119 أَلْفَازِ elfâz-ı umûmdan olduğundan bunlardan ba'zısına tahsîse muhtemil olmasını te'kidleri kat'etmiştir. Bu beyân-ı takrîr mevsûlen ve mefsûlen sahîh olur. Meselâ, bir kimse evvelâ bir kelâmı îrâd edip 'akîbinde veyahûd daha sonra “bundan murâd şudur” diyerek beyân ilhâk etmek gibi.

[Beyân-ı Tefsîr]

[وبيان تفسير: وهو إيضاح ما فيه خفاء من المشترك والمجمل والمشكل والخفي وهما جائزان للكتاب بخبر الواحد، ويجوز تراخيها عن وقت الخطاب خلافاً للكرخي في التفسير في غير المجمل لا عن وقت الحاجة خلافاً لمن جَوَز تكليف المحال]

İkinci, [156] beyân-ı tefsîrdir ki o da mücmel ve müşkil ve hafî [ve] müsterekden olarak kendisinde hafâ olan şey'i îzâhdır. İmdi müsterekden hafânın îzâhının misâli, ¹²⁰ ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ âyetinde “kurû” lafzı tuhur ile hayız beyninde müsterek olup muahharan Hazret-i Peygamber aleyhisselâmın ¹²¹ “دعي الصلوة آن اقراءك” hadîs-i şerîfnde kurûdan murâd hayız olmakla bu hadîs-i şerîfle âyet-i mezkûrede kâin kurû lafzı, hayız olduğı beyân buyurulmuş olur.

Mücmelden hafânın îzâhının misâli ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ âyet-i kerimesinde “salât” lafzı mücmel olup muahharan kavl ve fi'l-i Nebî ile beyân olunduğı gibi.

Müşkilden hafânın îzâhına misâl, ¹²² ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا﴾ âyet-i kerîmesinde “helû” lafzı mâ ba'di olan إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَلُوعًا﴿¹²³ âyet-i kerîmesiyle beyân olunduğı gibi.

Hafîden hafânın îzâhına misâl, ¹²⁴ ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ âyet-i kerîmesinde kat'ı mûcib olacak sirkat olunan şey'in mikdârıyla mikdâr-ı kat'-i yed hafî olup muahharan ¹²⁵ أَقْلٌ مِنْ عَشْرَةِ دَرَاهِمٍ hadîsiyle mikdâr-ı mesrûk ve zamân-ı saâdetde sârik [157] ridânın eli bileğinden kesilmekle beyân olunmuştur.

Haber-i vâhidle Kitâbı beyân câ'iz olduğı gibi, bu iki beyânın cumhûr indinde te'hîrinin vakt-i hitâbdan mefsûl olarak terâhîleri de câ'izdir. Mücmelin gayrında olan beyân-ı tefsîrde İmâm Kerhî, bu beyânın te'hîrine muhâlefet ederek demiştir ki: “Vakt-i hitâbdan müterâhî olabilir. Yoksa vakt-i hâcetden müterâhî olamaz. Ve illâ teklîf bi'l-muhâl olur.” Buna da teklîf bi'l-muhâli tecvîz edenler muhâlefet ettiler.

[Beyân-ı Tağyîr]

[وبيان تغيير: وهو تغيير موجب صدر الكلام بإظهار المراد فيتوقف أوله آخره فيكون كلاماً واحداً [٣١] كالتخصيص والاستثناء، وكذا الشرط خلافاً لشمس الأئمة في بيان تبديل عنده، والصفة والحال والغاية وبدل البعض، وقد يُغَيَّرُ بغيرها كالعطف، ولا يجوز تأخيرها عن وقت الخطاب إلا عند ابن عباس رضي الله عنهما في الاستثناء، وقيل جائز في الضرورة، ولا يجوز بخبر الواحد والقياس إن المبيِّنُ قطعياً]

Üçüncü, beyân-ı tağyîrdir. O da izhâr-ı murâdla müceb-i sadr-ı kelâmı tağyîr olduğu cihetle evvel kelâm âhirine mütevakkıf olarak mecmû'u bir kelâm addolunur. Misâli, tahsîs gibi ki Hanefî indinde bu beyân-ı tağyîrdir ki dâima mevsûl olur. Ve Şâfi'î indinde beyân-ı tefsîrdir ki müterâhî de olabilir. Ve istisnâ gibi ki bi'l-ittifâk beyân-ı tağyîrdir, mevsûl olur. Şart dahî beyân-ı tağyîr 'adâdındandır. Lâkin Şemsüleimme indinde bu şart, beyân-ı tebdîl olup inde'l-kavm beyân-ı tebdîl denilen nesih, onun indinde beyân-ı hüküm olmayıp belki ref-i hükümden ibârettir.

Sıfat ve hâl ve gâyet ve bedel-i ba'z dahî beyân-ı tağyîr oldukları gibi ba'zı kerre bunların gayrılarıyla dahî beyân-ı tağyîr hâsıl olur. Meselâ, istisnâ lâhik olan [158] bir cümleyi diğer cümleye atfetmek gibi. Misâli, bir kimse zevcesine “sen tâliksin eğer dâra dâhil olsan ve abdim dahî hür olsun inşaallah.” “Eğer fülân kimse ile tekellüm etsem” demek gibi ki burada cümle-i sâniyede olan inşaallah, cümle-i ûlâda bulunan şartın hükmünü dahî tağyîr eder.

Beyân-ı tağyîrin vakt-i hitâbdan te'hîri câ'iz olmaz. İstisnâda İbn Abbas radiyallahu anhuma hazretlerinin indinde câ'iz olur. Nitekim rivâyet etmiş ki Hazret-i Peygamber efendimiz sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuş ki: “Gelecek sene elbette Kureyş'le gazâ ederim. Bir seneden sonra inşaallah” demiştir. Lâkin İbn Abbas'dan bu rivâyet sahîh değildir demişler. Ba'zılar, “teneffüs ve su'âl vakti gibi vakt-i zarûrette beyân-ı tağyîrin te'hîri câ'izdir” dediler. Beyân-ı tağyîrden ibâret olan lafz-ı âmmın tahsîsinde eğer beyân olunan şey' kat'î olursa haber-i vâhid ve kıyâsla câ'iz olmaz.

[أما التخصيص فكما مرَّ: قصر العام على بعض تناوله بكلام مستقل موصول ولو حكماً، ويجوز بالعقل والعادة لا بالقياس وكذا الإجماع عند بعض]

Sâbıkda murûr ettiği üzere tahsîs ki lafz-ı âmmı kelâm-ı müstakil ve mevsûl ya'nî tâm ve mukârinî ki bu mukârenet hükmen dahî olursa da ba'zı mütenâviline kasretmektir. Bunun hükmü, sâbıkda murûr ettiği gibidir. Bu tahsîs akıl ile veya âdet ile câ'iz olup kıyâsla olmadığı gibi inde'l-ba'z icmâ' ile dahî câ'iz olmaz.

[وأما الاستثناء: فالمراد المتصل، وهو تكلم بالباقي بعد الثبنا خلافاً للشافعي، فعدم الحكم في المستثنى للعدم الأصلي عندنا، وعنده لوجود المعارض فإنه من النفي إثبات وبالعكس ككلمة التوحيد قلنا كونه توحيداً لعرف الشرع لا للوضع [٣١] اللغوي وشرطه: كون تناول المصدر قصداً لا تبعاً، فلا يجوز استثناء الفص من الخاتم ولا الإقرار من الوكيل بالخصومة عند أبي يوسف ويجوز عند محمد بطريق عموم المجاز]

[159] İstisnâ-i muttasıl, bizim indimizde müstesnâdan sonra bâkî ile tekellümden ve İmâm Şâfi'î indinde mu'âraza tarîkiyle hükmü men' etmekten ibâret olmakla, bizim indimizde müstesnâda adem-i hüküm, adem-i aslîsi cihetiyledir. Lâkin Şâfi'î indinde mu'ârızın vücûdu eclindendir. Zîrâ istisnâ, bir şey'i nefiyden isbât ve isbâtta nefyetmekden ibârettir. Ve nitekim kelime-i tevhîd dahî buna delîldir demiş. Biz bunun cevâbında deriz ki “kelime-i tevhîdin müceb-i tevhîd olması, örf-i şer' den olup yoksa mevki-i bahsimiz olan vaz'-ı lügavîsi cihetinden değildir.”

Bu istisnânın şartı, istisnânın sadr-ı kelâma tebe'an ve zımnen olmayıp belki kasden şümûlüdür. Meselâ, bi'l-ittifâk fassı¹²⁶ hâtemden ve Ebû Yûsuf rahimehullah indinde husûmete vekîlden ikrârı istisnâ câ'iz olamaz. Hatta “ikrârı sahîh olmayan kimsenin meselâ, sağîr-i mümeyyiz gibi husûmete tevkîli sahîh olmaz” demiştir. Lâkin İmâm Muhammed rahimehullah der ki “husûmet şer'an mehcûr olduğundan husûmete vekîl keenne umûm-i mecâz tarîkiyle mutlakan cevâba vekîldir.” Bu cihetle ikrâr ve inkâr kasden cevâba dâhil olmakla sonra mevsûl olarak ikrâr, istisnâ olabilir.

[والاستثناء المستغرق باطلٌ بلفظه أو بما يساويه مفهوماً أو بأعم نحو عبيدي أحرار إلا ممالكي، إلا إذا عَقِبَ بما يخرجُه عن المساواة نحو «له عليّ ثلاثة إلا ثلاثة إلا اثنين» فيجب أربعة، وأمّا إن بأخصّ نحو «نسائي طوالق إلا هندياً وعمرة وبكرة» ولا نساء له غيرهن فيصح ولا تطلق واحدة، ويجوز استثناء المساوي وكذا الأكثر خلافاً لأبي يوسف ولزفر في الأكثر، وقيل عدم الجواز مختص بصريح العدد]

Gerek müstesnâ minhin lafzıyla ve gerekse mefhûmen ondan e'amm veya [160] ona mütesâvî başka bir lafızla istisnâ-i müstağrak bâtıldır. Evvelkine misâl, عبيدي أحرار إلا مملوكي. İkinciye misâl, نسائي طوالق إلا هندي. Her zamânda bu istisnâ-i müstağrak bâtıl olup lâkin müsâvâtan ihrâc eden şey' onu ta'kîb eder ise bâtıl olmaz. Misâli, «له على ثلاثة إلا ثلاثة إلا اثنين» ya'nî “benim o kimseye üç altın vereceğim vardır, lâkin üç altın çıkarak ve bu çıkan üç altından iki altın çıkmış olduğu hâlde” kelâmında olduğu gibi ki burada dört altın vermesi lâzım gelir. Zîrâ iki altın ikinci menfî hü-kümde olan üçten müstesnâ olduğu için derece-i isbâtta olup ve tamamı müstesnâdan hâsıl olan bir evvelki üçten ya'nî müstesnâ minhden ihrâc olundukta iki kalır ki bu iki ile mârru'z-zikr derece-i isbâtta bulunan iki cem' olundukta dört hâsıl olur.

Veyahûd müstesnâ, müstesnâ minhin mefhûmundan ehass bir lafızla olur ise yine bâtıl olmaz. Misâli, “nisâlarım tâliklerdir, illâ Hind ve Amra ve Bekre değillerdir” gibi ki bunlardan mâ'adâ onun için nisve olmadığı hâlde bu istisnâ sahîh olmakla hiç biri tâlik olmaz.

Ve yine müstesnâ minhden bâkîye müsâvî olan şey'i istisnâ [161] câ'iz olur. Misâli, “ona dört altın borcum vardır, lâkin ondan iki altın çıkmış olduğu hâlde” gibi. Ve yine bâkî müstesnâ minhden çok olan müstesnânın dahî istisnâsı câ'izdir. Misâli, “ona üç altın borcum vardır, lâkin o üçten ikisi çıkmış olduğu hâlde” gibi. Bu misâl-i sâniye ya'nî bâkî-i müstesnâ minhden çok olan istisnâya Ebû Yûsuf ve Züfer muhâlefet eylemişler ise de istisnâ sünyâdan sonra bâkî ile hüküm demek olduğundan bâkî de çok veya az olmakda hiç farkı yoktur. Ba'zılar, “bâkî müstesnâ minhden çokun istisnâsının adem-i cevâzı sarîh-i adede muhtassdır” demişler.

[وتفصيل المقام: إمّا يكون المستثنى منه مستعملاً في الباقي مجازاً وهو قول الأكثر ومذهب الشافعي، قيل وروي عن أبي يوسف فيكون كالتخصيص بالمستقل، قيل ويكون [٣٢] نفيّاً وإثباتاً بالعبرة، وإمّا أن يكون المستثنى منه على معناه الأصلي لكن الحكم عليه بعد إخراج المستثنى قيل هو الصحيح وهو المناسب لما قالوا: إن وُضِعَ الاستثناء لنفي التشريك، والتخصيص يُفْهَمُ منه، ولقول أهل اللغة إنه إخراج وتكلم بالباقي، ومن النفي إثبات وبالعكس بمعنى كون الإخراج والتكلم في حق الحكم، والنفي والإثبات بالإشارة، وإمّا أن يراد بمجموع المستثنى والمستثنى منه ما عدا المستثنى ' والمستثنى منه وضعاً وهو مذهب القاضي أبي بكر، قيل هو المشهور من أصحابنا وقيل مذهبنا في غير العددي الثاني، وفي العددي الثالث فعلى الآخرين عمل الاستثناء بطريق البيان]

Tafsîl-i makâm şöyledir ki burada üç mezheb vardır. Biri, müstesnâ minhin bâkîde ıtlâk-ı ismi'l-küll ala'l-cüz' kabîlinden olarak mecâzen isti'mâlidir ki, bu da bizden ekser-i ulemânın kavli ve İmâm Şâfi'î'nin mezhebidir. İmâm Ebû Yûsuf da buraya kâil olduğu mervîdir de denildi. Ol zamân istisnâ ile müstesnâ minh, beyân-ı hükümde kelâm-ı müstakil ile tahsîs olunmuş kelâm gibi olur. Ve dahî müstesnâ ve müstesnâ minh, ibâre tarîki ile biri müsbet ve diğeri menfî iki cümle gibi olur.

Mezheb-i sâni, müstesnâ minh istisnâdan ol ma'nâ-yı aslîsi [162] üzere olup lâkin ona hüküm-i müstesnâ ihrâc olunduktan sonra olur. Denilir ki "bu kavîl sahîhdir." Nitekim denilmiştir ki "istisnânın vaz'ı, nefy-i teşrîk için olup tahsîs ise nefy-i teşrîkten menhîdir." Ve kezâlik ehl-i lûgat dahî demişler ki "istisnâ efrâddan ihrâc ve sünyâdan sonra bâkîyle tekellümden ibârettir." Ve istisnâ, nefyden isbât ve isbâtta nefiydir. Şöyle ki efrâddan ihrâc ve istisnâdan sonra hakk-ı hükümde tekellüm ve dahî nefiy ve isbât-ı işâretle olmak ma'nâsınadır.

Üçüncü mezheb, mecmû'-i müstesnâ ve müstesnâ minhle vaz'an müstesnâ minhden müstesnânın mâ'adâsı murâd olunmaktır. Meselâ, "Benim ona on dirhem borcum var. Lâkin içinden üç dirhem hâric ol-

duğu hâlde.” denildikte borç yedi dirhemden ibâret olur ki keenne yedi adedinin iki ismi vardır. Biri müfreddir ki o da yedi lafzıdır. Ve diğeri mürekkebdir ki o da ondan üç çıkmış lafzıdır. İşbu mezheb-i sâlis Kâdî Ebû Bekir’in mezhebidir ki bizim ashâbımızın da mezhebinin meşhûru budur denildi. Lâkin istisnâ-i gayr-i adedîde bizim mezhebimiz mârru’z-zikr mezheb-i sâni olduğu gibi, istisnâ-i adedîde dahî bu mezheb-i sâlisdir. Bu üç mezhebden ahîrayne göre istisnânın ameli, beyân-ı tağyîr tarîkiyle olmuş olur.

[والاستثناء بعد جمل متعاطفة للأخيرة وللجميع عند الشافعي وتوقف الغزالي وأبو بكر، وقيل بالاشتراك، وقيل إن تبين [٣٣٢] استقلال الأخيرة يرجع إليها وإلا فالجميع، وقيل إن ظهر الانقطاع فللأخيرة وإن الاتصال فللكل وإلا فالتوقف.]

[163] Cümel-i müte’âtıfadan sonra gelen istisnâ, cümle-i ahîreye râci’dir. Lâkin İmâm Şâfi’î, “cümlesine râci’ olur” demiş. Mahall-i hilâf¹²⁷ ﴿وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾ âyet-i kerîmesinin hâvî olduğu “işbu muhsana hâtûnları zinâ ile ramy edenler eğer sonra dört şahid getiremezler ise onlara seksen celde darb edip, ebeden onların şehâdetini kabûl etmeyin, onlar fâsıklardır. Lâkin bu hatalardan tevbe ve rücû’ edenler fâsiklar değildir.” Lâkin Şâfi’î, “burada istisnâ, cümle-i mezkûrenin küllîsine tevecüh etmekle eğer o kimse tevbe ederse şehâdeti kabûl olunur” demiştir. Ammâ bizim indimizde istisnâ, cümle-i ahîreye râci’ olmakla tevbeden sonra da şehâdetleri kabûl olunmaz.

Bu mâddede İmâm Gazzâlî ile Kâdî Ebû Bekir tevakkuf ettiler. Ve “iştirâk lafzıyla cümle-i ahîre ve kâffesine dahî râci’ olabilir” de denildiği gibi, eğer cümle-i ahîrenin istiklâlî tebeyyün ederse ona, yoksa cemî’isine râci’ olur da dediler. Ve yine cümle-i ahîrenin evvelkilerden inkitâ’ı zâhir olursa ona, olmazsa ya’nî i’tibâr-ı hükümle ittisâli zâhir olsa kâffesine râci’ olur. Eğer ne ittisâl ve ne de inkitâ’ı zâhir olmaz ise ol zamân emir tevakkufdur.

[وكذا تعقب الصفة والغاية والشرط لكن الظاهر في الشرط صرفه إلى الكل عندنا أيضاً وكذا في صورة التقديم، وأما نحو تلك القيود بعد المفردات المتعاطفة فكذلك يصرف إلى الأخير عندنا والجميع عند الشافعي على ما صرح في الحال والتمييز والصفة، فالاحتياج في قوله «وقفت أولادي وأولاد أولادي محتاجين» للأخير أو لهما، ونقل عن البيضاوي الاتفاق في الصرف إلى الجميع.]

Sıfat veya gâyet veya şart ile ta'kîb olunan cümel-i müte'âtıfa [164] ihtilâfta istisnâ gibidir. Lâkin zâhir olan bizim indimizde dahî şartta cemî'isine sarf olunmasıdır. Nitekim cümel-i mezkûreye şartı takdîmde cemî'isine râci' olur. Ammâ kuyûd-i mezkûre-i nahvî ya'nî hâl ve temyîz ve sıfat, müfredât-ı müte'âtıfadan sonra geldikte bunlar da istisnâ gibidir. Ya'nî bizim indimizde yalnız ahîre ve Şâfi'î indinde cümlesine râci' olur. Nitekim hâl ve temyîz ve sıfat bahsinde tasrîh olundu. İmdi "muhtâc" kaydı kâilin, "malımı evlâdıma ve evlâdımın evlâdına vakfettim, eğer muhtâc olurlar ise" kelâmında ma'tûf-i ahîr olan evlâd-i evlâda veyahûd ma'tûfla ma'tûfun aleyhin cemî'isine masrûf olur. Kâdî Beyzâvî hazretlerinden dahî cemî'isine sarf olmasında fukahânın müttefik oldukları naklolunmuştur.

[والاستثناء من الإثبات نفى اتفاقاً، لكن عند الشافعي مدلول النص وحكم شرعي، وعندنا عدم أصلي لا حكم شرعي، وأما من النفي فليس إثباتاً عندنا، وعند الشافعي إثبات ومدلول النص والاستثناء [٣٣] المعلوم بدلالة الحال كالاستثناء المشروط]

İsbâtta istisnâ, nefiy olduğu müttefakun fih olup lâkin Şâfi'î indinde isbâtta sonra olan istisnânın nefiy olması medlûl-i nass ve hükm-i şer'î ve bizim indimizde hükm-i şer'î olmayıp belki adem-i aslîdir. Ve kezâ bizim indimizde nefiyden istisnâ, hükm-i müstesnâyı isbât olmayıp İmâm Şâfi'î indinde isbât-ı hükm-i şer'î ve medlûl-i nassdır.

Delâlet-i hâl ile ma'lûm olan istisnâ, şart ile meşrût [165] istisnâ gibidir. Meselâ, şirket-i mufâvada ile müşterek iki şerîkden biri ehl-i beyti için ta'âm iştirâ etse beynlerinde o ta'âm müşterek olmaz. Zîrâ akd-i şirket zamânında ehl-i beytin ta'âmı istisnâ menzilesindedir.

[واستثناء خلاف جنس المستثنى منه لا يجوز عند محمد وكذا عندهما فيما لا شبه
مجانسة بين المستثنى والمستثنى منه، نحو «لفلان عليّ دينار إلا شاة»، وفيما له شبه مجانسة
جاز الاستثناء نحو «عليّ ألف درهم إلا كر حنطة» فينحط قيمتها، ويسمى هذا الاستثناء
استثناء تحصيل وله نوع آخر يسمى استثناء تعطيل وهو ذكر مشيئة من لا تظهر مشيئته تقدم
أو تأخر نحو إن شاء الله تعالى، وشرط كلا النوعين الوصل لا الفصل إلا عند ابن عباس
رضي الله عنهما فيصح إلى ستة أشهر]

Müstesnâ minhin hilâf-ı cinsi olan istisnâ, İmâm Muhammed indinde câ'iz olmaz. Meselâ, “benim Zeyd’e bin kuruş borcum var, lâkin ondan bir feres müstesnâ olduğu hâlde” gibi. Ve kezâlik müstesnâ minh ile müstesnâ beyninde şibh-i mücâneset, ya’nî beynlerinde cinsiyette müşâbehet olmaz ise Ebû Hanîfe ve İmâm Ebû Yûsuf indlerinde dahî istisnâ câ'iz olmaz. Meselâ, “Hâlid’e bin altın borcum var, lâkin ondan bir koyun müstesnâ olduğu hâlde” gibi. Bu câ'iz olmaz. Bu cihetle mukirr, bin dirhem in tamamını vermesi lâzım gelir. Müstesnâ minh ile müstesnâ beyninde şibh-i mücâneset olursa istisnâ câ'iz olur. Misâli, “Zeyd’e bin altın borcum var, lâkin ondan bir dirhem çıkarılmış olduğu hâlde” gibi. Ve kezâlik “benim Zeyd’e bin kuruş borcum var, lâkin bir ölçek buğdayın kıymeti müstesnâ olduğu hâlde.” Bu misillü istisnâlara istisnâ-i tahsîl denir.

İstisnânın bir nev’-i diğeri daha vardır. Şöyle ki istisnâda meşîyyeti zâ-hir olmayan şey’in meşîyyeti zikrolunursa ona istisnâ-i ta’tîl denir. Gerek meşîyyet fi’li [166] istisnâdan mukaddem ve gerekse muahhar olsun. İstisnânın bu iki nev’i dahî mefsûl olmayıp mevsûl olmalıdır. Lâkin İbn Abbas hazretleri, “istisnânın altı aya kadar te’hîri câ’izdir” demiş.

[وأما التعليق فيمنع العلية فيجوز التعليق بالملك ويمنع الحكم عند الشافعي فلا يجوز ذلك عنده]

Ta’lik, illiyyeti men’ eder. Bu cihetle milke ta’lik câ'iz olur. Lâkin İmâm Şâfi’i indinde ta’lik hükmü men’ eylediğinden milke ta’lik câ'iz olmaz.

Bunun tafsîli şöyledir ki tasarruf-i şer’înin te’sîri üç emirle olur. Biri ehliyet, ikincisi mahalliyyet, üçüncüsü tasarrufun mahalle ittisâlidir. İmdi,

ehliyet bulunmadığı cihetle lafız illet olamadığından sağırın bey'î câ'iz olmadığı gibi. Mahalliyyet bulunmadığı cihetle yine lafız, illet olamadığından hürrü bey' etmek dahî câ'iz olmaz. Tasarrufun mahalle adem-i ittisâli cihetle dahî lafzın illet olmakla salâhiyyeti olmadığından bir kimse bir akdi şartta ta'lik eyledikte ta'lik, illiyyeti mâni' olmakla akd-i mezkûr vâki' olmaz. Bu cihetle bir kimse zevcesine, "bu eve dâhil olan tâliksin" der ise, bu kelâm talâkın illeti olmakla bi'l-ittifâk tâlik olur. Lâkin bir ecnebî hâtûna "eğer seni tezvîc edersem tâliksin" der ise muahharan tezvîc ettiği ânda bizim indimizde milke ta'lik câ'iz olduğundan tâlik olur. [167] Şâfi'î indinde şart, hükme dâhil olmakla ta'lik bulunmadığı anda hükmün fi'l-hâl sâbit olması lâzım geleceğinden, milk olmayan mahalde ta'lik câ'iz olmadığından bu sözle ecnebiyye nikâhtan sonra tâlik olmaz.

[وإذا دخل شرط على شرط يقدم الشرط المؤخر، والمقدم مع الجزاء جزاء له سواء تأخر الجزاء عن الشرطين، نحو [٣٣٣] «إن دخلت الدار إن كلمت فلاناً فأنت حر»، أو تقدم نحو «أنت حر إن دخلت الدار إن كلمت فلاناً».]

Bir şart diğer bir şart üzerine harf-i âtufesiz dâhil olursa, şart-ı muahhar takdîm olunarak mukaddem cezâsıyla berâber ona cezâ olur. Gerek cezâ şartından muahhar olsun ve gerekse mukaddem olsun. Muahhara misâl, "Eğer dâra dâhil olsam fülân kimse ile tekellüm etsem zevcem tâlik olsun" gibi. İmdi şart-ı talâk önce tekellümün bulunmasıdır. Ammâ eğer önce dâra dâhil olup sonra tekellüm ederse veyahûd tekellümden sonra dâra dâhil olmazsa zevci tâlik olmaz. Mukaddeme misâl, "zevcem tâlik olsun eğer ben dâra dâhil olsam, fülânla mükâleme edersem." Bunun takdîri, "fülânla tekellüm etsem zevcem tâlik olsun, eğer dâra dâhil olsam" demektir. İkinci şart, yemînin in'ikâdının ve evvelki inhilâlinin ya'nî hânis olmağın şartıdır.

[وإذا تخلل الجزاء بين الشرطين كان الأول للانعقاد، والثاني للانحلال نحو «إن تزوجت امرأة فهي كذا إن كلمت فلاناً» والشرط يقابل المشروط جملة فلا يتقسم أجزاء الشرط على أجزاء المشروط وشرط وجود الشيء لا يجب أن يكون شرطاً لبقائه]

Cezâ, şarteyn beyninde tahallül ederse şart-ı evvel, in'ikâd-ı yemîne ve şart-ı sâni, inhilâl-i yemîne şart olur. Misâli, “eğer bir hâtûn tezvîc edersem tâlik olsun, eğer fûlân ile mükâleme edersem” gibi ki [168] burada kelâm-dan evvel bir hâtûn ve kelâmdan sonra diğer bir hâtûn tezvîc etse evvelki tâlik olur, ikinci tâlik olmaz. Ya'nî tekellümden evvel yemîn bâkî olduğun-dan ondan evvel tezvîc ettiği tâlik olup tekellümden sonra yemîn müntehî olduğundan sonraki hâtûn tâlik olmaz.

Şart, bi-cümletihi meşrûta mukâbil olacağından eczâ-i şart, eczâ-i meş-rûta münkasım olmaz. Lâkin eczâ-i ivaz, eczâ-i mu'avvaza münkasım olur. Nitekim misâli murûr eyledi. Ve bir şey'in vücûdunun şartı, cemî'-i ec-zâsıyla o şey'in bekâsına şart olması vâcib değildir. Ya'nî o şartın cemî'-i eczâsının intifâsı o şey'in intifâsına şart olamaz.

[Beyân-ı Zarûret]

[وَيَبَيِّنُ ضَرُورَةَ وَهُوَ إِظْهَارُ الْمُرَادِ بِغَيْرِ الْمَنْطُوقِ أَوْ بِالسَّكُوتِ، مِنْهُ ' مَا فِي حَكْمِ الْمَنْطُوقِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى ﴿وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلَا مُنْجِيَ لَهُ﴾]

Dördüncü, beyân-ı zarûrettir. O da lafz-ı mantûkun gayrıyla veya sükûtla murâdî izhâr etmektir. Bu dahî üç veya dört kısımdır. Biri, mantûk hükmünde olan beyân-ı zarûret. Zîrâ nutk, meskûtün anhe ör-fen delâlet ediyor. Misâli, Allahu Te'âlâ hazretlerinin “velede ebeveyni vâris olurlar” ma'nâsını ifâde eden kavli-i şerîflerinden sonra “bu ebe-veynden ananın hakkı sülûsdür” kavli sadr-ı kelâmda ebeveynin mâl-i veledde mutlak şirketini isbât eyledikten sonra ananın [169] o malın sülûsüne müstehik olmasını beyânıyla ebin bâkîsine müstehak olması zarûrîdir.

[وَمِنْهُ مَا ثَبَتَ بِدَلَالَةِ حَالِ الْمُتَكَلِّمِ كَسَكُوتِ صَاحِبِ الشَّرْعِ، وَكَذَا السَّكُوتُ فِي مَعْرِضِ الْحَاجَةِ كَسَكُوتِ الصَّحَابَةِ عَنْ تَقْوِيمِ مَنْفَعَةِ الْبَدَنِ فِي وَلَدِ الْمَغْرُورِ، وَسَكُوتُ الْبَكْرِ الْبَالِغَةِ وَسَكُوتُ النَّاْكِلِ عَنْ [٣٤] الْيَمِينِ وَسَكُوتِ الشَّفِيعِ]

Ve biri de hâl-i mütekellim delâletiyle sâbit olandır. Meselâ, sâhib-i şerî'atin bir kimsede bir fî'li gördükte sükûtu gibi. Ve kezâlik "ma'riz-i hâ-cette sükût dahî beyân-ı zarûretendir." Nitekim Hazret-i Ömer radiyalla-hu anh hazretlerinin veled-i mağrûre menfa'at-i bedenin takvîmini ashâb-ı kirâm müşâhede eylediklerinde sükût etmeleri gibi. Ve kezâlik bikr-i bâli-ğanın sükûtu gibi. Ve yine yemînden nükûl eden kimsenin sükûtu gibi. Ve şefî'in taleb-i şüfadan sükûtu gibi. Ve kezâ sağîr-i mümeyyizin velisi bey' ve şîrâsını gördükte sükûtu gibi.

[ومنه ما ثبت لضرورة طول الكلام أو كثرته، نحو «له عليّ مائة ودرهم ومائة ودينار ومائة وقفيز بر» جعل العطف بياناً للأول]

Beyân-ı zarûretten biri de tûl veya kesret-i kelâm zarûretinden dolayı sâbit olandır. Misâli, "onun bende yüzle beraber bir kuruşu ve yüzle beraber bir dinarı ve yüzle bir ölçek buğdayı vardır" denildikde burada atıf, evvelki yüzün beyânı olur. Zîrâ ma'tûfün aleyh ma'tûf cinsinden demek olur. Lâkin İmâm Şâfi'î indinde beyân ma'tûfla sâbit olur ki yüzünden ibâret olduğunu beyânda kavlı mukirrin kavlidir.

[Beyân-ı Tebdîl]

[أبيان تبديل وهو النسخ: فالكلام في تعريفه وجوازه ومحلّه وشرطه والناسخ والمنسوخ فتعريفه: هو أن يدلّ دليلٌ متراخٍ على خلاف ما دلّ عليه دليلٌ مقدّمٌ وجوازه عند جميع المسلمين خلافاً لغير العيسوية من اليهود]

Nev'-i hâmis, beyân-ı tebdîldir ki o da nesihdir. İmdi bahsimiz neshin ta'rîfi ve cevâzı ve mahalli ve şartı beyânında ve nâsih ve mensûhun keyfiyeti teşrîhindedir. [170] Neshin ta'rîfi şöyledir ki; nesih, mukaddemce delîl-i şer'î delâlet eden hükmün hilâfına müterâhîyen diğer bir delîl-i şer'înin delâletidir. Kâffe-i firak-ı müslimîn indinde nesih câ'iz olup ancak tâife-i Yehûd'dan İseviyye'nin gayrıları buraya muhâliflerdir. Ya'nî İseviyye fırkası neshi inkâr ederler.

[ومحلّه حكم شرعي فرعي لم يلحقه تأييد ولا توقيت، كانا قيدي الحكم نصّاً، ولو كانا قيدي الفعل «كصوموا أبداً»، أو الحكم لكن لا نصّاً بل ظاهراً «كالصوم يجب أبداً»، قيل نعم، وقيل لا، فلا نسخ في العقلي والحسي وفي الأصلي الاعتقادي، ولا في الأخبار كالقصص والوعد والوعيد، ولو استقبالياً خلافاً للبعض وشرطه: [٣٤] التمكن من الاعتقاد لا الفعل وعند قوم كالجصاص التمكن من الفعل أيضاً]

Neshin mahalli nassan hükmün kayıtları olan te'bîd ve tevkîl lâ-hik olmayan hükm-i şer'î ve hükm-i fer'îdir. Bu te'bîd ve tevkîl gerek nassan hükmün kayıtları olsun. ¹²⁸ ﴿خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا﴾ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi ki. Ve gerekse fi'lin ya'nî mahkûmün bihin kayıtları olsun. Veyahûd nassan olmayıp zâhiren hükmün kayıtları olsun. Meselâ, “savm ebeden vâcib olur” kelâmı gibi ki burada “ebeden” kelimesi hükmü hâvî olan “vâcib olur” fi'line kayıt olması zâhir olduğu misillü savm lafzına zarf olmak ihtimâli de vardır. Ba'zılar da “bu misillü fi'llere ve hükümlere dahî nesih târî olması câ'izdir.” Ve Ba'zıları “gayr-ı câ'izdir” dediler. Ahkâm-ı akliyye ve hissiyyede ve i'tikâda müte'allık ahkâm-ı asliyyede ve kısâs ve va'id gibi ahhârda ki bunlar istikbâlî olur ise kizb veya cehli müeddî olduğu için nesih cârî olmaz. Lâkin ahhâr, hill ve hürmete dâir olur ise [171] meselâ, “bu helâldir ve şu harâmdır” gibi cârî olur.

Neshin şartı, fi'lide değil belki i'tikâdda temekkündür. Ya'nî mensûh olan emrin mükellefe vusûlünden sonra fi'l-i me'mûrun bih sığacak zamânın murûru lâzım değildir. Zîrâ neshin hükmü bizim indimizde aslen amel-i kalbin ve tebe'an, a'mâl-i bedeniyyenin beyân-ı müddetinden ibârettir. Lâkin Cessâs ve emsâli bir kavmin indinde i'tikâdda olduğu gibi fi'lide dahî temekkün şarttır.

[والنسخ: يجري بين الكتاب والسنة مطلقاً خلافاً للشافعي في المتخالف. والإجماع لا يكون ناسخاً خلافاً لقوم، ولا منسوخاً فالاختلاف اللاحق لا ينقض الإجماع السابق، وعند عيسى بن أبان يُنسخ الإجماع بالإجماع وكذا القياس لا يُنسخ ولا يُنسخ]

Nesih, mutlakan veya bi'l-ittifâk Kitâbla Sünnet beyrinde cârî olur. Mütehâlifde ya'nî Kitâbı Sünnetin neshinde İmâm Şâfi'î buraya muhâlif olmuştur. İcmâ, bu dahî ne nâsîh ve ne de mensûh olamaz. Ve ihtilâf-ı lâhik, icmâ'-ı sâbıkı nakz edemez. Lâkin İsâ b. Ebân indinde icmâ' ile icmâ' nesholur. Ve kezâlik kıyâs dahî ne nâsîh ve ne mensûh olamaz.

[والناسخ يجوز بالأشق كما بالأخف وبلا بدل ولا ينسخ المتواتر بالآحاد عند الأكثرين دون المشهور واختلف في نسخ الثابت بالدلالة مع بقاء أصله وبالعكس والمختار هو الثاني ولا يجوز بقاء فرع القياس بعد نسخ أصله ولا عكسه أيضاً.]

Nâsîh, ehaff ile ve bilâ bedel câ'iz olduğu gibi, eşakk ile dahî olur. Ekser-i ulemâ indinde haber-i âhâdla mütevâtir nesholunmaz. Lâkin haber-i meşhûrla olabilir. Aslının bekâsıyla beraber delâlet-i ibâre ile sâbit olan hükmün nesholunmasında ve kezâ delâletle sâbit hükmün bekâsıyla beraber aslın nesholunmasında ihtilâf olundu. Ba'zılar, “ikisi de câ'iz olur dediler” ise de lâkin kavl-i muhtâr, yalnız ikincinin [172] cevâzıdır. Aslı nesh olduktan sonra fer'-i kıyâsın bekâsı câ'iz olmadığı gibi fer'in neshinden sonra aslın bekâsı da câ'iz olmaz.

[والناسخ يعرف بالتاريخ وتنصيب الرسول صريحاً أو دلالة كحديث «كنت نهيتكم عن [٣٥] زيارة القبور ألا فزوروها» الحديث أو تنصيب الصحابة خلافاً لبعض، فإذا لم يعرف الناسخ فيتوقف ولا يتخير، فلا يثبت النسخ بالاجتهاد، ولا بقول عوام المفسرين، ولا بالآحاد ولو عدولاً خلافاً لبعض.]

Nâsîh târihiyle bilindiği gibi sarîhan meselâ, “bu şey' nâsihdir” gibi veya delâlet-i tansîs-i Resûl aleyhisselâmla dahî bilinir. Misâli, Peygamber aleyhisselâm “mukaddemen ben sizi ziyâret-i kubûrdan nehyeder idim lâkin ziyâret edin” ma'nâsını ifâde eden hadîs gibi veyahûd tansîs-i sahâbe ile dahî bilinir. Buna da ba'zılar muhâlefet etmişlerdir. Nâsîh bilinmediği vakitte hüküm, tahyîr olmayıp belki bilinceye değin tevakkufur. Nesih ne ictihâdla ve ne avâmm-ı müfessirînin kavliyle ve ne de udûl dahî olsalar bile âhâdın haberi ile sâbit olmaz. Ba'zılar buna da muhâlefet eylediler.

والمنسوخ: إمّا التلاوة والحكم معاً قال أبو موسى الأشعري نزلت ثم رفعت أو الحكم فقط وهو المتداول في الألسنة، أو التلاوة فقط نحو «الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة» أو وصف الحكم فقط]

Mensûh, dört kısımdır. Biri hükmü ve tilâveti mensûh olandır. Suhuf-i sâbika gibi. Ebû Mûsâ el-Eş'arî dedi ki “bunlar nâzil olup sonra ref'olundular.” İkinci, yalnız hükmü nesih olunandır ki elsinede mütedâvil nesih de budur. Meselâ, zâni ve zâniyeyi evde habs ve îzâ bil'l-lisân gibi ki evâil-i İslâm'da onların cezâsı bundan ibâret olup muahharan celde âyetiyle nesih olunmuştur. Üçüncü, yalnız tilâveti nesih olunandır “الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة” gibi. Dördüncü, asl-ı hükmün bekâsıyla beraber vasf-ı hüküm nesholunandır. Savm-ı âşûrânın farziyyeti nesih olunup cevâzı bâkî olması gibi.

[ومنه الزيادة على النص سواء بزيادة جزء أو شرط أو برفع مفهوم، فلا يصح الزيادة على المتواتر والمشهور بخبر الواحد والقياس، خلافاً للشافعي إذ عنده بيان محض ويجوز نسخ تلاوة الخبر ونسخ التكليف بالإخبار عنه، ونسخ وجوب معرفة الله تعالى ونسخ تحريم الكفر ونسخ جميع التكليف [٣٥] بإعدام العقل، ولا يجوز نسخ مدلول خبر لا يتغير ونسخ الشارع قوله «زيد مؤمن»]

Nass üzere ziyâde olan şey' de vasfı mensûh olanlardandır. Gerek bir cüz'ün, meselâ, namazda bir rek'atın ziyâdesiyle ve gerekse şartın ziyâdesiyle, meselâ, keffârede kayd-ı îmân gibi. Veyahûd ref'-i mefhûmla olsun. Meselâ, Hazret-i Peygamber aleyhisselâmın ¹²⁹ “في السائمة زكاة” kelâmından sonra vârid olması takdîrde evvelkinin mefhûm-i muhâlefetini neshetmesi gibi.

Mütevâtir ve meşhûr olan nass üzere haber-i vâhid ve kıyâsla ziyâde kılmak câ'iz değildir. İmâm Şâfi'î buna muhâlefet ederek demiştir ki “ziyâde, beyân-ı mahzdır, meselâ, şart ve cezânın bir hükme ziyâdesi o hükmü nesih olmayıp belki bir hüküm üzere hükm-i uhrâ zamm ve aslı takrîrden ibârettir.”

Tilâvet-i haberi nesih câ'iz olduğu gibi, kendisinden ihbârla teklîfi ve ma'rifetullahın vücûbunu ve tahrîm-i küfrü ve cem'-i tekâlifi nesih câ'iz olur. Lâkin الله أحد veya قادر veya عالم gibi lâ yeteğayyar olan¹²⁹ haberle medlûlünün neshi ve kezâ زيد مؤمن kavlini Şârî'in neshi câ'iz olmaz.

Rükn-i Sâni: [Sünnet]

[الركن الثاني: فيما يختص بالسنة: وهو ما صدر عنه صلى الله عليه وسلم قولاً أو فعلاً أو تقريراً وهو بالوحي هو نوعان: ظاهر: هو ثلاثة: ما ثبت بلسان الملك كالقرآن وما بإشارته ويسمى خاطر الملك، وما لاح بقلبه بإلهام ومنه الحديث القدسي المسند إليه تعالى، وباطن: ما ينال بالاجتهاد، ومنعه بعض وجوزه بعض، والمختار نعم عند خوف فوت حادثة وإلا لا، والمختار احتماله الخطأ لكن بلا تقرير عليه فيجب الاتباع في اجتهاده صلى الله عليه وسلم لجميع الأمة، وها هنا مباحث]

[174] Rükn-i sâni sünnete hâs olan şey'ler beyânındadır.

Bunlar da kavlen ve fi'len veya takrîren Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellemden sâdır olan şey'lerdir ki vahiy ile olur. Vahiy iki kısımdır. Biri vahy-i zâhirîdir ki o da üç kısımdır:

Evvelki Kur'ân'dır ki lisân-ı melek ile sâbit olmuştur. İkinci, hâtır-ı melek denilen vahiydir ki işâret-i melek ile sâbit olur. Meselâ, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "Rûhu'l-kuds kalbime nefh ve îmâ eyledi ki hiçbir nefis rızkını istikmâl etmeyince terk-i dağdağa-i dünyâ-ı fâni etmeyecektir. Allah'tan korkun! Rızkınızı güzellikle arayın" ma'nâsında olan kavli-i şerîfi gibi. Üçüncü, hadîs-i kudsîdir ki şübhesiz ilhâmla kalb-i peygamberîye lâiyh olandır.

Nev'-i sâni vahy-i bâtınîdir ki bunlar ictihâd ve teemmülle Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem nâil olduğu şey'lerdir. Lâkin ba'zı ulemâ, bu ictihâdın Hazret-i Peygamberde mutlakan bulunmasını men' eylediler ve ba'zı ulemâ tecvîz ettiler. Ma'amâfih bunlardan re'y-i muhtâr hâdisenin fevt olması havfından nâşi Hazret-i Peygamberde ictihâdın cevâzı olup, fevt-i hâdisi havfı bulunmadıkda adem-i cevâzıdır. Hazret-i Nebî'de ictihâdın cevâzına kâil olan ulemâ [175] beyninde dahî ihtilâf vâki' olup şöyle ki

bunlardan ba'zılar Hazret-i Peygamber'den ictihâdda ihtimâl-i hatâyı tecvîz edip ba'zılar etmediler ise de kavî-i muhtâr hatâ vâki' olması muhtemel ise de onun üzere karâr etmemesidir. Hazret-i Peygamberin ictihâdında cemî'-i ümmete ittibâ' lâzımdır ki burada bir takım mebâhis vardır.

[Bahs-i Evvel: Haberin İttisâl Keyfiyeti]

[الأول اتصال الخبر إليه صلى الله عليه وسلم إما تواتر^١ إن خبر قوم لا يُصَوَّرُ تواطؤهم على الكذب في القرون الثلاثة فيفيد علماً ضرورياً خلافاً لبعض، وعند الغزالي من فطرية القياس، وشرطه [٣٦] أن لا يكون في العقليات بل في الحسيات واستواء جميع القرون وعلم بعض المخبرين به وإن كان البعض مقلداً أو ظاناً أو مجازفاً، وضابطه: ما حصل العلم عنده ولا يشترط العدالة والإسلام والعدد المعين والبلد، ومن المتواتر ما هو بحسب المعنى كأكثر ما يتعلق بالآخرة]

Bahs-i evvel, haberin Hazret-i Peygamber'e ittisâli keyfiyetidir ki bu ittisâlde kurûn-i selâse, ya'nî kurûn-i sahâbe ve tâbi'în ve tebe-i tâbi'inde haber, kizbe tevâfuklarını akıl tecvîz etmeyen bir kavmin haberi ise haber-i mütevâtirdir. Tevâtür, ilm-i zarûrîyi ifâde eder. Lâkin Berâhime gibi ba'zı mu'ânidler buna muhâlefet etmişler ise de İmâm Gazzâlî hazretleri, "tevâtür, kıyası kendisiyle beraber bulunan kazâyâdandır" demiştir.

Tevâtürün şartı, haber, akliyyâtan olmayıp belki hissiyyâtan olmakla beraber cemî'-i kurûn-i selâse rivâyetlerinin kesrette adedleri yekdiğere müsâvî olup ve bunlardan ba'zısının her ne kadar mukallid veya zann edici veyahûd tahmîn edici dahî olsa da muhbirlerinin haber verdikleri şey'e ma'lûmâtları olmak şartıdır.

Tevâtürün zâbıtı, muhbirinin indinde bu habere ilmi hâsıl olan şey'dir. Tevâtürde adâlet ve İslâm ve aded-i mu'ayyen[176] ve beled-i mu'ayyen şart değildir. Bu tevâtürden ba'zısı ma'nâ hasebiyle mütevâtir olandır. Meselâ, azâb-ı kabir ve haşr ve mîzân misillü âhirete müte'allık olan şey'lerin ekserisi gibi.

[وإنما مشهور: في القرنين الأخيرين فقط، فيفيد علم طمأنينة الظن فلا يكفر جاحده وعند الجصاص علماً استدلالياً فيكفر، وهو حجة في العمل بمنزلة المتواتر فيجوز الزيادة به على كتاب الله فهي نسخ كالمسح على الخف]

Eğer kizbe tevâfuku tasavvur olmayan kavim, karn-ı evvelde bulunmayıp karneyn-i ahîreynde olurlar ise haber-i meşhûrdur ki o da zanda itmi'nânı hâsıl eden ilmi ifâde eder. Haber-i meşhûru münkir olan kimse tekfir olunmaz. Lâkin Cessâs indinde ilm-i istidlâlîyi müfid olduğundan câhidi tekfir olunur. Nitekim sâbıkta murûr eyledi. Haber-i meşhûr, amel-de haber-i mütevâtir gibi hüccettir. Haber-i meşhûrle Kitâbullâh'ın hükümüne ziyâde kılmak câ'izdir ki o ziyâde dahî nesih demektir. Nitekim mess üzerine mesih, haber-i meşhûru gasl-i ricley'n âyeti üzerine ziyâde olarak min vechin onu neshetmiştir.

[وإنما واحد إن لم يكن كذلك في القرون الثلاثة فيفيد غلبة الظن إن بشرائطه الآتية فيجب العمل به بالكتاب والسنة^١ والإجماع، وقيل يوجب العلم والعمل، وقيل لا يوجب شيئاً منهما]

Ve eğer kurûn-i selâsede kizbe tevâfuklarını akıl tasavvur etmeyen kavmin haberi olmaz ise haber-i vâhiddir ki bu da nâkil ve menkûlde mu'teber olan âti'z-zikr şerâitine mukârin olursa galebe-i zannı ifâde eder ki, Kitâb ve Sünnet ve icmâ' temessüküyle onunla amel vâcib olur. Ba'zılar "haber-i vâhid, ilimle ameli vâcib kılar" ve ba'zılar "bunlardan bir şey' vâcib kılmaz" dediler.

[Bahs-i Sâni: Râvinin Şartları]

[٣٦٦] الثاني شرائط الراوي: وهي أربعة البلوغ والإسلام والعدالة بمعنى رجحان الدين والعقل على الهوى والشهوة، فخير الفاسق والمستور مردود، والضبط بسماع الكلام وفهم معناه وحفظ لفظه والثبات عليه إلى وقت الأداء، وشرطه: ضبط معناه لغة وكماله ضبطه فقهاً، فلا يقبل خبر المغفل والمساهل وصاحب الهوى مطلقاً^٢ وأما فيما فيه تهمة، والمعتبر في الضبط ثبوته حال التحمل والأداء، وفي غيره حال الأداء فقط، فحيثئذ يقبل ولو من أعمى أو أنثى أو عبد أو من محدود بقذف تائب]

١ - السنة.

٢ - م: أو.

[177] Bahs-i sâni, râvînin şerâitidir ki o da dördtür. Evvelki bülûğ, ikinci İslâm, üçüncü adâlettir. Ya'nî sâhibinin tarîk-i hevâ ve hevâse din ve aklın râcih olmasıdır. Fâsık ile mechûlü'l-ahvâl olan kimsenin haberi merdûddur. Dördüncü, zabtdır ki bu da işbu dört ma'nânın mec-mû'udur. Meselâ, bunlardan biri semâ-ı kelâmı zabtdır. İkinci, ma'nâ-yı kelâmı gereği gibi fehmetmektir. Meselâ, ¹³¹“لا يقضي القاضي وهو غضبان” hadîs-i şerîfinde hürmet-i kazâyı bilmek gibi. Üç, lafzı hıfzetmektir. Bu hıfza mu'âvede ve müzâkere ve emsâli hudûduna ri'âyetle vakt-i edâya değin sebât etmektir.

Zabtın şartı, lügaten kelâmın ma'nâsını zabt etmektir. Ve kemâli, fıkhen ya'nî hükm-i şer'îyyenin ona ta'alluku cihetiyle ma'nâsını zabt etmektir. Bu cihetle muğaffel ve müsâhil ve ehl-i hevânın haberi ve haberinde töhmet vukû' bulan kimsenin haberi kabûl olunmaz. Zabtta mu'teber, tahammüldür. Ya'nî râvîden semâ ve diğerine edâ vaktinde zabtın sübûtudur. Lâkin zabtın gayrısında mu'teber ancak hâl-i edâda sübût-i zabtı kifâyet eder. İmdi râvîde bu şerâit-i erba'a cem' oldukta a'mâ veya ünsâ veya abd veya kazifde mahdûd tâibin haberi dahî olsa [178] haber-i vâhid kabûl olunur.

Bahs-i Sâlis: Hâl-i Râvî Beyânındadır

[الثالث حال الراوي: وهو أن يكون الراوي مشهوراً بالرواية فإن فقيهاً يقبل ويحتج به، وإن خالف جميع القياس، وعن مالك يقدم القياس عليه وإلا فإن وافق القياس كلاً أو بعضاً فيقبل وإلا فلا [٣٧] كحديث المصرة وعند الكرخي يقدم على القياس خبر كل عدل ضابط وإليه ميل أكثر العلماء]

O da şöyledir ki, râvî rivâyetiyle meşhûr eğer fakîh ve müctehid olursa hulefâ-i râşidîn ve Abâdile ¹³² ve Zeyd b. Sâbit ve Mu'âz ve Âişe ve emsâli gibi ki bunların rivâyetleri cemî'-i kıyâsa muhâlif de olursa kıyâs terk olunup onunla ihticâc olunur. Lâkin İmâm Mâlik'den mervîdir ki kıyâs, haber-i vâhide ta-

kaddüm eder. Nitekim İbn Abbas hazretleri Ebû Hureyre'den *من حمل جنازة* "من حمل جنازة" ¹³³ hadîsini işittikte "kuru ağaçdan yapılmış tabutu hamledenden abdest lâzım gelir" buyurmuştur.

Eğer râvî fakîh olmayıp meselâ, Ebû Hureyre ve Enes ve Selmân gibi. Lâkin haberi min külli'l-vucûh veyahûd ba'zı vecihle kıyâsa muvâfık olursa kabûl olunur. Olmazsa kabûl olunmaz. Hadîs-i mûsârrât gibi. Nitekim Ebû Hureyre hazretleri rivâyet etmiş ki: Bir kimse bir koyun alıp o koyunun memelerinde sütünü müterâkim olmuş bulunca o kimse koyunu redle kabûl beyninde muhayyerdir. İster kabûl eder veya sâhibine reddedip sağlamış olduğu sütünün ivazına bir sâ' hurma verir. İmdi burada süt ivazına hurma vermek, kıyâsa muhâlif olduğu için reddolunmuştur. [179] Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de misliyyâtın damânı misliyle olacağı mûsârrahdır. İmâm Kerhî indinde kıyâs üzere her bir adl-i zâbıtın haberi takdîm olunur. Bu kavl-i Kerhî'ye ekser-i ulemâ meyletiler.

[وإن لم يكن مشهوراً بل مجهولاً إلا بحديث أو حديثين، فإن روى السلف عنه أو سكتوا عن الطعن والرد فكالمعروف، وإن قُبِلَ البعض ونقل الثقات عنه قُبِلَ إن وافق قياساً، وإن رد الكل فلا يعمل به، وإن لم يظهر حديثه في السلف فلا يجب العمل به بل يجوز إن وافق قياساً، وإن بعد القرون الثلاثة فلا يعمل به]

Eğer râvî meşhûr olmayıp mechûl olarak ancak bir veya iki hadîsle ma'rûf olup da eğer o râvîden selef rivâyet ettiler veyahûd ona ta'n ve reddeden sükût ettiler ise o da ma'rûf gibidir. Ve eğer ba'zısı kabûl edip sikât dahî ondan nakleder ve kıyâsa da muvâfık olursa hadîsi kabûl olunur. Misâli, Ma'kil b. Sinan'ın hadîsi gibi ki İbn Mes'ûd hazretlerinden mehir tesmiye olunmayarak tezvîc edip kable'd-duhûl vefât eden kimsenin zevcesinin mehri hakkında suâl olundukta, bir ay kadar ictihâd ettikten sonra hâtûn-i mezkûra müteveffânın sâir zevcelerinin mehri gibi mehir verilmesini re'y edince Ma'kil b. Sinan, "ben şehâdet ederim ki Resûlullah efendimiz dahî zamân-ı saâdetlerinde Berva' bint-i Vâşık hakkında sizin bu kazânız gibi kazâ buyurdular" demesiyle İbn Mes'ûd mesrûr oldu. Ondan sonra bu hadîsle bi'l-cümle ulemâmız amel ettiler. Çünkü bu Ma'kil b. Sinan'dan

sikât-ı fukahâ-i muhaddisîn hadîs [180] rivâyet ettikleri için adl gibi sayılır. Ve hadîs-i mezkûr da kıyâsa da muvâfıktır. Çünkü mehr-i misil, akidle vâcib olduğu için mevt dahî onu te'kîd etmesi vâcib olur.

Ve eğer kâffe-i selef onu reddetmişler ise onunla amel olunmaz. Misâli, Fâtıma bint-i Kays'ın hadîsi gibi hâtûn-i mûmâ ileyhâ “zevcim beni talâk-ı selâse ile tatlîk ettikte Hazret-i Peygamber bana nafaka ve süknâ ile kazâ etmedi” demiş ise de mahzar-i sahâbîde Hazret-i Ömer radiyalahu anhu: “Allahu Teâlâ'nın kitâbını ve peygamberinin sünnetini bir hâtûnun sözüyle nasıl terk edelim ki bilmeyiz unuttu mu ve hatâda mı bulunuyor yoksa unutmadı mı doğru mu söylüyor.” Sahâbî hazerâtı dahî Hazret-i Ömer'den bu sözü kabûl ettiler.

Ve kezâlik eğer hadîsi selefde zâhir olmadı ise onunla amel vâcib olmayıp belki kıyâsa muvâfık olsa onunla amel câ'iz olur. Lâkin zuhûru kurûn-i selâseden sonra olmuş ise hiçbir vecihle onunla amel olunmaz.

[Bahs-i Râbî': İnkîât']

[الرابع الانقطاع: وهو إمّا ظاهر وهو المرسل بمعنى ترك الوسطة بين الراوي والمروي عنه فهو إن في أحد القرون الثلاثة فيقبل عندنا، وإن بعدهم فإن عدلاً فكذا مطلقاً عند الكرخي، وإن روى الثقات مرسله كمسنده عند ابن أبان، وأما المرسل [٣٧] من وجه والمسند من وجه، فالصحيح قبوله.]

Bahs-i râbî', Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellemden hadîsin inkîât'ındadır. O inkîât' da ya zâhirîdir ki o da mürseldir. Ya'nî râvî ile merviyyûn anı beyinde vâsıta terk olunandır. Eğer o mürsel, kurûn-i selâsenin birinde olursa, ya'nî mürsel olan kimse sahâbî ve tâbî'î [181] veya tebe'-i tâbî'î olur ise bizim indimizde kabûl olunur. Ve eğer mürsel kurûn-i selâse ricâlinden sonra olup da âdil olursa o da Kerhî indinde mutlak kabûl olunur. Ve eğer sikât onun mürselini müsnedi gibi rivâyet ederler ise İbn Ebân indinde dahî kabûl ve onunla ihticâc olunur. Kaldı ki bir vecihden mürsel olup diğer vecihden müsned olursa re'y-i sahîh onun kabûl olunmasındadır.

[وإمّا باطن فإما بنقصان في الناقل بفقد شيء من شرائط الراوي، وإما بمعارضة دليل أقوى كمعارضة حديث فاطمة بنت قيس للكتاب وهذا لا يخصص العموم، وقيل خلافاً لأهل سمرقند كالشافعية، وإمّا بشذوذية في ' البلوى العام، وإمّا بإعراض الصحابة عن الاحتجاج فيما ظهر به خلافهم، قيل يقبلان عند العامة إذا صح سنده]

Veya inkıtâ' bâtinîdir ki bu da ya nâkilde şerâit-i râvîden dolayı bir şey'in fukdânıyla noksânı cihetinden olur veyahûd ondan akvâ bir delîlin mu'ârazası cihetiyle olur. Meselâ, âyet-i Kur'âniyye'den **﴿أَسْكِنُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَسْكِنُوهُمْ﴾** ¹³⁴ âyet-i kerîmesinin mârru'z-zıkr Fâtıma bint-i Kays'ın rivâyet etmiş olduğu talâk-ı selâse ile tatlık olunmuş olduğu hâlde Hazret-i Peygamber'in ona nafaka ve süknâ farz ve takdîr etmediği hadîsine mu'ârazası gibi. Bu misillü haber, umûmu ifâde eden âyeti tahsîs edemez. Lâkin "ehl-i Semerkand, Şâfi'î gibi buraya muhâlefet etmişlerdir" denildi. Veyahûd belvâ-i âmm olan şey'de sahâbe beyninde hadîsin şuzûziyeti cihetle inkıtâ'ıyla hükmolunur. Meselâ, namazda besmeleyi cehirle okumak ve rükû'a varıp ve rükû'dan kalktıktaki tekbiir için ref'-i yed hadîsi gibi. [182] Veyahûd beynlerinde hilâf-ı zâhir olan şey'de sahâbenin ihticâcından i'râzı cihetiyle inkıtâ'ına hükmolunur. Meselâ, **«الطلاق بالرجال»** ¹³⁵ hadîsinden ashâbın i'râzı cihetiyle inkıtâ'ına hükmolunması gibi. İşbu şuzûzla ve i'râz ile olan inkıtâ'ın senedi sahîh olduktaki âmme indinde kabûl olunur.

Bahs-i Hâmis: Ta'n Husûsundadır

[الخامس في الطعن: وهو إمّا من الراوي: فإنكارُ روايته جرحٌ وكذا تردده، وتأويله بخلاف ظاهره عند الكرخي، وليس بجرح عند بعض، وتأويله لغير الظاهر كتعيين بعض محتملات المجمع ردّ لباقي محتمله، وعمله بعد الرواية بخلاف ما رواه يقيناً جرحٌ، دون ما كان قبله أو مجهول التاريخ، والامتناع عن العمل به كالعمل بخلافه]

Ta'n ya râvîden olur. Meselâ, râvî'nin kendi rivâyetini inkârı cerhdir. Ve kezâlik râvînin rivâyetinde tereddüdü ve kezâ hilâf-ı zâhiri ile te'vîli Kerhî

ve Ebû Yûsuf ve Şeyhayn ve emsâli ve çok zevât-ı kirâm indlerinde cerh ise de ba'zılar ya'nî Muhammed, Mâlik ve Şâfi'î indelerinde cerh değildir. Ammâ râvînin rivâyet ettiği hadîsini ma'nâ-yı gayr-i zâhirle te'vîli, meselâ, mücmelin ba'zı muhtemilâtını ta'yîn gibi, cerh olmayıp belki bâkî muhtemilini red demektir. Ve kezâ rivâyet ettiği şey' ma'nâsında nass olduğu hâlde ondan sonra yakînen onun hilâfıyla amel etmesi cerhdir. Ve lâkin rivâyetten evvel veya târih mechûl olduğu vakitte rivâyet ettiği şey'in hilâfıyla amel etmesi cerh değildir. Râvînin rivâyet ettiği hadîsin muktezâsıyla amel etmekten imtinâ' etmesi hilâf-ı mâ revâsıyla amel etmesi gibidir.

[وَأَمَّا مَنْ غَيَّرَهُ: فَإِنْ صَحَابِيًّا وَلَيْسَ مُحَلَّ خِفَاءٍ [٣٨] فَجَرَحَ، وَإِنْ مُحَلَّ خِفَاءٍ فَلَيْسَ بِجَرَحٍ، وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ الْحَدِيثُ فَإِنَّ الطَّعْنَ مَجْمَلًا لَا يَقْبَلُ، وَقِيلَ يَقْبَلُ إِنْ ثَقَّةً عَالِمًا قِيلَ هُوَ الْحَقُّ، وَإِنْ مَفْسُورًا بِمَا اتَّفَقَ عَلَى كَوْنِهِ جَرَحًا وَالطَّاعِنُ غَيْرُ مُتَعَصِّبٍ فَجَرَحَ، وَإِلَّا فَلَا كَالطَّعْنِ الْمُبْهَمِ، وَلَا جَرَحَ بِقَلَّةِ رَوَايَتِهِ أَوْ كَثَرَتِهَا وَكَثُرَةُ الْمَزَاحِ وَحَدَاثَةُ السَّنِّ، وَجَدَ عَلَيْهِ مَسْأَلَةُ اجْتِهَادِيَّةٍ وَيُثَبَّتُ الْجَرَحُ بِالْوَاحِدِ كَالْتَعْدِيلِ وَلَا بِالْتَعَمُّقِ فِي الْفَقْهِ وَلَا بِالْتَعَمُّقِ فِي التَّصَوُّفِ.]

[183] Veyahûd ta'n, râvînin gayrından olur. Eğer o gayr, sahâbî olup hadîs de mahall-i hafâ değilse cerhdir. Eğer hadîs, mahall-i hafâ ise cerh değildir. Eğer tâ'in, eimme-i hadîsden olup ta'n da mücmel ve mübhem bir sûretle îrâd olunmuş ise meselâ, "bu hadîs mecrûhdur" denilmek gibi. Bu ta'n kabûl olunmaz. Lâkin "tâ'in sika olup esbâb-ı cerhe âlim olursa kabûl olunur" dahî denildi. Denilir ki hak söz budur. Eğer ta'n, şer'an cerh olması üzere ittifâk olunan şey'le müfesser olursa, hâlbuki tâ'in gayr-ı müte'assıbdır, ol sûrette cerhdir ve illâ müctehedün fih olan şey'le tefsîr olursa mârru'z-zikr ta'n, mübhem ve mücmel gibi cerh değildir. Râvîye killet ve kesret-i rivâyet ve kesret-i mizâh, hadâset-i sinn ve mes'ele-i ictihâdiyyeden şûrb-i nebîz veya nikâh-ı müt'adan dolayı râvîye had vurulması illet-i cerh değildir. Ta'dîl gibi cerh dahî vâhidle sâbit olur.

Ve fıkıh ile te'ammuk dahî cerh değildir. Nitekim İmâm Ebû Yûsuf ilm-i hadîsde imâm-ı hâfız ise de lâkin fıkıhla müştâğildir diye i'tirâz olun-

duğu gibi. Ve kezâ tasavvufta te'âmmuk dahî cerh değildir. Hasan-ı Basrî hazretlerinin hüsn-i zannı olduğu için herkesten hadîsi kabûl eder diye i'tirâz vâhî ettikleri gibi. Ve eğer râvî ta'assubla müttehem olursa, meselâ, ehl-i sünnet içinde [184] bulunan mülhidleri ta'n gibi, kabûl olunmaz.

[Bahs-ı Sâdis: Mahall-i Haber]

[السادس محل الخبر: فهو إما عبادات خالصة أو غالبية على العقوبة أو على المؤنة أو مغلوقة عنها تثبت بخبر الواحد بالشرائط فلا يقبل خبر الفاسق والمستور إلا في الديانات إن ضم إليه التحري دون الحديث، وقيل عن أبي حنيفة رحمه الله تعالى المستور كالعدل، ولا يقبل خبر الصبي والمعتوه والكافر [٣٨] مطلقاً]

Sünnete muhtass olan mebâhisden bahs-ı sâdis, mahall-i haberde ya'nî fûrû'attan hakkında gerek haberî olsun ve gerekse gayrî olsun haber-i vâhid vârid olup ihticâc için haber-i mezbûr kabûl olunan hâdiselerdedir. Ya mahall-i haber ya hukûkullah olur veyahûd hukûk-i ibâd olur. Evvelkisi, ya ibâdât olur ya 'ukûbât olur. İkinci ya'nî hukûk-i ibâd, ya kendisinde ilzâm olmaz veya ilzâm-ı mahz olur. Veya bir vecihden ilzâm olup diğer vecihden olmaz ki bu beş kısımdır. Bunlardan hukûkullah ya ibâdât-ı hâlise olur, salât ve zekât gibi. Ya ibâdet-i hâlise olmayıp da ukûbet üzere gâlibe olan ibâdet olur. Keffâret-i yemîn ve keffâret-i savm gibi. Veya me'ûne, ya'nî sıklet ve meşakkat üzere gâlibe olan ibâdet olur. Sadaka-i fitr gibi. Veya me'ûneden mağlûbe olan ibâdet olur. Öşür gibi ki ibâdât-ı mezkûre meselâ, akıl ve zabt ve adl ve İslâm gibi şerâit-i sâbika ile haber-i vâhidle sâbit olur. Şehâdet-i hilâl-i Ramazan dahî bu kabildendir. Bu ibâdete dâir olan şey'lerde haber-i fâsık ve mestûrî'l-hâl kabûl olunmaz. Lâkin diyânâta dâir olup taharrîde ona münzamm olursa kabul olunur. Meselâ, suyunun tahâret ve adem-i tahâretini taharrîden sonra bir kimsenin tahâretiyle ihbâr etmesi gibi. Lâkin bunların haberi hadîs [185] rivâyetinde kabûl olunmadığı mukarrer ise de Ebû Hanîfe'den mestûr, âdil gibi olduğu da mervîdir. Ve kezâ ehâdis rivâyetinde ve diyânâta haber-i sabî ve ma'tûh ve gayr-i müslim mutlakan kabûl olunmaz.

[وَأَمَّا عقوباتٌ فعن أبي يوسف واختاره الجصاص فكذا نقبل^١ وعندهما^٢ وعليه الأكثر، وأما حقوق العباد فما لا إلزام فيه كالوكالات والرسالات في الهدايا والودائع والأمانات والإذن في التجارة فلا يشترط فيه إلا التمييز فيقبل فيقبل خبرُ الفاسق والصبي والعبد والكافر ولو بدون التحري خلافاً لشمس الأئمة السرخسي، وما فيه إلزام محض فيشترط فيه العدد^٣ عند الإمكان والعدالة والولاية ولفظ الشهادة، وما فيه إلزام من وجه كعزل الوكيل فإن وكيلاً أو رسولاً فيقبل خبر غير العدل الواحد وإلا فيشترط العدد أو العدالة وعندهما كما لا إلزام فيه]

Veya hukûkullah 'ukûbât olur ki 'ukûbâtta haber-i vâhidin kabûl olunmasını İmâm Ebû Yûsuf rivâyet edip Cessâs dahî kabûl eyledi. Biz de şerâit-i sâbika ile kabûl ve isbât ederiz. Nitekim şâhid haber-i vâhid olmakla beraber onunla hudûdun sübûtu mer'iyü'l-icrâdır. Lâkin İmâm Ebû Hanîfe ile İmâm Muhammed indlerinde 'ukûbât haber-i vâhidle sâbit olamaz. Ekser-i ulemânın dahî re'yleri budur.

Veya mahall-i haber hukûk-i ibâd olur ki bunlardan haberle kendisinin gayrıya ilzâm olmayan hak meselâ, vekâlât ve irsâl-i hedâyada risâlât gibi. Ve vedâyi' ve emânât ve ticârette ve mudârebâtta izin gibi. Bunların kâffesinde şerâit-i mezkûreden muhbirin mümeyyiz olmasından mâ-adâsı şart olmadığından fâsık ve sabî ve abd ve gayr-i müslimin haberleri taharrîsiz de olursa kabûl olunur. Nitekim *Zübdetü'l-Vusûl*'den menkûldür ki sabî veya gayr-i müslim, "fûlân kimse kendisini vekîl eyledi" dedikte eğer kalbine sâdık olduğu hutûr ederse her zamânda adâletin bulunmaması cihetiyle olan umûm-i zarûretten [186]için tasarrufla iştigâli câ'iz olur. Lâkin İmâm Şemsüleimme temyîzle beraber taharrîyi dahî şart eylemiştir. Mârru'z-zikr hukûk-i ibâddan bey' ve şîrâ ve icâre gibi kendisinde ilzâm-ı mahz olan şey'lerde bi-hasebi'l-imbân aded şarttır. Lâkin bekâret ve velâdet ve uyûb-i nisâda taaddüd-i şuhûdun adem-i imkânı cihetiyle bunlar müstesnâdır. Ve kezâlik adâlet ve velâyet ve lafz-ı şehâdet dahî şarttır. Ve kezâ hukûk-i ibâddan olup azl-i vekîl gibi bir vecihle il-

١ ك + لا تثبت.

٢ ك + لا تثبت.

٣ ك - العدد.

zâm olup diğer vecihle ilzâm olmayan şey'lerde eğer muhbir müvekkilin vekil veya resûlü olursa gayr-i adl olan vâhidin haberi kabûl olunur. Ve illâ, muhbir fuzûlî-yi ecnebî olursa Ebû Hanîfe indinde şerâit-i sâirenin vücûdundan sonra aded veya adâlet dahî şart olur. Lâkin İmâmeyn indinde bu kendisinde ilzâm-ı mahz olan hukûk-i ibâd, mârru'z-zikr kendisinde ilzâm olmayan hukûk-i ibâd gibidir. Meselâ, bir sağîr-i mümeyyiz'in şehâdetiyle hacr ve azil sâbit olur.

Bahs-i Sâbi': Nefs-i Haber Husûsundadır

[السابع نفس الخبر وهو أربعة: ما عُلِمَ صدقه كخبر الرسل وحكمه الاعتقاد والامثال، وما عُلِمَ كذبه كدعوى فرعون الربوبية وحكمه اعتقاد البطلان [٣٩] والاستغفال برده، وما يحتملها بلا رجحان كخبر الفاسق وحكمه التوقف، والرابع ما يترجح صدقه كخبر الواحد القرين بشرائط الرواية وحكمه العمل به بلا لزوم اعتقاد يقيني، وله أطراف ثلاثة ولكلٍ عزيمة ورخصة]

O da dördttür. Evvelki, sıdkı ma'lûm olandır. Haber-i rusûl gibi. Bunun hükmü i'tikâd ve imtisâldir. İkinci, kizbi ma'lûm olandır. Fir'avun'un rubûbiyet da'vâsı gibi. Bunun hükmü dahî butlânını i'tikâdla reddine iştiğâldir. Üçüncü, bilâ ruchân sıdka ve [187] kizbe muhtemil olandır. Fâsıkın haberi gibi. Bunun hükmü dahî tevakkufdur. Dördüncü, sıdkı tercih olunandır ki bu da şerâit-i rivâyete mukârin olan vâhid-i adlin haberi gibi. Bunun hükmü, hakîkatine i'tikâd-ı yakînin lüzûmu olmazsızın onunla amel etmektir. Bu kısım-ı râbi'in dört¹³⁶ tarafı vardır. Ve her bir taraf için de azîmet ve ruhsat vardır.

[الأول السماع: فعزيمته: أن تقرأ على المحدث فتقول: أهو، فيقول: نعم، أو يقرأ هو عليك، والأول أولى خلافاً للمحدثين، والكتاب والرسالة من الغائب كالخطاب إن ثبتا بالبينه خلافاً لجمهور المحدثين، ورخصته الإجازة والمناولة، فإن عُلِمَ ما في الكتاب صحَّ الإجازة، قيل صحَّ مطلقاً عند أبي يوسف، وعن شمس الأئمة الأصح أن عدم صحة هذه الإجازة متفق]

Taraf-ı evvel, semâ'dır ki bunun azîmeti, sen hadîsi muhaddis üzere okuyarak demelisin ki “şu hadîs böyle midir?” ol dahî “evet öyledir” demelidir. Veyahûd muhaddis sana okumalıdır. Lâkin fukahâ indlerinde muhaddise okunmak, muhaddisin ona okumasından evlâdır. Her ne kadar muhaddisîn buraya muhâlefet edip demişler ise de ki “ikinci, tarîka-i Resûl aleyhisselâm olduğundan evvelkiden bu evlâdır.” Lâkin fukahâdan Ebû Hanîfe tarafından buna cevâb verilir ki “Hazret-i Peygamber sehivden me'mûn olduğu için bu tarîk ona mahsûsdur.”

Gâibden kitâb ve risâlet eğer beyyine ile sâbit olurlarsa hâzıra hitâb gibidir. Buna cumhûr-i muhaddisîn muhâlefet ederek demişler ki: “Beyyineye hâcet yoktur.” Semâ'ın ruhsatı icâzettir. Ya'nî muhaddis diğerine demektir ki “bana fülân tahdîs etmiş olduğu bu kitâbı [188] benden rivâyete sana izin verdim” diyerek isnâdını dahî beyân etmektir. Veyahûd “benim mesmû'âtımdan senin indinde sahîh olan rivâyetlerin kâffesini rivâyete sana izin verdim” demektir. Ve dahî münâveledir. Ya'nî şeyh kitâb-ı semâ'ını eliyle tâlibe verip “bu benim şeyhimden mesmû'âtım ve kitabımdır, bunu rivâyete sana icâzet verdim” demektir. Eğer bu sûret-i münâvelede tâlib kitâbda olan şey'e âlim olursa icâzet sahîh olur. Lâkin İmâm Ebû Yûsuf indinde gerek tâlib, kitâbda olan şey'e âlim olsun ve gerekse olmasın mutlakan icâzet sahîh olur. Şemsüleimme Serhâsî'den mervîdir ki: “Benim indimde sâbit olan bu türlü icâzetin adem-i sıhhati müttefakun aleyh olmasıdır.”

[والثاني الضبط: وعزيمته: الحفظ إلى وقت الأداء، ورخصته: الكتابة فان تذكر حين النظر فحجة، وانقلب في زماننا [٣٩] عزيمة وإلا فلا يعمل به في الحديث، وكذا في سجل القاضي وصك الشاهد، وعن أبي يوسف الكتاب يقبل في الحديث والسجل إن في يده أو في يد أمينه وإلا فيقبل في الحديث إن معروفاً لا في السجل ولا في صك في يد الخصم، ومحمد جوز العمل بالصك إن الخط معلوماً بلا شبهة]

Taraf-ı sâni zabtdır. Bunun da azîmeti, vakt-i edâya değin hadîsi mesmû'âtı gibi hıfzetmektir. Ve ruhsatı kitâba i'timâd etmektir. Şöyle ki, kitâba nazar eyledikte hâdise-i mesmû'ayı tezekkür ederse hüccettir ki kitâbda olan şey', gerek kendi hattıyla olsun ve gerekse gayrın hattıyla olsun rivâ-

yeti helâldir. Lâkin bu kısım zamânımızda azîmete münkâlib olmuştur. Ve eğer kitâba nazar ettikte hâdis-e-i mesmû'ayı tezekkür etmezse hadîsde o kitâbla amel olunmayacağı gibi kezâlik sicil-i kâdîde ve sakk-ı şâhidde dahî kitâbla amel olunmaz.

[189] Lâkin Ebû Yûsuf'dan mervîdir ki kitâb, kendi yedinde veya bir emînin yedinde olursa hadîsde ve sicilde kitâbla amel olunur. Ve eğer bunlardan birinin yedinde olmayıp lâkin hat ma'rûf olursa hadîsde amel olunur. Ve yed-i hasmda bulunan sicil ve sakkda kâin kitâbla dahî amel olunmaz. Lâkin şâhid yedinde olursa kabûl olunur. İmâm Muhammed rahimehullah dahî hat bilâ şübhe ma'lûm olursa Ebû Yûsuf gibi sakkla ameli tecvîz eylemiş.

[والثالث الأداء عزيمة: النقل بلفظه، ورخصته: النقل بالمعنى، ومنعه الرازي وبعض المحدثين، والمختار عند العامة إن كان فقيهاً فيجوز مطلقاً، وإلا فقيماً فوق الظاهر لا في أقسام الخفاء ولا في جوامع الكلم مطلقاً، وقيل جائز للفقيه العارف باللغة إن ظاهر المعنى، وقيل يجوز في المفردات دون المركبات، وقيل لمن يستحضر لفظه، وقيل لمن نسي لفظه وبقي معناه]

Taraf-ı sâlis, edâdır. Bunun azîmeti dahî mesmû'âtını lafzıyla nakletmektir. Ruhsatı, mesmû'âtını ma'nâsıyla nakletmektir. Lâkin İmâm Râzî ile ba'zı muhaddisîn ma'nâ ile nakli men' etmiştir. Mâmâfih âmme-i muhaddisîn indinde kavî-i muhtâr şudur ki eğer nâkil, müctehid ve fakîh olursa mutlakan ma'nâ ile nakil câ'iz olur. Gerek zâhirde olsun ve gerekse mâ fevkinde bulunan nass ve müfesser ve muhkemde olsun. Ve eğer nâkil fakîh olmaz ise zâhirin mâ fevkinde bulunanlarda câ'iz olup aksâm-ı hafâdan olan hafî ve müşkil ve müteşâbihde câ'iz olmadığı gibi, mutlakan cevâmi'ül-kelimde dahî câ'iz olmaz. Ve lâkin lügate ârif olan fakîh için, "cevâmi'ül-kelimi ma'nâsıyla nakil câ'izdir" denildiği gibi "cevâmi'ül-kelim müfredât olursa câ'iz olur, mürekkebât olursa câ'iz olmaz" dahî denildi. Ve yine "lafzı mustahdırı [190] olan kimse için câ'iz olur" denildiği gibi "lafzını nisyân edip ma'nâsı zihninde mürtesimen bâkî olan kimse için câ'iz olur" da denildi.

[وَأَمَّا اختصار الحديث: فقليل ليس بجائز مطلقاً، وقيل جائز مطلقاً، وقيل يجوز النقص لا الزيادة، وقيل: الصحيح إن من العالم الفارق [٤٠] بين تعلق المذكور بالمترك وعدمه فجائز وإلا فلا، واكتفاء المصنف بمحل حجية الحديث فالأكثر الجواز كمالك والبخاري، وعن ابن الصلاح كراهته وُرِدَ بأنه مخالف لما استمروا عليه بلا نكير]

“İhtisâr-ı hadîs, mutlakan câ'iz değildir” denildiği gibi, “mutlakan taklî-li veya ba'zı elfâzını nâkıs etmek dahî câ'iz olup ziyâde etmek câ'iz olmaz” denilmiş ise de lâkin kavl-i sahîh, “eğer mütekelîm, mezkûrun metrûke ta'alluk ve adem-i ta'allukunu bilir kimselerden olursa câ'izdir. Ve eğer bu mâddeyi âlim kimselerden olmaz ise câ'iz değildir” de denildi.

Müellifinin makâm-ı istişhâd ve ihticâcda hadîsin ihtisârıla hücceti mahallini îrâd etmeleri, İmâm Mâlik ve Buhârî ve emsâli ekser-i eimme indlerinde câ'iz olup lâkin İbn Salâh'dan kerâheti rivâyet olunmuş ise de İbn Salâh'ın bu kavli bilâ nekîr öteden beri müstemir olunan şey'e muhâlif olduğu için reddolundu.

[وَأَمَّا فعله صلى الله تعالى عليه وسلم: فإمّا غير قصدي كما في النوم والسهو وإمّا قصدي على أن يكون مخصوصاً به أو زلة أو فعل طبع أو بيان مجمل^١ فلا يقتدى به، وأمّا غير ذلك فالأصل الاقتداء به إن عُلِمَ صفته من الإباحة والاستحباب والفرض، واختلف في الوجوب إلا إذا قام دليل على الخصوص، وإلا فمباح له وجاز لنا إتباعه، وليس لنا إتباعه عليه السلام عند الكرخي وواجب عليه، وعلينا إتباعه^٢ عند بعض وأمّا تقريره عليه السلام فإن كان مما عُلِمَ إنكاره فلا أثر في سكوته والأدلُّ على الجواز سيما الاستبشار]

Fi'l-i Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ya gayr-ı kasdîdir, nevm ve sehiv hâlinde olduğu gibi. Veya kendisine mahsûs olmak veya zelle olmak veya fi'l-i tabî'î olmak üzere kasdîdir ki meselâ, teheccüd ve duhânın vücûbu gibi ve ekl ve şûrb-i âlîleri gibi ki bunlarda ona iktidâ olunmaz. Bu üç nev'-i ef'âlin gayrlarında eğer fi'lin istihbâb ve ibâha ve farz gibi sıfatı [191] ma'lûm olursa bunda efdal olan, Nebî aleyhisselâma iktidâdır. Lâkin sıfat-ı vücûbda ihtilâf olunarak denilmiş ki “vücûb şekille sâbit bir fi'l olduğun-

١ - ك - أو بيان مجمل.

٢ - م - اتباعه.

dan Nebî aleyhisselâm hakkında tasavvur olunamaz. Meğer ki o fi'lin kendilerine hâs olduğuna bir delîl-i sârif kâim ola.” Ve eğer sıfat-ı fi'l ma'lûm olmaz ise Nebî aleyhisselâma mübâh olmasıyla hüküm olmakla onda bize de ittibâ' câ'iz olur. Lâkin Kerhî indinde bu fi'lin Nebî aleyhisselâma ihtisâsı ihtimâli olduğu için, ona bizim ittibâ'ımız câ'iz olmayıp belki onlara vâcib olana delîl-i sârif kâim olmadıkça bize de ittibâ' vâcib olur.

Ammâ Nebî aleyhisselâmın takrîri, ya'nî huzûr-i âlîlerinde işlenen bir fi'li gördükte sükût buyurmuş oldukları fi'l, eğer inkârı ma'lûm olan şeylerden ise Hazret-i Peygamber onu hîn-i müşâhedelerinde sükûtlarının bi'l-ittifâk o fi'lin cevâzına delâleti yoktur. Eğer inkârı ma'lûm olmayan fi'l ise o fi'lin cevâzına sükûtunun delâleti olur husûsıyla vech-i Nebî hîn-i müşâhedelerinde müsteşir olur ise tarîk-i evlâ ile cevâza delâlet bulunur.

[Teznîb: Şer'u Men Kablena, Sahâbi ve Tâbi'în Kavli]

[تذنيب: شريعة [٣٤٠] مَنْ قَبَلْنَا شَرِيعَةً لَنَا إِذَا قَضَاهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَوْ أَخْبَرَ بِهَا الرَّسُولَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلا نَكِيرٍ مَالِمَ يَظْهَرُ نَسْخُهُ، وَاخْتَلَفَ أَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ هُوَ مَتَّعِدٌ بِشَرْعِ نَبِيٍّ قَبْلَهُ ؟، قِيلَ لَا وَهُوَ الْأَصَحُّ، وَقِيلَ نَعَمْ فَقِيلَ بِشَرْعِ نُوحٍ، وَقِيلَ بِشَرْعِ إِبْرَاهِيمَ، وَقِيلَ بِشَرْعِ مُوسَى وَقِيلَ بِشَرْعِ عِيسَى، وَقِيلَ بِمَا ثَبَتَ أَنَّهُ شَرْعٌ، وَتَوَقَّفَ الْغَزَالِيُّ وَعَبْدُ الْجَبَّارِ]

Bizden evvel gelen enbiyânın şer'ati ki onu Allahu Te'âlâ hazretleri hikâye veyahûd Nebî aleyhisselâm [192] ihbâr edip mensûh olduğu zâhir olmadıkça bizim dahî şer'atimizdir. İhtilâf-ı akvâl üzere “Nebî aleyhisselâm ba's olmazdan evvel kendisinden mukaddem gelen bir nebînin şer'atiyle müte'abbed miydi yoksa değil miydi?” denildiğine “değil idi” ki bu da kavli-i esahhdır. Lâkin “müte'abbed idi” dahî denilmiştir. Bu sûrette ba'zılar, Nuh aleyhisselâmın ve ba'zılar, İbrahim aleyhisselâmın ve ba'zılar, Mûsâ aleyhisselâmın ve ba'zılar, Îsâ aleyhisselâmın şer'atiyle müte'abbed olduklarına zâhib olmuşlardır. Lâkin ba'zılar da “şer' indinde sâbit olan şey'le müte'abbed idi” dedikleri gibi bu bâbda İmâm Gazzâlî ve Abdülcebâr dahî tevakkuf eylediler.

[وَأَمَّا مَذْهَبُ الصَّحَابِيِّ: فَإِذَا عُلِّمَ اتِّفَاقُهُمْ وَلَوْ سَكَتُوا فَيَجِبُ الْإِتِّبَاعُ، وَإِذَا عُلِّمَ اخْتِلَافُهُمْ فَيَجُوزُ الْمَخَالَفَةُ لَكِنْ لَا يَحْدُلُ عَنْ أَقْوَالِهِمْ إِلَّا بِدَلِيلٍ فَيَعْمَلُ إِذَا بِالْتَّرَجِيحِ أَوْ بِشَهَادَةِ الْقَلْبِ، وَإِذَا لَا يَعْلَمُ اتِّفَاقَهُمْ وَاخْتِلَافَهُمْ فَيَجِبُ التَّقْلِيدُ فِيمَا لَا يَدْرِكُ بِالْقِيَاسِ عِنْدَ الْكَرْخِيِّ وَقِيلَ هُوَ الْأَصَحُّ، وَمُطْلَقاً عِنْدَ أَبِي سَعِيدٍ الْبَرْدَعِيِّ وَهُوَ مُخْتَارُ الْمُتَأَخِّرِينَ، وَقِيلَ لَا يَجُوزُ، وَقِيلَ لَا يَجِبُ لَكِنْ يَجُوزُ، وَعِنْدَ الشَّافِعِيِّ لَا نَقْلُ أَحَدًا مِنْهُمْ، وَأَمَّا فِي تَأْوِيلِ النَّصِّ فَلَا يَجِبُ تَقْلِيدُهُمْ [١٤١] إجماعاً]

Gelelim, mezheb-i sahâbî hakkında ahkâm şöyledir ki bir şey' üzere ittifâkları sükûten dahî olursa da ma'lûm olan bir şey' ise ittibâ' vâcibdir. Ve eğer ihtilâfları ma'lûm olan bir şey' ise ona muhâlefet lâzımdır. Zîrâ o şey' gayra hüccet olamaz. Lâkin kavli-i sahâbîden delîlsiz udûl câ'iz olmayıp onların kavliyle ya tercih veya şehâdet-i kalb vâsıtasıyla amel olunur. Ammâ ihtilâf ve ittifâkları ma'lûm olmayan şey' olur ise Kerhî indinde bunlardan kıyâsla [193] idrâk olmayan şey'de taklîd vâcib olduğu gibi, Ebû Sa'îd Berda'î indinde gerek kıyâsla idrâk olunan şey' olsun gerekse olmasın taklîd vâcib olur. Ebû Sa'îd'in bu kavli müteahhirîn indinde kavli-i muhtârdır. Ba'zılar, "sahâbîye taklîd câ'iz olmaz" dediler. Ve ba'zılar, "câ'iz olur lâkin vâcib olmaz" dediler. İmâm Şâfi'î der ki: "Sahâbeden bir kimseye taklîd etmeyiz." Te'vîl-i nass husûsunda bi'l-ittifâk mezheb-i sahâbeye taklîd câ'iz olmaz.

[وَأَمَّا التَّابِعِيُّ: فَقِيلَ مِثْلُهُ إِنْ ظَهَرَ فَتَوَاهُ فِي زَمَانِهِمْ، قِيلَ هُوَ الْأَصَحُّ، وَفِي ظَاهِرِ الرَّوَايَةِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ «لَا أَقْلُدُهُمْ هُمْ رِجَالٌ وَنَحْنُ رِجَالٌ»، وَأَمَّا مَنْ بَعْدَهُمْ فَلَا دُنَى يَقْلُدُ الْأَعْلَى كَغَيْرِ الْمُجْتَهِدِ لِلْمُجْتَهِدِ]

Ammâ tâbî'ine taklîd keyfiyyeti ise ba'zılar, "bu da sahâbî gibidir" dediler. Ve ba'zılar, "eğer zamân-ı sahâbîde onların fetvâsı zâhir olmuş ise taklîd olunur" demişler ki "bu kavli-i esahhdır" denildi. *Zâhirü'r-Rivâye*'de Ebû Hanîfe'den mervîdir ki "onlar da ricâldirler, ictihâd ettiler, biz de ricâlleriz ki ictihâd ediyoruz." Ammâ tâbî'inden sonra kalanlardan ednâ, a'lâya ve gayr-ı müctehidin müctehide taklîdi gibi taklîd ederler.

Rükn-i Sâlis: İcmâ' Beyânındadır

[الركن الثالث: في الإجماع وهو اتفاق مجتهدي أمة محمد صلى الله عليه وسلم في عصر على حكم شرعي اجتهدادي وقيل على أمر من الأمور وحجة قطعية]

İcmâ', ümmet-i Muhammed aleyhisselâmin müctehidlerinin bir hükmi-şer'î ictihâdî üzerine ve ba'zı kimselerin indinde şer'î ve gayr-ı şer'î umûrdan bir emir üzerine ittifâk etmelerine denir ki bu icmâ' hüccet-i kat'iyedir.

[İcmâ'ın Rüknü]

[وركنه: الاتفاق، والعزيمة فيه: تكلم الكل فهو قولي أو عملهم فعلي، والرخصة: تكلم بعض أو عمله وسكوت الباقيين بعد بلوغه ومضي التأمل فسكوتي خلافاً للشافعي وابن أبان والباقلاني.]

Rüknü, bir hükümde müctehidînin ittifâkıdır. Ve bu ittifâkda azîmet, icmâ'-ı kavlide cümlesinin tekellümüdür. Ve icmâ'-ı amelîde kâffesinin amelidir. İttifâkda ruhsat, icmâ'-ı kavlide ba'zısının tekellümü ve icmâ'-ı [194] amelîde ba'zısının ameli olup bu tekellümle amel, bâkilerine bâliğ olup müddet-i teemmül ki üç gün veya meclis-i ilimdir, murûr ettikte onların sükûtudur ki bu nev'e icmâ'-ı sükûtî denir. İşbu kısm-ı ahîrde İmâm Şâfi'î ve İbn Ebân ve Kâdî Ebû Bekir Bâkillanî muhâlefet eylediler ki bunlara göre icmâ' sükût ile olmaz.

[İcmâ'ın Ehli]

[وأهله مجتهد غير فاسق ومبتدع مطلقاً، وقيل إن دعا إلى بدعته، ولا يعتد بالعوام والعالم العامي من العوام، وقيل العوام فيما لا يحتاج إلى الرأي كقتل [٤١] القرآن داخلون في المجتهد]

İcmâ'ın ehli, gayr-ı fâsık ve mutlakan gayr-ı mübtedi' olan müctehidlerdir. Lâkin “eğer bid'atına da'vet eden mübtedi' olursa ehl-i icmâ'dan olmayıp ammâ da'vet etmezse ehl-i icmâ'dan olabilir” dahî denmiştir. Avâm ile derece-i ictihâda nâil olamayan âlim-i âmmî dahî avâmdan addolunduğundan, icmâ'larına i'tibâr olunmaz. Ba'zılar, “re'ye muhtâc olmayan

şey'lerde, meselâ, nakl-i Kur'an ve a'dâd-ı reke'ât ve mikdâr-ı zekât da müctehid zümresine dâhil olurlar" dediler.

[İcmâ'ın Şartı]

[وشرطه: اتفاق الكل في أهل العصر فلو لم يوجد في عصر إلا مجتهد واحد ففيه قولان، وعلى اشتراط العدد قيل باثنين وعند شمس الأئمة الثلاثة، فلا يكفي العترة ولا أبو بكر وعمر رضي الله عنهما، ولا الأئمة الأربعة، ولا أهل المدينة خلافاً لمالك]

İcmâ'ın şartı, ehl-i asır içinde bulunan müctehidlerin kâffesinin ittifâkıdır. Eğer bir asırda bir müctehidden mâ'adâsı bulunmaz ise onda iki kavl vardır. Ba'zılar, "yalnız onun kavli icmâ'dır" ve ba'zılar, "icmâ' değildir" dediler. Aded şart olunduğuna göre ba'zılar, "icmâ'ı mün'akid olan kimşelerin ekalli ikidir" demişler ise de Şemsüleimme Serahsî indinde üçdür. İcmâ'ın in'ikâdına itret-i Resûl ve ehl-i [195] beyt-i Resûl kifâyet etmediği gibi, ne yalnız Hazret-i Ebû Bekir ve Ömer radiyallahu anhuma ve ne de yalnız eimme-i erba'a ve ne de yalnız ehl-i Medîne kifâyet etmez. Lâkin İmâm Malik hazretleri ehl-i Medîne ile icmâ'ın in'ikâdına kâil olmakla buna muhâlefet eylemiştir.

[ولا يلزم كونهم صحابة فالتابعي معتبر في إجماع الصحابة، ولا بلوغهم حد التواتر، ولا انقراض العصر، والاختلاف السابق لا يضر الإجماع اللاحق لكن بشرط أن لا يكون خارجاً عن الخلاف السابق، وعند البعض مطلقاً، واستدلال أهل عصر بتأويل نص لا يمنع إحداث دليل آخر لمن بعدهم عند الأكثر]

Ve kezâlik ashâb-ı icmâ', sahâbî olmak îcâb etmez. İcmâ-i sahâbede tâbi'înin bulunması mu'teberdir. Ehl-i icmâ'ın adedi hadd-i tevâtüre bâliğ olması şart olmadığı gibi, asrın inkırâzı ya'nî bi'l-cümle ehl-i icmâ' olan müctehidînin fevtleri dahî şart değildir. İcmâ üzere sebkât eden ihtilâf, icmâ'-ı lâhika zarar vermez. Lâkin bu adem-i izrâr mutlakan olmayıp, belki mâ bihi'l-icmâ' hâric olmamak şartıyla zarar vermez. Ba'zılar indinde mutlakan zarar vermez. Ehl-i asrın te'vîl-i nass ile istidlâli, ekser-i ulemâ

indinde onlardan sonrakiler için gerek nass-ı mezbûre muvâfık ve gerek gayr-ı muvâfık delîl-i âhar ihdâsına mâni' olmaz.

[İcmâ'ın Senedi]

[وسنده: أمانةٌ كخبر واحد وكذا قياسٌ خلافاً لبعض، وقيل نَصُّ قطعي لا غير.]

İcmâ'ın senedi, haber-i vâhid gibi emâre ve delîl-i zannîdir. Meselâ, müctehidlerin kabızdan evvel ta'âmın bey'inin adem-i cevâzına icmâ'ları gibi ki burada icmâ'a dâ'î, Hazret-i Peygamber aleyhisselâmın ta'âmı kabızdan evvel bey' etmek ma'nâsında olan hadîs-i şerîfidir.

[196] Kıyâs dahî böyledir. Mesela, piringte ribânın cereyânına icmâ'ları gibi ki bunun sebebi kıyâsıdır. Ve Kitâb dahî dâ'î-i icmâ' olur. Meselâ, ¹³⁷﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾ âyet-i kerîmesi delâletiyle ceddâtın hürmeti üzerine icmâ'ları gibi. Ba'zılar, bu Kitâb icmâ'a sened olmasına muhâlefet ettiler. Ba'zılar dediler ki "icmâ' ne haber-i vâhiden ve ne de kıyâsdan mün'akid olur." Zîrâ Kitâb ve Sünnet-i meşhûrenin vücûdu indinde icmâ'a ihtiyâc mesetmez. Ba'zılar, "icmâ'ın senedi, nass-ı kat'î olmalıdır" demişler.

[İcmâ'ın Hükümü]

[وحكمه: إفادة اليقين إلا بالعوارض فيكفر جاحده مطلقاً، وقيل إن من الضرورة الدينية،^[١٤٢] وأقوى الإجماع للصحابة فبمنزلة التواتر ثم من بعدهم فيما لم يسبق فيه خلاف فبمنزلة المشهور ثم ما سبق فيه خلاف فبمنزلة الواحد وهذا مختلف فيه، كالإجماع الذي رجع واحد من أهله والإجماع المختلف فيه يجوز تبديله ومن قبيل النسخ]

İcmâ'ın hükümü, avâriz ve mâni' bulunmadığı hâlde Kitâb ve Sünnet gibi yakîni ifâde etmektir. Bu cihetle münkir-i icmâ' mutlakan tekfir olunur. Ba'zılar, mutlakan icmâ' vâki' olan şey', zarûret-i diniyyeden olur ise münkiri tekfir olunur. Meselâ, şerâit-i İslâm'dan ibâdât-ı hamse gibi. İcmâ'ın merâtibinin akvâsı icmâ'-ı sahâbedir ki bu da haber-i mütevâtir menzilesindedir. Bunlardan sonra kavîsi ihtilâf-ı sahâbe sebkât

etmemiş olan şey'de sahâbeden sonra kalanların icmâ'larıdır ki bu da haber-i meşhûr menzilesindedir. Ve yine bundan sonra kavîsi kendisinde hilâf sebkemiş olan icmâ'dır ki evvel sâbit olup sonra ehinden biri ric'at etmiş olmakla haber-i vâhid menzilesinde olur ki ilmi vâcib kılar, [197] ameli vâcib kılmaz. Lâkin kıyâsa tekaddüm eder. Bu icmâ'-ı ahîr, icmâ'-ı muhtelefun fih olduğundan bir asırda veya iki asırda tebdîli câ'iz olur ki bu da ba'zılara göre tebdîl-i re'y ve ba'zılara göre nesih kabûlindedir.

[Nâkil-i İcmâ']

[وناقله: إمّا بالتواتر فيكفر جاحده إن لم يكن سكوتياً، أو بالشهرة فيقرب من القطع أو بخبر الواحد فيفيد الظن ويوجب العمل خلافاً لبعض، ويقدم على القياس خلافاً لبعض وقول الصحابي «كنا نفعل» أو «كانوا» ظاهر في الإجماع خلافاً لبعض]

Nâkil-i icmâ' tevâtürle olur ki eğer icmâ' sükûtî olmaz ise bunun câhidi ikfâr olunur. Veyahûd nâkil-i icmâ' şöhretle olur ki bu yakîne karîb olduğundan bunun da câhidi tadrîl olunur. Veya haber-i vâhidle olur ki zannı ifâde edip onunla amel vâcib olur, ilim vâcib olmaz. Lâkin ba'zılar, buna muhâlefet edip dediler ki "bununla amel dahî vâcib olmaz." İfrâdla menkûl olan icmâ' kıyâs üzere tekaddüm eder. Buna da ba'zılar muhâlefet ederek dediler ki kıyâsa takaddüm edemez. Sahâbînün "biz şöyle işleriz" veyahûd "şöyle işlerler idi" kavilleri icmâ'a hamlolunur. Ba'zılar, "bu sübût-i icmâ'a kâfi değildir" dediler.

Fürû'

[فرع: التعامل في زمن الاجتهاد إن كلياً فإجماع عملي وإن في البلدة خاصة فكذا عند بعض والأصح لا، بل يعتبر فيما لا نص فيه، وكذا الكلي في غير زمن الاجتهاد، ولهذا قالوا استعمال الناس حجة والمعروف عرفاً كالمشروط [٤٢٠] شرطاً، وعن أبي يوسف أنه معتبر في خلاف المنصوص المبني على العرف كالتعارف بوزن الحنطة لكن المعتبر هو العرف المقارن والسابق لا الطارئ وأما العرف الخاص فلا يثبت الحكم العام به، وقيل يثبت]

Te'âmül ya'nî nâsın ahz ve i'tâ vesâir mu'âmelelerinde isti'mâl ettikleri şey' eğer ictihâd zamânlarında külliyyet üzere olursa, ona icmâ'-ı amelî ıtlâk olunur. Meselâ, muzâra'a ve müşârekede cemî'-i nâsın te'âmülleri gibi. Ve eğer te'âmül bir belde-i mahsûsada cârî olursa [198] ba'zılar, ya'nî meşâyih-i Belh indinde yine "icmâ'-ı amelî ve sükûtî nev'indendir" demişler ise de esahh olan bu icmâ' değildir. Belki bu te'âmül-i hâssdır ki nass bulunmayan şey'de i'tibâr olunur. Ve kezâlik ictihâd zamânlarının gayrında olan te'âmül-i küllî dahî nass olmayan şey'de mu'teberdir. Bu cihetle ulemâ-i usûl dediler ki "isti'mâl-i nâs hüccettir." Ve yine dediler ki "örfen ma'rûf olan şey', şartla meşrût gibidir." İmâm Ebû Yûsuf'dan mervîdir ki ictihâd zamânlarının gayrında olan te'âmül-i küllî, örf-i âmm üzere mebnî olan şey'lerde hilâf-ı mansûsda mu'teberdir. Meselâ, buğdayın keylî olmakla beraber vezin olunmasını nâs beyninde müte'âref ve cârî olması gibi. Lâkin zamân-ı ictihâda mukârin veya sâbık olan örf mu'teberdir. Yoksa ictihâddan özür târî olan örf mu'teber değildir. Nitekim fukahâ لا عبرة "la ebrâ" demişlerdir. Ammâ örf-i hâss ki mu'ayyen bir kavmin meyâ-nelerinde müte'âref olan şey'lerdir. Bununla hükm-i âmm sâbit olmaz. Lâkin ba'zılar, "sâbit olur" dediler. Nitekim musannif rehimehullah dahî Bezzâziye'den nakleyledi.

Rûkn-i Râbi': Kıyâs Beyânındadır

[الركن الرابع في القياس : وهو إظهار مثل حكم الأصل في الفرع بمثل علة الأصل في الفرع، وهو حجة إلا في أحواله تعالى خلافاً لبعض الظاهرية مطلقاً، وبعضهم في الشرعيات كإظهار تحريم النبيذ بمشاركة الخمر المحرم للإسكار فيه، وله شرط وركن وحكم ودفع]

Bu kıyâs, fer'de aslın illetinin mislinin vücûdu sebebiyle aslın hükmünün mislini fer'de izhâr etmeye dediler. [199] Kıyâs, Allahu Te'âlâ hazretlerinin zâtı ve sıfatına dâir olan şey'lerin gayrısında hüccettir. Ya'nî delîl-i muzhirdir. Ba'zı Zâhiriyye, "mutlakan kıyâs hüccet değildir" ba'zıları, "yalnız şer'iyâtta hüccet değildir" dediler. Misâli, iskâr eclinden harâm olan

şarabla müşâreketi cihetle nebîzin hürmetini izhâr etmek gibi. Kıyâs için birtakım şartlar ve rükünler ve hüküm ve def'ler vardır.

[Kıyâsın Şartları]

[أما شرطه: فأن لا يكون حكم الأصل مخصوصاً به بنص أو إجماع، وأن لا يعدل عن سنن القياس بأن لا يدرك علته كالمقدرات الشرعية أو يستثنى عن سننه كأكل الناسي أو ينتفي نظيره سواء ظهر معناه أو لا]

Şartından biri, aslın, ya'nî makîsün aleyhin hükmü nassla veyahûd ic-mâ'la kendisine muhtass olmamaktır. Ve diğeri asıl tarîk-i meslûk kıyâs-dan meyelân etmemektir. Meselâ, akıl onun illetini ve hikmetini idrâk etmemektir. İbâdâtтан a'dâd-ı reke'ât ve 'ukûbâtтан hadde celde-i mie ve emsâli mukadderât-ı şer'îyye gibi. Veyahûd tarîk-i meslûk kıyâsdan müs-tesnâ olmaktadır. Meselâ, nâsînin savmı iftâr ettiği hâlde sıyâmı bozulma-ması gibi. Veyahûd nazîri müntefî olmaktadır. Gerek ma'nâsı zâhir olsun, seferde meşakkat ma'nâsı olmakla ruhsat gibi. Gerekse olmasın, âkileye diyetin îcâbı gibi.

[وأن [٤٣] يكون المعدى حكماً شرعياً غير حسي ولغوي، ثابتاً بأحد الأدلة الثلاثة غير متغير في الأصل وفي الفرع، معدى إلى فرع هو نظيره ولا نص فيه وافق القياس أو لا، فلا تثبت اللغة بالقياس خلافاً للبعض، ولا يتعدى المنسوخ، ولا الثابت بالقياس، ولا يقال الذمي أهل للطلاق فأهل للظهار كالمسلم، ولا يلحق الخطأ بالنسيان في عدم الإفطار، ولا يجوز السلم الحال قياساً على المؤجل]

Şart-ı sâlis, asıldan fer'e te'addî eden hüküm, hüküm-i şer'î olup lügavî ve hissî olmamalıdır. Hüküm-i mezbûr, edille-i selâsenin biriyle ve kezâ kıyâs-ı hafî ile sâbit olarak [200] asılda ve fer'de müteğayyir olmayıp, nazîri olan fer'e mu'addî olmakla beraber fer'in hakkında kıyâsa muvâfık ve muhâ-lif nass olmamalıdır. İmdi kıyâsla lügaten sâbit olmaz. Lâkin ba'zı Şâfi'î-ye, buraya muhâlefet ederek "kıyâsla isbât-ı esâmî câ'iz olur" dediler. Ve mensûh olan hüküm dahî sâirîne te'addî edemez. Ve kıyâs-ı celî ile sâbit olan şey' dahî te'addî edemez. Meselâ, hüküm menfiye olduğundan zimmî talâka ehil olduğu için müslim gibi zıhâra da ehildir denilmediği gibi; fer',

aslın nazîri olmadığından adem-i iftârda hatâ nisyâna ilhâk olunmaz. Ve hakkında nass olmakla selem-i müeccele kıyâsen selem-i hâl de câ'iz olmaz.

[Kıyâsın Rüknləri]

[وَأَمَّا رُكْنُهُ: فَأَرْبَعَةُ الْأَصْلِ وَالْفَرْعِ وَحُكْمِ الْأَصْلِ وَالْجَامِعِ، أَمَّا الْأَصْلُ: فَالْمَقِيسُ عَلَيْهِ، وَقِيلَ: حُكْمُهُ، وَقِيلَ: دَلِيلُهُ، أَمَّا الْفَرْعُ: فَالْمَقِيسُ، وَقِيلَ: حُكْمُهُ، أَمَّا حُكْمُ الْأَصْلِ: فَمَا أَفَادَهُ النَّصُّ أَوْ الْإِجْمَاعُ]

Kıyâsın rüknü dörttür. Ya'nî asıl ve fer' ve hükm-i asıl ve câmi'dir. İmdi asıl, makîsün aleyhdir. Meselâ, ribâ bahsinde fazlasının harâm olmasında pirinci ve kireci buğdaya kıyâsda buğday gibi. Ba'zılar, "aslın hükmüdür." Meselâ, ¹³⁸ "الحنطة بالحنطة" hadîsi gibi. Ve ba'zılar, "delîldir" dediler. Meselâ, fazlın hürmeti gibi. Fer', makîsdir. Meselâ, pirinç ve kireç gibi. Ba'zılar, "fer'in hükmüdür" dediler. Meselâ, mârru'z-zikr fazlın hürmeti gibi hükm-i asılda murâd onu nass veya icmâ' ifâde eden şey'dir.

[وَأَمَّا الْجَامِعُ: أَيُّ الْعَلَّةِ فَمَا جَعَلَ عَلَامَةً عَلَى حُكْمِ النَّصِّ هُوَ أَحْوَالُهُ: وَصِفًا لَازِمًا كَالثَّمِينَةِ لِلزَّكَاةِ فِي الْمَضْرُوبِ حَتَّى تَجِبَ فِي الْحَلِيِّ، أَوْ عَارِضًا [٣٤٣] كَالْكَيْلِ لِلرَّبَا، أَوْ جَلِيًّا كَالطَّوَّافِ فِي الْهَرَّةِ، أَوْ خَفِيًّا كَالْقَدْرِ وَالْجِنْسِ أَوْ اسْمِ جِنْسٍ كَقَوْلِهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: إِنَّهَا دَمٌ عَرَقَ أَنْفَجِرَ، أَوْ حُكْمًا كَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى أَبِيكَ دِينَ، وَمُرْكَبًا أَوْ^٢ مُفْرَدًا أَوْ^٢ مَنْصُوصًا أَوْ غَيْرَ مَنْصُوصٍ أَوْ غَيْرَهُمَا خِلَافًا لِأَقْوَامٍ]

Câmi' ki illettir. O da nassın vâsf-ı lâzımı olan ahvâlidir. Meselâ, zeheb ve fidda-i madrûbede zekât için semeniyetin illet [201] olması gibi ki bu illetten nâşi hulyede dahî zekât vâcib olur. Veyahûd vâsf-ı ârız olan ahvâlidir. Ribâda keyl gibi. Ve bu alâmet kılınan şey' celî ve zâhir olmalıdır. Hirrenin adem-i necâsetinde vâsf-ı tavâf gibi. Veya hafî olmalıdır. İllet-i ribâda kadr ve cins gibi. Veya vâsf-ı câmi' ism-i cins olur. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem dem-i müstahâza hakkında "ırk-ı münfecir demidir" buyurdıkları gibi. Dem, ism-i cinsdir.

١ - وقيل حكمه.

٢ م: و.

٣ م: و.

Veya vâsf-ı câmi‘, ahkâm-ı şer‘iyyeden bir hüküm olmaktır. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem’in “babanın borcu oldukça sen kazâ etsen kifâyet etmez mi?” ma’nâsını ifâde eden kelâmları gibi ki burada aleyhissalâtu vesselâm Efendimiz babasının ivazına evlâdının haccetmenin kifâyet etmesini, borcunu edâda kifâyet etmesine kıyâs buyurmuşlardır. Burada illet deyindir. Vâsf-ı câmi‘, mürekkeb olması kadrle cins gibi veya müfred olması semenîyet gibi veya mansûs olması tavâf gibi ve gayr-ı mansûs olması cevâz-ı selemde fakr-ı âkid gibi, câizdir. Ve kezâlik bu mezkûrâtın gayrı da olmak dahî câizdir. Meselâ, câmi‘, mahall-i hüküm veya gayrıyla kâim vasıf olmak gibi. Bunlardan vâsf-ı ârız ve hafî ve ism-i cins ve gayr-ı mansûs ve hüküm-i şer‘î ve mürekkebin vâsf-ı câmi‘ olması birtakım cemâ’atın re’yelerinin hilâfındadır.

[والأصل في النصوص: قيل عدم التعليل إلا بدليل، وعند العامة التعليل، فعند بعضهم: بكل وصف صالح لإضافة الحكم إليه إلا لمانع، وعند بعض: لا بد من مميز، وعندنا لا بد مع ذلك من الدليل على أن النص معلق في الجملة من نص أو إجماع أو تعليل متته إلى أحدهما.]

[202] Denilir ki nusûsda asıl, adem-i ta‘lîldir, meğer ki ma‘lûl olduğuna bir delîl îrâd olunmuş ola. Lâkin âmmе indinde nusûsda asıl olan ta‘lîldir. Bu re’yde bulunanların ba‘zısı dediler ki “ta‘lîl, hüküm-i nass kendisine izâfe olmaya sâlih olan her bir vasıfla olur” meğer ki ta‘lîlden bir mâni‘ ola. Ve ba‘zılar dediler ki “illet olan vasıf için bir delîl-i mümeyyizden lâ-büddür.” Bizim indimizde nusûsda asıl, mâni‘ bulunmadıkça ta‘lîl olması ise de lâkin temyîzsiz sahîh olmadığı için sâir evsâfdan illeti mümeyyiz bir delîl olmakla beraber bir delîl lâzımdır ki nass fi‘l-cümle mu‘allel olduğuna delâlet etsin. O delîl de gerek nass veya icmâ‘ olsun ve gerekse nassa veya icmâ‘a müntehî olan bir ta‘lîl olsun.

[İllet-i Kâsıra]

[والعلة القاصرة: إمّا منصوصة فتجوز اتفاقاً، وإمّا مستتبطة فلا يجوز عندنا، ولا بعلة اختلف في وجودها في الفرع أو في الأصل، أو في عليتها مع الإجماع على ثبوت الحكم في الأصل، ولا بوصف يقع به الفرق بين [٤٤] الأصل والفرع]

İllet-i kâsıra iki nev'dir. Biri, illet-i mansûsadır ki onunla bi'l-ittifâk Şâfi' ve ibâdın ta'lîli câ'iz olur. Ve diğeri, ictihâdla olan illet-i müstenbatadır ki bizim indimizde onunla ta'lîl-i ibâd câ'iz olmaz. Lâkin Şâfi'î ve meşâhiy-i Semerkand tecvîz ederler. Ve yine asılda veya fer' de vücûdunda ihtilâf olan illetle nassı ta'lîl, ibâda câ'iz olmaz. Veyahûd asılda sübût-i hüküm üzere icmâ' ile beraber illiyette ihtilâf olan illetle de ta'lîl câ'iz olmaz. [203] Ve yine asıl ile fer' beyinde onunla fark vâki' olan vasıfla ta'yîn câ'iz olmaz.

[İlleti Bilme Vecihleri]

[والعلة تعرف بوجوه: الأول الإجماع: كالصغر للولاية عليه بالمال. الثاني النص: إمّا صريح لا يُقصدُ به غيرُ العليةِ نحو لعلّة كذا أو لأجل أو كي، وإمّا ظاهر بمرتبة إن احتمل غيرُ العلية كاللام والباء والشرط وإن، أو بمرتبتين كأنّ في مقام التعليل، أو بمراتب كالفاء في لفظ الراوي]

İllet, birkaç vecihle ma'lûm olur. Bunlardan birinci icmâ'dır. Kendisi üzerine velâyet bi'l-mâl ile hüküm olunan sağır gibi. İkinci, nassdır ki o da ya illiyette sarîh olan şey'dir ki illiyetin gayrı ondan murâd olunmaz. Misâli, لعل ve لأجل lafızlarıyla masdar nassları¹³⁹ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً âyetindeki كي lafzı gibi. Veya bir derece illiyeti zâhir olursa da bazen illiyetin gayrında dahî îrâd olunandır. Meselâ, “ba” ve “lâm” ve “şart” gibi. Veya illiyeti ikinci derecede zâhir olandır. Makâm-ı ta'lîlde vâki' أن lafzı gibi. Veya birkaç mertebede illiyeti zâhir olandır. Lafz-ı râvîde vâki' فا gibi. Meselâ, سهى فسجد gibi.

[وإمّا إيماء: كترتب الحكم على المشتق نحو «أكرم العالم»، أو يقع جواباً نحو «أعنت رقبة» في جواب «واقعت امرأتِي» أو يفرق الحكم بين شيئين مع ذكرهما بحسب وصف نحو «للفارس سهمان وللراجل سهم»، أو ذكر أحدهما نحو «القاتل لا يرث»، أو يفرق بالاستثناء نحو «إِلَّا أَنْ يَغْفُونَ»، أو بالغاية نحو «حَتَّى يَطْهَرْنَ»، أو بالشرط نحو «مِثْلًا بِمِثْلٍ» أو بذكر وصف مناسب مع الحكم نحو «لا يقضي القاضي وهو غضبان» [٣٤٤] فما ذكر اتفاقاً]

Veya î mâ ile illet olandır. *أكرم العالم* de hükmün müştakka tertîb etmesi gibi ki, burada müştakkun minh olan ilim, illet-i ikrâmıdır. Yahûd cevâb vâki' olmakla illet olandır. Meselâ, “nehâr-ı Ramazanda zevcemle cîmâ' ettim” diyen kimseye cevâb olarak “bir kul azâd et” demek gibi ki burada vâsf-ı vikâ', hükm-i i'tâka illettir. Lâkin “fa” mukadder olmakla kelâm-ı evvele cevâb kasdolunmamasıyla beraber cevâb olmasını î mâ eder. Veyahûd iki şey' zikr olunmakla beraber beynlerinde sîga-i vasıfları hasbiyle [204] fark olunmakla olur. Misâli, “fâris için iki sehm, râcil için bir sehm vardır” gibi ki burada sîga-i furûsiyyet ve zıddıyla, fârisle râcil beyninde hükmü fark olunmuştur. Veya birinin zikriyle olur. *القاتل لا يرث* gibi ki yalnız “kâtil” zikrolunup gayr-ı kâtil zikr olunmayarak kâtili irsden men'e tahsîs etmesi, illet[in] men'-i katl olmasını î mâ eder. Veyahûd beynleri istisnâ tarîkiyle fark olunur ¹⁴⁰ ﴿فَنُضِفُ مَا فَزَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَغْفُونَ﴾ da olduğu gibi ki af, sukût-i mefrûdun illetidir. Burada şey'ân vâcible ademi olup hükmân dahî sukût-i mefrûdla ademidir. Veyahûd gâyetle fark olunur. ¹⁴¹ ﴿حَتَّى يَطْهَرُونَ﴾ âyeti gibi ki tahâret, illet-i kurbân olduğunu î mâ eder ki burada şey'ân, tâhir ve hâiz ve hükmân, cevâz-ı kurbânla adem-i kurbândır. Veya şartla fark olunur. Misâli, *مثلا بمثل فإن اختلف الجنسان فبيعوا كيف ما* ¹⁴² hadîsinde olduğu gibi ki burada ihtilâf-ı cins, cevâz-ı bey'in illetidir. Veyahûd î mâ-i hükümle beraber bir vâsf-ı münâsib zikriyle olur. Misâli, ¹⁴³ “لا يقضي القاضي وهو غضبان” gibi ki burada gazab, şuğl-i kalbi mûcib olmasıyla adem-i kazâyâ illet olmasına tenbîh vardır. Bu mezkûrât-da ittifâk-ı ulemâ vardır.

[وأما إذا ذكر الوصف صريحاً والحكم مستتب نحو ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾، أو ذكر الحكم صريحاً والوصف مستتب منه نحو «حرمت الخمر» ففيه مذاهب]

Kaldı ki vasıf sarâhaten zikrolunup hüküm ondan müstenbat [205] olur ise. ¹⁴⁴ ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾ gibi ki burada vasıf, hill ve hüküm, cevâz-ı bey'dir. Veyahûd sarâhaten hüküm zikrolunup vasıf ondan müstenbat olur. Hürmetü'l-hamrda olduğu gibi ki hüküm, hürmet olup vasıf ondan müstahcedir. Bunlardan her birinin î mâ olup olmamasında mezâhib-i muhtelifedir.

[الثالث المناسبة: بمعنى ملائمة العلل^١ الشرعية بأن يُعْتَبَر الشَّرْعُ جنس الوصف في جنس الحكم، سوى الجنس إلا بعد الذي هو المصلحة المطلقة لكن كلما قرب الجنس قوي القياس وهذه هي المجوزة للقياس، والموجبة إنما تكون بالتأثير بمعنى أن يثبت بنص أو إجماع اعتبار عليّة نوع الوصف أو جنسه القريب في نوع الحكم أو جنسه القريب، فالنوع في النوع كالصغر في الولاية على النفس، والجنس في الجنس كسقوط الزكاة عن الصبي، والنوع في الجنس كسقوط الزكاة عن لا عقل له، والجنس في النوع كعدم دخول شيء في الجوف في عدم فساد الصوم، وقد يتركب البعض مع البعض. [٤٥]] وقد يُحتج بنحو الدوران وتنقيح المناط والسبر والتقسيم]

Vucûh-i mezkûreden üçüncüsü, illetin hükme münâsebetidir. Ya'nî illel-i şer'iyenin mülâmetidir. Meselâ, maslahat-ı mutlakadan ibâret olan cins-i eb'addan mâ'adâ şer'in cins-i vasfı cins-i hükümde i'tibâr etmesidir. Lâkin ne zamân cins kavî olursa kıyâs da kavî olur. Bu münâsebet-i mu'ayyene kıyâsı mücevvizdir. Kıyâsı mûcib olan münâsebet te'sîrle olur. Ya'nî vasf-ı câmi'in nev'inin veya cins-i karîbinin nev'-i hükümde veya cins-i karîbinde illiyetinin i'tibâr olunması ya nassla veya icmâ' ile sâbit olur. Nev'-i vasfın nev'-i hükümde te'sîrine misâl, vasf-ı sığarın hükm-i velâyet ale'n-nefse bi'l-icmâ' te'sîri gibi. Nitekim seyyib-i sağîre de denilir ki o sağîrdır. Bıkr-i sağîr gibi nikâhta nefsi üzere velâyeti sâbit olur. Cins-i vasfın cins-i hükümde illiyetinin i'tibârı, sabîden zekâtın sukûtu gibi. Nev'-i vasfın cins-i hükümde illiyetinin i'tibârı, akli olmayan kimseden zekâtın sukûtu gibi. Cins-i vasfın nev'-i hükümde illiyetinin[206] i'tibârı, savmı adem-i fesâdda bir şey'in cevfe adem-i duhûlü gibi.

İşbu erba'a-i mezkûreden ba'zısı ba'zısıyla terekküüb eder. Bu terekküübün sülâsî ve rubâ'î olmasıyla aksâm on beşe bâliğ olur ki dördü basît ve on biri mürekkebdır. Çünkü terkîb ya sülâsî veya rubâ'î veya sünâî olur. Bunlardan rubâ'î, birdir. Sülâsî, dördtür. Bu da rubâ'îden birini noksânla olur. Meselâ, bu nev'i nev'de i'tibâr, nâkıs kılındıkta bâkîsi cinsi cinsde ve nev'i cinsde ve cinsi nev'de i'tibârdan ibâret olur. Veyahûd cinsi cinsde

î'tibâr veya nev'î cinsde î'tibârı nâkıs kılınır ki bunların mecmû'u dördtür. Sünâî, altıdır. Misâlleri mutavvelâtta mezkûrdur.

Ba'zı ulemâ, kıyâsta illiyet üzerine vasıfla hükmün deverânı ile ihticâc eylediler. Ya'nî deverânı, ulemâ-i Şâfi'î kıyâsı mücevviz olan ilel envâ'ından add ve î'tibâr eylemişler ise de bu bizim indimizde bâtıldır. Bu deverânla ihticâc edenlerin ba'zıları, deverânı vücûd-i vasfın her bir sûretiyle beraber hükmün vücûduyla tefsîr ettiler ki buna tard dediler. Ve ba'zılar bu ta'rîfe adem-i [207] vasıf indinde adem-i hükmü dahî ziyâde eylediler ki buna tard ve akis denir. Ve ba'zılar bu mezkûrâtla beraber nass için hüküm olmadığı hâlde vasfın vücûdu ve ademi hâlinde nassın kıyâmını dahî şart eylediler. Bunun nazîri, ¹⁴⁵“لا يقضي القاضي وهو غضبان” hadîsinde kâdî için şughl-i kalbsiz gadbân olduğu hâlde kazânın helâl olması gibi ki şughl-i kalbsiz hâl-i gazabda hürmet-i kazâdan ibâret olan hükmü bulunmayarak nass-ı kâimdir. Ve dahî gazâbın gayrı açlık ve susuzluktan hâsıl olan şughl-i kalble kazânın helâl olmaması gibi ki kâdî için adem-i gazâb indinde ibâhaten kazâdan ibâret olan adem-i hüküm dahî bulunur.

Ulemâ-i mezkûre, “ilel-i şer'iyye emârâtta ibâret olmakla ma'nâlarının ta'allukuna hâcet messetmez” diyerek bu deverân mâddesini te'cvîz etmişlerdir. Biz bunlara cevâb olarak deriz ki “her ne kadar Allahu Teâlâ'nın hakkında böyle ise de ibâd hakkında böyle değildir. Çünkü ibâd, ahkâmı ileline nisbet etmeye mecbûr bulunduklarından, onlarca yaptıkları ilelin ma'nâlarını ta'akkul lâzımdır.” Nitekim bey'e milki ve katle vücûb-i kısısı nisbet ederek “bey', mûcib-i milk” ve “katl, mûcib-i kısısdır” [208] derler. Hâlbuki maktûl, eceliyle fevt olmuştur. Bu cihetle ilel ile şart beynini temyîz lâzımdır. Bu temyîz ise ma'nâ-yı ma'kûle ile hâsıldır. Demek oldu ki deverân, mutlakan illiyet ifâde etmez. Çünkü deverân, ittifâk-ı küllî veya telâzüm-i te'âküs veya medâr-ı illiyet illet veya illete müsâvî şart olması câ'iz olduğundan illiyet, zannı ifâde etmez. Zîrâ illiyet zannı vâhid ve ihtimâlât-ı mezkûre kesir olmakla vâhid kesire mukâbil olamaz.

Ve kezâ tarafeynde kıyâm-ı nass dahî nâdirdir. Bu cihetle üzerine ah-kâm-ı şer'îyye binâ kılınan kıyâs bâbında deverân, asıl kılınmaya lâayık olmaz. Ve kezâlik tenkîhu'l-menât ya'nî asıl ve fer'de bulunan illet-i müş-terek denilen vasfın sübûtu için asılda bulunup fer'de bulunmayan fârik denilen vasfın adem-i illiyyetini beyân ile dahî ihticâc eylemişler ise de bizim ulemâmız bunu kabûl ettikleri takdîrde bu tenkîh-i menât mâddesi mârru'z-zikr vucûh-i selâsenin birine râci' olacağından tahsîs bi'z-zikr et-mediler.

Ve ba'zılar, sebr, ya'nî imtihân ve taksîm dahî kıyâsda illet-i mücevvize olmasıyla ihticâc eylediler. Bu da illet ya budur ya şudur veya odur. Meselâ, iki ahîrdekiler bâtıl olup evvelkisi ta'ayyün etti diyerek evsâfın [209] ba'zısını delîl ile ibtâlden sonra hükm-i asılda birine hasretmektir ki eğer hasır olmaz ise kabûl olunmaz. Lâkin bu nassın ta'lîli sâbit olduktan sonra bi'l-icmâ' vasfın gayrisının adem-i illiyyeti sâbit olmakla hasır olur ise kabûl olunur. Meselâ, illet-i velâyet ya siğar veya bekâret olmasına icmâ' ettikleri gibi ki bunun mâ'adâlarının nefyine icmâ' demektir.

[Kıyâsın Hükümü]

[وأما حكم القياس: فالتعديّة اتفاقاً كحكم التعليل عندنا، وعند الشافعي يجوز التعليل بلا تعديّة لزيادة القبول وسرعة الوصول وللإطلاع على حكمة الشارع، فما لا تعديّة فيه لا تعليل فيه كما لا تعليل لإثبات السبب ابتداءً أو وصفه، وإثبات الشرط أو وصفه، وإنما التعليل لإثبات حكم شرعي من أصل ثابت بالنص والإجماع إلى فرع هو نظيره، واختلف في التعليل لإثبات السببية أو الشرطية بالتعديّة]

Hükm-i kıyâs, ittifâken hükm-i nassın, nass olmayan mahalle te'addi-sidir. Bizim indimizde kıyâs, ta'lîlin mürâdifi olmakla hükm-i ta'lîl ta'diye olduğu gibi kıyâsın dahî hükmü ta'diyedir. Şâfi'î indinde ta'diyesiz ta'lîl câ'iz olur. Zîrâ onun indinde ta'lîl, kıyâsdan e'ammıdır. Meselâ, illet-i kâ-sırada kıyâssız ta'lîl bulunur. Misâli, semeniyyet ile ta'lîl gibi. Lâkin bi-

zim indimizde illet-i kâsırada kıyâssız ta'lîl bulunmaz. İşbu ta'lîlin hükmü ta'diye olması ziyâdeten kabûl ve sür'at-i vusûl ve hikmet-i Şâri'e ittılâ'-ı vukûf içindir.

İmdi ta'diye-i ta'lîle hüküm lâzım olduğundan ta'diye olmayan şey'de ta'lîl olmaz. Nitekim ibtidâen re'yle ta'diyesiz isbât, sebep-i mûcib için ta'lîl olmaz. Meselâ, nesîe olarak bey'in hürmeti için yalnız keyl ve vezinsiz cinsiyet sebep olması gibi. Veyahûd sebep-i mûcibin vasfını veya şartını veya şartın [210] vasfını ve hükmü veya hükmün vasfını isbât için ta'lîl olmayıp ancak ta'lîl-i nass veya icmâ' ile sâbit olan asıldan aslın nazîri olan fer'de hüküm-i şer'inin isbâtı içindir. Çünkü ta'lîl, ahkâm-ı şer'iyyenin id-râkı için meşrû' olup, meselâ, sebep-i mûcibi veya sıfatını re'yle isbât da şer'i re'yle isbât demek olacağından bu da bâtıldır. Meselâ, isbât-ı sıfata misâl, zekât-ı hayevânâtta sıfat-ı sâimeyi isbât gibi ki âmmeye indinde sevm, zekâtın şartı olup lâkin İmâm Mâlik indinde nassla sâbittir. İsbât-ı şartın misâli, nikâhda şuhûd gibi ki bu dahî bizim indimizde şart olup İmâm Malik indinde şart olmayarak belki ¹⁴⁶“لا نكاح الا بشهود” hadîsiyle sâbit olmuştur. Vafın şartının misâli, şuhûd-i nikâh erkek olması gibi ki bizim indimizde zukûr olması şart değildir. İsbât-ı hükmün misâli, ba'zı günlerin nısfına veya sülüsüne değin oruç tutmaklığı tecvîz gibi. Hükmün vafının misâli, bizim indimizde ve terk-i vücûbî gibi ki İmâmeyn ve Şâfi'î sünnet olduğuna zâhib olmuşlardır. Hâlbuki ¹⁴⁷“إِنَّ اللَّهَ زَادَكُمْ صَلَاةً، أَلَا وَهِيَ الْوُتْرُ” hadîs-i şerîfi müfâdine nazaran mezîd, mezîdün aleyh cinsinden olmasını icâb eylediğinden ona sıfat-ı sünneti isbât-ı re'yle [211] olmuş olur. Lâkin bu cümleden isbât-ı sebebiyyete veya şart için ta'lîlde ihtilâf-ı ulemâ vâki' olmuştur. Sebebiyyetin misâli, zinâyâ kıyâsen livâtanın vücûb-i hadde sebep olması gibi. Şartın misâli, vuzû'un sıhhat-i salâta şart olması eclinden teyemmüme kıyâsen vuzû'da niyeti şart gibi.

Fasıl: [İstihân]

[فصل القياس: ما سبق إليه أفهام المجتهدين، والاستحسان: ما لا يكون كذلك وهو دليل يقابل القياس الجلي وهو إئاً الأثر كالسلم والإجارة وبقاء الصوم في النسيان، أو الإجماع كالأستصناع، وإئاً الضرورة [٣٤٥] كطهارة الحياض والآبار]

Kıyâs, efhâm-ı müctehidîn ona sebkat eden şey'dir. İstihân böyle olmayandır. Bu istihân bir delîldir ki kıyâs-ı celîye mukâbil olur. Ve ona kıyâs-ı hafî denir. İmdi o delîl de ya eser ya'nî hadîs olur. Selem ve icâre ve nisyânla iftârda savmın bekâsı gibi. Veyahûd icmâ'dır. İstisnâ' gibi. Veyahûd zarûrettir. Hiyâz ve âbâr-ı necîsenin tahâreti gibi. Nitekim mukaddimedede murûr eyledi.

[أو القياس الخفي وله قسمان: ما قوي تأثيره وما ظهر صحته وخفي فساده، وللجلي أيضاً قسمان: ما ضعف أثره وما ظهر فساده وخفي صحته فأول ذلك راجح على أول هذا، لأنّ المعبر هو الأثر لا الظهور، وثاني هذا راجح على ثاني ذلك، فالأول كسؤر سباع الطير فإنه نجس قياساً على سؤر سباع البهائم طاهر استحساناً لأنها تشرب بمنقار وهو عظم طاهر، والثاني كسجدة التلاوة تؤدى بالركوع قياساً لا استحساناً]

Kıyâs-ı hafî olan istihân, iki kısımdır. Biri, te'sîri kavî olandır. Diğeri, sıhhati zâhir ve fesâdı hafî olandır. Kıyâs-ı celî dahî iki kısımdır. Biri, eseri za'îf olandır. Ve diğeri fesâdı zâhir ve sıhhati hafî olandır. Kıyâs-ı hafînin kısm-ı evveli, kıyâs-ı celînin kısm-ı evveline mureccahdır. Zîrâ mu'teber, eserdir. Zuhûr değildir. Kıyâs-ı celînin kısm-ı sânisî, istihânın kısm-ı sânisîne mureccahdır. Evvele misâl, sü'r-i sibâ'-i tayr, sü'r-i sibâ'-i behâime kıyâsen necîs olup lâkin istihânen tâhir olması gibi. Vech-i istihân, sibâ'-i tayr, azm-ı [212] tâhir olan minkârıyla içtiği içindir. İkinciye misâl, secde-i tilâvet kıyâsen rûkû' ile edâ olunup istihânen edâ olunamadığı gibi.

[أوكل من القياس والاستحسان: ينقسم إلى ضعيف الأثر وقويه وفي هذه الأربع لا يُرَجَّح الاستحسان إلا فيما قوي أثره وضعف أثر القياس، وإلى صحيح الظاهر والباطن وإلى فاسدهما، وإلى صحيح الظاهر وفاسد الباطن وبالعكس]

İşbu kıyâs ile istihsândan her biri aklen za'ifu'l-eser ve kavîyu'l-eser kı-sımlarına münkasım olur. Bu sûrette aksâm dört olur ki aksâm-ı mezkû-renin hiç birinde istihsân kıyâsa tercîh olunamayıp ancak istihsânın eseri kavî olup kıyâsın eseri za'if olan kısmında olur. Ve kezâlik yine kıyâs ile istihsân dört kısım-ı diğere münkasım olur. Biri zâhir ve bâtını sahîh, ikin-cisi, zâhir ve bâtını fâsid, üçüncüsü zâhiri sahîh bâtını fâsid, dördüncüsü bâtını sahîh zâhiri fâsiddir.

[فالأول من القياس] [٤٦] يرجح^١ على كل استحسان وثانيه مردود بقي الأخيران، فالأول من الاستحسان يرجح^٢ عليهما وثانيه مردود وبقي الأخيران فالتعارض بينهما وبين أخيري القياس، فإن وقع مع اتحاد النوع فالقياس أولى، ومع اختلافه فما ظهر فساد ابتداء، لكن إذا تامل تبين صحته أقوى من العكس، والمستحسن بالقياس الخفي يُعدى لا غير من الأثر والإجماع والضرورة]

Kıyâstan kısım-ı evvel, istihsânın dört kısmının kâffesine mureccah ol-duğu gibi, kısım-ı sânişi merdûd ve iki kısım-ı uhrâ üzere istihsânın kısım-ı evveli mureccahdır. İstihsânın da kısım-ı sânişi ya'nî zâhir ve bâtını fâsid olan merdûd ve iki kısım-ı âharlarıyla kıyâsın kısım-ı âharları meyânında ittihâd-ı nev' ya'nî kıyâs ve istihsân müttehidü'n-nev' bulundukları sûrette te'âruz vâki' oldukta kıyâs, istihsâna mureccah olur. Eğer ihtilâf-ı nev'le be-raber te'âruz vâki' olur ise bunlardan ibtidâen fesâdı zâhir [213] olup lâkin leda't-teemmül ve't-tedkîk sıhhati tebeyyün eden aksinden akvâdır. Kıyâs-ı hafî ile müstahsen hakîkatte kıyâs-ı şer'î olup kıyâsın dahî hükmü ta'diye olmakla sûret-i uhrâya te'addî eder. Kıyâs-ı hafînin gayrı ile müstahsen olan ki ya eser ve icmâ'-ı zarûret eclinden olandır.

Bunlar sünen-i kıyâsdan ma'dûl olmakla ta'diyeleri kabûl olunmaz. Misâli, mütebâyî'ân mebb'î kabz etmezden evvel mikdâr-ı semende ihtilâf edip şâhid dahî bulunmaz ise kıyâsen yemîn müşteriye teveccüh eder. Zîrâ müşterî ziyâdeyi münkir olur. Lâkin kıyâs-ı hafî ile ya'nî istihsânen bâyi' ve müşterîden her birine yemîn teveccüh eder. Müşterîye neden için yemîn

١ م: مرجح.

٢ م: مرجح.

teveccüh etmesi ma'lûm oldu. Lâkin bâyi'a yemîn teveccüh etmesi müş-
terînin semenden mukirr olduğu mikdârla üzerine teslîm-i mebî' vâcib ol-
duğu inkârına mebnîdir. Hüküm ki kable'l-kabz vücûb-i tehâlûfdür. Bâyi'
ve müşterînin vârislerine ta'diye eder. Ya'nî mütebâyi'ânın vefâtlarından
sonra vârisleri semen-i mebî'in mikdârında ihtilâf etseler, hukûk-i ibâdda
vâris mûris makâmına kâim ve hüküm vârise ta'diye eder. Ve kezâlik mûcir
ve müste'cir kable'l-istîfa mikdâr-ı ücrette ihtilâf etseler vücûb-i tehâlûf,
mebî'den icâreye ta'diye eder. [214] Zîrâ sevb sâhibiyle kassar kable'l-amel
ücrette ihtilâf etseler tehâlûf ederler.

[Kıyâsa/İllete Yöneltebilecek İtirazlar]

[أوَأَمَّا دفعه فمنه: النقض: وهو منع مقدمة لا بعينها بيان وجود العلة مع تخلف الحكم
ودفعه بأربع: منع وجود العلة في صورة النقض، ومنع معنى العلة في صورة النقض، ومنع
تخلف الحكم عن العلة في صورة النقض، والدفع بغرض، ثم إن لم يمكن دفع النقض
بهذه الطرق فإن لم يوجد في صورة النقض مانع فيبطل العلة وإلا فلا]

Kıyâsın def'i ki illetinin def'inden ibârettir. Bu kıyâsın illet-i müessire-
sine vârid olan def' ve men', ya'nî i'tirâzât altı vecihle olur ki onlardan biri
nakz tarîkiyle olan i'tirâzdır.

Nakz, mu'allilin mukaddimât-ı delîlinden gayr-ı mu'ayyen bir mukaddi-
menin delîlin vücûduyla hüküm tehallûf etti diyerek butlânını iddî'â etmeye
derler. Şöyle ki, nâkız mu'allile der ki şu delîliniz cemî'-i mukaddimâtıyla
sahîh değildir. Sahîh olaydı hüküm suverden bir şey'de tehallûf etmez idi.

İmdi ma'lûm ola ki her ta'lîl ve delîle nakz tarîkiyle i'tirâz sahîh olmakla
def' ve cevâbı bâbında ulemâ dört vecih zikrettiler.

- 1- Def' bi'l-vasf ya'nî illiyyeti def'
- 2- Def' li-ma'ne'l-vasf ya'nî illiyyetin ma'nâsını def'
- 3- Def' bi'l-hüküm
- 4- Ta'lîlden garazın husûlüyle def'dir.

Def' bi'l-vasf, nakz sûretinde illetin vücûdunu men'dir. Def' bi ma'ne'l-vasf, illet onun için illet olduğu ma'nânın vücûdunu men'dir. Def' bi'l-hüküm, nakz sûretinde hükmün illetinden tehallüfû men'dir. Def' bi'l-garaz, [215] hakîkatte asıl ile fer' beynini tesviye ile men'dir. Ya'nî illet sûreteynde mevcûd olduğu gibi hüküm dahî sûreteynde mevcûddur. Ve fer'de istimrârla hüküm-i aslın sübût ve zuhûru müteahhir olduğu gibi, gâhi asl-ı makîsün aleyhde dahî hüküm müteahhir olmakla behemehâl tesviye hâsıldır demekle nakz def' olur. Ya'nî def' bi'l-vasf şöyledir ki meselâ, mu'allil, "sebîleynin gayrında hurûc-i necâset, intikâd-ı vuzû'nun illetidir" diye da'vâ ettikte, nâkız ya'nî sâil "bedenden hurûc eden necâset, intikâd-ı vuzû'ya illet olur ise cerâhatin başından zâhir olup seyelân etmeyen dem dahî vuzû'yu nakz etmeli idi. Hâlbuki etmiyor." Mu'allil tarafından bu nakzı def' için def' bi'l-vasf ya'nî illiyyetin vücûdunu sûret-i nakzda men' tarîkiyle denilebilir ki, alâ vechi's-seyelân dem-i cerâhatın hurûcunu men' ederiz. Zîrâ hurûc, mekân-ı bâtından mekân-ı zâhire intikâle denildiği cihetle, seyelân olmadığı vakitte illet mevcûd olmadığı için nakz vârid olmaz.

İkincisi, ma'nâ-yı vasfı men' ya'nî illeti sûret-i nakzda men'in misâli, şöyledir ki meselâ, mu'allilin, "mesh-i re's mesihdir, mesh-i re's de mesh-i huff gibi teslîsi mesnûndur" kavlini [216] sâil, teslîs sünnet olan istincâ ile nakz eyledikte, mu'allil, meshde olan ma'nâ ki tathîr-i hükmî-yi gayr-i ma'kûldür. İstincâda vücûdunu men' ile def' eder. Şöyle ki mesih tathîr-i hükmî olduğundan tathîr-i ma'kûl olan istincâda lâzım gelen teslîs, te'kid-i tathîr demek olduğundan mesihde lâzım gelmez. Burada illet olan meshin ma'nâsı men' olundu.

Üçüncüsü, sûret-i nakz da hükmün illetten tehallüfünü men'dir. O da şöyledir ki meselâ, mu'allil, "hurûc-i necâset ile beraber namaza kıyâm vuzû'nun vücûbuna illet olduğundan, sebîleynin gayrından çıkan necâsetle de vuzû' vâcib olur" dedikte nâkız tarafından isti'mâl-i mâ'a kudret bulunmadığı sûrette teyemmüm ile nakz olunur. Şöyle ki teyemmüm olunacak zamân hurûc-i necâsetle namaza kıyâm bulunmakla beraber vuzû' vâcib

olmaz. Lâkin buna cevâb olarak denilir ki su bulunmadığı sûrette vücûb-i vuzû'nun ademini müselleme görmeyiz. Belki vuzû' vâcibdir. Lâkin burada suyu isti'mâle adem-i kudret sebebiyle teyemmüm vuzû'dan halefdir.

Dördüncü, garazla def'dir. Meselâ, mu'allil, "beden-i insândan hâric olan şey' sebîleyn den hâric olan şey' gibi necîsdir" dedikte nâkız diyor ki: "İstihâzaya ne dersin? Bu dem necîs olmuş [217] olsa idi dâima aktığı hâlde hiç abdest bulunmamalı idi. Hâlbuki bulunuyor." Bu sûrette mu'allil dahî bunun cevâbında şöyle diyor ki "bu ta'lîlden garaz, sebîleyn ve gayr-ı sebîleyn gibi asılla fer'in beynini ya'nî makîs ile makîsün aleyh beynini hükmü ya'nî hadesi mûcib olan ma'nâda tesviyedir." Nitekim illet olan hurûc-i necâset, asılda ve fer'de mevcûd olduğu gibi hükm-i hadeste ikisinde dahî mevcûddur. Ve zuhûr-i hükm-i hades bazen inde'l-istimrâr 'afvla fer'de ya'nî gayr-i sebîleynde meselâ, ri'âf-ı dâim gibi teahhür eylediği gibi, asılda ya'nî sebîleynde dahî istihâza ve selesü'l-bevl gibi teahhür eder. Bu cihetle her hâlde asılla fer' beyninde tesviye hâsıldır. Takrîr-i mezkûr intifâ-i hükmün men'ine râci'dir. Zirâ nâkız, emreyni ya'nî sübût-i illetle beraber intifâ-i hükmü da'vâ eyledi ki, bunun reddi ancak emreynden birini men'le olur. Bundan sonra ma'lûm ola ki, ilel-i müessire üzerine vârid olan nakz, bu turuk-i erba'adan biriyle redd olunur ise ta'lîl tamam olunur. Eğer bunlarla red olunmaz ise ve sûret-i nakzda sübût-i hükümden bir mâni' bulunmaz ise mâni'siz hükmün delîlden tehallüfü mümteni' olduğu için illet bâtil olur. Eğer mâni' bulunur ise bâtil olmaz.

[والممانعة: هي [٣٤٦] منع مقدمة بعينها ولما كان مقدمات القياس هي: كون الوصف علة، ووجودها في الأصل وفي الفرع، وتحقق شرائط التعليل، وتحقق أوصاف العلة من التأثير وغيره، فللمانع أن يمنع: كلاً منها، فإما أن يمنع نفس العلة أو وجودها في الأصل أو في الفرع أو تحقق شرائط التعليل أو تحقق أوصافها ككونها مؤثرة]

Dâfi'-i kıyâsın aksâmından ikincisi, mümâne'ttir. Ya'nî men'dir. [218] Bu da ya senedle ya senedsiz mukaddime-i kıyâsdan birini bi-aynîhâ men'

etmektir. Zîrâ mâdem ki mukaddîmât-ı kıyâs vasfın illet olması ve bu vasfın asıl ve fer'de bulunması ve şerâit-i ta'lîl ve tard denilen te'sîr ve gayr-te'sîr gibi evsâf-ı illetin tahakkuku olunca mâni' için bu mukaddimâtтан her birini men' etmek câ'iz olur. Meselâ, mâni' ya nefsi-i illeti men' eder. Şöyle ki mu'teriz mu'allile, "Sen burada vâsf-ı câmi' illettir veyahûd illete sâlihdir diyorsun. Ben bunu teslîm etmem. Zîrâ câmi'de zann-ı illiyyet lâzımdır. Veyahûd illetin asılda vücûdunu veya fer'de vücûdunu men' eder. Şöyle ki meselâ, ta'lîlin burada vâsf-ı illet olduğunu teslîm etsem bile lâkin asılda bulunduğunu teslîm etmem." Veyahûd "fer'de bulunmasını adem-i teslîm tarîkiyle men' ederek fer'de yoktur" der. Veya şerâitin tahakkukunu men' eder veyahûd müessir olması gibi illetin evsâfının tahakkukunu ya'nî illiyyetin müessir olduğunu men' eder.

[وفساد الوضع: هو أن يترتب على العلة نقيض ما تقتضيه العلة، ولا ورود له بعد بيان المناسبة فما ثبت تأثيره شرعاً لا يمكن فيه فساد الوضع]

Dâfi'-i kıyâsın üçüncüsü, vaz'ın fesâdıdır. O da illet üzere illetin muktezâsının nakîzi terettüb etmesidir. Meselâ, Şâfi'îyye'nin fırkatı, ehad-ı zevceynin İslâmı üzerine tertîb etmeleri gibi. Hâlbuki İslâm, iltiyâmı iktizâ eder. Öyle ise Hanefiyye'de olduğu gibi fırkat, arz-ı islâmdan [219] sonra ibâsı üzerine tertîb olunmalıdır. Bu sûrette biz deriz ki Şâfi'îyye'nin bu kavlinde fesâd-ı vaz' vardır. Zîrâ İslâm, iltiyâmı iktizâ eder. Bu fesâd-ı vaz' için beyân-ı münâsebetden sonra vürûd mümkün değildir. İmdi şer'an te'sîri sâbit olan şey'de fesâd-ı vaz' bulundukta vasfın adem-i te'sîri ma'lûm olur. Mahfi olmaya ki fesâd-ı vaz', şehâdette fesâdu'l-edâ menzilesinde olup def'de münâkaza üzerine mukaddemdir. Meselâ, ta'dîl, sıhhat-i edâ-i şehâdetten sonra olduğu gibi, ıttirâd dahî illetin sıhhatinden sonra olur.

[وفساد الاعتبار: هو منع كون المدعى محالاً للقياس لورود النص على خلافه، ويجاب بالظعن في النص بأنه خبر واحد أو مؤول أو له معارض]

Dâfi'-i kıyâsın dördüncüsü, fesâd-ı i'tibârdır. Bu da hilâfına nass vârid olduğu için müdde'ânın mahall-i kıyâs olduğunu men'dir. Bundan isnâd-ı

nassda ta'nla cevâb verilir. Şöyle ki "bu nass haber-i vâhiddir veya müevvel-dir veyahûd nass-ı âhara mu'ârizdir" diyerek ta'n olunur.

[والفرق: هو وجود وصف في الأصل، له مدخل في العلية ولا يوجد [٤٧] في الفرع، قيل: صحيح، وقيل: التحقيق فساد له لأنه غصب منصب التعليل وهو نزاع جدلي، ولأن الفارق إنما يضر إذا لم يُثبت عليه المشترك، إلا إذا ثبت مانع الحكم في الفرع. وكل كلام صحيح في الأصل لو أُورِدَ بالفرق لَزُدَّ، ينبغي أن يورد بالممانعة]

Dâfi'-i kıyâsın beşincisi farkdır. O da illiyyette medhali olan vasfın asılda bulunup fer'de bulunmamasıdır.¹⁴⁸ Bunun hâsılı vasfın illiyyetini men'le vasfın şey'-i âharla beraber illet olmasını iddi'âdan ibârettir. Denildi ki bu fark ile i'tirâz makbûl ve sahîhdir. Ve denildi ki sahîh olan bunun fâsid olmasıdır. Zîrâ mansıb-ı ta'lîli gasbdır. [220] Bu gasbdır demekle red, nizâ'-ı cedelîdir. Ve bir de fârik mu'allile ol zamân zarar verir ki mu'allil vaf-ı müşterekin illiyyetini isbât edemeye. Ya'nî sâil-i fârik fer'de hükmün sübûtunu men' tarîkiyle isbât ederse muzırr olur. Ve hangi bir kelâm ki asılda sahîh ola, reddi tarîk-i farkla îrâd olunursa kabûl olunmaz. Belki mûmâne'e ya'nî men' sûretinde îrâd olunmalıdır ki cedelî olan kimse kıyâsı redde kâdir olmamakla nuzzâr beyninde makbûl ola. Bu men'le a'râz-ı esâs münâzaradır. Meselâ, İmâm Şâfi'nin "râhinin abd-i merhûnu bir tasarrufdur ki hakk-ı mürtehinini ibtâl eder. Bu sûrette i'tâk-ı mezbûr, râhinin abd-i merhûnu mürtehinin rızâsı olmazsız bey' gibi reddolunur" kavli Hanefiyye tarafından "i'tâk bey' gibi değildir. Zîrâ bey', feshe muhtemeldir, 'ıtk feshe muhtemil değildir" diye fark tarîkiyle reddolunursa, farkın nefsinde sahîh olmasıyla beraber Hanefiyye'nin bu sözü velâyet fark olunmadığına binâen mesmû' değildir. Öyle ise alâ sebîli'l-mûmâne'e red eylemeleri lâzımdır. Ya'nî hükm-i asıl -ki bey'-i râhindir- butlân olursa müselleme değildir. Bizim indimizde bey'-i râhinin hükmü icâzet-i mürteherine mevkûf olduğundan butlânı teslîm etmez. Zîrâ bizim indimizde hüküm, bey'-i râhinde mürtehinin icâzetine tevakkufdur. Çünkü mürtehinin hakkı bi'l-icmâ' râhinden [221] rehni üzerine bey'in in'ikâdını men' etmeyip ancak bey', mürtehinin edâ edinceye değin mevkûf olmasıdır. Ve eğer bey'-i

râhinin hükmü tevakkuf olursa fer'de ya'nî 'ıtkda butlân da'vâ olundukta asıl ile fer'in hükümleri mütemâsileyn olmamasını icâb eder. Ve eğer fer'de tevakkuf da'vâ olunur ise 'ıtk feshe muhtemil olduğu için bu da'vâ mümkün olamaz.

[والمعارضة: هي إقامة الدليل على نقيض مدعى الخصم^١، وتجرى في الحكم أي المدعى وفي علته، أما الأولى فإن بدليل المعلل ولو بزيادة تقرير أو تفسير فمعارضة فيها مناقضة: فإن على عين نقيض الحكم فقلب، وإن على حكم يستلزم النقيض فعكس، وإن بدليل آخر فمعارضة خالصة، فإما تُثبت نقيض الحكم بعينه أو بتغيير أو حكماً يستلزمه النقيض]

Dâfi-i kıyâsın altıncısı, mu'ârazadır. Bu da hâsmın müdde'âsının nakîzi üzere delîl ikâme etmektir. Bu mu'âraza, hükümde ya'nî müdde'âda ve illette cârî olur. Evvelkisi eğer mu'allilin delîli ile tebdîl temyîz olmayarak takrîr ve tefsîrin ziyâdesiyle de olursa da ona kendisinde münâkaza olan mu'âraza denir. Mu'âraza denmesi, nakîz-i hükmü isbât, ve münâkaza denmesi delîl-i mu'allili ibtâl ettiği münâsebetledir. Eğer delîl-i mu'âraza hükmün nakîzinin illiyyetine delâlet ederse, mu'âraza bi'l-kalb denir. Meselâ, İmâm Şâfi'î'nin "mesh-i re's erkân-ı vuzû'dan olduğundan erkân-ı sâire gibi teslîsi sünnettir" kavlini, mu'âraza bi'l-kalb tarîkiyle "mesh-i re's erkân-ı vuzû'dan ise de farz olan rub'-i re's üzerine ziyâde olarak istîâbla ikmâlden [222] sonra teslîsi sünnet olmaz" diye i'tirâz ettiğimiz gibi.

Ve eğer delîl-i mu'âraz nakîzi müstelzim olan hüküm üzere delâlet ederse, mu'âraza bi'l-akstir. Meselâ, İmâm Şâfi'î'nin salât-ı nefl ibâdetidir. Fâsid ol-dukta itmâm ve kazâsı vâcib olmaz. Bu sûrette vuzû gibi ki fesâd ile imdâsı şurû'la kendisi lâzım olmaz. Zîrâ şer'le vâcib olan her bir ibâdet, fâsid oldu-ka imdâsı vâcib olur. Hacda olduğu gibi. Bunun aks-i nakîzi her bir ibâdet ki ityânı esnâsında fâsid olduğu vakitte kazâsı vâcib olmaya şurû'la vâcib olmaz.

İmdi biz deriz ki mazy-i fâsidde adem-i vücûb şurû'la adem-i vücûba illet olursa, nezrle ve şurû'la adem-i vücûba da illet olurdu. Vuzûda olduğu gibi.

Bu sûrette salât-ı nâfile de nezirle şurû' müsâvî olmak lâzım gelir. Lâkin salât-ı nefl bi'l-icmâ' nezirle lâzım gelmekle şurû'la da lâzım gelmesi icâb eder.

İmdi mu'teriz, delîl-i mu'allil ile şurû'la salât-ı neflin vücûbunu lâzım kılan istivânın vücûbunu isbât etti ki, o da mu'allilin isbât ettiği şurû'la adem-i vücûbunun nakîzidir. Ve eğer mu'âraza, delîl-i âharla olursa ona mu'âraza-i [223] **hâlise** denir. Bu mu'âraza da ya bi-aynihî nakîz-i hükmü sâbit kılar. Meselâ, Şâfi'îyye'nin "mesih, vuzû' rûknüdü, sâir mağsûlâta kıyâsen teslîsi lâzımdır" kavline mu'âraza-i hâlise ile mu'âraza ederek deriz ki "her ne kadar mesh-i re'sin sâir mağsûlâta kıyâsen teslîsi lâzım gelir ise de lâkin bizim indimizde bunu nefyeder bir şey' vardır ki o da mesh-i re's vuzû'da mesihdir. Teslîsi sünnet olmaz sâir memsûhâtta olduğu gibi." Veyahûd nakîz-i hükmü bir mikdâr tağyîrle sâbit kılar. Misâli, eb ve ceddî olmayan yetîmenin tezvîcine bunların gayrısının velâyeti vardır. Zîrâ sağıredir. İllet-i sağırle babası olan kızın nikâhına velî olduğu gibi, buna dahî velî lâzımdır dediğimize Şâfi'î'nin mu'âraza tarikiyle, bu sağıredir, velâyet-i mala kıyâsen velâyet-i uhuvvetle buna velî olamaz. Burada ta'yîni-i ahh hükmün tağyîrini vâcib kılan ziyâdedir. Çünkü mu'allil mutlak velâyeti isbât ettiği gibi sâil dahî velâyet-i mutlakayı nefyetmeyip biraz tağyîrle velâyet-i ahi nefyetti. Veyahûd bu mu'âraza, mu'allilin iddi'â ettiği hükmün nakîzi olan hükmü müstelzim olur. Meselâ, zevci diyâr-ı âharda bulunan hâtûnun zevcinin fevti ihbâr olmakla ba'de'l-i'tidâd zevc-i âharla tezvîc ve ondan bir veled tevîd eyledikten sonra zevc-i ûlâ [224] hayyen gelse, firâş-ı sahîh sâhibi olduğu için veled-i mezbûra ol müstahik olur kavline bi tarîki'l-mu'âraza zevc-i sâni hâzırdır. Firâş-ı fâsid sâhibi ise de bi gayr-i şuhûd tezvîc edip veled tevîd eden kimse gibi veledin nisbetine ol müstahikdir denildikte mu'âriz hükm-i âhar ki zevc-i sâni'den neseb sübûtudur. Onu isbât etmiş oldu. Lâkin bunun def'i sıhhat-i firâş, hakikat-i nesebi ve firâş-ı fâsid, şübhe-i nesebi mûcibdir. Hakikat şey', şübhe ile sâbit olandan itibâra elyaktır demekle olur.

[وَأَمَّا الثَّانِيَّةُ: فَمُعَارَضَةٌ فِي الْمَقْدَمَةِ فَإِنْ بَجَّلَ الْمَعْلُولُ [٣٤٧] عِلَّةً وَالْعِلَّةُ مَعْلُولًا] فَمُعَارَضَةٌ بِمَعْنَى الْمُنَاقِضَةِ وَقَلْبِ أَيْضًا، وَإِنَّمَا يُرَادُ هَذَا إِذَا كَانَتِ الْعِلَّةُ حَكْمًا لَا وَصْفًا]

Mu'ârazanın ikinci kısmı illet-i hükümde mu'ârazadır ki ona **mukad-dimedede mu'âraza** denir. Bu da ma'lûlû illet ve illeti ma'lûl kılmak olursa münâkaza ma'nâsına olan mu'ârazadır ki, buna kalb tarîkiyle mu'âraza da denir. Mu'âraza-i mezkûrede illet-i kıyâs vasıf olmayıp hüküm olursa, ya'nî müstedill kıyâsı hükümle ta'lîl ederse, şöyle ki asılda bir hükmü kendisinde hükm-i âhara illet kılıp sonra fer'a te'addî ettirirse, ammâ vasf-ı mahz ile ta'lîl ederse vasfın hüküm olmak ihtimâli olmadığı için kalb olmaz. Meselâ, Şâfi'î'nin, İslâm şerâit-i ihsândan değildir. Zîrâ gayr-i müslim cinsdir. Bikri zinâ ederse celde ve seyyibi zinâ ederse recm olunur. Çünkü celde, gâyet-i hadd-i bikr ve recm, [225] gâyet-i hadd-i seyyibdir.

Bikrde gâyet-i haddi vâcib olmakla seyyibde dahî gâyet-i haddi vâcib olur. Ve ni'met her ne kadar ekmel olursa mukâbilinde cinâyet dahî efhâş olacağından cezâsı ağız olur. Öyle ise bikr hakkında “celde vâcib olunca seyyibde bundan ekser olur ki o da recmdir” kavillerine Hanefiyye tarafından mu'âraza-i kalb tarîkiyle denilir ki “müslimlerin bikrlerine celde hadd olduğu seyyibleri recm olunduğu içindir.” Bu sûrette mu'allil, celd-i bikri seyyibin recmine illet kıldı. Biz recm-i seyyibi celd-i bikre illet kıldık.

[وَالْمَخْلُصُ: أَنْ يُورَدَ عَلَى طَرِيقِ الْإِسْتِدْلَالِ بِأَحَدِهِمَا عَلَى الْآخَرِ، وَإِلَّا فَخَالِصَةٌ، فَإِنْ أَقَامَ الدَّلِيلُ عَلَى نَفْيِ عَلَيْهِ مَا أَثْبَتَهُ الْمَعْلُولُ فَمَقْبُولَةٌ، وَإِنْ عَلَى عَلَيْهِ شَيْءٌ آخَرُ فَإِنْ قَاصِرَةٌ أَوْ مُتَعَدِّيَةٌ إِلَى مُجْمَعٍ عَلَيْهِ فَلَا تَقْبَلُ، وَإِنْ إِلَى مُخْتَلَفٍ فِيهِ تَقْبَلُ عِنْدَ أَهْلِ النَّظَرِ لَا عِنْدَ الْفُقَهَاءِ.]

Mu'âraza-i mezkûreden muhallis, hükmeynden birinin sübûtuyla diğ-
gerin sübûtuna istidlâl tarîkiyle olur. Bu da hükmeyn beyninde üzerine istidlâl binâ olunan ma'nâda müsâvât sâbit olursa mümkün olur. Meselâ, nezirle lâzım gelen şey' sahîh olduğu vakitte şurû'la da lâzım olur, hac gibi. Bu sûrette “salât ve savm tatavvu'an şurû'la vâcib olurlar” denildikte Şâfi'î buna muhâlefet ederek der ki “hac şurû'la lâzım olduğu için nezirle dahî lâzım olur.” Biz de cevâbında deriz ki “menzûrun lüzûmundan garaz, bey-

nlerinde olan müsâvâta binâen şurû' olunanın lüzûmuna istidlâldır.” Belki şurû' evlâdır. Zîrâ takarrûbe sebep olan nezre ri'âyet vâcib olunca kurbet olan şurû'a ri'âyet, [226] evleviyyetle vâcib olur. Eğer mu'âraza mukaddimedinde olmaz ise mu'âraza-i hâlisedir. Ya'nî onda ma'nâ-yı münâkaza olmayan mu'ârazadır.

Eğer bunda mu'teriz, mu'allilin isbât ettiği şey'in nefyine delîl ikâme ederse kabûl olunur. Ve eğer şey'-i âharın illiyyeti üzerine ikâme eder de illet kâsıra veya mücma' aleyhe müte'addiye olursa kabûl olunmaz. Meselâ, bizim “demir demirle vezin ve cinsle mukâbil olduğundan altın ile altın ve gümüş ile gümüş gibi mütefâdilen bey'i câ'iz olmaz” kavlimize sâmi', “aslında illet-i ribâ vezin olmayıp semeniyyet olmakla bu da fer'de ma'dûm olduğu cihetle demirde hürmet-i ribâ cârî olmaz” diye mu'âraza eder ki Şâfi'î indinde mu'âraza-i mezbûre makbûldür. Zîrâ garaz-i mu'teriz vâsf-ı mu'allelin illiyyetini ibtâldır. Pes, vâsf-ı âharın illiyyetini beyân etmekle her birinin müstakillen illiyyetleri ve her birinin cüz-i illet olmaları muhtemel olmakla istiklâlâ cezm sahîh olmaz. Ammâ illet-i fer'i mücma' aleyhe ta'diye sûretinde makbûl olmaz. Zîrâ câ'izdir ki hüküm illel-i şettâ ile sâbit olsun.

Ve eğer muhtelefun fihe te'addî ederse ehl-i nazar indinde kabûl olunur. Meselâ, “kireçle kireç mekîlî olduğundan cins cinsle mukâbil olmakla buğday gibi mütefâdılan bey'i harâm [227] olur” kavlimize mu'teriz, “illet ta'âmdır ki fevâkihe ve keylin mâ-dûnuna ta'diye eder, hufneyi hufneteyn¹⁴⁹ ile bey' gibi.” Hâlbuki ribânın bu ikisinde cereyânı muhtelefun fihdir. Bu misillü mu'âraza ehl-i nazar indlerinde makbûldür. Zîrâ hasmın ancak vâsfından birinin illiyyetine ittifâk ettiler. Kaldı ki illiyyetin istiklâlleri câ'iz olduğundan vâsfından birinin sıhat-i illiyyeti için vâsf-ı âharın fesâdına zâtlarına nazaran te'sîri olmadığından fukahâ indinde kabûl olunmaz.

ثم قد ينتقل المعلل من كلام إلى آخر عند العجز عن الإيراد، فإن إلى ما هو غير علة أو حكم فحشو، وإلا فالانتقال إما من علة إلى أخرى لإثبات علة القياس أو لإثبات حكم القياس أو لإثبات حكم آخر يحتاج إليه حكم القياس، وأما من حكم إلى آخر يحتاج إليه حكم القياس فيثبت بالعلة الأولى، لكن الثاني مختلف فيه لعل الأصح [٤٨] إن لعجز لا وإلا نعم، كما في محاجة الخليل [٢]

Ba'zı kerre mu'allil, aczinden nâşî bir kelâmdan kelâm-ı âhara intikâl eyler. Eğer hüküm veya illetin gayrı bir kelâma intikâl ederse haşvdir. Ve eğer böyle olmayıp illet-i kıyâsı isbât için bir illetten diğer illete intikâl ederse, meselâ, yanında vedî'a konulmuş bir sabî hakkında vedî'ayı istihlâk ettikte denildiği gibi ki o sabî dâmin olmaz. Zîrâ sabî, hıfz-ı emânete ehil olmadığından mûdî' istihlâka musallittir. Sâil, bu taslîti teslîm etmem dediğinde mu'allilin isbât-ı müdde'â için âhar illete intikâl etmesi gibi ki buna intikâl-i hakîkî denmez.

Veya hüküm-i kıyâsı isbât için veyahûd kıyâsın muhtâcün ileyhi olan bir âhar hükmü isbât için bir illetten diğer [228] illete intikâl ederse, meselâ, bedel-i kitâbetten bir şey' veremeyen mükâtebin, keffâret-i yemîn için cevâz-ı i'tâkını kitâbet, akd-i mu'âvaza olmakla ikâle ile veyahûd edâdan aczle feshe muhtemil olduğundan şart-ı hıyârla satılmış olan abdde bi'l-icmâ' bâyi'in onu keffârete sarfından mâni' olmadığı gibi bu mükâtebi de keffârete sarftan bir mâni' yoktur diye ta'lîlimiz gibi eğer hasm, "benim indimde mâni' akd-i kitâbet olmayıp noksân-ı rıkkıyyetidir" der ise biz cevâbında, adem-i noksân-ı rıkkıyyeti isbât için illet-i âhara intikâl ederek deriz ki "kitâbet akd-i mu'âvazadır, rikkde noksânı vâcib kılmaz."

Veya illet-i ûlâ ile bir hükümden hüküm-i kıyâs ona muhtâc olan hüküm-i âhara intikâl eylerse, mu'allil hüküm-i mezbûru illet-i ûlâ ile isbât eder. Meselâ, misâl-i sâbıkda adem-i noksân-ı rıkkıyyeti illet-i ûlâ ile ya'nî cevâz-ı fesihle isbât etmek gibi. Lâkin ikinci, ya'nî isbât-ı hüküm-i kıyâs için olan

١ م + كلام.

٢ م: خليل.

muhtelefun fihdir ki ba'zılar, tecvîz edip ve ba'zılar, etmemişler ise de, zan-
nıma göre intikâl, aczden ise câ'iz değildir. Eğer aczden değilse câ'izdir.
İbrahim aleyhi's-selâmın Nemrut'la ihticâcında olduğu gibi.

Bâbu'l-Mu'âraza ve't-Tercîh

[باب المعارضة والترجيح:] إذا أورد دليلان يقتضى أحدهما عدم ما يقتضيه الآخر بعينه، فإن تساوى قوة أو كان أحدهما أقوى بوصف تابع فينبهما معارضة والقوة رجحان، وإن أقوى بما هو غير تابع فليس برجحان والعمل بالأقوى لازم في صورتين، وإذا تساوى قوة ففي الإجماع يتعين التبديل

[229] Biri bi-aynihî âharın iktizâ ettiğî şey'in ademini iktizâ eden iki delil îrâd olundukta, eğer onlar kuvvetçe birbirine müsâvî olurlar ise ve-yahûd biri vâsıf-ı tâbî' sebebiyle, meselâ, onu adl fakîh rivâyet etmekle diğ-
gerinden akvâ olursa beyinlerinde mu'âraza bulundukta kuvvet-i mezkûre
sebeb-i ruchânî olur. Ve eğer biri diğerinden bi'z-zât gayr-ı tâbî' şey'le akvâ
olursa meselâ, kıyâsla nass gibi ki bu sûrette te'âruz olmadığından bey-
nlerinde cihet-i ruchân olmaz. Meselâ, "nass, kıyâsa râcihdir" denilmez.
Ammâ sûreteyn-i ahîreteynde delîl-i akvâ ile amel lâzım olur. Ve eğer kuv-
vetçe müsâvî olurlar ise meselâ, icmâ' ile icmâ'ın mu'ârazalarında sâbıkta
zikrolunduğu üzere tebdîl ta'ayyün eder.

[وفي الكتاب والسنة يحمل على نسخ الآخر إن التاريخ معلوماً، وإلا فإن أمكن الجمع باعتبار مخلص من الحكم أو المحل أو الزمان فذاك، وإلا ترك العمل بالدليلين وصير من الكتاب إلى السنة ومن السنة إلى قول الصحابي مطلقاً، إن قُدِمَ مطلقاً كما هو عند الفخر والبردعي، وإن قُدِمَ فيما خالف القياس كما [٤٨] هو عند الكرخي فيقدم في مخالف القياس ومنه إلى القياس، وإن لم يقدم أصلاً كما هو عند السرخسي فمساو مع القياس فيعمل بأحدهما بالتحري، فإن لم يمكن هذا المصير يقرر الأصول قبل ورود الدليلين، كما هو في سؤر الحمار حيث^٢ تعارض الأخبار والآثار وامتنع القياس]

Ve Kitâbın Kitâbla ve Sünnetin Sünnetle ve Kitâbın Sünnetle mu'âraza-
larında te'âruz-i sûrî tarih ma'lûm oldukta âharın neshi üzerine hamlolunur.

Ve eğer tarih ma'lûm olmaz ise hükümden veya mahalden veya zamândan biriyle muhallis i'tibârıyla delîleyn beynini cem' mümkün olur ise cem' olunur. Ve eğer cem' mümkün olmaz ise delîleyn ile amel terk olunup Kitâbdan Sünneti muahhar i'tibâr ederek Sünnete ve kavl-i sahâbî, kıyâsa mukaddem olursa Fahrul-İslâm ve Ebû Saîd Berda'î [230] indlerinde sünnetten mutla-kan ona intikâl olunur. Gerekse kavl-i sahâbî kıyâsa muvâfık olsun ve gerekse olmasın. Ve eğer kavl-i sahâbî kıyâsa muhâlif olan şey'de mukaddem olursa Kerhî indinde kavl-i sahâbî takdîm olunur ve ondan dahî kıyâsa gidilir. Kavl-i sahâbîden kıyâsa gidilmenin misâli, Hazret-i Aîşe, Peygamberimizin salât-ı küsûfu dört rükû' ve dört sücûdla iki rek'at kıldığını rivâyet ettiği hadîs-i şerîf, namaz-ı mezkûru Numan b. Beşîr'in rivâyet ettiği iki secde ile birer rek'at kıldı hadîsiyle te'âruz ettiğinden bu namazın sâir namazlara kıyâsla iki rek'at ve iki rükû' ve iki secde ile kılınmasıyla hükmettik. Eğer kavl-i sahâbî, kıyâs üzerine aslen takdîm olunamaz ise, nitekim İmâm Serahsî dahî bu re'ye kâildir, ol zamân kavl-i sahâbî, kıyâsla müsâvî addolunarak taharrî ile ikisinden biriyle amel olunur. Ve eğer bu mezkûrda mesîr mümkün olmaz ise delîleyn vârid olmazdan evvel usûl ve hükmün olduğu şey' üzere ibkâ ve takrîri vâcib olur. Meselâ, ahhâr ve âsâr te'âruz ettikleri için sûr-i himâr hâli üzere kaldığı gibi. Nitekim bunun hakkında İbn Ömer ve Câbir "necisdir" ve İbn Abbas ve Enes "tâhirdir" diye hadîs rivâyet etmişlerdir. Bunlar [231] te'âruz ettiği için su hâli üzere tâhir kaldı. Ve kezâ burada kıyâs dahî mümteni'dir. Zîrâ kelb ve himârı hirreye ilhâk mümkün olmaz. Çünkü himâr, hirre gibi tavvâf-ı beytten olmakla ona kıyâs olunamadığı gibi kelbe dahî kıyâs olunamaz. Çünkü himârda zarûret vardır.

[والتعارض: إمّا بين آيتين أو قراءتين أو سنتين أو آية وسنة مشهورة أو متواترة والمخلص: إمّا من قبل الحكم أو المحل أو الزمان، أمّا الأول فإمّا بأن يوزع الحكم بالدليلين أو يحمل على التغاير]

Te'âruz, ya iki âyet beyninde veya kırâteyn veya sünneteyn veya bir âyetle Sünnet-i meşhûra veya mütevâtire beyninde olursa muhallis, ya'nî def-i te'âruz ya hüküm veya mahal veya zamân tarafından olur. Şöyle ki

bunların birinde ittihâd def olunur. İmdi hüküm tarafından muhallis ya hüküm delîleyne tevzî olunur. Meselâ, hükmün ba'zı efrâdı delîleynin biriyle sâbit ve ba'zı diğeri delîleynin âharıyla menfî olur. Meselâ, mâl-ı müdde'âyı müdde'iyeyn-i müberhineyn beyninde kısmet etmek gibi. Ve-yahûd delîleynin hükmünün teğâyürüne ya'nî biri dünyevî ve diğeri uhrevî olmasına hamlolunmakla olur. Meselâ, sûre-i Bakâra'da yemîn hakkında kâin iki âyette olduğu gibi.

[وَأَمَّا الثَّانِي فَبِأَن يُحْمَلَ عَلَى تَغَايِيرِ الْمَحَلِّ، وَأَمَّا الثَّالِثُ فَبِاخْتِلَافِ زَمَانِ الْحُكْمِ أَوْ زَمَانِ الْوُرُودِ فَإِنْ صَرِيحاً فَالْمُتَأَخَّرُ نَاسِخٌ، وَإِنْ دَلَالَةً كَالْمُحْرَمِ^١ مُؤَخَّرٌ عَنِ الْمَبِيحِ^٢، وَكَالْمُثَبِّتِ مُؤَخَّرٌ عَنِ النَّافِي، فَإِنْ مَبْنِئاً عَلَى [٤٩] الْعَدَمِ الْأَصْلِيِّ فَالْمُثَبِّتِ مُقَدِّمٌ، وَإِلَّا فَإِنْ تَحَقَّقَ أَنَّهُ بِالْدَّلِيلِ تَسَاوَايَا وَإِنْ اِحْتَمَلَ الْأَمْرَيْنِ يَنْظُرُ لِتَبْيِينِ الْأَمْرِ، وَأَمَّا فِي مَعَارِضَةِ الْقِيَاسِ فَلَا نَسْخَ وَلَا تَسَاوِيَّ فَيَعْمَلُ بِأَيِّهِمَا شَاءَ بِشَهَادَةِ قَلْبِهِ]

İkinci ya'nî mahal tarafından muhallis, delîleynden her birini mahallin teğâyürü üzerine haml ile olur. Nitekim ¹⁵⁰ ﴿وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ﴾ âyetinin müşedded ve muhaffef kırâatları hükmünce mefhûmları te'âruz ettikleri için kırâat-i tahfîf, kable'l-iğtisâl ve teşdîd, ba'de'l-iğtisâl kurbâna hamlo-lunur.

[232] Üçüncü, ya'nî zamân tarafından muhallis, hükmün zamânının veya delîleynin zamân-ı vürûdlarının ihtilâfı ile olur. Eğer ihtilâf-ı zamân sarîh olursa mütekaddimi müteahhir nâsîh olur. Mârru'z-zikr iddetleri gibi. Ve eğer ihtilâf-ı zamân delâlet tarîkiyle olursa nass-ı muharrim gibi ki bi't-tab' nass-ı mubîhden muahhar olduğundan muharrim, mubîhi nâsîh olur.

Ve kezâlik nass-ı müsbit ile nass-ı nâfî beyninde te'âruz vâkî olursa müsbit, nâfiden muahhar addolunur. Lâkin nefiy, adem-i aslî üzerine meb-nî olursa müsbit mukaddem addolunur. Ve eğer adem-i aslî üzerine meb-nî olmayıp delîl ile tahakkuk ettiği ma'lûm olursa nâfî ile müsbit müsâvî olup tarîk-i âharla mureccaha muhtâc olur. Ve eğer nefyin delîl ile bilinip

١ ك: الحاضر.

٢ م: كالمبيح مؤخر عن المحرم.

bilinmemesi muhtemel olursa emir tebeyyün etmek için onda teemmül olunur. Eğer onun nefiyile olduğu tebeyyün ederse isbât gibi olur. Ve eğer adem-i aslîsi üzere mebnî olduğu tebeyyün ederse isbât nefiyden evlâ olur. Misâli, İbn Abbas, Hazret-i Nebînin Meymûne'yi hâl-i ihrâmda tezvîcini rivâyet ettiği hadîsle, Yezîd b. Asamm'ın ihlâl hâlinde tezvîc buyurduklarını rivâyet ettiği hadîsin te'âruzu gibi ki, İbn Abbas zabtta ve fıkıhta Yezîd'den râcih olduğu için İbn Abbas'ın [233] hadîsi ile amel ederiz. İşte burada nefiy, hey'et-i muhrim ve isbât, hey'et-i helâldir ki o tercih olundu. Kaldı ki kıyâsla kıyâsın mu'ârazasında nesih ve tesâkut mümkün olduğu için şehâdet-i kalble hangisi ile isteniyorsa amel olunur.

[وأما الترجيح فعلم مما سبق بعض وجوه متناً كترجيح المحكم على المفسر، والمفسر على النص، والنص على الظاهر، وكترجيح الحقيقة على المجاز، والصريح على الكناية، والعبارة على الإشارة، والإشارة على الدلالة، والدلالة على الاقتضاء، والنهي على الأمر، والأمر على الإباحة على الصحيح، والأقل احتمالاً على الأكثر احتمالاً، والمجاز على المشترك في الأصح، والمجاز على المجاز بشهرة علاقة أحدهما أو قوته، وإن اتحد جهتهما، أو قرب جهته من الحقيقة^١ أو رجحان دليله أو شهرة استعماله، والأشهر مطلقاً يقدم على غير [٤٩] الأشهر سواء كانا حقيقتين أو مجازين أو أشهرهما حقيقة وغيره مجازاً، أو أشهرهما مجازاً^٢ والآخر حقيقة عندهما خلافاً لأبي حنيفة رحمه الله تعالى]

Tercihin ba'zı vucûhu mâ sebakta metnen ma'lûm oldu. Meselâ, muhkemi müfesser üzerine ve müfesseri nass ve nassı zâhir üzerine ve hakîkati mecâz üzerine ve sarîhi kinâye üzerine ve ibâreyi işâret üzerine ve işâreti delâlet üzerine ve delâleti iktizâ üzerine ve nehyi emir üzerine ve emri kavl-i sahîha göre ibâhat üzerine ve kezâlik aza muhtemili çoka muhtemiline ve kavl-i esahha göre mecâzı müşterek üzerine tercih etmek îcâb edeceği gibi, mecâzdan hangisinin alâkası meşhûr ise veya kuvvetli ise onu âharı üzerine ve kezâlik cihetlerinde muttahid olan mecâzlar ise de delîleynin âhara ru-chânıyla veyahûd birinin hakîkate diğerinden yakın olduğu tahakkuk eyle-

١ م - الحقيقة.

٢ ك - أو أشهرهما مجازاً.

mesiyle veyahûd isti'mâli meşhûr olmasıyla tercih olur. Çünkü mutlakan eşher, gerek hakikateyn ve gerek mecâzeyn olsun gayr-i eşher üzerine takdîm olunur. Lâkin buraya Ebû Hanîfe rahimehullah muhâlefet edip, "hakikat-i gayr-ı meşhûre, mecâz-ı gayr-i meşhûra takdîm olunur" demiştir.

[واللغوي المستعمل شرعاً في معناه اللغوي يقدم على المنقول الشرعي بخلاف المنفرد الشرعي، ويقدم بتأكيد الدلالة على ما لم يكن كذلك، ويرجح في دلالة الاقتضاء الإضمار بضرورة الصدق على ضرورة وقوعه شرعاً، ويرجح مفهوم الموافقة على مفهوم المخالفة]

[234] Ve kezâ şer'an ma'nâ-yı lügavîsi de isti'mâl olunan lafz-ı lügavî yalnız şer'î ma'nâsında isti'mâl olunana değil, belki şer'an dahî ma'nâ-yı lügavîsinde isti'mâl olunan menkûl-i şer'î üzerine ve delâletinde te'kîd olan, delâletinde te'kîd olmayan üzerine takdîm olunur. Misâli، أَيْمًا لِمَرْأَةٍ نَكَحَتْ الْأَيْمَ أَحَقُّ نَفْسَهَا بِغَيْرِ إِذْنٍ وَلِيَّهَا فَنِكَاحُهَا بَاطِلٌ فَنِكَاحُهَا بَاطِلٌ ¹⁵¹ hadîsinin ¹⁵² hadîsine te'kîd sebebiyle tercih olduğu gibi. Ve yine delâlet-i iktizâda zarûret-i sıdk-ı mütekellim cihetinden olan izmâr, şer'an zarûreti eclinden olan izmâra tercih olduğu gibi, mefhûm-i muvâfaka, mefhûm-i muhâlefe üzerine tercih olunur.

[ويرجح تخصيص العام على تأويل الخاص والخاص ولو من وجه على العام مطلقاً، والعام الذي لم يخص على ما خص، والمقيد ولو من وجه على المطلق، ومطلق لم يخرج منه على ما أخرج منه، وتقييد المطلق على تأويل المقيد، والعام الصريح الشرطي على النكرة [٥٠] المنفية وعلى غيرها كالجمع المحلي باللام والمضاف ونحوهما، والجمع المحلي باللام والموصول كمن وما على اسم الجنس المعروف باللام، والإجماع على النص كتاباً أو سنةً، والمقدم من الإجماعين الظنيين على ما بعده، وكل ما ذكر ترجيح بحسب المتن غير ترجيح الحظر على الإباحة، وترجيح المثبت على النافي فإنهما بالمدلول]

Ve kezâlik âmmın tahsîsi, hâssın te'vîline ve hâss, her ne kadar min vechin tahsîs olunmuş olsa da dahî mutlakan âmm üzerine ve kezâlik ba'zı mütenâveli tahsîs olunmamış olan âmm, ba'zı mütenâveli tahsîs olunan

١ م: المفرد.

٢ ك - شرعا.

âmm üzerine tercih olunur. Ve min vechin mukayyed, mutlak üzerine ve bir şey' ihrâc olunmayan mutlak, bir şey' ihrâc olunan mutlak üzerine ve mutlakın te'vîli, mukayyedin te'vîli üzerine ve âmm-ı sarîh-i şartî, nekre-i menfiyye ile gayrları üzerine ya'nî cem'-i muhallâ bi'l-lâm ve'l-muzâf ve emsâli üzerine tercih olunur. Ve cem'-i muhallâ bi'l-lâm ve من ve ما gibi mevsûl, [235] ism-i cins olan mu'arref bi'l-lâm üzerine ve icmâ', nass üzerine ve icmâ'eyn-i zannîyeynden mukaddem olan mâ ba'dî üzerine tercih olunur. Kaldı ki bu zikrolunanlardan hazrın ibâha üzerine ve müsbitin nâfi üzerine tercihden mâ'adâsı metin hasebiyle tercihtir. Lâkin bu ikileri medlûl ile tercihtir.

[ومنه رجحان الحظر على النذب وعلى الكراهة، والوجوب على النذب، والدارئ للحد على الموجب له، والموجب للطلاق والعتاق على عدمهما، وقد عكس الترجيح فيهما، والأخف على الأثقل]

İşbu metin hasebiyle tercih olunanlardan biri de hazrın nedib ve kerâhet üzerine ve vücûbun nedib üzerine ve hudûdu dâfi' olan delîl, hudûdu mûcib olanlar üzerine tercihleridir. Ve kezâ nefy-i aslîsine muvâfık olduğu için talâk ve itâkı mûcib olanlar, olmayanlar üzerine tercih olunur. Kaldı ki ba'zı kerre neyf-i aslîsinin te'kîdi üzerine te'sîsin hayriyyeti ve ehaffin eskale ruchânını ve def'-i cerh olan mahallerde bu talâk ve itâk mâddesinde emir ber aks olur.

[والترجيح بالسند وجوه: ترجيح المشهور على الواحد، والمتواتر على المشهور، وخبر المعروف بالفقه على غيره، وخبر المعروف بالرواية على غيره، والمسند على المرسل، [٢٥٠] ومرسل التابعي على مرسل تبع التابعين، والأعلى إسناداً على الأسفل، والمسند المعنعن إليه صلى الله تعالى عليه وسلم على ما يحال إلى المعروف من كتب الحديث وعلى المشهور أيضاً، والمسند إلى كتاب عرف بالصحة على مشهور غير مسند والمسند إلى كتاب مشهور عرف بالصحة كالبخاري على ما لم يعرف كذلك كسنة أبي داود والمسند بالاتفاق على المختلف في كونه مسنداً، والرواية بقراءة على الشيخ على الرواية بقراءة الشيخ عليه عندنا، والعكس عند غيرنا]

Gelelim, senedle hadîsi birbiri üzerine tercih, vücûh-i kesîre üzere olur. Şöyle ki meşhûru vâhîde ve mütevâtiri meşhûra ve fıkıh ile ma'rûf kimse-

nin hadisini gayr-ı ma'rûf ve rivâyetle ma'rûf kimsenin haberini gayrı üzerine ve müsnedi mürsel üzerine ve mürsel-i tâbî'îni mürsel-i tebe'-i tâbî'în üzerine ve isnâdı a'lâ ya'nî Peygamber'e yakın olanı, esfel ya'nî uzak olan üzerine ve meselâ, [236] *Kitâb-ı Mesâbîh* gibi kütüb-i ehâdîsden Hazret-i Peygambere müntehî olan müsned, mu'an'anı kitâbî olmayan meşhûr üzerine ve sıhhat ile ma'rûf olan kitâba isnâd olunan hadîsi kitâba gayr-ı müsned olan meşhûr üzerine ve Buharî gibi sıhhatle ma'rûf olan meşhûr kitâbı *Sünen-i Ebi Dâvud* gibi onun kadar sıhhatle ma'rûf olmayan kitâb üzerine ve bi'l-ittifâk müsned olan hadîsi müsned olmasında muhtelif olan hadîs üzerine, ve râvînin şeyhine kırâati ile olan rivâyeti şeyhinin râvîye kırâati ile olan rivâyete bizim indimizde ve bunun aksi bizim gayrımız indinde tercih olunur.

[وغير المختلف في رفعه إلى الرسول عليه السلام على المختلف فيه، وغير المختلف في متنه على المختلف فيه، والراوي سماعه من الرسول صلى الله عليه وسلم على الآخر المحتمل سماعه وعدمه، وسكوته صلى الله تعالى عليه وسلم عما جرى بحضوره على سكوته [٥١] عما جرى بغيبته، وسمعه صلى الله عليه وسلم وورود صيغة منه عليه السلام فيه على الفهم منه ورواه الراوي بعبارة نفسه، وخبر الواحد فيما لا يعم به البلوى على خبره فيما يعم به البلوى]

Hazret-i Peygambere ref'inde ihtilâf olmayan hadîs, ref'inde ihtilâf olunan hadîs üzerine ve metinde muhtelif olmayan hadîs, metinde muhtelif olan üzerine ve semâ'ı Resûl sallallâhu aleyhi ve sellemden olan râvî, Resûlullah'dan semâ' ve adem-i semâ'ı muhtemel olanlar üzerine ve Hazret-i Resûlullah'ın huzurunda cârî olan havâdisden sükûtu gaybetinde cârî olan ve istimâ' ettiği havâdisden sükûtu üzerine ve Hazret-i Resûlullah'dan sîgası ile vârid olan rivâyet, mefhûmu Hazret-i Peygamber'den fehm olunup râvî kendi ibâresiyle rivâyet ettiği üzerine ve belvâ-yı âmm [237] olmayan haber-i vâhid, belvâ-yı âmm olan haber-i vâhid üzerine tercih olunur.

[والترجيح فيما يسند إليه المنقول: أن يترجح بزيادة الثقة بقوله، بالفطنة وبالورع وبالضبط وبالنحو ويرجح الأشهر بإحدى هذه الصفات على من اتصف بأحدها، وبالاتماد على الحفظ لا على نسخته، وبالاتماد على تذكرة سماعه لا على خط نفسه، وبموافقة عمل أحدهما برواية نفسه ولم يعلم عمل الآخر، وبأن يعلم عدم رواية أحد المرسلين إلا عن عدل ولم يعلم الآخر به، وبمباشرة أحدهما لما رواه دون الآخر]

Gelelim, menkûl kendisi üzerine isnâd olunan râvînin tercîhinin kâ'idesi şöyledir ki meselâ, menkûl-i mezbûr, kavliyle ve fitnat ve zekâtıyla ve verâ'ıyla ve zabtıyla ve ilm-i nahvi bilmesiyle sika olan kimsenin rivâyetiyle tercîh olunmaktadır. İmdi bu sıfatın biriyle eşher olan sıfat-ı mezkûrenin biriyle bilâ şöhret muttasıf olan kimse üzere tercîh olunur. Ve râvînin hıfzı üzerine i'timâdla olan hadîs, nüshâsı üzerine i'timâdla olan hadîse ve râvînin semâ'ı tezekkürü üzerine i'timâdla olan hadîs, kendi nefsinin hattı üzerine i'timâdla olan hadîse tercîh olunur. Ve birinin ameli rivâyetine muvâfık olmakla menkûl olan hadîs, âharın ameli bilinmeyene tercîh olunur. İki mürsellerden birinin rivâyeti ancak adlden bilinen hadîs adli bilinmeyen râvî-yi âharın hadîsine tercîh olunur. İki râvîden birinin rivâyet ettiği şey'e mübâşeretine mukârin hadîs, râvîsi bu yolda olmayan hadîse tercîh olunur.

[وبكون أحدهما صاحب الواقعة دون الآخر، وبكون أحدهما مشافها دون الآخر، وبكونه أقرب إلى الرسول عند سماعه، [٥١] وبكونه من أكابر الصحابة، وبكونه مقدماً للإسلام، وبكونه مشهور النسب، وبكونه تحمله في البلوغ وبكون مزكّيه أعدل]

Sâhib-i vâkı'a olan râvînin hadîsi sâhib-i vâkı'a olmayan râvînin hadîsine tercîh olunur. Râvîsine müşâfih olan kimsenin hadîsi müşâfih olmayan kimsenin hadîsi üzerine tercîh [238] olunur. Ve semâ'ı indinde Hazret-i Resûlullah'a ekrab olan râvînin hadîsi ve kezâ ekâbir-i sahâbeden olan kimsenin hadîsi ve yine mukaddimü'l-İslâm olunanın hadîsi ve meşhûrû'n-nesb olunanın hadîsi ve hâl-i bülûğunda tahammül, ya'nî zabteden kimsenin hadîsi ve müzekkîsi a'del olanın hadîsi bunların hilâfında olanların hadîslerine tercîh olunur.

[والترجيح بحسب الخارج من وجوه: يرجح الموافق لدليل آخر على ما لا يؤيده دليل، والموافق لعمل أهل المدينة، والموافق لعمل الخلفاء الأربعة، والموافق لعمل الأعلم، ويُقدّم من أحد المؤولين^١، والمرجح دليل تأويله^٢ وما ذكر فيه العلة للحكم]

Emr-i hâric hasebiyle tercîh birkaç vecihledir. Meselâ, delîl-i âhara muvâfık olan hadîs, delîl ile aslen te'yîd olunmayan hadîse mureccahdır. Ehl-i Medîne'nin ameline muvâfık olan ve kezâ Hülefâ-i Râşidîn'in ameline muvâfık olan ve amel-i hadîse a'lem olan kimsenin ameline muvâfık olan hadîsler, bunların hilâfında bulunan hadîse mureccahdır. Ve kezâ iki müevvel olan hadîsden delîl-i te'vîli mureccah olan hadîs, diğerine takdîm olunur. Kendisinde ahkâm-ı şer'iyeden bir hükme illet zikrolunan hadîs, muhâlifine mureccahdır.

[والعام الوارد على سبب خاص في حق ذلك على العام الوارد لا على سبب، والعام الوارد على لا سبب في حق غير ذلك السبب على العام الوارد عليه، والعام الأمس بالمقصود على غيره، وأحد الخبرين بتفسير راويه بقول أو فعل، وأحد النصين بذكر سبب وروده على الآخر، وبقرائن تأخره على الآخر كتأخر الإسلام]

Ve sebeb-i hâss üzere vârid olan hadîs-i âmmndan sebeb-i mezkûr hakkında vârid olan hadîs, bu sebeb üzere vârid olmayan hadîs-i âmm üzerine mureccahdır. Ve bir sebeb üzere olmayarak bu sebebin gayrı hakkında vârid olan âmm hadîs, bu sebebin gayrı hakkında kâin sebeb üzerine vârid olan âmma [239] tercîh olunur. Ve maksûda enseb olan âmm, gayrısı üzerine tercîh olunur. İki haberden râvînin kavlı veya fi'liyle müfesser olan haber, diğer böyle olmayan habere mureccahdır. İki nassdan sebeb-i vürûdunun zikriyle olan, böyle olmayana mureccahdır. Ve kezâlik menkûl kârâin te'hîriyle dahî tercîh olunur. Meselâ, râvîsinin teahhür-i islâmı gibi.

١ م - ويُقدّم من أحد المؤولين.

٢ م: من أحد المؤولين.

[وأما التراجيح المتعلقة بالمعقولين فما عرفت [٥٢] علتها نصاً يرجح على ما عرف إيماءً، والإيماء الأقرب إلى القطع على غيره، والإيماء مطلقاً على المناسبة، ويرجح تأثير العين ثم النوع ثم الجنس القريب ثم الأقرب فالأقرب، واعتبار شأن الحكم أولى من اعتبار شأن العلة فيرجح تأثير جنس العلة في نوع الحكم على تأثير نوع العلة في جنس الحكم، ويرجح بقوة ثباته على الحكم وبكثرة الأصول، وبالعكس أي بعدم الحكم في جميع صور عدم الوصف]

Ammâ ma'kûleyn, ya'nî kıyâseyne müte'allak olan terâcîhde kâ'ide şöyledir ki illeti nassan ma'rûf olan kıyâs, illeti îâmân ma'rûf olana mureccahdır. Ve illiyyeti kat'a ekrab îâmâ olan kıyâs, gayrı üzerine mureccahdır. Ve illeti mutlakân îâmâ olan kıyâs, hükme illiyyetin münâsebetle olan kıyâsa tercîh olunur. Ve kezâlik kıyâsda te'sîr-i ayn, ba'dehu te'sîr-i nev', ba'dehu te'sîr-i cins-i karîb, sonra *el-ekrab fe'l-ekrab* kâ'idesi üzere ekrab, karîb üzerine tercîh olunur.

Şe'n-i hükmü i'tibâr, şe'n-i illete i'tibârdan evlâdır. Bu cihetle nev'-i hükümde cins-i illetin te'sîri, cins-i hükümde nev'-i illetin te'sîrine mureccahdır. Ve kezâ hüküm üzere vasfın sebâtının kuvvetiyle ve kesret-i usûlle olan kıyâs ve kezâ bunun aksiyle ya'nî adem-i vasfın cemî'-i sûretlerinde adem-i hükümle kıyâs, sâirlerine tercîh olunur.

[وبقطعية حكم الأصل دون الآخر، وبقطعية علة أصل أحدهما أو ظن الأغلب، وبقطعية عدم الفارق في أحدهما أو ظنيته في الآخر، ويكون الوصف في أحدهما حقيقياً وفي الآخر اعتبارياً أو حكماً مجردة، ويكونه ثبوتياً وعدمياً ويكونه في أحدهما باعثة [٥٢] وفي الآخر مجرد أمانة، وفي أحدهما منضبطة وفي الآخر مضطربة، وفي أحدهما ظاهرة والآخر خفية، وفي أحدهما متحدة وفي الآخر متعددة، وفي أحدهما متعدداً في فروع أكثر، وفي أحدهما مطردة وفي الآخر منقوضة ومطردة، ومنعكسة في أحدهما دون الآخر، وفي أحدهما مطردة فقط والآخر منعكسة فقط، ويكونها جامعة ومانعة للحكمة دون الآخر وعند تعارض وجوه الترجيح: فما كان بالوصف الذاتي أولى من العرضي]

Ve yine iki kıyâsdan aslın [240] hükmünün kat'iyyetiyle olan, olmayana tercîh olunur. Ve yine iki kıyâsdan hükmünün aslının illetinin kat'iyyetiyle veya illiyyetine zann-ı eğlebiyyetle olan, olmayana mureccahdır. Ve yine kıyâsdan asılla fer'in beyninde adem-i fârikının kat'iyyetle olan, adem-i

fârıkı zannî olan diğerine mureccahdır. Ve yine kıyâsdan vasfının hakîki olanları, vasfının i'tibârî veya hükm-i vasfı mücerred olanlara mureccahdır. Ve yine iki kıyâsdan vasfı sübûtî ve ademî olan, yalnız vasfı ademî olana mureccah olduğu gibi, vasfı hükme bâ'is olan diğerine ya'nî mücerred emâre olana mureccahdır. Ve yine iki kıyâsdan birinde vasfı münzabıt ve âharda muzdarib ve birinde vasfı zâhir diğerinde hafî olursa evvelki sâniye mureccah olduğu gibi, birinde vasfı müttehid ve diğerinde müt'e'addid olursa ve kezâ birinde vasfı fûrû'-i eksere müt'e'addî olup diğerinde kâsır olursa ve kezâlik birinde muttaride ve âharda menkûza olursa ve kezâ birinde muttarid ve mün'akis olup diğerinde olmazsa ve kezâlik birinde yalnız muttarid ve diğerinde yalnız mün'akis olursa ve kezâlik biri hükmünü câmi' ve mâni' olup diğeri olmaz ise bunların küllîsinde evvelki diğerine mureccah olur. Vucûh-i tercîh te'âruz ettikte ruchânı vasf-ı zâtî ile olan, vasf-ı arazî olandan evlâdır.

[التراجيح الفاسدة: منها غلبة الأشباه إذ الترجيح بالقوة والتأثير لا بالعدد فرب واحد يقوى على ألف، وعموم الوصف: كترجيح الشافعي الطعم على الكيل والوزن لأن الترجيح بالقوة لا بالصورة، [٥٣] وقلة الأجزاء: لأن العبرة بالمعنى لا بالصورة]

[241] Terâcih-i fâsideden biri, galebe-i eşbâhdır. Bu da fer'in ehad-i asleyne bir vecihten az ve bir vecihten çok müşâbehetidir. Meselâ, mücerred iştirâ ile 'itk ve adem-i 'itkda ahı (أخ), veled ve ibn-i amma müşâbehe kılmak gibi ki, İmâm Şâfi'î "ah, mahremiyyette veledde müşâbih olmakla iştirâsı mûcib-i 'itk olursa da evlâ olan hill-i zekât ve hill-i zevce ve kabûl-i şehâdet ve vücûb-i kîsâsda ibn-i amma müşâbehe olduğu için iştirâsı mûcib-i 'itki olmasıdır" demiştir. Lâkin mahremiyyet, vasf-ı zâtî ve vucûh-i sâire, evsâf-ı araziyye olduğundan adem-i 'itki mureccahdır. Zîrâ tercîh, kuvvet ve te'sîrle olur, adedle olmaz. Birçok delîl-i vâhid vardır ki kuvvette bin delîle tefevvuk eder.

Yine umûm ve şumûl-i vasf ile tercîh dahî terâcih-i fâsidedendir. Meselâ, İmâm Şâfi'î'nin ribâda tu'mu aza ve çoğa şumûlüyle yalnız çoğa hâss olan keyl ve vezn ve cins üzerine tercîh etmesi gibi ki bu bâtıldır. Zîrâ tercîh kuvve ve te'sîrledir. Sûretle ya'nî mahall-i vasfın çokluğuyla değildir.

Ve yine killet-i eczâ ile tercîh dahî terâcih-i fâsidedendir. Meselâ, Şâfi'î indinde basît olan tu'm gibi ki zât-ı cüz'eyn olan keyl ve cinsden evlâdır demiştir. Bu dahî bâtıldır. Zîrâ i'tibâr ma'nâyadır sûrete değildir. Meselâ, illetle hükmün sübûtu [242] nassla sübûtunun fer'î olmakla nass-ı mücezz, nass-ı mutavvele tercîh olunamaz.

[وكثر الأدلة: خلافاً لمحمد لأن كل دليل مع قطع النظر عن غيره مؤثر، فوجود الغير وعدمه سواء، وأما ترجيحنا بالكثرة في نحو كثرة الأصول، وفي صوم غير منوي من الليل فلتعلق الحكم على المجموع الذي اعتبر فيه هيئة اجتماعية، ولذلك لا ترجيح بكثرة الرواة إلا عند حصول الهيئة الاجتماعية كبلوغها حد الشهرة، ولا حديث بحديث آخر، ولا كتاب بكتاب آخر، ولا قياس بقياس آخر، فكل ما صَلَحَ علة لا يَصْلُحُ مرجحاً]

Ve kesret-i edille ile tercîh dahî terâcih-i fâsidedendir. Zîrâ her bir delîl diğ erinden kat'-ı nazar müessirdir. Bu cihetle gayrın ademi ve vücûdu müsâvîdir. Meselâ, ş ehâdet bâbında kesret-i ş uhûdun, ş âhideyn-i âdileyn mukâbilinde te'sîri olmaz. Ammâ kesret-i usûl ile tercîhimiz ve kezâ geceden niyet olunmamış savmda ekser-i nehârla sıhhat-ı savmı fesâdına tercîhimiz, hüküm kendisinde hey'et-i ictimâ'ına i'tibâr olunan mecmû' üzerine ta'alluk ettiğ i içindir. Bu cihetle rivâyeteyn beyninde kesret-i rivâyetle tercîh vâki' olmaz. Meğ er ki hey'et-i ictimâ'ıyyesinin husûlü ile hadd-i ş öhrete vâsıl ola. Ve bir hadîs, hükümde birbirine muvâfık âhar hadîsle ve bir âyet, kezâ bir diğ er âyetle ve bir kıyâs diğ er kıyâsla tercîh olunamaz. İmdi kâ'ide-i mezkû-reye binâen illet olmaya salâhiyyeti olan her bir şey', mureccah olmaya sâlih olmaz. Meselâ, ş efi'ayn-i mütefâviteyn istihkâk-ı ş üfâda müsâvîdirler.

BÂB-I SÂNÎ: AHKÂM BEYÂNINDADIR

[الباب الثاني في الأحكام: فيبحث فيه عن الحكم والحاكم والمحكوم به والمحكوم عليه ففيه أربعة أركان]

Bu bâbda hüküm ve hâkim ve mahkûmün bih ve mahkûmün aleyhden bahs olunacağından dört rûkûn üzere vaz' olunmuştur.

Rûkn-i Evvel: Hüküm Beyânındadır

[الركن الأول في الحكم: وهو أثر خطاب الله تعالى المتعلق بأفعال المكلفين [٥٣] بالاعتضاء أو التخيير أو الوضع، فهو إما تكليفي أو وضعي، فالأول: إما صفة لفعل المكلف كالأحكام الخمسة أو أثر له كالملك وما يتعلق به، والأول إما أن يعتبر في مفهومه المقاصد الدنيوية أو الأخروية، والأول صحيح إن الفعل موصلاً إلى المقصود الدنيوي كما ينبغي، وباطل إن لم يوصل إليه ذاتاً ووصفاً، وفاسد إن وصفاً فقط، وأيضاً منعقد إن ارتبط أجزاء التصرف الشرعي، وإلا فغير منعقد، ونافذ إن ترتب عليه الأثر، وإلا فغير نافذ، ولازم إن لم يمكن رفعه وإلا فغير لازم]

[243] Hüküm, iktizâ veya tahyîr veya vaz'la ef'âl-i mükellefine müte'allık olan hitâbullahın eseridir. Hüküm, iki nev'dir. Biri teklîfi ve diğeri vaz'idir. Evvelki ya fi'l-i mükellefin sıfatı olur, ahkâm-ı hamse gibi. Ya fi'l-i mükellefin eseri olur, şîrânın eseri olan milk gibi. Ve milke müte'allık olan icâre ve sübût-i deyn gibi şey'ler ki bunlardan fıkihta bahs olunur. Mükellefin fi'linin sıfatı olan, ya mefhûmunda makâsıd-ı dünyeviyye veya makâsıd-ı uhreviyye i'tibâr olunur. Şöyle ki eğer fi'l-i mezbûr, maksûd-i dünyeviyyeye kemâ yanbeğî îsâl ederse sahîh olur. Ve eğer zâten ya'nî rûken ve şarten ve vasfen maksûd-i dünyeviyyeye mevsûl olmazsa bâtil ve yalnız vasfen ya'nî evsâf-ı hâricesi cihetle olursa fâsid olur. Kaldı ki makâsıd-ı dünyeviyye ibâdetde edâsıyla tefrîğ-i zimmet gibi ve uhreviyye sevâb ve ikâb gibi, mu'âmelâtta makâsıd-ı dünyeviyyeye ukûd ve fesih üzerine müteretteb a'râz gibi ki bunlara ihtisâsât-ı şer'iyye denir. Meselâ, fâ'ilin kendi fi'liyle bey'de milk-i rakabeye ve icârede milk-i menfa'ate ve nikâhda milk-i müt'aya ve talâkda beynûnete mâlik olması gibi.

Ve kezâlik hüküm, mu'âmelâtta eğer eczâ-i tasarruf-i şer'iyye[244] ya'nî icâb ve kabûle mürtabıt olursa mün'akid olur. Meselâ, bey'-i fâsid mün'a-kid olur, sahîh olmaz. Eğer mürtabıt olmazsa fi'l mün'akid olmaz. Ve eğer fi'l üzere icâb ve kabûl ile terettüb ederse fi'l nâfiz olur. Eğer terettüb etmezse nâfiz olmaz. Meselâ, bey'-i fuzûlî mün'akiddir, nâfiz değildir. Ve yine eğer fi'lin ref'i mümkün olmaz ise fi'l lâzımdır, bey'-i bât gibi. Eğer ref'i mümkün olursa gayr-ı lâzımdır hıyârla bey' gibi.

[Azîmet]

والثاني: إمّا عزيمة وهي ما شرع ابتداء غير مبني على أعداء العباد، فإن الفعل أولى مع المنع من الترك بقطعي ففرض وبظني فواجب وبلا منعه فسنة: [٥٤] إن الفعل طريقة مسلوكة في الدين وإلا فمندوب ونفل، وإن تركه راجحاً على فعله مع المنع من إتيانه فحرام، وبلا منع مكروه، وإن استويا فمباح فهو أخص من الحلال]

İkinci, ya'nî makâsıd-ı uhreviyye i'tibâr olunan şey' ya azîmettir. O azîmet de ya ibtidâen a'zâr-ı ibâd üzerine mebnî olmayan hükm-i şer'î olup, delîl-i kat'î delâleti ile terkinden men'le beraber fi'l evlâ olursa farzdır. Ve eğer delîl-i zannî ile olur ise vâcibdir. Eğer terkinden men'siz fi'li râcih olup fi'l-i mezkûr, dinde tarîk-i meslûk olursa sünnettir. Ve eğer tarîk-i meslûk olmaz ise mendûbdur ki buna müstehab da derler. Ve eğer ityânından men'le terki, fi'li üzerine râcih olursa harâmdır. Ve eğer ityânından men' olmaz ise mekrûhdur. Eğer ityânıyla terki müsâvî olursa mübâhdır. Bu mübâh helâlden ehassdır.

[الفرض لازم علماً وعملاً حتى يكفر جاحده ومستخفه، ويفسق تاركة بلا عذر، وقد يطلق على ما يفوت الجواز بفوته كالوتر، ثم إن حصل المقصود بمجرد حصوله ففرض كفاية، وحكمه: اللزوم على كل وسقوطه بفعل البعض، وإن لم يحصل المقصود إلا بصدوره من كل ففرض عين وحكمه: اللزوم على كل حتماً ويكون الفرض واحداً مبهماً من متعدد كخصال الكفارة]

Farz ilmen ve amelen lâzımdır. Hatta münkir ve câhidi ve müstahiffi, tekfîr ve bilâ özür târiki tefsîk olunur. Ba'zı kerre farz, [245] delîl-i kat'î

ile sâbit olan şey'e denilmeyip belki kuvvetiyle cevâzı fevt olan şey'e denir. Vitri-i vâcib gibi ki buna farz-ı amelî ıtlâk olunur.

Eğer fi'lîn şer'iyetinden mücerred husûlüyle maksûd hâsıl olursa farz-ı kifâyedir ki bu farz-ı kifâyenin hükmü, muhâtabdan her kimseye lüzûmuyla beraber fi'l-i ba'zla sukûtudur. Ve eğer fi'lîn şer'iyetinden cümleden sudûrsuz maksûd hâsıl olmaz ise farz-ı aynîdir. Farz-ı aynın hükmü, kat'iyen herkese lüzûmudur. Ba'zı kerre farz, umûr-ı müte'addidden vâhid-i mübhem olur, hisâl-i keffâre gibi.

[والواجب: لازم عملاً فقط فلا يكفر منكروه بل يفسق إن لم يكن مؤولاً ويعاقب تاركهما، وقد يطلق على مايعمُّ الفرض كالفرض على الواجب]

Vâcib, amelen lâzım olan şey'dir. Münkiri tekfîr olunmayıp belki müevvil olmaz ise tefsîk olunur. Farzla vâcibin târiki mu'âkab olur. Ba'zı kerre vâcib dahî vâcib ve farza şâmil olan şey'e denir. Meselâ, "salât ve zekât vâcibdir" dediğimiz gibi lafz-ı farz vâcibe dahî denir. "Ta'dîl-i erkân farzdır" dediğimiz gibi.

[والسنة: [٢٥٤] نوعان: سنة الهدى: هي ما يكون على سبيل العبادة وتاركها يستحق الدم، ومنها سنن الرواتب، وحكمها: نيل الثواب بالفعل والعتاب والإساءة والكرهه بالترك، والكفر بالاستخفاف والتهاون، وكالواجب في المطالبة الدنيوية، وقيل يأثم بالترك']

Sünnet, iki kısımdır. Biri, sünnet-i hüdadır ki ibâdet tarîkiyle olan sünnettir. Târiki zemme müstehak olur. Ve diğeri sünnet-i revâtibdir ki hükmü, fi'liyle sevâba neylûlet ve terkiyle itâb ve isâet ve kerâhete ve tehâvün ve istihfâf [246] ile küfre neylûlettir. Bu sünnet-i revâtib, mutâlebe-i dünyeviyyede vâcib gibidir. Ba'zılar, "mükellefinin bu terkiyle âsim olur" dediler.

[وسنن الزوائد: ما يكون على سبيل العادة وتركها ليس بكرهه ولا إساءة ولا يستحق اللوم بل هو لا بأس فيه، ومطلق السنة: قيل شامل لغير سنته صلى الله تعالى عليه وسلم وقيل مختص لسنته كما هو عند الشافعي، وقد يطلق على الثابت بالسنة كقول أبي حنيفة الوتر سنة، والنفل وكذا المندوب: يثاب فاعله ولا يُساء تاركه وهو دون الزوائد ويلزم بالشروع]

İkinci, sünnet-i zevâiddir ki fi'li âdet üzere olan sünnettir ki terkinde kerâhet ve isâet yoktur. Denildi ki “mutlak sünnet-i Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem sünnetine ve ashâbın sünnetine dahî şâmil olur.” Ve ba'zılar, “yalnız Nebî'nin sünnetine mahsûsdur” dediler. Nitekim Şâfi'î indinde böyledir. Ba'zı kerre sünnet ile sâbit olan hükme derler. İmâm Ebû Hanîfe'nin, “vitir sünnettir” demesi gibi ki ya'nî “sünnetle vâcibdir” demektir.

Nefl ve mendûbun fâ'ili müsâb olur, târiki mu'sî olmaz. Nefl, sünnet-i zevâidin mâ dînundadır. Lâkin şurû'la lâzım olur.

[والحرام يعاقب على فعله، وهو إمّا لعينه: إن منشأ الحرمة عين ذلك الشيء، أو لغيره إن [٥٥] منشأ الحرمة غير ذلك الشيء، والقياس: كفر مستحلّهما كما هو مذهب البعض، والمشهور إن لعينه يكفر وإلا لا وقد يُفصل إن من العالم نعم، وإلا فإن ثبوته بقطعي يكفر وإلا لا، وأطلق البعض في أن استحلال المعصية ولو صغيرة كفر]

Harâm oldur ki fi'li üzerine 'ikâb oluna. Harâmda eğer menşe'-i hürmet, bu harâm olan şey'in aynı olursa, hamr ve lahm-ı hınzır gibi ki ona harâm li-aynihî denir. Ve eğer menşe'-i hürmet, o şey'in gayrı olursa, gayrın malını ekl gibi, ki ona harâm li-gayrihî denir. Harâm li-aynihî ile harâm li-gayrihînin müstehilli kıyâs iktizâsınca kâfirdir. Nitekim ba'zı ulemânın mezhebi de budur. Lâkin usûliyyîn indinde meşhûr olan eğer harâm li-aynihî ise tekfîr olunur. Eğer li-gayrihî ise tekfîr olunmaz. Bazen bu mâdde tafsîl olunarak [247] denilir ki “eğer haram li-aynihînin müstehilli âlim ise tafsîl-i sâbık onda cârî olur. Ve eğer âlim değil ise o harâmın sübûtu delîl-i kat'î ile ise tekfîr olunur. Eğer sübûtu delîl-i kat'î ile değilse tekfîr olunmaz.” Ba'zılar dediler ki “gerek sağıre ve gerek kebîre ma'siyetin müstehilli kâfirdir.”

[والمكروه: إمّا تنزيهي قريب إلى الحل أو تحريمي قريب إلى الحرمة، وعند محمد حرام لكنه بظني كالواجب مع الفرض وحكمهما: العتاب لكن في الثاني أكثر، وأيضاً في الثاني محذور دون العقوبة كحرمان الشفاعة، وقيل ويفسق به وعدم العقاب^١ خلافاً لمحمد، وفي تركهما ثواب، قالوا: ولا يُكفر بالاستحلال، وقيل ترك الواجب كراهة تحريمية، وترك

السنة: تنزيهية، وقيل بترك سنة هدى يُقال: يكره أو يُسيء، وسنة زوائد لا بأس، وبترك الواجب [٢٥٥] يُقال: يعيد، ومطلق الكراهة يحمل على التحريم، وقيل ما في باب الصلاة تنزيه وما في غيره تحريم.]

Mekrûh, iki kısımdır. Biri tenzîhîdir ki helâle karîbdır. Ve diğeri tah-rîmîdir ki harâma karîbdır. Lâkin İmâm Muhammed indinde kerâhet-i tahrîmî harâmdır. Fakat delîl-i zannî ile tahrîm olunmuştur. Harâmla bu kerâhet, farzla vâcib gibidir. Kerâhet-i tenzîhî ile tahrîmin hükmü itâb-dır. Lâkin kerâhet-i tahrîmîde itâb ekserdir. Ve kezâlik kerâhet-i tahrîmîde ukûbetin mâ-dûnunda hirmân-ı şefâ'at gibi bir daha mahzûr vardır. Ba'zılar, “kerâhet-i tahrîmîye irtikâb eden kimse fâsık olur” dediler. Bunların hükmü, adem-i ikâb ise de İmâm Muhammed buraya muhâlefet ederek, “mürtekeb-i tahrîmîye bi'l-fi'l ukûbet vardır” demiştir. Ammâ bunların ter-kinde sevâb vardır. Fukahâ, “bunları istihlâl eden tekfîr olunmaz” dediler. Denildi ki terk-i vâcib, kerâhet-i tahrîmiyyedir. Ve terk-i sünnet, tenzîhiyyedir. Denildi ki sünnet-i hüdânın terkiyle [248] musî' olur, sünnet-i zevâidin terkinde be's yoktur. Ve terk-i vâcible i'âde lâzım olur. Kerâhet, mutlak zikrolundukta tahrîmîye hamlolunur. Denildi ki bâb-ı salâtta olan kerâhet tenzîhî ve sâir yerde olanlar tahrîmîdir.

[Ruhsat]

[وإما رخصة: وهي ما شرع ثانياً مبنياً على العذر وهي أربعة: الأول: ما استباح مع قيام المحرم والحرمة، كإجراء كلمة الكفر مكرهاً بقطع أو قتل، لكن لو أخذ بالعزيمة كان أولى، والثاني: ما استباح مع قيام المحرم لا الحرمة كإفطار المسافر والعزيمة أولى إلا أن يضعفه، والثالث: ما وُضِعَ عنا من الإصر والأغلال، والرابع: ما سقط عنا مع مشروعيته لنا في موضع آخر كالخمر للمكره، والرخصة: إما ترفيه إن الرفق على التخيير كقصر صوم المسافر، وإما إسقاط: إن تعين الرفق بحيث لا تبقى مشروعية العزيمة كقصر الصلاة]

Makâsıd-ı uhrevîye i'tibâr olunan kısmın ikincisi, ruhsatdır. O da özre mebnî ikinci kerre şer' olunan şey'dir ki dört nev'dir. Evvelki, muhrim ve

hürmetin vücûduyla beraber istibâha olunan şey'dir. Meselâ, kat' ve katl ile mükreh kimsenin mutmainnu'l-kalb olduğu hâlde kelime-i küfrü icrâ etmesi gibi ki eğer azîmeti ahz ederse evlâ olur.

İkinci, yalnız muhrimin vücûduyla beraber istibâha olunandır. Meselâ, iftâr-ı müsâfir gibi ki iftâra sebep-i muhrim şuhûd-i şehrdir ki o da mevcûddur. Bu cihetle bunda dahî azîmetle amel evlâdır. Meğerki savm onu taz'îf ede.

Üçüncü, bizden ısr ve ağılâlin mürtefi' olmasıdır. Meselâ, Benî İsrâil'de hatâen katlde kısâs ve mevzi'-i necâseti kat' etmek vâcib olması gibi ki ümmet-i Muhammed'den bu kaldırılmıştır.

Dördüncü, mevzi'-i âharda meşrû'iyetle beraber bizden sâkit kılınan şey'dir. Meselâ, şarâbın ahvâl-i sâirede harâm olmasıyla berâber muztarr ve mükrehe helâl olması gibi.

[249] Ruhsat ya terfihdir. Eğer rifk tahyîre müştemil olursa savm-ı müsâfirin kasrı gibi. Veya ıskâtdır. Azîmetin meşrû'iyeti bâkî kalmayacak haysiyyetle rifk ta'ayyün ederse kasr-ı salât gibi.

Hâtime

[خاتمة: الأصل في الأشياء الإباحة عند بعض منا كالكرخي قيل وهو المختار، والشافعي
[٥٦] أو التحريم كما نسب إلى الحنفية وهو لبعض أهل الحديث، والتوقف عند بعض منّا]

İmâm Kerhî gibi ba'zı ulemâmımız indinde eşyâda asıl ibâhattır. Denildi ki kavî-i muhtâr da şudur. Şâfi'î indinde dahî böyledir. Veya tahrîmdir. Bu kavil İmâm Ebû Hanîfe'ye nisbet olunduğu gibi ba'zı ehl-i hadîsin dahî mezhebi budur. Bizim ba'zı ulemâmımızın indinde tahrîm ve ibâhadan hiç-biri olmayıp belki tevakkuf olunduğu hikâye olunur.

[Vaz'î Hüküm]

[وأما الوضعي : فأثر الخطاب بتعلق شيء بالحكم التكليفي^١ وحصول صفة له^٢ باعتبار ذلك الحكم، فالمتعلق إن دخل في الآخر فركن وإلا فإن أثر فيه فعلة، وإلا فإن أوصل إليه في الجملة فسبب، وإلا فإن توقف عليه وجوده فشرط، وإلا فلا أقل من الدلالة عليه فعلاية^٣]

Gelelim, hük-m-i vaz'înin vücûdu ve bunun için bir sıfatın husûlü, hük-m-i teklîfî i'tibârıyla olur. İmdi hük-m-i teklîfiye müte'allak olan şey', âhara ya'nî hük-m-i teklîfiye dâhil olursa rükündür. Ve eğer dâhil olmayıp yalnız te'sîr ederse illetir. Eğer müessir de olmayıp fi'l-cümle îsâl ederse sebebdır. Ve eğer îsâl etmeyip âharın vücudu bu müte'allaka mevkûf olursa şarttır. Ve eğer vücudu mevkûf olmayıp belki lâ ekall ona nev'anmâ delâlet ederse alâmettir.

[Rükün]

[وأما الرُّكن: فما يتقوّم به الشيء، فإمّا أصلي إن انتفى الحكم عند انتفائه كالتصديق أو زائد إن لم ينتف حكماً لعذر^٣ كالإقرار]

Rükün, şey' kendisiyle kıvâma gelen şey'dir. Eğer [250]bu rükünün intifâsıyla onunla takavvüm eden şey'in hükümü dahî müntefi olursa aslîdir. Îmânın tasdik, rük-n-i aslîsi olduğu gibi. Eğer bunun intifâsıyla özür eclinden o şey'in hükümünün intifâsı lâzım gelmezse zâiddir. Îmânda lisânla ikrâr gibi.

[İllet]

[وأما العلة: فما يُضاف إليه ثبوت الحكم بلا واسطة مؤثراً فيه متصلاً به، ومنهم من جوّز التراخي، فإمّا علةً اسماً ومعنى وحكماً كالبيع المطلق للملك، وإمّا علةً اسماً فقط [٣٥٦] كالمعلق بالشرط، وإمّا علةً اسماً ومعنى كالبيع الموقوف للفضولي، وإمّا علةً معنى وحكماً كالجُزء الأخير من العلة كالقراية والملك للعتق، وإمّا علةً اسماً وحكماً كالسفر والمريض، وإمّا علةً معنى فقط كأحد وصفين تركب منهما العلة كتركب علة الربا من القدر والجنس، وإمّا علةً حكماً فقط كالجُزء الأخير من الداعي المركب]

١ ك: بأحكام التكليف.

٢ م - له.

٣ ك - لعذر.

İllet bilâ vâsıta hükümde müessir ve munfasıl olarak hükmün ona sübûtu muzâf olan şey'dir. Usûliyyînden ba'zıları illetin hükümden terâhîsini dahî tecvîz ettiler. İlet ya ismen ve ma'nen ve hükmen illet olur. Bey'-i mutlak milke illet olduğu gibi. Veyahûd yalnız ismen illet olur. Meselâ, "إن دخلت" kelâmında şarta mu'allak olan îcâb gibi. Veyahûd ismen ve ma'nen illet olur. Bey' bi'l-hıyâr ve fuzûlî için bey'-i mevkûf gibi. Veyahut ma'nen ve hükmen illet olur. Ba'zı illetten cüz'-i ahîr gibi. Meselâ, 'ıtk için kârâbet ve milk gibi ki bunlardan her birinin îcâbı, 'ıtkda eseri olduğundan hangisi teahhür ederse 'ıtk onunla sâbit olup diğeri sübût-i hüküm hakkında ma'dûm menzilesinde kalır. Veya ismen ve hükmen illet olur. Meselâ, sefer-i mutlak ve maraz-ı müşikk gibi ki bunlar, meşakkat makâmına kâim olduklarından ruhsat ismen bunlara muzâf [251] olur. Veyahûd yalnız ma'nen illet olur. Kendilerinden illet terekkeb eden iki vasfın biri gibi. Meselâ, ribânın illeti kadrle cinsden ve ukûdun îcâbla kabûlden terekkebü gibi ki bunlardan her biri ma'nen iletir. Veyahûd yalnız hükmen illet olur. Mürekkeb olan sebep-i dâ'iden cüz-i ahîr gibi. Meselâ, misâl-i sâbıkta dâra duhûl, sebep-i talâk olduğu gibi.

[Sebeb]

[وأما السَّبَبُ: فما يكون طريقاً إلى الحكم فقط ولا بد أن يتوسط بين السبب والحكم علة، فإن مضافة إلى السبب فالسبب بمعنى العلة فيضاف الحكم إليه فيجب الضمان كسوق الدابة أهلكت شيئاً بوطئها، وإن لم تضاف إليه ككون العلة فعلاً اختيارياً فسبب حقيقي لا يُضاف الحكم إليه فلا يضمن الدال على السرقة أو القتل أو قطع الطريق، ولا من دفع [٥٧] صبيّاً سلاحاً ليمسكه له فقتل به نفسه، وإن أضاف إلى السبب الحكم ثبوتاً عنده على صحة التراخي، أو يثبت الحكم به غير موضوع لمتخلل لم يوضع للحكم فيضاف أثر الفعل إليه بالتعدي كحفر البئر في ملك الغير وإرضاع الكبيرة ضررتها الصغيرة بالتمدن]

Sebeb, ıstılâhda ancak hükme tarîk olan şey'dir. Bu sebeble hüküm bey-ninde bir illet tevassutundan lâzımdır. Sebeb, dört kısımdır. Eğer illet sebe-

be muzâf olursa ol zamân sebeb illet ma'nâsına olur da hüküm ona muzâf olur. Bu cihetle depmesiyle bir şey'i itlâf eden dâbbenin itlâfa illet depmesi ise de, sebeb olan sâikine damân vâcib olur. Eğer illet sebebe muzâf olmaz ise, meselâ, illetin fi'l-i ihtiyârî olması gibi, ol zamân sebeb, hakîkî olup hüküm ona muzâf olduğundan sirkat ve katl ve kat'-ı tarîka delâlet eden kimse tazmîn olunmadığı gibi. Tutmak için bir sabîye verilen silâhla o sabî kendisini katlederse, veren kimse tazmîn olunmaz. Eğer hüküm indinde sübût cihetiyle sıhhat-i terâhî üzere hüküm sebebe izâfe olunsa meselâ, şart-ı illeti îcâd gibi. Veya hükümle sebeb beyninde mütevasıt olup hükme vaz' olunmayan illete [252] gayr-ı mevzû' sebeble hüküm sâbit olsa, eser-i fi'l te'addî sebebiyle sebebe muzâf olur. Şıkk-ı evvelin misâli, gayrın mülkünde kuyu hafretmek gibi ki hâfir, katle sebebidir. Ve şıkk-ı sâninin misâli, zevce-i kebîre te'ammüden ya'nî zevcine harâm kılmak için darr-ı sağîresini emzirivermek gibi ki ol zamân zevcin zevce-i sağîreye verdiği sadâkın nısfını zevce-i kebîreden almaya hakkı olur.

[ومن السبب ما هو مجاز لإفضائه إلى الحكم في المآل كالتطبيق المعلق للجزاء لأنه ربما لا يوصله إليه لأن الشرط على خطر الوجود، ولهذا المجاز شبهة الحقيقة فتنجيز الثلاث يبطل التعليق خلافاً لزفر فلا يبطل عنده]

İşbu sebebin bir de mecâzî kısmı vardır ki meâlde hükme müeddî olur. Meselâ, cezâyâ ta'lîk olunan tatlîk gibi ki şart hatâr-ı vücûdda olduğu için ba'zı kerre emr-i mu'allak, cezâyı mûsil olmaz. Bu sebeb-i mecâz için bizim indimizde hüküm haysiyyetten hakîkate ziyâde müşâbeheti olduğundan hemân hakîkat olmasında bile şübhe vardır. Bu cihetle bir kimse zevcesine “أنت طالق ثلاثاً” dedikten sonra “إن دخلت الدار فأنت طالق” senin tencîzini şarta ta'lîk ibtâl eder. Lâkin İmâm Züfer indinde tencîz, ta'lîki ibtâl eylemez. Ya'nî bir kimse zevcesine “sen dâra dâhil olan tâlik-sin”, sonra “üç talâkla tâlik-sin” dedikte bizim indimizde hâtûn derhâl tâlik olup sonra şarta ta'lîk bâtil olur. Hatta tahlîlden sonra hâtûnu nikâh edip,

ba'dehu şarta müte'allak olan dâra dâhil olsa [253] talâk vâki' olmaz. Lâkin İmâm Züfer indinde ta'lik tencîzle bâtil olmadığından tahlilden sonra bile dâra dâhil olursa tâlik olur.

[اعلم أن لكل من الأحكام سبباً ظاهراً، فلا إيمان حدوث العالم أو إمكانه فيصح إيمان الصبي، وللصلاة الوقت، وللزكاة النصاب والنماء شرط لوجوب الأداء، وللصوم اليوم وقيل شهود الشهر، ولصدقة الفطر [٥٧] رأس يمونه ويلى عليه والفطر شرط، وللحج البيت والوقت، والاستطاعة شرط الجواز والأداء، وللعشر الأرض النامية تحقيقاً، وللخراج تقديرًا، وللطهارة إرادة الصلاة، والحدث شرط، وللحدود والعقوبات والكفارات ما نُسب إليه من سرقة وقتل، وأمر دائر بين الحظر والإباحة وللشرعية المعاملات البقاء المقدر، وللاختصاصات الشرعية التصرفات المشروعة]

Ma'lûm ola ki ahkâm için hüküm terettüb edecek birtakım sebab-i zâ-hirîler vardır. Meselâ, îmân için hudûs ve imkân-ı âlem sebab olmakla, sabî-yi âkil îmanâ ehil olduğundan onun için sebab-i îmân olan âfâk ve enfûsden istidlâl mümkün olmakla îmânı sahîh olur.

Ve namaz için sebab, vakittir. Ve zekât için nisâbdır. Ve nemâ, vücûb-i edâsının şartıdır. Savm için sebab yevmdir. Ba'zılar, "şuhûd-i şehrdir" dediler. Ve sadaka-i fîtr için 'iyâlinin kifâyetine kâim olan re'sdir. Fıtır ise sadakanın şartı olup ona izâfesi mecâzdır. Ve haccın sebebi beytdir. Ve vakitle istitâ'at cevâzının şartıdır. Arz-ı nâmiye tahkîken öşüre ve takdîren harâca sebebdir. Ve tahârete edâ-i salât sebab olup hades, şartıdır. Ve hudûd ve 'ukûbât ve keffârât için sebab, sirkat ve katl ve hazrla ibâha beyninde dâir olan emirde ona nisbet olunan şey'dir. Meselâ, bunlardan hudûd ve 'ukûbât mahzûrât-ı mahza olup esbâb-ı keffâret de ukûbetle ibâdet ma'nâsı olduğu için hazr ve ibâha beyninde dâir olur. Mu'âmelâtın meşrû'îyyetine sebab, Allahu Te'âlâ'nın takdîriyle mukadder olan [254] bekâ-i âlemdir. Ve ihtisâsât-ı şer'îyyenin sebebi meselâ, bey'de milk ve nikâhta hill ve talâkta hürmet gibi icâb ve kabûl ve nikâh ve talâk gibi tasarrufât, meşrû'dur.

[Şart]

[وَأَمَّا الشَّرْطُ فَإِنَّمَا شَرْطٌ مُحْضٌ وَهُوَ إِمَّا حَقِيقِيٌّ: يَتَوَقَّفُ عَلَيْهِ الشَّيْءُ فِي الْوَاقِعِ أَوْ بِحَكْمِ الشَّرْعِ كَالشَّهَادَةِ لِلنِّكَاحِ وَالْوُضُوءِ لِلصَّلَاةِ، أَوْ جَعَلِيٌّ: بِاعْتِبَارِ الْمَكْلَفِ وَتَعْلِيلِ تَصَرُّفَاتِهِ عَلَيْهِ كَمَا بِكَلِمَةِ الشَّرْطِ أَوْ دَلَالَتِهَا، وَإِنَّمَا شَرْطٌ فِي حَكْمِ الْعِلَّةِ: وَهُوَ مَا لَا يِعَارِضُهُ عِلَّةٌ تَصْلُحُ لِإِضَافَةِ الْحَكْمِ إِلَيْهَا فَيُضَافُ إِلَيْهِ كَحَفْرِ الْبَثْرِ وَشَقِّ الزَّقِّ وَقَطْعِ حَبْلِ [٥٨] الْقَنْدِيلِ]

Şart, ya şart-ı mahzdır. O da ya hakîkîdir ki vâki'de veya hükm-i şer'le şey' ona mevkûf olur. Meselâ, nikâha şehâdet ve namaza abdest gibi. Veya şart-ı mahz-ı ca'lîdir ki mükellefin i'tibârıyla ve tasarrufâtını ona ta'lîkle olur. Meselâ, kelime-i şartla veya şarta delâlet eden şey'lerle şart etmesi gibi. Veyahûd illet-i hükümde olan şarttır. O da kendisine hüküm izâfe olmaya sâlih olup illet te'âruz etmeyen şarttır ki hüküm bu şarta muzâf olur. Tarîk-de veya mülk-i gayrda hafr-ı bi'r veya mâyi' konulmuş tulumu şakketmek gibi ve kandilin ipini kesmek gibi ki bunların her biri ref'-i mâni' demek olduğundan şart olup hükme illet değildir. Zîrâ bunlarda illet sukût ve seyelân ve sakl tabî'î olup ihtiyârî olmadığından hüküm, bunlara izâfe olunmaz. Lâkin bir kimse nefsinı kuyuya ilkâ ederse ol zamân ihtiyâr hükmü izâfeye sâlih olmakla hâfir-i bi're damân lâzım gelmez.

[وَأَمَّا شَرْطٌ فِي حَكْمِ السَّبَبِ: وَهُوَ شَرْطٌ اعْتَرَضَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْحَكْمِ فَعَلٌّ مُخْتَارٌ غَيْرُ مَنْسُوبٍ إِلَيْهِ كَحَلِّ قَيْدِ الْعَبْدِ وَفَتْحِ بَابِ قَفْصٍ أَوْ اصْطِبْلِ^٢، وَإِنَّمَا شَرْطٌ اسْمًا لَا حَكْمًا: كَأَوَّلِ شَرْطَيْنِ عُقِلَتْ بِهِمَا الْحَكْمُ، وَإِنَّمَا شَرْطٌ عَلَامَةٌ: وَهُوَ مَا يَبَيِّنُ وَجُودَ عِلَّةٍ خَفِيَّةٍ أَوْ وَجُودَ صِفَتِهَا الْخَفِيَّةِ كَالْوَلَادَةِ لِلنَّسَبِ عِنْدَهُمَا فَتَثْبِتُ بِشَهَادَةِ الْقَابِلَةِ، وَكَالْإِحْصَانِ لِلرَّجْمِ فَلَا يَضْمَنُ شَهُودُ الْإِحْصَانِ إِذَا رَجَعُوا لِأَنَّ الْعَلَامَةَ لَا يُضَافُ الْحَكْمُ إِلَيْهَا]

Veyahûd sebab hükmünde olan şarttır. O da kendisiyle hüküm bey-ninde kendisine mensûb olmayan bir fâ'il-i muhtârın fi'linin tahallülüdür. Meselâ, bir kimsenin kölesinin [255] kaydını çözmek gibi ki köle kaçtıktan zâmin olmaz. Ve kezâlik kuş kafesinin ve hayevân ahırının kapısını açmak-la kuş ve hayevânı firâr etmek gibi.

١ م - إما.

٢ م: تصح.

٣ م: اسطبل. كلاهما صحيح.

”إن دخلت الدار و هذه الدار Meselâ, Veya hükmen değil yalnız ismen şarttır. Meselâ, “kelâmında kendilerine hüküm ta’lîk olunmuş iki şartın evvelkisi gibi. Veya adâlet gibi olan şarttır, alâmettir. O da illet-i hafîyyenin vücûdu-nu veya illetin sıfat-ı hafîyyesinin vücûdunu izhâr eder. Meselâ, İmâmeyn indinde sübût-i nesebe illet olan ulûfu muzhir olmakta velâdet gibi ki kâbilenin şehâdetiyle sâbit olur. Ve illet olan sıfat-ı zinâyı muzhir olmakta recm için ihsân gibi ki şâhidleri şehâdetten rücû‘ ettiklerinde mercûmun deyninin damânı lâzım gelmez. Zîrâ alâmete hüküm izâfe olunmaz.

[Alâmet]

[وَأَمَّا العلامة: فما يعرف الحكم به بلا تعلق شيء من الوجوب والوجود به، وهي إمَّا محض كالتكبير، وإمَّا بمعنى الشرط كما مرَّ من نحو الإحصان، وإمَّا بمعنى العلة كالعلل الشرعية، وإمَّا علامة مجازاً كالعلل الحقيقية والشرط الحقيقي.]

Alâmet, ona vücûddan bir şey’ ta’alluk etmeyip ancak kendisiyle hük-mün vücûdu bilinen şey’dır. Bu alâmet ya alâmet-i mahzadır. Namazın bir rûknünden diğer rûknüne intikâlde tekbîr gibi. Veyahûd şart ma’nâsına olan alâmettir ki misâli, ihsân ve velâdet mâddelerinde murûr eyledi. Veya illet ma’nâsına olan alâmettir. İlel-i şer’iyye gibi ki bunlar hakîkatte emâre-dirler. Veya mecâzen alâmettir. Meselâ, ilel-i hakîkiyye ve şart-ı hakîkî gibi.

Rûkn-i Sâni: Hâkim Beyânındadır

[الركن الثاني في الحاكم: قد عرفت مما سبق أن الحاكم بالحسن والقبح هو الشرع وليس [٣٥٨] للعقل مدخل في الحكم والإدراك غير كونه آلة لفهم الخطاب عند الأشاعرة، والحكم والإدراك فيهما للعقل فقط عند المعتزلة، والمختار عندنا أن الحاكم هو الشرع والعقل مُبَيَّنٌّ في البعض، فالعقل غير معتبر كل الاعتبار فلا يكلف الصبي بالإيمان ولا يهدر كل الإهدار فيعتبر إيمانه وكفره، قيل وهو المحمل لقول الإمام لا عذر لأحد في الجهل بالخالق لقيام الآفاق والأنفس، ويُعذر في الشرائع إلى قيام الدليل]

[256] Mâ-sebakta ma’lûm oldu ki hüsün ve kubuhla hâkim, şer’ olup hüsün ve kubuhla hükümde ve hüsün ve kubhu idrâkda aklın medhali

yoktur. Lâkin Eşâ'ire indinde ancak akıl fehmi hitâba âlettir. Mu'tezile indinde hüsün ve kubuh ve hüküm ve idrâk ki aklın vazîfesidir. Bizim indimizde re'y-i muhtâr, küllîsinde, ya'nî şer'den evvel ve sonra olan idrâk-ı hüsünde hâkim, şer'dir. Lâkin ba'zısında ya'nî ma'rifetullah ve tasdîk-ı nebî gibi şer' ona mevkûf olan şey'lerde akıl hüsüne mebnîdir. Ve kezâ akıl mûcib-i teklîfde mu'teber değildir. Bu cihetle sabî-yi âkil, îmanla mükellef olduğu gibi bi'l-küllîyye dahî metrûk değildir. Sabînin îman ve küfrüne i'tibâr olunur, denildi ki aklın ba'zı eşyanın hüsün ve kubhunu müdrîk olması İmâm Ebû Hanîfe'nin "âfâk ve enfüsün kıyâmı eclinden hâlıkı bilmemekte kimse için özür yoktur. Lâkin şer'e mevkûf olan şey'lerde özrü kabûl olunur" dediği kelâmın muhmelidir.

Rûkn-i Sâlis: Mahkûmün bih Beyânındadır

[الركن الثالث في المحكوم به: هو أربعة ما ليس له إلا وجود حسي، وهو متعلق لحكم شرعي، وسبب لحكم شرعي آخر كالزنا، وما ليس له إلا وجود حسي وهو متعلق لحكم شرعي لكنه ليس سبباً له كالأكل، وما له وجود شرعي وهو متعلق لحكم شرعي وسبب لحكم شرعي آخر كالبيع، وما له وجود شرعي وهو متعلق لحكم شرعي آخر^١ وليس سبباً لحكم شرعي آخر^٢ كالصلاة]

Mahkûmün bih, dört nev'dir. Nev'-i evvel, ancak onun vücûd-i hissîsi olmakla beraber bir hükm-i şer'îye müte'allak ve diğerine sebep olandır. Meselâ, zinâ gibi ki onun hürmetiyle Şâri' [257] hükmetmiş. Ve vücûb-i hadde dahî sebebedir. Nev'-i sâni, vücûd-i hissîsi olmakla beraber bir hükm-i şer'îye müte'allak olup lâkin sebep olmayandır. Meselâ, ekl gibi ki bir kerre mahmasa hâlinde vâcib ve bir kerre fevkaş-şeb' harâmdır. Mâmâfih ekl, bir hükm-i şer'îye sebep değildir. Nev'-i sâlis, vücûd-i şer'îsi olmakla beraber bir hükm-i şer'î için müte'allak ve diğer hükm-i şer'î için sebep olandır. Meselâ, bey' gibi ki ibâha-i bey'a hükm-i şer'î ta'alluk edip hükm-i âhar olan milke de sebebedir. Nev'-i râbi, vücûd-i şer'îsi olmakla beraber bir hükm-i

١ - وهو متعلق لحكم شرعي آخر.

٢ - آخر.

şer'î için müte'allak olup diğer hükm-i şer'îye sebep olmayandır. Meselâ, namaz gibi ki vâcibdir. Lâkin hükm-i âhara sebep değildir.

[ثم المحكوم به: إمّا حقوق الله تعالى خالصة أو حقوق العباد خالصة، أو ما اجتمع فيه الحقان وحق الله غالب كحد القذف أو حق العباد غالب كالقصاص، وحقوق الله فثمانية: عبادات خالصة كالإيمان وفروعه ولهما أصول وفروع وزوائد وعبادات فيها مؤنة كصدقة الفطر، ومؤنة فيها عبادة كالعشر، ومؤنة فيها عقوبة كالخراج، وحقوق دائرة بين العبادات والعقوبة كالكفارات والعبادة غالبية في الكفارة غير الفطر، وحق قائم بنفسه كخمس الغنائم والمعادن، وعقوبة كاملة كالحدود فلا يجوز عفوها، وعقوبة قاصرة كحرمان الإرث بالقتل]

Bundan sonra mahkûmün bih ya hâlis hukûkullah olur. Veya hâlis hukûk-i ibâd olur. Veyahûd hakkullahla hakk-ı ibâd onda cem' olur. Hadd-i kazif gibi. Veyahûd bu iki hak onda cem' olmakla beraber hakkullah tarafı gâlibce olur, kısâs gibi.

Hukûkullah sekiz nev'dir. Biri, ibâdet-i hâlisedir. Îmân ve fûrû'-i îmân gibi ki îmân tasdik ve fûrû'u ibâdetten ibârettir. İşbu îmân ile fûrû'-i îmân için usûl ve fûrû' ve zevâid vardır. Ya'nî îmânla fer'i asıl ve mülhak ve zevâide münkasım olup îmânın aslı, tasdik [258] ve lâhiki ikrâr ve zevâidi a'mâldir. Ve fûrû'-i îmânın aslı namaz ve lâhiki zekât ve sonra savm ve sonra hac ve sonra cihâd ve zevâidi sünen ve âdabdır. Nev'-i sâni, kendisinde meûne olan ibadettir. Sadaka-i fitır gibi. Nev'-i sâlis, kendisinde ibâdet olan meûnedir. Öşür gibi. Nev'-i râbi', kendisinde ukûbet olan meûnedir. Harâc gibi. Nev'-i hamis, ibâdetle ukûbet beyninde dâir hukûktur. Keffârât gibi ki bu keffâretde cihet-i ibâdet gâlibdir. Nev'-i sâdis, nefsi ile kâim olan haktır, humus-i ğanâim ve me'âdin gibi. Nev'-i sâbi', ukûbet-i kâmile olan haktır. Hudûd gibi, affı câ'iz olmaz. Nev'-i sâmin, ukûbet-i kâsıradır ki sabînin 'amden veya hatâen mûrisini katl sebebi ile irsten hirmânı gibi.

Rûkn-i Râbi': Mahkûmün aleyh Beyânındadır

[الركن الرابع في المحكوم عليه: وهو المكلف ولا بد للتكليف من الأهلية وهي لا تثبت إلا بالعقل، [٣٥٩] واعتبر فيه هنا البلوغ وقد عرفت أن المختار عندنا في العقل هو التوسط]

Mahkûmün aleyh, mükelleftir. Teklîf için hükme ehliyyet lâzımdır. O da ancak akılla sâbit olur. Aklın ta'yîninde bülûğ itibâr olunmuştur. Mâ-sebaktan ma'lûm olunduğu üzere bizim indimizde muhtâr olan akıl da akl-ı mütevassıttır.

[Ehliyyet]

[ثم الأهلية: نوعان: الأول أهلية وجوب: وهي بناء على قيام الذمة، فالأدمي له ذمة قبل الولادة من وجه يصلح لما له لا عليه، وبعد الولادة يصلح لهما، ولكن الوجوب غير مقصود بنفسه بل حكمه وهو الأداء عن اختيار فجاز أن لا يثبت في حقه لعدم حكم الوجوب وغرضه فكل ما يمكن أدائه يجب عليه، وما لا فلا، كما لا يثبت لعدم المحل كييع الحر]

Ehliyyet, iki nev'dir. Biri ehliyyet-i vücûbdur ki, kıyâm-ı zimmet üzerine mebnîdir. İnsan için vilâdetinden evvel min vechin kendi menfa'atine sâlih olup zararına olmayan zimmet [259] vardır. Meselâ, vasiyyet-i vâris ve neseb gibi. Vilâdetten sonra insân onlara sâlih ve kâbil olur. Lâkin vücûb bizzat maksâd olmayıp, belki vücûbun hükmü maksûddur ki o da ihtiyârla edâ-i vücûbdur. Sabî-yi sağır, za'f-ı bünyesi cihetle ihtiyârıyla edâya ehil olmadığı için câ'izdir ki onun hakkında vücûbun ve ivazının hükmü olmadığından onun üzerine vücûb sâbit olmaya. Öyle ise sabîden edâsı mümkün olan her bir şey'in küllîsi vâcib ve edâsı mümkün olmayan vâcib değildir. Nitekim mahal olmadığı için vücûb sâbit olmaz, bey'-i hür gibi.

[فما كان من حقوق العباد غراماً وعوضاً يجب عليه، وكذا ما كان صلة شبيهة المؤمن كنفقة القريب، والأعواض كنفقة الزوجة، لا ما يشبه الأجزية فلا يتحمل الدية، وما كان عقوبة وأجزية لا يجب، ومن حقوق الله تعالى ما صح أدائه عنه يجب عليه كالعشر والخراج، وما لا يصح فلا كالعبادات الخاصة والعقوبات، وما كان [٦٠] عبادة فيها مؤنة لا يلزم عليه عند محمد وزفر، ويلزم عندهما]

İmdi garâmet ve ivaz cihetinden hukûk-i ibâddan olan şey', meselâ, sabînin inkılâbıyla da olursa itlâfının damânı vasî için velînin iştirâ ettiği semen-i mebi' gibi sabîye vâcib olur ki velisi edâ eder. Ve kezâ meûneye müşâbih olan sıla dahî sabîye vâcib olur, "nafaka-i karîb" gibi. Çünkü ganî-ye akâribinin dahî kifâyetine bakmak vâcibdir. Ve ivaza müşâbih olan şey' de vâcib olur. "Nafaka-i zevce" gibi. Çünkü zevcesinin nafakası onu cinsinin cezâsındandır. Lâkin cezâlara müşâbih olan şey', sabîye vâcib olmaz. Meselâ, diyeti tahammül etmez, "kisas" gibi. 'Ukûbât olan şey', katl ile hirmân-ı [260] mîras gibi ecziye nev'inden olan şey' dahî sabîye vâcib olmaz. Hukûkullah'dan sabîye edâsı sahîh olan şey' sabîye vâcib olur, "öşür ve harâc" gibi. Edâsı sahîh olmayan şey' vâcib olmaz, "ibâdât-ı hâlise ve 'ukûbât" gibi. Ammâ kendisinde meûne olan ibâdet dahî İmâm Muhammed ile Züfer indinde sabîye lâzım gelmez, "sadaka-i fıtır" gibi. Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf indlerinde lâzım gelir.

[والثاني أهلية أداء: هي قاصرة تبني عليها صحة الأداء، وكاملة يبنى عليها وجوب الأداء وكل منهما يثبت بقدرة كذلك،^١ فهي ثابتة بعقل كذلك، فالقاصرة عقل الصبي والمعتوه والكامل عقل البالغ، وما بالقاصرة: أنواع^٢ فحقوق الله تعالى كالإيمان وفروعه البدنية تصح من غير لزوم عليه وكذا الكفر في أحكام الآخرة إجماعاً، وفي أحكام الدنيا أيضاً عندهما خلافاً لأبي يوسف، وحقوق العباد إن نفعاً محضاً يصح منه بغير إذن وليه، وإن ضرراً محضاً لا، وإن دائرة بينهما كالبيع يصح منه برأي وليه لا بدونه]

İkincisi, ehliyyet-i edâdır ki bu da iki nev'dir. Biri kâsıradır ki sıhhat-i edânın üzerine binâ olunur. Ya'nî kâsıradan edâ vâki' olsa sahîh olur, vâcib olmaz. Ve diğeri kâmilemdir ki vücûb-i edânın üzerine binâ olur. Bu ehliyyet-i kâsıra ile ehliyyet-i kâmile den her biri kâsıra ve kâmile olan kudretle sâbit olur. Ve bu kudret-i kâsıra ve kâmile dahî kâmil ve kâsır akıl ile sâbit olur. Meselâ, ehliyyet-i kâsıra, kudret-i kâsıra ve bu dahî akl-ı kâsıra ile ve kâmile, kudret-i kâmile ve bu dahî akl-ı kâmil ile sâbit olur. Akl-ı kâsır, sabî-yi ma'tûhun aklıdır. Akl-ı kâmil, bâliğin aklıdır.

١ - وكل منهما يثبت بقدرة كذلك.

٢ - أقسام، م- أنواع.

Kudret-i kâsıra ile sâbit olan ahkâm altı nev'dir.

1) Hukûkullah'dır, î mân gibi.

2) Î mânın fûrû'-i bedeniyyesidir. "Salât" gibi ki bu sabîye lâzım olmadığı halde kılsa sahîh olur.

3) Ahkâm-ı âhiret hakkında küfürdür. [261] Sabînin küfrüne de i'tibâr olunur. Kezâlik ahkâm-ı dünyâda dahî sahîh olur. Meselâ, Î mâmeyn indinde sabî-yi mürtedden zevcesi ayrılır ve karîbi olan müslimden irs alamaz. Lâkin Ebû Yûsuf buraya muhâlif olmuştur.

Hukûk-i ibâd dahî nef'-i mahz olursa meselâ, kabûl-i hibe ve sadaka ve bunların kabzına mübâşeret gibi velîsi izin vermezse de sabîden sahîhu'l-ecr olur. Ve eğer zarar-ı mahz olursa meselâ, karz ve vasiyyet gibi, sahîh olmaz. Ve eğer nef' ile zarar beyninde dâir olursa bey' ve şîrâ ve nikâh gibi, velîsinin re'yiyle sahîh olur. Velîsinin re'yi olmazsa sahîh olmaz. Bunlar da üç kısımdır ki cümlesi altı eder.

[Avâriz]

[ثم العوارض: سماوية ومكتسبة، أمّا السماوية فمنها: الجنون: وهو يوجب الحجر عن الأقوال لا الأفعال، ولو بإجازة الولي، ويسقط به [٣٦٠] الحدود والكفارات والعبادات والتبرعات وما كان حسناً لذاته كالإيمان، وقبيحاً لذاته كالكفر ولو ردة إنما يثبت في حقه تبعاً لأبويه ووليّه]

Avâriz, iki kısımdır. Biri semâviyye diğeri müktesebedir. Avâriz-ı semâviyyeden biri cünûndur ki akvâlden hacri vâcib kılar, ef'âlden hacri vâcib kılmaz. Meselâ, mecnûn bir şey' telef etse dâmin olur. Eğer velîsi dahî icâzet verirse de ukûda dâir bir şey' etse sahîh olmaz. Cünûnla hudûd ve keffârât ve ibâdât ve teberrü'ât ve savm ve salât ve î mân gibi li-zâtîhi hasen olan şey'ler ve küfür gibi li-zâtîhi kabîh olan şey'ler sâkıt olur. Eğer mecnun, î mân ve küfrü reddederse bunlar ebeveynine ve velîsine tebe'an hakk-ı [262] mecnûnda sâbit olur. Ya'nî mecnûnun velîsi müslim olsa onun da İslâmiyetiyle hükmolunur. Velîsi müslim olmazsa İslâmiyeti ile hükmolunmaz.

[ومنہا: الصغر وهو قبل أن يعقل كالمجنون إلا أن العرض فيه على نفس الصغير فيؤخر إلى زمان أن يعقل وبعده يحدث له ضرب من أهلية الأداء فلا يسقط عنه ما لا يحتمل سقوطه عن البالغ نحو نفس وجوب الإيمان، فإذا أذاه يقع فرضاً خلافاً لشمس الأئمة، ويثاب عليه، ويسقط عنه ما يحتمل السقوط كوجوب أداء الإيمان، ويعفى عنه كل عُهدة تحتل العفو فلا تعفى رده ولا حقوق العباد ولا يلي على غيره، وإذا أسلمت زوجته يعرض عليه الإسلام]

Avâriz-ı semâviyyeden ikincisi sığardır. Bu da âkil, mümeyyiz olmaz-dan evvel mecnûn gibidir. Lâkin sağîrin imra'esi müslüman olduktan arz-ı î mân nefsi-i sağîrde ve mecnûnda velîsine olur. Sağîr, İslâmı kabûl etmez ise vakt-i bülûğuna değin tefrîk te'hîr olunur. Sağîr, mümeyyiz olduktan sonra onun için bir nev'î ehliyyet-i edâ hâdis olur. Lâkin daha sağîr î mânı olduğundan ehliyyet-i kâmile hâdis olmaz ise de yine bâliğden sukûta muhtemil olmayan şey' ondan sâkıt olmaz. Meselâ, vücûb-i î mânın nefsi gibi. Şöyle ki edâ ettikte farz olarak ondan vâki' olup onun üzerine müsâb olur. Şemsüleimme buna muhâlefet etmiştir. Ve vücûb-i edâ-i î mân gibi sukûta muhtemil olan şey', ondan sâkıt olur. Meselâ, sabî, katl sebebi ile mîrâstan mahrûm olmaz. Kezâ bâliğden sukûtu muhtemil olan şey', ondan affolur. Kezâ ibâdât ve 'ukûbât ve ecziye ve keffârât ve mazarr-ı gâlibe ve mahza ve teberru'ât ve ilzâm-ı mu'âmelât veya hukûk-i mu'âmelât gibi. Ve affa muhtemil olan her bir uhdesine lâzım gelen şey' dahî ondan affolur. [263] İmdi sabînin riddeti af olunmayıp belki hadd-i bülûğa değin te'hîr olunur ve hukuk-i ibâdda affolunmaz. Ve kezâ sabî, sâir kimseye velî dahî olamaz. Zevcesi müslüman olsa onun kendisine İslâm arz olunur.

[ومنہا العتہ: وهو آفة توجب خللاً في العقل فيشبه بعض كلام العقلاء [٦١]] وبعضه كلام المجانين وهو كالصبي مع العقل ومنها النسيان: وهو لا ينافي الوجوب ولا وجوب الأداء في حقه تعالى لكن يعفى فيما غلب فيه حقه تعالى كالصوم وتسمية الذبيحة إلا بتقصير كالأكل في الصلاة بخلاف حقوق العباد، لكن إذا مات ناسياً دينه إن من سبب شرعي يعفى وإلا فلا]

Avâriz-ı semâviyyeden üçüncüsü, atehdir. O da akla halel âriz olmakla kelâm, bir kerre 'ukalâ kelâmına ve bir kerre mecânîn kelâmına müşâbih

olmaktır. Bu ateh, cemî'-i ahkâmda sabî-yi âkil gibidir. Meselâ, ma'tûha ibâdât vâcib olmaz ise de ibâdet ettikte yine sahîh olur. Ma'tûhun İslâmı ve tevkîli ve bir kimsenin malını satmaya vekâleti sahîh olursa da lâkin izn-i velîsiz bey'î ve şîrâsı ve izn-i velî bulunursa da talâk ve itâkı vesâir mazarratı mûcib olan şey'lerin deruhde etmesi sahîh olmaz.

Avâriz-ı semâviyyeden dördüncüsü, nisyândır. Bu da hakkullahda nefsi vüçûba ve vüçûb-i edâya münâfî olmaz. Lâkin hakkullah tarafı gâlib olan şey'de affolunur. Nisyân ile ekl-i savm ve nisyânla terk-i tesmiye-i zebîha gibi. Lâkin taksîrle olursa affolunmaz. Dâhil-i salâtda ekl etmek gibi ki hey'et-i salât, bunu müzekkir olduğundan salâtda ekl kusûrdur. Hukûk-i ibâd buna muhâlifdir. Meselâ, nisyânla bir kimsenin [264] malını telef etse damân lâzım gelir. Lâkin deynini nâsî olarak vefât eyledikte eğer sebep-i şer'iden ise affolunur. Sebeb-i şer'iden değilse affolunmaz.

[ومنها النوم: وهو ما' يوجب تأخير الخطاب لا تأخير الوجوب ويبطل عباراته في الطلاق والعتاق والإسلام والردة لعدم الاختيار ومنها الإغماء: وهو فوق النوم فيبطل العبارات ويمنع البناء وينقض الوضوء]

Nevm dahî avâriz-ı semâviyyedendir. O da vakt-i intibâha değin edâ ile hitâbın te'hîrini mûcib olur. Yoksa nefsi vüçûbun te'hîrini mûcib olmaz. İhtiyâr ile olmadığı için talâk ve itâk ve İslâm ve riddetde nâimin ibârâtı bâtil olur. İğmâ dahî avâriz-ı semâviyyedendir. Bu da fevt-i kudret cihetle bunun mâ-fevkindedir. İğmâ, ibârâtı ibtâl eder. Ve dâima vuzû'u nakzeder. Muğmânın abdesti bozuldukta namazda binâyı men' eder.

[ومنها الرق: وهو عجز حكمي شرعي في الأصل جزاء للكفر وهو لا يتجزأ كالعتق وكذا الإعتاق عندهما وهو ينافي مالكية المال ولو منافع نفسه إلا ما استثنى من القرب فلا يملك التسري، ولا يصح حجه ولا [٢٦١] ينافي مالكية غير المال كالنكاح واليد والدم، وينافي كمال الحال في أهلية الكمالات البشرية كالذمة والحل والولاية ومعصوم الدم، ولا جمعة عليه ولا عيد ولا تشريق ولا أذان ولا إقامة ولا حج ولا يكون شاهداً ولا مزكياً ولا عاشراً ولا قاضياً ولا ولياً في نكاح أو قود']

Rıkk dahî avâırız-ı semâviyyedendir. O da bir acz-i hükmîdir ki aslında küfre, ya'nî teemmül-i âyâtla Allah'ı tevhd edip ona ibâdet itmâmına cezâ olmak için şer' olunmuştur. Rıkk, ıtk gibi tecezzî kabûl etmez. Ya'nî bir adamın nısfı rakîk ve nısfı hür olmadığı gibi. İmâmeyn indinde itâk da tecezzî kabûl etmez. Rıkk, bizzât kendi malı ve menâfî'î de olsa mâlikiyyet-i mala münâfî olur. Lâkin savm ve salât gibi tekarrub-i bedeniyreden ibâret olan şey'ler müstesnâdır. Rakîk teserrî edemez. Onun hacı dahî sahîh olmaz. Ve lâkin rıkkiyyet, nikâh gibi mâlik-i gayrında mâlikiyyet-i menfa'ate [265] ve izinle ticâret gibi mâlikiyyet-i yede ve kendi demine mâlikiyyete dahî münâfî olmaz. Rıkkiyyet, ehliyyete kemâlât-ı beşeriyyede kemâl-i hâle münâfî olur. Meselâ, îcâb ve isticâb misillü zimmete müte'allık olan şey'ler gibi ve hill-i nisâ ve velâyet gibi. Rakîk ma'sûmu'd-demdir. Rakîka ezân ve ikâme ve cuma ve teşrîk ve hac vâcib olmaz. Rakîk, şâhid ve âşir ve müzekkî ve kâdî ve nikâh ve kısasa velî olamaz.

[ومنها الحيض والنفاس: لا يعدمان أهلية الوجوب والأداء إلا أن الطهارة عنهما شرط للصلاة والصوم. ومنها المرض: يوجب العبادات بقدر قدرته فما أفضى إلى الموت يوجب الحجر بقدر ما يصاب به حق الغريم والوارث، فما يحتمل الفسخ من تصرفه يصح حالاً فينقض عند الحاجة، وما لا يحتمله فكالملق بالموت كالإعتاق على وارث أو على غريم، ووصيته ولو بأداء حقه تعالى المالي إنما ينفذ من الثلث، ولا تصح للوارث صورة ومعنى وحقيقة [٦٢] وشبهة،]

Hayız ve nifâs dahî avâırız-ı semâviyyedendir. Hâiz ve nüfesâda akıl ve kudret ve zimmet bulunduğu için ehliyet-i vücûbla ehliyet-i edâya âdim olmazlar. Lâkin savm ve salâtta bunlardan tahâret şarttır.

Maraz dahî avâırız-ı semâviyyedendir ki kudretle ibâdâtı mûcib olur. Mevte mufzî olan maraz, kendisiyle hakk-ı garîm ve hakk-ı vâris sıyânet olunması şey'lerde lâzım gelen hacri vâcib kılar. Marîzin tasarrufâtından hibe ve muhâbât gibi feshe muhtemil olan şey'ler ehlinden sâdır olduğu için o halde sahîh olur ise de, lâkin lede'l-hâce nakz dahî olunur. Mârîzin tasarrufundan feshe muhtemil olmayan şey' mevte mu'allak olan müdeb-

ber gibi nakzı kabûl olunmaz. Meselâ, hakk-ı garîm ve hakk-ı vâris üzere vâki' itâkı gibi. Ya'nî abdin kıymeti sülüsden ziyâde veya deyni müstağ-rak oldukta o abdi itâk gibi. Marîzin vasiyyeti [266] hibe ve sadaka gibi edâ-i mâlîden dahî olursa da sülüsünden infâz olunur. Vâris için sûreten ve ma'nen ve hakîkaten ve şübheten vasiyyeti sahîh olmaz. Ya'nî marîz, veresinin birine kıymeti misline de olsa sûreten vasiyyet demek olduğundan Ebû Hanîfe indinde bir şey' satması câ'iz olmayacağı gibi veresinin birine deyni ikrârı dahî ma'nen ve yine veresinin birine bir şey' vasiyyet etmesi ki hakîkaten ve yine veresinin birine eşyâ-i ribeviyyeden ceyyid bir şey' verip de redî bir şey' almak, ki şübheten vasiyyet demektir, bunların cümlesi sahîh olmaz.

[ومنها الموت: يسقط التكليفات إلا الإثم، وكذا الصلاة إلا بالصيغة فمن الثلث، وما شرع عليه لحاجة غيره إن متعلقاً بالعين يبقى بقاء العين كالمرهون، وإن متعلقاً بالذمة وجوبه لا بطريق الصلة كما وجب بالمعاوضة لم يبق بمجرد الذمة حتى ينضم إليها مال أو ذمة كفيل فلذا لا يصح الكفالة بالدين عن الميت المفلس إذا لم يخلف كفياً، وما شرع لحاجة نفسه يبقى بقدر ما يقضى به حاجته، ولذا قُدِمَ جهازه ثم ديونه ثم وصاياه ثم يورث]

Mevt dahî avârız-ı semâviyyeden olup teklîfât-ı dünyeviyyeyi ve salâtı ya'nî temlîk-i malı dahî iskât eder. Lâkin günahı iskât etmeyeceği gibi vasiyyet sülüsden olursa sahîh olur. Meyyite gayrın hâceti için şer' olunan şey' eğer ayna mute'allık ise aynın bekâsıyla o da meyyitden sonra kalır. Merhûn ve müste'cer ve mağsûb ve vedî'a ve mebî' gibi. Ve eğer onun üzerine şer' olunan şey', gayrın hâceti için zimmete müte'allık deyn olup vücûbu dahî sîla tarîkiyle değilse, meselâ, şîrâ ile vâcib olunan deyn gibi, bu misillü şey'ler zimmet-i mal veya zimmet-i kefil munzam olmayınca mücerred zimmetle bâkî kalmazlar. Zimmet-i meyyit bi nefsihâ deyne muhtemil olmadığından meyyit-i müflisden malı veya vekîl bâkî olmadıkça [267] Ebû Hanîfe indinde deynine kefalet sahîh olamaz. Eğer meşrû' meyyitin hâcet-i nefsi için olursa, ya'nî hakkı dahî olursa malından onun hakkı ve hâceti kazâ olunacak şey' mikdârı takdîr olunur. Bu sebebden nâşî meyyitin ibtidâen techîz sonra duyûnu ve sonra vesâyâsı takdîm olup ba'dehu tevrîs olunur.

[وَأَمَّا المَكْتَسِبَةُ فَأَصْنَافٌ أَيْضاً مِنْهَا الْجَهْلُ: إِمَّا جَهْلٌ لَا يَصْلُحُ عِذْراً كَجَهْلِ الْكَافِرِ بِاللَّهِ تَعَالَى فَاعْتِقَادُهُ فِي حُكْمٍ لَا يَقْبَلُ التَّبَدُّلَ بَاطِلٌ وَفِيمَا يَقْبَلُهُ دَافِعٌ لِلتَّعَرُّضِ لَهُ، وَلِلخُطَابِ فِي حُكْمِ الدُّنْيَا فَلَا يَجِبُ اعْتِقَادُ الْأَدْلَةِ، وَإِمَّا جَهْلٌ كَذَلِكَ لَكِنَّهُ دُونَهُ [٢٦٢] لَكُونُهُ عَلَى تَأْوِيلِ فَاسِدٍ كَجَهْلِ ذِي الْهَوَى وَكَجَهْلِ الْبَاغِي فَيُضْمَنُ مَا أَتْلَفَهُ وَكَجَهْلِ الْمُخَالَفِ فِي اجْتِهَادِهِ الْكِتَابِ أَوْ السَّنَةِ الْمَشْهُورَةِ أَوْ الْإِجْمَاعِ، وَإِمَّا جَهْلٌ يَصْلُحُ شَبْهَةً كَالْجَهْلِ فِي مَوْضِعِ الْاجْتِهَادِ الصَّحِيحِ أَوْ فِي مَوْضِعِ الشَّبْهَةِ كَجَهْلِ مَنْ اقْتَصَرَ بَعْدَ عَفْوِ شَرِيكِهِ وَجَهْلِ مَنْ زَنَى بِجَارِيَةٍ أَمْرَاتِهِ أَوْ وَالِدِهِ فَلَا حَدَّ عَلَيْهِ، وَإِمَّا جَهْلٌ يَصْلُحُ عِذْراً كَجَهْلِ مُسْلِمٍ لَمْ يَهَاجِرْ إِلَيْنَا]

Avâriz-ı müktesebe dahî birkaç sınıftır. Biri cehldir ki o da ya özür olmayan salâhiyyeti olmayan cehldir. Allah'ın vahdâniyyetini bilmeyen kimsenin cehli gibi. Bu kimsenin i'tikâdı meselâ, ibâdet-i evsân gibi tebdîli kabûl etmeyen şey' hükmünde bâtıldır. Zîrâ küfür için asla sıhhatle hükmolunamaz. Lâkin tahrîm-i hamr gibi kâbil-i tebdîl olan şey'de dâfi'-i te'arruzdur. Meselâ, zimmiye şübh-i hamr ile had lâzım gelmez ve hükm-i dünyâda dahî istidrâc için dâfi' hitâb, ya'nî dâfi', delîl-i şer'îdir. Meselâ, onlara ahkâm-ı dünyâdan hitâb şâmil olmadığından onlar için edilleye i'tikâd vâcib olmaz.

Veyahûd cehl yine özre sâlih olmayan kısımdan olup fakat bu cehl, te'vîl-i fâsîdle olduğundan evvelki derecenin mâ-dûnundadır. Ehl-i hevâ olan felâsife ve ashâb-ı bid'anın cehli ve kezâ bâğî ve eşkiyânın cehli gibi ki bunlara itlâf ettikleri şey'in tazmîni lâzım olur. Ve kezâlik ictihâdı gayr-i kat'îyyu'l-müfâd [268] olan ba'zı âyete ve sünnet-i meşhûreye veya icmâ'a muhâlif olan kimsenin cehli gibi.

Veyahûd şübheye sâlih olmakla hudûd ve keffârâtı dâfi' olan cehldir. Meselâ, Kitâb ve Sünnet-i meşhûreye muhâlif olmayan ictihâd-ı sahîh mevzi'inde veyahûd mevzi'-i şübheye olan cehller gibi. Evvelkine misâl, şer'îki affettikten sonra kâtilden kısâs isteyen kimsenin cehli gibi. İkinciye misâl, babasının veya zevcesinin câriyesiyle zinâ eden kimsenin cehli gibi ki bunlara şübhe eclinden had îcâb etmez. Veyahûd özre sâlih olan cehldir. Meselâ, dârü'l-harbden bizim dârımıza hicret etmeyen kimsenin cehli gibi.

[ومنها السكر: وهو إمّا بطريق مباح فيمنع صحة التصرفات أو بطريق محظور فلا ينافي الأهلية فيلزمه كل الأحكام إلا الردة ومنها الهزل: ما يتكلم بلا قصد معنى، ويشترط التصريح باللسان قبل العقد ولا يعتبر دلالة وهو لا ينافي أهليتي الوجوب والأداء ولا اختيار المباشرة والرضا بها بل اختيار الحكم والرضا به بمنزلة شرط [٦٣] الخيار، فيصح الردة والإسلام هازلاً، والهزل يبطل الإخبارات فيما يحتمل الفسخ أو لا، وأمّا الإنشاءات فلها تفصيل في المطولات]

Sekr dahî avâriz-ı muktesebedir. O da ya mübâh tarikiyle bir şey'in eklinden hâsıl olur. Tedâvi için afyon yiyen kimsenin cehli gibi ki bu sekr, talâk ve bey' ve şirâ gibi sıhhat-i tasarrufâtı men' eder. Veya harâm tarîkiyle şarâb veya müselles¹⁵⁴ ve emsâli şey'leri şürbden hâsıl olur. Bu kimsede akıl ve bülûğ tahakkuk ettiği için ehliyet'e münâfi olmayıp riddetten başka her bir ahkâm ona lâzım gelir.

Hezl dahî avâriz-ı muktesebe nev'indedir. Bu da insânın ma'nâsını murâd etmeyerek söylediği kelâmdır. Hezle ya'nî âkidler hâzıl oldukta akidden evvel [269] hezl olduğunu tasrîh etmek şarttır. Zîrâ kelâmın nefsinde hezl olduğuna delâletine i'tibâr olunmaz. Hezl, ehliyet-i vücûb ile ehliyet-i edâya münâfi olmadığı gibi ihtiyâr-ı mübâşeret ya'nî bir şey'i kasd ve irâde etmeye ve mübâşerete rızâya da münâfi olmaz. Belki ihtiyâr-ı hükme ve hükme rızâya münâfi olur. İmdi hezl, cemî'-i tasarrufâtta, bey'de şart-ı hıyâr menzilesinde olduğundan hezl ile riddet ve İslâm sahîh olur. Hezl, bey' ve nikâh gibi feshe muhtemil olup, talâk ve itâk gibi feshe muhtemil olmayan ihbârâtı ibtâl eder. Ama inşâ'âtı ibtâl edip etmeyeceğine dâir tafsîlât vardır.

[ومنها السفه: هو خفة تعتري الإنسان فتحمله على خلاف موجب العقل والشرع، وهو لا ينافي الأهليتين ولا شيئاً من أحكام الشرع، ولا يُعطى مال من بلغ سفيهاً إلى الرشد عندهما، وإلى سن الرشد عنده، ولا حجر على السفه بعد البلوغ سواء فيما يبطله الهزل ويحتمل الفسخ أو لا، وعندهما يحجر فيما يقبل الفسخ]

Avâriz-ı muktesebeden biri de sefehdir. O da insâna âriz olan bir hif-fettir ki insânı mûcib-i akl ve şer' olan şey'in hilâfına hamleder. Bu sefeh, vücûb ve edâ ehliyetlerine münâfi olmadığı gibi, ehliyet-i hitâbda ahkâm-ı

şer'iyeden bir şey'e ve tasarrufâta dahî münâfi olmaz. İmâmeyn indinde bâliğ-i sefihin malı, rüşde bâliğ de olsa kendisine itâ olunmaz. Lâkin Ebû Hanîfe indinde sinn-i rüşde bâliğ olan sefihin malı kendisine verilir. İmâm indinde bülûğdan sonra sefihe hacr yoktur. Ya'nî gerek bey' ve icâre ve nikâh ve itâk gibi hezli ibtâl eder şey'lerde olsun ve gerekse [270]feshe muhtemil olup olmayan şey'lerde olsun sefihin tasarrufâtında üzerine hacr lâzım gelmez. Lâkin İmâmeyn indinde bey' ve icâre gibi ve hibe gibi feshi kâbil olup hezli ibtâl eden şey'lerde sefihe hacr lâzım gelir.

[ومنها السفر: وهو من أسباب التخفيف فيقصر الرباعي على أن لا يجوز الإكمال خلافاً للشافعي ويؤخر الصوم إن شاء لكن لا يحل الفطر لمسافر صام وصائم سافر في رمضان، وإن سقطت الكفارة بخلاف المريض، ومن أحكام السفر المسح ثلاثة أيام وسقوط وجوب الجمعة والعيدين [٢٦٣] والأضحية وتكبير التشريق وعدم خروج المرأة بلا زوج أو محرم وعدم خروج الولد بلا رضاء أبويه غير الحج، وعدم خروج المديون بلا إذن الدائن]

Avârız-ı muktesebeden biri de seferdir. Bu da esbâb-ı tahfîfden olmakla salât-ı rubâ'iyenin ikmâli câ'iz olmak üzere kasrolunur. Buraya İmâm Şâfi'î muhâlif olup dedi ki "müsâfir isterse namazı ikmâl eder ve isterse kasreder." Ve yine müsâfir savmı te'hîr edebiliyor. Lâkin müsâfir-i sâim için her ne kadar iftâr edildikte keffâret sâkıt olursa da iftâr helâl olmadığı gibi Ramazanda sefere giden sâim için dahî iftâr helâl olmaz. Bu hüküm, marîzin hakkında cârî değildir. Ve yine messe üç gün mesh etmek dahî ahkâm-ı seferdendir. Ve kezâ vücûb-i Cuma ve iydeyn ve udhiye ve tekbîr-i teşrîkin sukûtu ve kezâ ebeveynin izinsiz haccın gayrıya veledin ve dâin izin vermeksizin medyûnun hurûcunun adem-i cevâzı dahî ahkâm-ı seferdendir.

[ومنها الخطأ: وهو الفعل بلا قصد تام ولا ينافي الأهليتين لكن يصلح عذراً في سقوط حق الله تعالى إذا حصل عن اجتihad، ويصلح شبهة في باب العقوبة فلا يأثم ولا يحد ولا يقتص ولا يصلح عذراً في حقوق العباد، ويصلح مخففاً بما هو صلة لم تقابل مالا ووجب بالفعل كالدية، وصحَّ طلاقه، وينعقد بيعه فاسداً كبيع المكره إذا صدقه خصمه]

Avârız-ı müktesebeden biri de hatâdır. Bu da, kasd-ı tam olmaksızın işlenilen fi'le denir. Hatâ ehliyet-i vücûb ve ehliyet-i edâya münâfî değilse de lâkin ictihâddan [271] hâsıl olursa hakkullahın sukûtunda özre sâlih olduğu gibi bâb-ı ukûbatta ya'nî had ve kısısta dahî özre sâlih olur. Hâtî' tamâm-ı ismle âsim olmaz. Ve kezâ hadd-i kısıstan dahî ma'fuvv olur. Lâkin hatâ, hukûk-i ibâdda özre sâlih olmaz. Meselâ, sayd zannıyla bir kimsenin hayevânına tüfenk atan ve kendi malı zannı ile sâirinin malını ekl eden kimse, itlâf ettiği şey'e dâmin olur. Ve yine hatâ, âkile gibi mala mukâbil olmayıp sıla olan şey'i tahfif etmeye sâlih olur. Ya'nî üç seneye kadar âkilenin vermesine mehl verilmeye sâlih olur. Fi'l-i hatâ ile diyet gibi sebeblerin tahfifi vâcib olur. Muhti'in talâkı da sahîh olur. Hasmı hatâsını tasdik ederse fâsid olarak bey'î dahî mün'akid olur.

[ومنہا الإكراه: هو نوعان ملجئ: هو ما يعدم الرضا ويفسد الاختيار ويوجب الإلجاء كما بإتلاف نفس أو عضو، وغير ملجئ: ما يعدم الرضا ولا يفسد الاختيار كما بحبس أو قيد أو ضرب، وهو مطلقاً لا ينافي الأهليتين [٦٤] ولا الخطاب ولا سقوط الاختيار وإن أفسده فالأقوال التي لا تنفسخ تنفذ بالإكراه والتي تنفسخ تفسد ولا تصح الأقارير]

Avârız-ı müktesebeden biri de ikrâhdır. O da iki nev'dir. Biri rızâyı âdim olup ve ihtiyârı ifsâd edip ızdırârı mûcib olandır. Nitekim itlâf-ı nefis ve kat'-ı uzuvla ikrâh olduğu gibi ki buna ikrâh-ı mülci denir. İkinci, rızâyı âdim olup¹⁵⁵ ihtiyârı ifsâd etmeyen ikrâhtır. Nitekim habs veya kayd veya darb ile olan ikrâh gibi buna ikrâh-ı gayr-ı mülci denir. Mutlak ikrâh ehliyet-i vücûb [ve] edâya ve ahkâma ehil olmaya ve her ne kadar ikrâh ihtiyârı ıskât [272] ederse de ihtiyâra dahî münâfî değildir. İmdi talâk ve itâk gibi feshe gayr-ı muhtemil olup, rızâyı mevkûf olmayan akvâlin hükmü kürh ile ibtâl olunmaz. Bunlar mükreh üzerine ikrâhla nâfiz olduğu gibi bey' ve icâre gibi feshe muhtemil olup rızâyı mutevvakıf olan akvâl fâsid olarak mün'akid olur. İkrâh ile akârîr sahîh olmaz.

Bâb-ı İctihâd

[باب في الاجتهاد: وهو استفراغ الفقيه الوسع لتحصيل ظنّ بحكم شرعي، وشرطه: أن يحوي علم الكتاب على ما ذكرنا، وحكمه: غلبة الظن، فالمجتهد يخطئ ويصيب فالحق واحد عند الله تعالى خلافاً للمعتزلة]

İctihâd, hükmi-şer'îye zannı tahsîl için fakîhin vüs'ünün istifrâğıdır. İctihâdın şartı, bizim sâbıkta zikrettiğimiz vecih üzere ilm-i Kitâbî hâvî olmaktır. Ya'nî kitâbın lûgat ma'nâsını ve âmm ve hâssı ve mücmel ve muhassısı ve nâsîh ve mensûhu ve emsâli ahkâmını, ve metnen ve seneden ilm-i sünneti, ilm-i mevârid-i icmâ' ve şerâitiyle ilm-i vücûhu ve kıyâsı zikrettiğimiz vecih üzere bilmektir. İctihâdın hükmü, ya'nî onunla sâbit eser, zannın galebesidir. Ya'nî hatâ ihtimâliyle beraber gâlib-i re'yle hükme isâbet etmesidir. Müctehid, ba'zı kerre musîb ve ba'zı kerre muhti olur. Lâkin Allah indinde hak birdir. Bu re'ye Mu'tezile muhâlefet edip her bir müctehid musîb olduğuna zâhib oldular.

[واختلف في تجزئ الاجتهاد والأصح لا، واختلف في أنه عليه السلام هل هو مُتَعَبِّدٌ بالاجتهاد فيما لا نص فيه أم لا، فاختار أبو يوسف وأحمد وقوعه، وعلى وقوعه قيل لا يحتمل الخطأ، والأصح يحتمله لكن لا يقرر عليه، وقيل نعم فيما يتعلق بالحرب^٢ دون الأحكام، ولا إثم على المخطئ خلافاً لنفاة القياس]

Tecezzî-yi ictihâdda ihtilâf olunup ba'zılar, "câ'iz olur" [273] ve ba'zılar, "câ'iz olmaz" dediler. Ve yine Hz. Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem nass olmadığı mahalde ictihâdla mute'abbid mi idi yoksa değil miydi diye ihtilâf olunup, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Ahmed vukû'unu ihtiyâr ettiler. Ve vukû'u takdîrinde "ictihâdî hatâyâ muhtemil değildir" de denildi ve "muhtemildir" de denildi ki esahh da budur. Lâkin hatâ, re'y-i Peygamber'de takarrur etmez. Ba'zılar, "ahkâmda değil, harbe müte'allık olan şey'de hatâyâ muhtemildir ve hatâda dahî ism yoktur" dediler. Bu kavîl, münkir-i kıyâs olanların re'yelerine muhâliftir.

١ ك م - أم لا.

٢ ك: الحساب.

[ويجوز تغيير الاجتهاد فيجوز الرجوع، [٣٦٤] وعليه يحمل ما إذا كان لمجتهد قولان متنافيان لكن في وقتين، والاجتهاد لا ينقض بالاجتهاد لأن الثاني كالأول فلا ينقض مجتهداً حكم نفسه إذا تبدل اجتهاده كحكم غيره إلا إذا خالف قاطعاً.]

Tağayyur-i ictihâd câ'iz olduğu gibi, bir müctehidin ictihâdından rü-cû'ü dahî câ'iz olur. Bir müctehidin iki kavl-i mütenâfisi buna mahmûldür. Lâkin bu kavlân-i mütenâfiyân iki vakitte olmalıdır. İctihâd, ictihâd ile menkûz olmaz. Zîrâ ictihâd-ı sâni, evvel gibidir. Bir müctehid diğer bir müctehidin hükmünü nakz edemediği gibi, ictihâdî tebdil ettikte kendi hükmünü dahî nakz edemez. Lâkin ikinci ictihâdî hükm-i kat'î olursa, evvel, sâni ile mankûz olur.

[ولا تقليد مع الاجتهاد، واختلف في نفاذ حكم مقلد بخلاف مذهب إمامه كما اختلف في جواز تقليده بل تأثمه، وقيل لا بأس بأخذ العامي في كل مسألة بقول مجتهد أخف عليه وهو الأصح، لكن الأكثر عدمه، وإذا وقع اجتهاده في حكم فلا يقلد فيه بمجتهد آخر، وأما قبل الاجتهاد فقليل المختار فكذا، وقيل إلا أن يكون أعلم منه صحابياً أو غيره، وقيل: إلا أن يكون صحابياً وقيل صحابياً أرجح]

İctihâdla beraber gayra taklîd de olamaz. Bir mukallidin, müctehidinin mezhebine muhâlif olarak hükmünün nefâzında ihtilâf olundu. Nitekim müctehidinin gayrısının mezhebine taklîd edebilip edebilmemesinde dahî ihtilâf olunmuştur. Esahh olan taklîd câ'iz olmaması ve belki âsim olmasıdır. Ve denildi ki [274] “âmmî, ya'nî ahad-i nâs için her mes'elede kendisine kavli kolay görünen müctehidin kavliyle amelde be's yoktur. Denildi ki “esahh da budur.” Lâkin ekser-i ulemâ bunun adem-i cevâzına zâhib oldular. Ahkâmdan bir hükümde bir müctehidin ictihâdî vâki' oldukta o hükümde diğer müctehidi taklîdî câ'iz olmaz. Lâkin denildi ki “muhtâr olan ictihâdından evvelde taklîdinin câ'iz olmasıdır.”

Ve yine denildi ki “bir müctehidin, müctehid-i âharı taklîdî câ'iz olmaz.” Lâkin o kendisinden a'lem olursa câ'iz olur. Gerek o âhar sahâbî olsun ve gerekse sahâbî olmasın. Ve yine denildi ki “sahâbî olursa kable'l-i-

ctihâd ona taklîd câ'iz olur.” Ve denildi ki “sahâbî olursa kable'l-ictihâd iktidâsı ercahdır.”

[ولا تقليد في الاعتقادات: وقال بعض بجوازه، وبعض آخر بوجوبه فإن النظر حرام فيه، [٦٥] لنا: الإجماع على وجوب النظر في معرفته تعالى، ومذهبنا حق يحتمل الخطأ ومذهب مخالفنا خطأ يحتمل الصواب، ومعتقدنا في الاعتقادات حق ومعتقد مخالفنا باطل]

İ'tikâdiyyâtta taklîd câ'iz olmaz. Lâkin ba'zılar, cevâzına ve ba'zılar, “i'tikâdîyâtta nazar harâmıdır” diyerek vücûbuna zâhib oldular. Lâkin bizim bu taklîdin adem-i cevâzına delîlimiz, ma'rifetullahda nazarın vücûbudur. Bizim mezhebimiz haktır, hatâyâ ihtimâli de vardır. Ve muhâlifimizin mezhebi hatâdır, savâb olmak ihtimâli de vardır. İ'tikâdîyâtta bizim mu'tekadâtımız hak ve muhâlifimizin mu'tekadâtı bâtıldır.

[والمستفتي لا يستفتي إلا ممن علم علمه وعدالته، فإن هما مجهولين فالمختار العدم، وإن معلوم العلم ومجهول العدالة فيستفتيه، واختلف في أن غير المجتهد هل يفتي بمذهب مجتهد على أربعة أقوال، والمختار جوازه إن مطلعاً على مأخذ الأحكام وعللها، وتمييز الصحيح والفساد وهذا هو المراد أن المفتي لا بد من كونه مجتهداً، ويحرم لمن لم يبلغ تلك المرتبة، وقيل ذلك عند عدم المجتهد، وقيل يجوز مطلقاً، وقيل لا يجوز مطلقاً]

Müsteftî, ilim ve adâleti ma'lûm olmayan müftîden fetvâ almasın. Eğer ilim ve adâleti mechûl olursa re'y-i muhtâr adem-i istiftâdır. Lâkin ma'lûmu'l-ilm olup mechûlu'l-adâlet olursa istiftâ olunsun. [275] Müctehid olmayan kimse, dört kavil üzere mezheb-i müctehidle iftâ edebilir mi edemez mi ihtilâf olundu. Kavl-i muhtâr, eğer ahkâmın sahîhini fesâdından temyîze muktedir olursa câ'iz olmasıdır. “Müftî, müctehid olmalıdır” denilen kelâmdan murâd budur. Lâkin bu mertebeye bâliğ olmayanın iftâsı, harâm olur. Denildi ki “müctehid olmadığı vakitte müctehidin mezhebiyle iftâ câ'iz olur.” Ba'zılar, mutlakan ya'nî gerek müctehid olsun gerekse olmasın câ'iz olur da mutlakan câ'iz olmaz dahî denildi.

[و عند تعدد المجتهد يجوز تقليد المفضول وقيل تعيين الأفضل، وإذا عمل العامي بقول مجتهد في حكم فليس له الرجوع عنه إلى غيره [٢٦٥] اتفاقاً، وأمّا في حكم آخر فالمختار الجواز، قالوا ومن سئل عن عشرة فأصاب في ثمانية وأخطأ في اثنين مجتهد، وقال بعض لا بدّ للاجتهاد من حفظ المبسوط ومعرفة الناسخ والمنسوخ والمحكم والمؤول وعادات الناس، وعن محمد إذا كان صواب الرجل أكثر من خطئه جاز له أن يفتي]

Kezâ müctehid müte'addid oldukta, fâzılın vücûdu indinde iftâda mef-dûle taklîd, câ'iz olur. Denildi ki "iftâda efdal bulunduğ u vakitte o ta'ay-yün eder." Âhâd-ı nâstan biri, bir hükümde bir müctehidin kavliyle amel ederse, o kimse için o kavlilde o müctehidin gayrının mezhebine bi'l-ittifâk rücû' câ'iz olmaz. Lâkin muhtâr olan, amel etmediğ i bir âhar hükümde rücû' câ'iz olmasıdır. Dediler ki "bir kimseden on mes'ele suâl olundukta sekizde isâbet edip ikisinde hatâ edere o kimse müctehiddir." Ve yine ba'zı-lar dediler ki "ictihâd eden kimse için İmâm Muhammed'in *Mebûr*'unu hıfz etmek ve nâsih ve mensûhu ve muhkem ve müevvel ve âdât-ı nâsı bilmek lâzımdır.¹⁵⁶ İmâm Muhammed rahmehullah dedi ki: "Bir kimsenin iftâda savâbı hatâsından çok olursa fetvâ vermesi câ'iz olur.

[والمفتي: إن مقلداً يأخذ بقول الأئمة، فإن المسألة خلافية فإن كان أبو حنيفة في جانب وصاحبه في جانب فالمفتي بالخيار، وإن أحدهما معه فبقولهما إلا أن يصطلح المشايخ، فالفتوى بقول أبي حنيفة ثم أبي يوسف ثم محمد ثم زفر والحسن بن زياد، وإذا لم يجد قولاً من الفقهاء يجتهد برأيه إن عرف وجوه الفقه، والمفتي إذا سئل عن شيء يفتي بالصحة حملاً على الكمال، وإنما يفتي بما يقع عنده من المصلحة]

Müftî eğer mukallid olursa efkah olan ulemânın kavliyle iftâ etmesi lâzımdır. Eğer mes'ele [276] hilâfiyye olup, Ebû Hanîfe bir tarafta ve as-hâbı diğ er tarafta bulunursa müftî olan kimse muhayyer olup isterse Ebû Hanîfe ve isterse İmâmeyn'in kavliyle iftâ eder. Eğer İmâmeyn'in biri Ebû Hanîfe ile beraber ise müftî onların kavliyle iftâ eder. Lâkin tertîb ve ter-cihde meşâyih-i fukahânın ıstılâhları üzere iftâ, kavlı Ebû Hanîfe ile sonra Ebû Yûsuf sonra Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın kavliyle akvâ ve ercah olur. Eğer müftî bir hükümde fukahâdan bir kavlı bulamazsa, vücûh-i fıkhi bilir

kimse ise re'yiyle ictihâd etsin. Müftîden bir şey' suâl olundukta kemâle hamlen sıhhatle iftâ etsin. Müftî indinde ibâd için maslahattan hangisi nâfi' olursa onunla iftâ etsin.

[وظيفة العوام: التمسك بقول الفقهاء دون [٦٦] الكتاب والسنة، وليس لهم اختيار أقوال الماضيين، بل أقاويل علماء عصره الموثوقين، وليس لهم اختيار أقوال الصحابة كذلك، وكل آية أو خبر مخالف لمذهب فقهاءنا محمول على النسخ أو التأويل أو التخصيص أو الترجيح فلا يحمل على عدم بلوغه إليه، فقول الفقهاء مرجح على النصوص، لكن عند الشافعي يقدم الخبر الصحيح على الرواية.]

Avâmın vazîfesi, fukahânın kavliyle temessük olup, Kur'an ve hadîse temessük etmesi câ'iz değildir. Ve yine ulemâ-i sâlifinin akvâlini ihtiyâr etmek, avâmın vazîfesinin hâricinde olup, belki mevsûkun bih olan fukahâ-i asrın kavline temessük etmelidirler. Ve kezâlik avâm için akvâl-i sahâbîyi ihtiyâr etmek dahî câ'iz olmaz. Ve yine fukahâmızın mezhebine muhâlif olan âyet veya haberin ma'nâsı, neshe veya tahsîse veya tercîhe mahmûl olup onun ma'nâsı, fukahânın adem-i idrâkine hamlolunmasın. Amelde kavl-i fukahâ, nusûs üzerine mureccahdır. Lâkin İmâm Şâfi'î hazretleri haberi, sahîh rivâyete takdîm eder.

HÂTİME

[خاتمة: في قواعد كلية أو أكثرية مهمة نافعة: روى السنن الستة عن عمر رضي الله تعالى عنه أنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «إنما الأعمال بالنيات» فترك المنهي للقادر المشتبه إن لخوف ربه فمشاب وإلا فلا، ويلزم قاعدة أخرى وهي: ١ الأمور بمقاصدها]

[277] Birtakım kâ'ide-i külliyye veya ekseriyet üzere cârî olan fevâ'id-i mühimme-i nâfi'âyı beyân eder.

Sünen-i sitte ashâbı, Hazret-i Ömer radiyallahu anhdan rivâyet ederler ki, Hazret-i Hâtemü'l-enbiyâ aleyhi efdalu't-tahayâ hazretleri “انما الاعمال” “ya'nî “ahkâm-ı a'mâl ancak niyetledir” buyurmuşlardır. Meselâ, muktezâ-yı şehveti üzere bir fi'l işlemeye muktedir olan mükellefin, o fi'li terk etmesi eğer Allahu Te'âlâ hazretlerinin azâbından korkusundan ise sevâba nâil olur. Eğer korkusundan değilse sevâba nâil olmaz. İşbu hadîs-i şerîfe evâil-i kavâ'id-i *Mecelle*'den olan “bir işten maksad ne ise, hüküm ona göredir” kâ'idesi lâzım gelir.¹⁵⁷

Meselâ, mahall-i bey' ve şirâ olan çarşıda zâkir olan bir kimsenin niyet ve maksadı eğer mevzi'-i gaflet-i nâsda ibâdet etmekten ibâret ise, tenhâda zikirden ziyâde ecir ve sevâba nâil olur. Ve eğer halk beyninde takvâ ve vera'la ittisâfî maksadıyla olursa sevâbı olmayıp, belki riyâ demek olacağından günah işlemiş olur.

[٢- إذا اجتمع الحلال والحرام غلب الحلال الحرام]

[278] 2- Bir mahalde helâl ile harâm ictimâ' ettikte, harâm helâle galebe eder.

Bunun birçok misâlleri vardır. Ezcümle bir hayevânın ebeveyninden biri eti yenir ve diğeri eti yenmez nev'inden olunca, ol hayevânın eti dahî eklolunmaz. Meselâ, bir kelb bir koyuna âşub o koyun dahî doğursa kuzusunun eti, âmme-i meşâyih indinde harâm olur. Ve hâkezâ.

[۳- إذا اجتمع محرم ومبيح الأغلب المحرم]

3- Bir şey'in hümetine delâlet eden delil ile hilline delâlet eden delil te'âruz ettikte, muharrim mubîhe galebe eder.

Meselâ, bir şey'in helâl olmasına bir delil ve harâm olmasına bir diğer delil bulunsa delil-i muharrim, mubîhi neshetmiş demek olur. Çünkü eşyâ-da aslanan ibâhat olmakla, eğer mubîh müteahhir i'tibâr olunsa tekrâr nesih lâzım geleceğinden, delil-i muharrim, muahhar i'tibâr olunmalıdır. Burada nesihden murâd, tağyîr-i asıl ma'nâsına olmakla ibâhat-ı asliyyenin hükm-i şer'î olmaması suâlî vârid olmaz. Nitekim kitâbda tafsilâtı murûr eyledi.

[۴- إذا اجتمع المباشر والمتسبب أضيف الحكم إلى المباشر]

4- Mübâşirle ya'nî bizzât fâ'il ile mütesebbib müctemi' oldukta hüküm ol fâ'ile muzâf kılınır.

Meselâ, bir kimse sirkate veya katle veya kat'-ı tarîke delâletle sebep olan kimesne, sârik ve kâtil itlâf ettiği şey'e dâmin olmayıp belki mübâşiri dâmin olur. Zîrâ o kimse fâ'il-i muhtârdır. Diğerinin onu şerre delâletini kabûl etmemeli idi. Bunun *Mecelle'*de misâl-i diğeri dahî vardır ve kitâbda dahî tafsilâtı murûr eylemiştir.

[۵- الأمر لا يضمن بالأمر إلا في خمسة مذكرة في المنح]

[279] 5- Bir fi'l'in hükmü fâ'iline muzâf kılınır ve mucbir olmadıkça âmirine muzâf kılınmaz.

Mâddesi dahî bu dördüncü mâddeye tevâfuk eder. Şöyle ki eğer sirkate delâlet eden kimse, sâriki icbâr eylese ol zamân sirkat âmirine muzâf kılınır. Bu icbâr da منح de olduğu üzere beş mahalde bulunabilir. 1) Âmir sultan olur, 2) Âmir me'mûrun efendisi olur 3) Me'mûr sabî olur 4) Me'mûr diğer bir kimsenin kölesi olur 5) Âmir diğer bir kimsenin hâitinde kuyu kazmasıyla emrederek me'mûr dahî kuyuyu kazdıktan ona bir hayevân düşerse kazan kimse dâmin olup ba'dehu damân âmire râci' olur. Çünkü bu sûrette âmir, illet ma'nâsına olan sebep makâmında olmakla sâkita o dâmin olur.

[٦- استعمال الناس حجة [٦٦-] يجب العمل بها]

6- Nâsın isti'mâli bir hüccetir ki onunla amel vâcib olur.

Nitekim *Mecelle'*den otuzaltıncı mâddede “âdet muhakkemdir” dahî bu ma'nâdadır ki ¹⁵⁸ ما رآه المسلمون حسنا فهو عند الله حسن hadîs-i şerîfi mücebince örf ve âdet, birçok mesâil-i fıkıhta mercû'-i ilâhîdir. Hatta bunu bir asıl kılarak usûlde dediler ki: “Delâlet-i âdet ve isti'mâl-i nâs ile hakikat terk olunur.”

Ba'zılar, “âdet ve isti'mâl, elfâz-ı müterâdifiedendir” dediler. Kaldı ki mekîliyyet ve mevzûniyyeti mansûs olmayan şey'lerde, İmâmeyn indinde örf ve âdete i'tibâr olunmayıp, lâkin Ebû Yûsuf indinde onlarda dahî mu'teberdir. Misâli, bir tâcir bir sükta bir şey'i bey' ettikte semenin hulûl ve te'cili tasrîh olunmaz ise hâlbuki o belde ehlinin âdeti aldıkları şey' parasını her hafta cumadan cumaya bir mikdâr-ı ma'lûm vermek olsa, bey' oraya munsarif olur. Hafî olmaya ki örfle şer' te'âruz ederse örf, şer'e takdîm olunur. Husûsuyla yemîn bahsinde meselâ, bir kimse firâş-ı bisât üzere oturmamaya [280] yemîn etse Kur'an'da yerin bisât ve firâş olduğu musarrah olduğu hâlde yerde oturabilir.

[٧- الإبراء عن الأعيان ليس بجائر دون دعواها]

7- A'yândan ibrâ câ'iz olmaz. Lâkin da'vâsından ibrâ câ'iz olur.

Ya'nî eğer dâr ve metâ' gibi a'yândan olup da'vâ olunan şey'in ba'zısı üzerine ikrâr veya inkâr veya sükût ile mesâliha olursa, bu ibrâ ve sulh İbn Semâ'a'nın İmâm Muhammed'den rivâyet ettiğine göre sahîh olmaz. Çünkü müdde'î, bu ibrâ vâsıtasıyla ba'zı hakkını istîfâ edip bâkînin aynından ibrâ etmiş olur ki a'yândan ibrâ bâtıldır. Zîrâ müdde'î o şey'in küllîsi onun olmasına şehâdet etmek için şâhid bulur ise müdde'î için bâkîyi ahzetmek câ'iz olur. Şeyhu'l-İslâm ve İmâm Zahîruddin bununla iftâ ettiler. Lâkin zâhir-i rivâyette da'vâ-yı bâkîden ibrâ sahîh olur. Bu sûrette fukahânın “a'yândan ibrâ bâtıldır” kelâmlarının ma'nâsı şöyle olur ki; a'yândan ibrâ bâtıl olup, ya'nî ibrâ olunan şey' müdde'â aleyhin mülkü olmaz. Bu cihetle müdde'î bu a'yâna muzâffer olur ise ahzı câ'iz olur. Lâkin kazâ da'vâsı istimâ' olunmaz. Kaldı ki

da'vâ olunan şey'in sulhdan sonra bâkîsinin da'vâsından ibrâ eder ise, şöyle ki "ben ondan ibrâ ettim" veya "onda olan husûmetimden veya bu şey'den ibrâ ettim" dedikten sonra bir beyyine buldukta şehâdetleri kabûl olunmaz. Zîrâ bu ibrâ ile müdde'inin hakkı sâkıt olur. Her ne kadar buna da İbn Semâ'a muhâlefet etmiş ise de, işte sulhün hîlesinin biri budur. Ve diğeri dahî mudde'â aleyhi bedelden bir âhar şey'i ziyâde ederek bâkîden ivaz etmiş olur.

[۸- أجزاء العوض تنقسم على أجزاء المعوّض بخلاف أجزاء الشرط مع أجزاء المشروط]

8- İvazın eczâsı mu'avvazın eczâsına taksîm olunur. Şartın eczâsı, eczâ-i meşrûta taksîm olunamaz.

[281] Misâli, kitâbda murûr ettiği üzere bir kadın zevcine طلقني ثلاثا "bu bin kuruşu almak üzere beni talâk-ı selâse ile tatlik et" dedikte eğer zevci bir talâkla tatlik ederse İmâm-ı A'zam indinde meblağ-ı mezbûrun edâsı, talâk-ı selâseye şart olduğundan o bin kuruştan bir şey' alamaz. İmâmeyn indinde talâk-ı selâsenin ivazı olduğundan bin kuruşun üçte bir kısmını alır.

[۹- الأجر والضمان لا يجتمعان]

9- Ecirle damân cem' olmaz.

Meselâ, gasb olunan bir ev veyahûd hayevân sâhibine reddolunduktan sonra sâhibinin mağsûbun menâfi'ini da'vâya salâhiyyeti kalmaz. Çünkü menâfi'in bedelini vermek, misl-i gayr-i ma'kûl ile kazâ olup, bu misillü kazâ ise nassla sâbit olageldiğinden ve burada ise gâsıb menâfi'in bedelini vermek husûsunda nass bulunamadığından, mal sâhibinin gâsıbdan menâfi' da'vâsına hakkı olamaz.

[۱۰- اختلاف الأسباب بمنزلة اختلاف الأعيان]

10- İhtilaf-ı esbâb, ihtilâf-ı a'yân menzilesindedir.

Meselâ, bâyi' mebî'in semenini kabz etmezden evvel, mebî'i müşterîden semen-i mezbûrdan ekalline iştirâ etse câ'iz olmaz. Lâkin bu müşterî diğeri birine sattuktan sonra, bâyi'-i evvel, semen-i evvelde ekalle alabilir. Çünkü ih-

tilâf-ı sebep ki akdin ihtilâfidir. İhtilâf-ı ayn, ya'nî mebî' makâmında olmakla iki semen beyninde ribâyı müsbît olan şübhe mukâbele olup, muharremâtta şübhe dahî hakikat gibidir. Lâkin müşterî-yi sâni'den veya mevhûb-i lehden veya mûsâ lehden almış olsa veya sattığı semen mikdârına veya bir kavilde ondan ziyâdeye veya cins-i semenin ihtilâfıyla veyahûd nakd-i semenden sonra veya mebî'de ayb-ı hâdis ile teğayyür ettikten sonra alır ise câizdir.

[۱۱- إذا بطل الشيء بطل ما في ضمنه]

[282] 11- Bir şey' bâtil oldukta, zımnında olan şey' dahî bâtil olur. Meselâ, bir kimse menkûhâsının nikâhını bilâ özür diğer bir mikdâr-ı mehirle tecdîd eyledikte nikâh-ı sâni, bâtil olduğundan zımnında olan mehir dahî lağv olur.

[۱۲- إذا بطل الأصل يصار إلى البدل]

12- Asıl bâtil oldukta, bedele intikâl olunur.

Meselâ, bir kimse bir ay müddetle bir ev îcâr ettikte bunda hilâl-i şehri asıl olup lâkin akid esnâ-yı şehride olursa i'tibâr-i hilâl müte'azzir olduğundan bedeli olan eyyâma i'tibâr olunur.

[۱۳- إذا زال المانع عاد الممنوع]

13- Mâni' zâil oldukta, memnû' zâil olur.

Mebî'de müşterînin elinde bir ayıp hâdis oldukta, mebî'i redde mâni' olur. Lâkin bu ayb-ı hâdis mu'âlece ile yahûd kendi kendiyeye zâil olsa ayb-ı kadîmi sebebiyle reddedebilir.

[۱۴- إذا تعارضت مفسدتان روعي أقلهما ضرراً بارتكاب أخفهما]

14- İki mefsede te'âruz ettikte, hafifini irtikâbla zararı ekall olan mefsede ri'âyet olunur.

Meselâ, mecrûh bir kimse secde ettikte, cerâhâtından kan akacağını bilse kâ'id olduğu hâlde îmâ ederek namaz kılmalıdır. Zîrâ hadesle kâim olarak namaz kılmaktan hadessiz îmâ ile kılmak ehvidir.

[۱۵- الأسباب مطلوبة للأحكام لا لأعيانها]

15- Esbâb, ahkâm için matlûbdur.

Ya'nî delâil-i akliyye-i kelâmiyye ve sem'îyye gibi esbâb-ı akliyye, ahkam-ı şer'îyye-i asliyye veya fer'îyye ifâdesi için matlûbdur. Yoksa zâtları için matlûb değildir.

[١٦ - استدامة الشيء يعتبر بأصله]

[283] 16- Bir şey'in istidâmesi aslıyla i'tibâr olunur. Ya'nî bir asıl üzerine binâ olunmuş olan fer'in istidâmesi mebniyyün aleyhi olan aslıyla i'tibâr olunur.

Bu cihetle Zeyd'in Amr'a hibe etmiş olduğu köleyi rücû'uyla kâdî hükm etmezden evvel dahî i'tâk edebilir. "Asıl sâkıt oldukta fer' sâkıt olur" kâ'idesi dahî buna yakın bir kâ'idedir. Meselâ, aslın berâeti kefilin berâetini müstelzim olur. Kefilin berâeti aslın berâetini müstelzim olmaz. Ba'zı kerre asıl sâbit olduğu hâlde fer' sâbit olur. Bir kimse "Zeyd'in Amr'da şu kadar alacağı vardır, ben de ona kefilim" demiş olsa Amr onu inkâr etse o parayı kefilin vermesi lâzım gelir.

[١٧ - الأصل ابقاء ما كان على ما كان]

17- Asıl olan, bir şey'i bulunduğu hâl üzere ibkâ etmektir.

Ya'nî o şey'in teğayyürüne ma'lûmat olmadığı için eskiden bulunduğu hâl üzere bâkî olmasıdır. Bu da eğer ulemâ nezdinde gayrın istihkâkına hüccet-i dâfi'edir. Yoksa illlet-i müsbite ya'nî hükm-i şer'îyi müsbit değildir. Zîrâ hükmü mûcib olan bir delilin vücûdu, hükmün bekâsına delâlet etmez. Çünkü bir şey' diğer bir şey'in hüdûsunu mûcib olur, istimrârını mûcib olmaz.

[١٨ - إخبار المجتهد عن فعل للوجوب كما في الكافي وللندب كما في الهداية]

18- Müctehidin bir fi'lden ihbârı vücûbu ifâde eder. *Kâfiye*'de olduğuna göre [vücûbu] ve [284] *Hidâye*'de olduğuna göre nedbi ifâde eder. Ya'nî müctehid bir fi'li mukallide ihbâr etse, *Kâfiye*'ye nazaran mukallidine vâcib ve *Hidâye*'ye nazaran mendûb olur.

[١٩ - الأصل براءة الذمة]

19- Asıl, berâet-i zimmettir.

Meselâ, mütlef ve mağsûbun kıymetinde ihtilâf olundukta, kavl gâri-mindir. Zîrâ asıl olan zâidden berâettir. Ve kezâ kıymeti olan şey' ile tefsîr etmezden evvel bir şey' veya bir hak ile ikrâr etse kavl, yemîni ile beraber mukirrindir.

[۲۰- الأصل العدم في الصفات العارضة]

20- Sıfat-ı ârızada asıl ademdir.

Meselâ, şirket-i mudârebede kâr olup olmadığına ihtilâf olursa ademi asıl olduğuna binâen söz mudâribin olup sâhib-i sermâye kâr olduğunu isbâta muhtâc olur. Ve kezâ ikrârla veya beyyine ile bir kimsenin zimmetinde deyn sâbit olsa, medyûn edâ veya ibrâyı iddi'â eyledikte kavl, dâinin olur. Lâkin sıfat-ı sâbitede asıl vücûddur. Meselâ, “bikrdır” diyerek alınan câriye ve “sütlüdür” diyerek alınan koyun veya “ekmekçidir” veya “kâtibdir” diyerek alınan gulâmın bu sıfatını müşterî inkâr eder ise kavl, bâyi'in olur.

[۲۱- الاضطرار لا يبطل [۶۷] حق غيره]

21- Izdırâr, gayrın hakkını ibtâl eylemez.

Meselâ, açlık ızdırârıyla bir adam bir kimsenin malını ekl etse sonra tazmîn eder. Ve eğer bir kimse üzerine sâil olan bir deveyi katlederse sonra tazmîn eder.

[۲۲- إعمال الكلام أولى من إهماله إلا أن لا يمكن]

22- Mümkün oldukça i'mâl-i kelâm, ihmâlden evlâdır. [285] Eğer mümkün olmaz ise ihmâl olunur.

İmdi şer'an veya âdeten bir mâni' bulunmadıkça kelâm, hakîkatinde isti'mâl olunur. Ve eğer hakîkatinde isti'mâlden bir mâni' bulunursa, mecâza gidilir. Bir kimse yemîn etse ki “bu undan ekl etmem”, etmeğinden ekl etse hânis olur. Lâkin undan ekl etse hânis olmaz. Lâkin kelâmın ne hakikat ve ne de mecâz ma'nâsını murâd etmek mümkün olmazsa, ihmâl olunur. Nitekim kitâbda murûr eyledi.

[۲۳- الاعتبار بالمقاصد لا بالألفاظ]

23- İtibâr, makâsıd ve niyâta olup elfâza değildir.

Bu cihetle dediler ki “lafz-ı âmmı niyetle tahsîs, yalnız diyâneten câ’izdir. Meselâ, bir kimse “hangi bir kadını tezvîc etsem tâlikdir” dedikte bu, lafz-ı âmmıdır. Sonra “falan beldedeki kadınları niyet ettim” der ise, hatta Hassâf indinde diyâneten ve kazâen tasdîk olunarak âmm tahsîs olunur. Nitekim kitâbda murûr eyledi.

[٢٤- الأيمان مبنية على الألفاظ لا على الأغراض]

24- Eymân, elfâza mebnî olup aġrâza mebnî değildir.

Bu cihetle üç şey’ vardır, ciddi ve hezli ciddidir. Yemîn, nikâh ve talâk-dır. İşte bu kâ’ide, evvelki kâ’ideden müstesnâdır.

[٢٥- الأفعال المباحة إنما تجوز بشرط عدم إيذاء أحد]

25- Ef’âl-i mübâha, ancak bir kimseyi adem-i ezâ şartıyla olur.

Meselâ, sayd etmek helâldir. Lâkin nâsa mazarrat ettiġi vakitte harâm olur.

[٢٦- الإقرار لا يرتد بالرد]

26- İkrâr, rücû‘ ile reddolmaz.

Bir kimse bir malı ikrâr eder ise sonra ikrârdan rücû‘ edemez. Belki ikrâr ettiġi şey’in edâsı lâzım olur.

[٢٧- الإقرار على الغير ليس بجائر]

[286] 27- Gayr üzerine ikrâr câ’iz olmaz.

Zîrâ ikrâr, hüccet-i kâsıradır. Çünkü mukirrin velâyeti nefesine maksûr-dur. Gayra tecâvüz etmez. Mûcir, icâre verdiġi ev “sâir kimsenindir” der ise icâre fesholunmaz.

[٢٨- الأمر بالتصرف في ملك الغير باطل]

28- Gayrın mülkünde tasarrufla emir bâtıldır.

Zîrâ sâir kimsenin izinsiz ve velâyetsiz malında tasarruf câ’iz değildir. Bu cihetle insân nefsi için istikrâz edebilir. Ammâ kendi için istikrâza sâir bir adamı tevkiîl etmesi bâtıldır. Fakat bundan ba’zı mesâil müstesnâdır. Meselâ, seferde refiki fevt olan kimse metâ‘ını istihsânen bey‘ edip parasını veresesine götürebilir. Ve hâkezâ.

[۲۹- إذا ثبت أصل في الحل أو الحرمة أو الطهارة أو النجاسة فلا يزال إلا باليقين]

29- Bir şey'in hill veya hürmeti veya tahâret veya necâseti delîl-i kat'î ile sâbit oldukça bu şey' de ancak yakînle zâil olur.

Ya'nî şek ile yakîn zâil olmayıp, belki kendisi gibi bir yakîn ile zâil olur. Meselâ, bir delîl-i kat'î, bir mahalde bir şey'in hill veya hürmet veya tahâret ve necâsetinin sübûtuna delâlet ederse hilâfına kendisi gibi bir delîl ile delâlet etmeyince teğayyür etmez. Meselâ, bir suyun veya sevb veya döşemenin tahâreti yakînen ma'lûm oldukça, necâset isâbet etmesinde şekk olunursa necîs diye hükmolunmaz.

[۱- بقاء الحكم يستغني عن بقاء السبب]

1- Hükm-i şer'înin ibkâsı, sebebinin bekâsından müstağnîdir.

Meselâ, namazın vücûbunun sebebi, vaktin cüz-i evveli olup o cüzde şurû' olunmaz ise cüz'-i sâniye ve ondan tahrîme sığacak cüz'e kadr-i mün-tehâ olur. Ya'nî [287] sebep nihâyet bulmakla, hüküm nihâyet bulmaz. Nikâhın şuhûdu fevt olduklarından sonra nikâh yine bâkî kalır.

[۲- البقاء أسهل من الابتداء]

2- Bekâ, ibtidâdan esheldir.

Meselâ, Zeyd bir dârı Amr'a hibe ettikten sonra nısfının hibesinden rücû' ile o dârda şuyû' ihdâs eyledikte, şuyû'-i târî' hibenin bekâsına mâni' olmaz. Nitekim tafsîlâtı daha önce murûr eylemiştir. Lâkin ibtidâen müşâ' olan şey'de hibe sahîh değildir.

[۳- بناء القوي على الضعيف فاسد]

3- Kavîyi, zayıf üzerine binâ fâsiddir.

Meselâ, tâhir kimse ma'zûr kimsenin arkasında namaz kılmaz.

[۴- بيع الحقوق لا يجوز بالانفراد]

4- Hukûku yalnız olarak bey' etmek câ'iz değildir.

Bir kimse arazisini bey' etmeden hakk-ı şirbi bey' etmek câ'iz değildir. Ve kezâ sahrâda haşîşi ve havada kuşu ve ırmakta suyu satmak câ'iz olmayıp, lâkin suyu havzında hıfz ederse satabilir.

[۵- بيع الدين بالدين باطل]

5- Deyni deyne bey' bâtıldır.

Çünkü bey', şer'an malı mala mübâdele etmeye derler. Deyn ise mal olmadığından bey'i câ'iz olmaz.

[۶- البيئات شرعت لإثبات خلاف الظاهر واليمين لإبقاء الأصل]

6- Beyyineler hilâf-ı zâhiri isbât için şer' olunduğu gibi, yemîn dahî aslın ibkâsı için şer' olunmuştur. [288] Ve eğer böyle olmaz ise sâbiti isbât lâzım gelir.

[۱- التابع لا يفرد بالحكم]

1- Tâbi', hükümle ifrâd olunmaz.

Meselâ, bir hayevân bey' olundukta, karnında bulunan hamlini başkaca bey' ve hibe etmek câ'iz olmaz.

[۲- التابع يسقط بسقوط المتبوع]

2- Tâbi', metbû'un sukûtu ile sâkıt olur.

Meselâ, fâris fevt oldukta sehmi dahî fevt olur.

[۳- التابع لا يتقدم على المتبوع [۶۷]]

3- Tâbi', metbû'a tekaddüm edemez.

Me'mûm, imâma takaddüm edemez.

[۴- تبدل سبب الملك قائم مقام تبدل الذات]

4- Milkin sebebinin tebeddülü, zâtın tebeddülünün makâmına kâimdir.

Sadaka verilen şey'den sadaka verilmesi câ'iz olmayan kimseye hediye edilebilir. Çünkü sadaka hediye tebeddül eder.

[٥- التبرع لا يتم إلا بالقبض]

5- Teberru', ancak kabz ile tamam olur.

Meselâ, hibe kabzsız olamaz.

[٦- الترجيح لا يقع بكثرة العلل]

6- Kesret-i ilel ile tercîh vâki' olmaz.

Şâhidin çokluğuyla iki şâhid-i âdile tercîh olunamaz. Nitekim murûr eyledi.

[٧- تصرف الإمام على الرعية منوط لمصلحة]

7- İmâmın ra'iyet üzerine tasarrufu, maslahata menûttur.

Meselâ, şer'an pâdişah, velîsi olmayan maktûlün kâtiline sulh veya kısâs etmesi lâzım gelir. Yoksa affetmesi lâzım gelmez.

[٨- تصرف الإنسان في خالص حقه إنما يصح إذا لم يتضرر به الجار]

[289] 8- İnsanın hakk-ı hâlisinde tasarruf, ancak cârı mutazarrır olmadığı hâlde sahîh olur.

Meselâ, bir kimse komşusuna zarar ederse, evine pencere açamaz. Mâr-rîn ve âbirîne zarar ederse, evinin üzerine sokağa doğru cenâh çıkaramaz.

[٩- تكثير الفائدة مما يرجع المصير إليه]

9- Fâideyi teksîr etmek, masîrûn îleyhi tercîh eden şey'dendir.

Meselâ, bir şey'de fâide ziyâde olursa, fâidesi az olan şey'e tercîh olunur.

[١٠- تملك الدين من غير من عليه الدين لا يجوز]

10- Üzerine deyn terettüb eden kimse bulunmayınca, ondan diğerine deyni temlîk câ'iz olmaz.

Meyyitin terekesinde veresenin biri mevcûd malı alıp, meyyitin alacağını diğer vereseğe havâle edemez. Meğer ki medyûn mevcûd olup kabûl ede.

[١١- التناقص لا يمنع صحة الإفراق على نفسه]

11- Tenâkuz, nefsi üzerine sıhhat-i ikrârı men' etmez.

Şâhidler şehâdetlerinden rücû' edip meclis-i hükümde hükmolunduktan sonra, tekrâr ketm etseler rücû'larına i'tibâr olunarak, şehâdetleriyle itlâf ettikleri şey'e dâmin olmalarıyla hükmolunur. Lâkin kable'l-hüküm dâmin olmazlar.

[١٢- التنصيص على الموجب عند حصول الموجب ليس بشرط]

12- Mûcibin husûlü indinde, mûceb üzerine tansîs şart değildir.

Hibede kabızdan sonra mülk sâbit olur. Daha buna mâlik oldum demeye hâcet kalmaz. Ve kezâ bey'de kabûlden sonra dahî mülk sâbit olur.

[١٣- التنصيص يوجب التخصيص]

[290] 13- Tansîs, tahsîsi mûcib olur.

Ve eğer böyle olmaz ise, bir şey'i zikre tahsîsin fâidesi olmaz. Ve bâb-ı ribâda kıyâs, nass üzerine tercîh olmak lâzım gelir.

[١- الثابت بالبرهان كالثابت بالعيان]

1- Burhânla sâbit olan, iyânla sâbit gibidir.

Zîrâ burhânla sâbit ilim, istidlâlî olduğundan yakîn olmakta zarûriye müşâbihdir.

[٢- الثابت بدلالة النص إنما يعتبر إذا لم يوجب الصريح بخلافه]

2- Delâlet-i nassla sâbit olan şey'e, ancak hilâfına sarîh bulunmadığı vakitte i'tibâr olunur.

Çünkü delâlet-i nass lügaten mefhûm olan hükmünün illeti vâsıtasıyla lâzım-ı müteahhirine delâletine derler. Nassla sâbit olan şey' sarîhtir. Nitekim kitâbda murûr eyledi.

[٣- الثابت بالضرورة يتقدر بقدرها]

3- Zarûretler kendi mikdârınca takdîr olunur.

Meselâ, açıklıktan ölüm derecesine gelen adam, meyteden ancak sedd-i ramk-i cû' edecek derece ekl edebilip, ziyâde ekl edemez.

[١- جنایة العجماء جبار]

1- Hayevânâtın cinâyet ve itlâfı hederdir.

Lâkin râkib, bindiği hayevânın basmasıyla ve ısırmasıyla itlâf ettiği şey'i tazmîn eder.

[٢- جواز الشرع ینافي الضمان]

2- Şer'in cevâzı damâna münâfi olur.

Meselâ, cevâz-ı şer' ile bir şey'in itlâfına sebep olan kimse mütli-fi tarafından tazmîn olunmaz. Bu mes'ele kitâbın önceki sahîfelerinde murûr eden, me'mûr, âmir olduğu vecihle me'mûrun bihi ityân [291] etmek sukût-i kazâyı hâvî olur mu mes'elesine râcî'dir. Oraya mürâca'at oluna.

[٣- الجهل بالأحكام في دار الإسلام ليس بعذر]

3- Dâr-ı İslâm'da ahkâm-ı şer'ıyyeye cehl özür değildir.

Meselâ, bir kimse dâr-ı İslâm'da bulunduğu hâlde ahkâm-ı şer'ıyyeyi bilmelidir.

[٤- [٦٨] الجهل إنما يكون عذراً إذا لم يقع حاجة إليها]

4- Cehl ancak ahkâma hâcet vâki' olmadığı vakitte özür olur.

Dâr-ı harbde bulunan İslâm için salâtın şer' olduğunu bilmemek özürdür ki bildikten sonra kazâ lâzım olmaz.

[١- الحقيقة تترك بدلالة العادة]

1- Hakikat, delâlet-i âdetle terk olunur.

Meselâ, "et yemem" diye yemîn eden kimse hınzır eti yer ise İmâmeyn indinde bu âdet olmadığı için hânis olmaz. Lâkin İmâm indinde tefâhüm cihetiyle hânis olur. Nitekim murûr eyledi.

[٢- الحكم لا ينتهي بانتهاء علته]

2- Hüküm intihâ-yı illeti ile muntehî olmaz.

Ba'zılar, "bekâ-i hüküm, bekâ-i iletten müstağnîdir" demişler ise de lâ-kin enseb olan, "hüküm sebebin bekâsından müstağnî olduğu gibi illetin dahî bekâsından müstağnî olmaktır" denilmiştir. Nitekim murûr eyledi.

[۳- الحكم 'يراعى في الجنس لا في الأفراد]

3- Hüküm, cinste i'tibâr olunur, efrâdda olmaz.

Meselâ, sefer gibi ki meşakkat, cins-i müsâferede i'tibâr olunur. Yoksa ferd-i müsâferede i'tibâr olunmaz. Bu cihetle gerek ibâdet ve gerek fisk, hangi sefer olur ise olsun müsâfir namazı kasreder.

[۴- الحرمات تثبت بالشبهات]

[292] 4- Harâm, şübühâtla sâbit olur.

Meselâ, bir şey'in hürmet ve hilliyetinde şübhe olunursa hürmetiyle hükmolunur.

[۱- درء المفاسد أولى من جلب المنافع]

1- Ref-i mefâsid, celb-i mesâlihden evlâdır.

Meselâ, bir kadına gusûl vâcib oldukta, sütün bulamadığı hâlde guslû te'hîr eder.

[۲- دفع ما ليس بواجب عليه يسترد]

2- Kendisi üzerine vâcib olmayan verilmiş şey' istirdâd olunur.

Bir garaz-ı sahîh olmayarak verilen rüşvet gibi.

[۳- الدفع إذا كان لغرض لا يجوز الاسترداد ما دام باقياً]

3- Bir garaz için verilen şey'in bâkî oldukça istirdâdı câ'iz olur.

Meselâ, bir kimsenin diğerine borcu var garazıyla verdiği parayı, sonradan borcu olmadığı tebeyyün ederse bâkî oldukça aynıyla istirdâdı câ'iz olur.

[۴- دلالة المجموع على القطع مع ظنية الأحاد جائز بانضمام دليل عقلي كما

في التلويح]

4- Âhâdının zanniyyeti ile beraber mecmû'unun kat' üzere delâleti, delîl-i aklî inzimâmıyla câ'izdir. Nitekim *Telvîh*'te muharrerdir.¹⁵⁸

Çünkü âhâdın hükmü, mecmû'un hükmüne muhâlifdir. Meselâ, her biri zannî olmakla beraber, mecmû'-i rivâyetin hey'et-i mecmû'aları ta'yîni ifâde eden hadd-i tevâtüre bâliğ olabilir ki, buna mütevâtirü'l-ma'nâ derler. Nitekim murûr eyledi.

[۵- دليل الشيء في الأمور الباطنة يقوم مقامه]

[293] 5- Umûr-ı bâtınada şey'in delili, o şey'in makâmında kâim olur.

Meselâ, muhtî'nin talâkı gibi ki zevcesine أنت diyecek iken أنت dedikte talâk vâki' olur. İmdi burada bülûğ-i akıl ile beraber olduğu hâlde bâtınî olan sehiv ve gaffetsiz akılla amel makâmına kâimdir. Ve kezâ müşterînin iştirâ etmiş olduğu bir hayevânın cerâhatına müdâvât etmesi, o hayevânı redde mâni' olur.

[۶- الديون تقضى بأمثالها]

6- Duyûn, emsâli ile kazâ olunur.

Çünkü deyn zimmette sâbit olan vasıftır. Aynı ile kazâ olmaz. Öyle olmaz ise intikâl-i araz lâzım gelir. Bu cihetle dediler ki “kazâ-i deynden sonra ibrâ sahîhdir.” Zîrâ kazâ ile sâkit olan şey' mutâlebedir. Asıl deyn değildir. Binâenaleyh dâin, berâeten ıskâtla ibrâ ettiği vakitte medyûn, edâ ettiği şey'le dâine ric'at eder. Lâkin berâet-i istîfâ ile ibrâ ederse ric'at edemez. *Kunye*'den mervî olduğu üzere bir kimse birisinin deynini teberru'an edâ eylese, sonra tâlib vech-i ıskât üzere matlûbu ibrâ eylese, müteberri', teberru' ettiği şey' üzere rücû' eylesin.

[۱- ذكر بعض ما لا يتجزأ كذكر كله]

1- Tecezzî kabûl etmeyen şey'in ba'zısını zikretmek, küllîsini zikretmek gibidir.

Meselâ, bir kimse zevcesine “nısf veya sülüs-i talâkla tâliksin” der ise, kadın talâk-ı vâhidle tatlik olur.

[۱- الرجوع من الإقرار باطل]

1- İkrârdan rücû' bâtıldır.

Meselâ, hürri-i bâliğin ikrâr ettiği şey', üzerine lâzım olur. "Kim ki kendi [294] tarafından tamam olan şey'i nakzetmeye sa'y etse, sa'yi merdûddur" kâ'idesi buraya münâsibdir.

[١- الساقط لا يعود]

1- Sâkıt, avdet etmez.

Vâris, vasiyyeti sülüsden ziyâde olmak üzere icâzet verdikte, ric'at edemez. Zîrâ icâzetle hakkı sâkıt oldu. Ve kezâ mâ-i kalîl teneccüs ettikten sonra üzerine mâ-i cârî akıp sonra kesildikte suyun o necâseti avdet etmez.

[٢- السراية تكون من الأمور الشرعية لا الحقيقية]

2- Sirâyet, umûr-ı şer'iyeden olup umûr-ı hakîkiyyeden olmaz.

Bu cihetle gayr-i müslim mecnûnun velîsi İslâmı kabûl ettikte, mecnûnun dahî İslâmiyyetiyle hükmolunur.

[٣- السكوت في معرض الحاجة بيان]

3- Sükût, ma'raz-i hâcette beyândır.

Meselâ, bir bâkire kızıdan velîsi tezvîci husûsunda istîzân eyleyince sükût etmesi izindir. Sâir vakitte ise sâkite bir söz isnâd olunmaz. Meselâ, bir kimse bir ecnebîyi malını sattığını görse sükûtu o ecnebîyi malını satmaya vekîl kılmış olmasını bildirmez. Ve suâl, cevâbda i'ade olunmuş addolunur. Tafsîlâtı murûr eyledi.

[١- الشبهة تكفي لإثبات العبادات]

1- Şübhe ile sübût, isbât-ı ibâdetde kifâyet eder.

Delîle müşâbih olan şey' ile bir hükmün sübûtu ibâdetde kifâyet eder. Meselâ, isbât-ı ibâdet için sahâbî ve tâbi'in asırlarından sonra hadîs-i mürseli ve adâlet şartıyla haber-i vâhidi kabûl etmek bu sebebe mebnîdir.

[٢- شرط الواقف كنص الشارع]

2- Vâkıfın şartı, Şâri'in nassı gibidir.

[295] Ya'nî vâkıfın vakfettiği husûsunda şartı, vücûb-i amelde nass-ı Şâri' gibidir ki hilâfiyla amel olunamaz. Lâkin bundan ba'zı mes'ele istisnâ

olunmuştur: 1-Vâkıf nâzır-ı vakfın azl olmamasını şart etmiş olduğu hâlde kâdî, nâzır-ı adem-i ehliyeti sebebiyle azledebilir. 2-Vâkıf vakfettiği dârın bir seneden ziyâde îcâr olunmamasını şart etmiş olduğu hâlde nâs, bir sene îcâra râğbet etmez ise veyahûd bir seneden ziyâde îcârda fukâraya menfa'at görölse, kâdî vâkıfın şartına muhâlefet eder. Lâkin nâzır vakfedemez. 3- Vâkıf, kabri üzere okunmasını şart etmiş olsa ta'yîni bâtıldır. 4- Vakfın fazla-ı gallesini falan mescidde her gün suâl eden kimseye verilmesini şart etmiş olsa da, kayyum gerek suâl etsin ve gerekse etmesin hangi mescidde olursa olsun fukâraya tasadduk edebilir. 5- Her gün müstehakkına şu kadar et veya etmek verilmesini şart etmiş olsa, kayyum o etmeğin ve etin kıymetini dahî verebilir. 6- Kâdî tarafından imâmın ma'lûm olan hissesi üzere eğer âlim müttakî olursa ziyâde kılınabilir. 7- Vâkıf, vakfının adem-i istibdâlini şart etmiş olduğu hâlde sonra vâkıf hakkında tebdîl aslah olur ise, kâdî tebdîl etmeye fetvâ verilmiştir. Ve kezâ kâdî hıyânetsiz nâzır-ı vakfî azledemez. Eğer azlederse ikinci mütevellî olamaz.

[۳- الشيء إنما يلحق بغيره إذا تساوى بجميع الوجوه]

3- Cemî'-i vücûhuyla bir şey' diğerine müsâvî olmazsa o diğere ilhâk olunmaz.

Bu cihetle İmâm-ı A'zam, sefih olan bâliğ-i âkili sabîye ilhâk etmeyerek üzerine hacr vaz' etmedi.

[۴- الشرع قَصْرُ الْحُجَّةِ [۳۶۸] عَلَى الْبَيِّنَةِ أَوْ الْإِقْرَارِ أَوْ النُّكُولِ]

[296] 4- Şer', hücceti beyyine veya ikrâr veya nükûl üzerine kasretmiştir.

Bu cihetle şehâdet, da'vâ-yı hukûkta farzdır. Lâkin hudûdda şahid muhayyerdir.

[۱- الضرر يزال]

1- Zarar izâle kılınır.

Hıyâr-ı şart ve şüfa ve emsâli ebvâb-ı fıkıh bu kâ'ideye mebnîdir. Nitekim kitâbda murûr eyledi.

[۲- الضرورات تبيح المحظورات]

2- Zarûrât, mahzûrâtı mübâh kılar.

Açlıktan mevt hâline varınca ekl-i meyte helâldir. “Bir iş dayyik oldukta müttesî‘ olur” kâ‘idesi bu kâ‘ideye münâsibtir ki cemî‘-i ruhas-ı şer‘iyye bu kâ‘ideye mebnîdir. Meselâ, müsâfirin hâl-i seferde iftâr-ı savmı ve emsâli ibâdât ve kezâ bey‘ bi’l-vefâ denilen bey‘-i emânât ve mümâteleyi def‘ için hıyâr-ı nakd-i semen gibi. “Hâcet umûmî olsun, husûsî olsun zarûret men-zilesine tenzîl olunur” kâ‘idesi dahî bey‘ bi’l-vefânın tecvîzini îmâ eder.

[۳- الضر لا يُزال بالضرر]

3- Zarar zararla izâle kılınmayıp belki zararsız izâle kılınır.

İki kimse beyninde müşterek olan dârı, şerîkin birinin ta‘mîri lâzım gelmez. Eğer biri kâdînin izinsiz ta‘mir ederse şerîkine ric‘at edemez.

[۴- الضرر الأشد يُزال بالأخف]

4- Zarar-ı eşedd, zarar-ı ehaff ile izâle kılınır.

Bunun misâli, sâbıkta murûr eden “iki mefsedet te‘âruz ettikte, zararı az olan kısmı irtikâb olunur” kâ‘idesinin misâlidir. “Mâni‘ ve muktezî te‘âruz ettikte mâni‘ takdîm olunur” kâ‘idesi o kâ‘ideye yakın bir kâ‘idedir. Meselâ, bir adam, borçlusunun yanında rehin komuş olduğu malını âhara îcâr ve bey‘ edemez.

[۵- الضرر الخاص يتحمل لدفع ضرر عام]

[297] 5- Zarar-ı âmmın def‘i için zarar-ı hâss tahammül olunur.

Meselâ, tarîk-i âmma mâil olan duvarın zararını âmmenden ref‘ etmek için, yalnız sâhibini ızrârla hedmi lâzım gelir. Ve bu kâ‘ideye binâen erbâb-ı ta‘âm, ta‘âmın bahâsını gabn-i fâhiş derecesine getirse tes‘îr lâzım gelir. Ve bu cihetle İmâm-ı A‘zam nâsa hile-i şer‘iyye ta‘lîm eden müftî-yi mâcin ve tabîb-i câhil ve mükârî-yi müflis üzerine âkil bâliğ oldukları hâlde hacr vaz‘ını îcab ettirmiş.

[٦- الضرر مدفوع بقدر الإمكان]

6- Zarar bi kadri'l-imbân medfû' olunur.

Bu cihetle baba evlâdına nafaka vermediği için habsolunur. Ve kezâ buğâtın deminin hilli dahî bu kâ'ideden müstenbat olur.

[٧- الضمان بالتعدي 'مختص بالمعاوضات]

7- Te'âddî ile damân, mu'avazâta muhtassdır.

Meselâ, mekilât ve mevzûnât ve aded-i mütekâribden bir kimse bir şey'i gasb ederek elinde hâlik olursa, mislini tazmîn eder. Ve eğer mislini i'tâyâ kâdir olamaz ise İmâm indinde husûmet ettiği günde ve Ebû Yûsuf indinde gasb gününde ve İmâm Muhammed indinde mislin inkıtâ'ı gününde olan kıymetini edâ eder. Ve eğer mağsûb mislî olmaz ise, gasb gününde olan kıymetini vermek lâzım gelir.

[١- الظلم يجب دفعه ويحرم تقريره]

1- Zulmün def'i vâcib ve takrîri harâmdır.

Meselâ, izinsiz gayrın mülkünde tasarruf gibi ki bu zulümdür. Zulüm, îzâyı mûcib olduğundan, bu da menhîyyün anı olmakla def'i lâzım gelir.

[١- العادة محكمة]

1- Âdet muhakkemdir.

Bir kimse, "falan kimsenin evine ayak basmam" diye yemîn eyledikte hâfiyen ve mütena"ilen [298] ve râkiben dahî olamaz. Çünkü hakîkatte vaz'-ı kadem hâfiyen olup ötekiler âdetledir.

[٢- العادة المطردة تنزل منزلة الشرط]

2- Âdet-i muttaride, şart makâmına tenzîl olunur.

Sâbıkta murûr ettiği üzere bir tâcir, bir çarşıda bir şey' bey' edip semeninin hulûl ve te'cîlini tasrîh etmeyip, lâkin o beldeye bâyi' her cuma semenden bir mikdâr şey' almak müte'âref olsa, beyânsız bey' oraya sarf olunur. Zîrâ örfen ma'rûf olan şey' şartan meşrût gibidir. Ve müsâfir üç-

retini ta'yîn etmeksizin hâne ve hamâma dâhil olması ve dellâl ücreti ve istiğlâle mu'add olan akâr da bunun gibidir. Misâl-i sâbık “beyne't-tüccâr ma'rûf olan şey', beynlerinde meşrût gibidir” kâ'idesine de misâl olabilir. “Âdet, muttarid veyahûd gâlib oldukta mu'teber olur” kâ'idesi bu kâ'idelerin teferu'âtındandır. Bu cihetle dediler ki “bir kimse bir beldeye mutlak olarak denânîr ve derâhime bey' etse, o beldeye ihtilâf-ı mâliyetle beraber ihtilâf-ı revâcla nukûd da muhtelif olsa, bey' ağılebe sarf olunur. Ve kezâlik ücreti beyân olunmayarak kassâra verilen kırbâs dahî şehâdet-i zâhirle icâ-reye hamlolunur.

[۳- العرف إنما يكون حجة إذا لم يخالف نص الفقهاء]

3- Örf, nass-ı fukahâyâ muhâlif olmadığı vakitte hüccet olur.

Meselâ, ribâ ta'alluk eden emvalden, nass vârid olmayan şey'de keylî veya veznî olmasında örfe i'tibâr olunur. Ammâ hakkında keylî veya veznî olduğuna nass vârid olan şey'de örfe i'tibâr olunmaz. Nitekim murûr eyledi.

[۴- العبرة لآخر جزئي الوصف]

4- İ'tibâr, vasfın iki cüz'ünün birinedir.

Ya'nî cüz'-i âhar indinde bulunur. Meselâ, bir kimse zevcesine “bu iki dâra dâhil olsan tâlikisin” dedikte eğer duhûlû vaktinde ikisi de milkinde olursa[299] tâlik olur. Ve eğer evvelki milkinde ve sâni gayrda olursa bi'l-it-tifâk tâlik olmaz. Ve eğer aksi olursa yine tâlik olur.

[۵- العبرة للملفوظ نصاً دون المقصود]

5- İ'tibâr nassan melfûza olup, maksûda değildir.

Meselâ, talâkta ve aff-ı kısâsta muvâza'a gibi. Bunlarda lafza i'tibâr olunur.

[۶- العبرة للملفوظ]

6- İ'tibâr elfâzadır.

Bu ibâre de terdîd kabîlinden olup, yoksa hakikat hâlde ikinci evvelkinin aynıdır.

[۷- العبرة للمعاني تحقيقهما في قبيل شفعة الدرر]

7- İ'tibâr me'ânîyedir, yoksa elfâz ve mebâniye değildir.

Meselâ, bir kimse zevcesine “علي الطلاق” dese cumhûr indinde talâka dahî niyet etmiş olsa talâk vâki' olmaz.

Bu kâ'idelerin biri diğerini nefyeder, demek ki bu iki türlü rivâyet olunmuş. Nitekim bey' bi'l-vefâda ihtilâf olnup ba'zılar, “rehindir” dediler. Her ne kadar müte'âkideyn ona bey' dahî derler ise de, yine gazezleri rehindir. İmdi tasarrufâtta i'tibâr, me'ânîyedir, dedikleri budur. Ammâ ba'zılar bey' bi'l-vefâ, hakîkatte bey'dir, zîrâ bey' lafzıyla cereyân ediyor. Bu cihetle ibret elfâzadır. Me'âniye değildir denilmiştir.

[۸- العبرة للغالب الشائع لا للنادر]

8- İ'tibâr gâlib-i şâyi'adır, nâdire değildir.

Meselâ, sinn-i rüşd yirmi beş yaş olduğu şâyi'dir. Lâkin ba'zı sefih kimse yirmi beş yaşında bile reşid olmaz ise yine Ebû Hanîfe indinde sefihin hacri yirmi beş yaşına değildir.

[۹- العلة ترجح بزيادة من جنسها]

9- İllet, kendi cinsinden ziyâde ile tercîh olunur.

Burada illetten murâd bâb-ı tercîhde kâin kesret-i usûldür. Ya'nî cins-i vasıf veya nev'-i vasıf bulunan makîsün aleyhdır.

[300] Meselâ, mesh-i re'sde denildiği gibi ki o meshdir, sâir memsûhât misillü tekerrürü mesnûn olmaz. Meselâ, teyemmüm ve mesh-i cevreb ve cebire gibi. Bu İmâm Şâfi'î'nin, “mesh rükündür, gusûl gibi tekrârı sünnet olur” dediği kavlinden evlâdır. Zîrâ kesret-i usûl, şöhret gibi vasfın kuvvet ve lüzûmunu ifâde eder. Nitekim kitâbda bâb-ı kıyâsta murûr eyledi.

[۱۰- عدم ثبوت حكم الشيء لعدم ثبوت شرائطه ليس رفعا له]

10- Şey'in hükmünün adem-i sübûtu, şerâitinin adem-i sübûtundandır, yoksa ref' değildir.

Meselâ, zevcesine, “bu dâra dâhil olsan boşsun” denildikte dâra dâhil olmayınca boş olmaz. Nitekim murûr eyledi.

[١١- العمل بالظاهر هو الأصل لدفع الضرر عن الناس]

11- Zâhîrle amelde aslolan, nâsdan zararı def etmek içindir.

Meselâ, sağır-i mümeyyizin bey' ve şîrâsını görüp velîsinin sükûtu, sağırin ticârete me'zûn olmasını vâcib kılar. Eğer böyle olmaz ise nâsa zarar ilkâ eder.

[١- الغرْم بالغنم]

1- Mazarrat, menfaât mukâbelesindedir.

İbâre-i diğërle külfet, ni'mete ve ni'met, külfete göredir. Meselâ, şârî'-i âmmda maktûlün diyeti beytü'l-mâle âid olması, velîsi olmayanın diyeti dahî beytü'l-mâle âit olduğu içindir. Zîrâ beytü'l-mâl, aldığı şey'in mukâbi-linde o dahî verecektir.

[١- الفتوى في حق الجاهل كالاتجاه في حق المجتهد]

1- Câhil hakkında fetvâ, müctehid hakkında ictihâd gibidir.

Ya'nî vücûb-i amel ve lüzûm-i imtisâl de onun gibidir. Kitâbda murûr eden “ictihâdla ictihâd nakzolmaz” kâ'idesi dahî buraya münâsib gibidir. Fi'l-vâki' iki [301] müctehidin ictihâdları veya bir müctehidin birbirine münâfi iki türlü ictihâdı biri diğërinin nakzetmez. Nitekim Hazret-i Ebû Bekir'in ictihâdına Hazret-i Ömer'in bir ictihâdı muhâlif olduğu hâlde, ikisiyle de amel olunduğu gibi. Hazret-i Ömer'in bir hâdisede iki türlü ictihâdı birbirini nakzetmemiş olduğu dahî bi'l-icmâ' sâbittir.

[٢- الفرع المختص بأصل وجوده يدل على [٦٩] وجود أصله]

2- Vücûdunun aslına muhtass olan fer', aslının vücûduna delâlet eder.

Bu cihetle şerâî'-i men kablenâda olup hakkında nesih vârid olmayan ahkâm ile bize amel vâcib olur.

Fer'den murâd, delâlet-i nass ile sâbit olan şey'dir. Darb ve şetm ve gayrısı gibi ki asla muhtass olmakla mâ'adâsından hükm-i şer'îyle mümtâz

olmuşlar. Burada asıldan murâd, ya te'fif gibi ibârenin medlûlûdür veya menât-ı hüküm veya î'zâ gibi lügaten illet-i mefhûmedir.

[۱- القديم يُتركُ على قَدَمِهِ]

1- Kadîm, kıdemi üzerine terk olunur.

Bu cihetle bir pencere kadîm olursa sonradan hâdis olan bir özür için kapanmaz. Lâkin “zarar kadîm olmaz” kâ'idesi bu kâ'ideye muhâlifdir. Meselâ, bir kimsenin birçok zamândan beri gayrın milkinde tasarrufu kıdemi üzere terk olunmaz.

[۲- قد يثبت الفرع مع عدم ثبوت الأصل]

2- Aslın adem-i sübûtuyla beraber ba'zı kerre fer' sâbit olur.

Eğer Zeyd'in “Amr'ın zimmetinde şu kadar kuruş alacağı vardır, ben de kefilim” derse, Amr inkâr ettikte o kimse Zeyd'e dâmin olur. Ya'nî Amr inkâr ederse Zeyd parayı Amr'dan alır. Nitekim murûr eyledi.

[۱- كل شرط بغير حكم شرع باطل]

1- Hüküm-i şer'îsiz olan her bir şart bâtıldır.

Vedî'a için damân şartı gibi.

[۱- للوسائل أحكام المقاصد]

[302] 1-Vesâil için makâsıdın ahkâmı vardır.

Ma'rifetullaha nazar, vesâildendir. Ma'rifetullah vâcib olduğu gibi nazar dahî vâcibdir. “Tercümânın kavli her husûsda kabûl olunur” kâ'idesi buraya münâsibdir. Meselâ, ikrâr olmadığı vakitte şehâdete gidildiği gibi, müdde'î veya müdde'â aleyh de ucmâ oldukça tercümeğe gidiliyor. Hatta hudûd ve hukûkda dahî tercümânın kavli kabûl olunur. Dilsizin de işâret-i ma'hûdesi lisânla beyân gibidir.

[۲- ليس كل ما فيه معنى الشيء حكمه حكم ذلك الشيء]

2- Her bir şey' ki onda bir âhar şey'in ma'nâsı ola, onun hükmü de bu şey'in hükmü olamaz.

Şehâdet-i Hüzeyme¹⁶⁰ gibi ki ona kıyâs, diğer bir sâdık kimsenin şehâdeti iki şâhid makâmına kâim olamaz.

[۳- لا إلزام إلا بمجمع، مالم يثبت بدليل]

3- Delîl ile sâbit olmayan bir şey'i icmâ'dan mâ'adâ bir şey'le ilzâm mümkün değildir.

İstishâb gibi ki bu istishâb, bizim indimizde hüccet-i dâfi'edir, müsbi-te değildir. Hüccet-i dâfi'e dediğimiz, onunla hüküm-i şer'î sâbit olmadığı adem-i hüküm, adem-i delîle müsteniddir. Bu cihetle mefkûdun malı vârisler beyninde taksîm olunamadığı gibi, mefkûd dahî mevrûsdan irs alamaz. Çünkü adem-i vâris, def' bâbından ve ahz-i irs isbât bâbındandır.

[۴- لا عبرة باختلاف السبب مع اتحاد الحكم]

1- İtthâd-ı hükümle beraber ihtilâf-ı sebebe i'tibâr yoktur.

Meselâ, mukâtiller ile fukarâya ganîmetten nasîb verilmek lâzım gelir. Çünkü mukâtiller arzı zâhîr a'dâdan vikâye eyledikleri için ganîmete müstehak oldukları gibi, fukâra dahî bâtınen ya'nî duâ ile vikâye ederler.

[۵- لا يملك أحد إثبات ملك لغير بلا اختياره]

[303] 2- Bir kimse, gayr için milkin isbâtına o gayrın ihtiyâr ve medhali olmaksızın mâlik değildir.

Bu cihetle hibede kabz, mevhûbün lehe lâzım gelir.

[۶- لا تأثير للعزيمة في تغيير الحقيقة]

6- Tağyîr-i hakîkatte azîmet için te'sîr yoktur.

Bu cihetle nafakası için babası gâib olan oğlunun metâ'ını satması câ'iz olur. Her ne kadar oğlunun malından kendisi için nafaka takdîri câ'iz olmazsa da. Ve kezâ niyetle fâ'il tahsîsi dahî bu kabildendir. Nitekim "eğer bu dârda gusl olunursa şöyle olsun" denildikte kâil "falan kimsenin gusûl etmesini niyet ettim" diyemez. Nitekim kitâbda murûr eyledi.

[۷- لا يَصْحُ تَأْجِيلُ الْأَعْيَانِ]

7 -A'yânın te'cîli sahîh olmaz. Bu cihetle te'cîl şartıyla bey', fâsid olur. Cevâz-ı selem hilâf-ı kıyâstır.

[۸- لا عبرة للدلالة في مقابلة التصريح]

8- Tasrîhin mukâbilinde delâlete i'tibâr olunmaz. Nitekim kitâbda misâli murûr eyledi.

[۹- لا عبرة بالظنّ البين خطؤه]

9- Hatâsı beyyin olan zanna i'tibâr olunmaz.

Meselâ, bir kimse, "fecd tulû' etmiş ve vakti geçti" diyerek salât-ı işâyı kazâ etmeden fecr salâtını edâ ettikten sonra, zannının hatâsına vâkıf olup ya'nî daha fecr tulû' etmemiş olduğunu teyakkun ederse, fecr namazı bâtil olur. Ve kezâ Zeyd'in bu Amr'a borcu var zannıyla verdiği parayı borcu olmadığı tahakkuk ettikte geri alabilir.

[۱۰- لا عبرة بالظنيات في باب الاعتقادات]

10- Bâb-ı i'tikâdda zanniyyâta i'tibâr olunmaz.

Ya'nî zanniyyâtla i'tikâdiyyât sâbit olmaz.

[۱۱- لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان]

[304] 11- Teğayyür-i ezmân sebebiyle ahkâmın teğayyürü inkâr olunmaz.

Ya'nî mescidin kapısını mukaddimen kapamak câ'iz değilken şimdiki zamânlarda sirkat çoğaldığı için namaz vaktinin gayrında kapanması tecvîz olması gibi.

[۱۲- لا يوصفُ الصبي قبل البلوغ بالكراهة]

12- Sabînin fi'li bülûğdan evvel kerâhetle tavsîf olunmaz.

Çünkü mekrûh, fi'linden men'siz terki ityânına râcih olan fi'ldir. Ve teklîf-i ehliyet mükellefe mevkûftur. O da akl-ı bi'l-melekeye mevkûfdur. Bülûğ ise akl-ı bi'l-meleke makâmına kâimdir.

[۱۳- لا يتنصب أحد خصماً عن أحد بلا نيابة ووكالة وولاية]

13- Sâhib-i hakdan niyâbet ve vekâlet ve velâyetsiz bir kimseye diğer bir kimse hasm-ı nasb olamaz. Zîrâ husûmet şer'an mehcûr ve intisâb dahî îzâdır. Bu da haramdır.

[۱۴- لا يُعْتَمَدُ عَلَى الْخَطِّ وَ لَا يُعْمَلُ بِهِ]

14- Hatta i'timâd olunmaz ve onunla amel de olunmaz.

Fukahâ dediler ki “bir kâdînin kâdî-yi âhara olan kitâbı iki kimse-nin şehâdeti olmadıkça kabûl olmaz.” Lâkin ba'zı mâddede “mükâtebe muhâtaba gibidir” demişler.

[۱۵- لَا تُسْمَعُ الدَّعْوَى بَعْدَ الْإِبْرَاءِ الْعَامِ إِلَّا بِحَقِّ حَادِثٍ]

15- İbrâ-yı âmmadan sonra da'vâ istimâ' olunmaz. Meğer ki hakk-ı hâ-dis sebebiyle ola.

Zîrâ ibrâ-yı âmm ile müdde'inin cemî'-i hukûku sâkıt olur. Sâkıt da avdet etmez. Lâkin da'vâ, sonradan hâdis bir hakla olursa istimâ' olunur.

[۱۶- لَاحِجَةٌ مَعَ الْإِحْتِمَالِ النَّاشِئِ عَنْ دَلِيلٍ]

16- Delîlden neş'et eden ihtimâl ile hüccet olmaz.

[305] Bu kâ'ide, zâhiren i'tikâdiyyâta göredir. Çünkü onda yakîn mat-lûbdur. İhtimâlde dahî yakîn olmadığından, onunla hüccet olamaz. Lâkin bu kâ'ide füru'da da olabilir. Meselâ, marîzin, vârislerinin birine deyn ile ikrârı, diğer vârisler kabûl etmedikçe câ'iz olmaz. Çünkü mal kaçırmak, sebep-i mevte müsteniddir. Ammâ hâl-i sıhhatinde ikrârı câ'iz olur. Ve o hâlde olan ihtimâl tevehhümdür. Tevehhüme de i'tibâr yoktur. İkrârın hüccetine mâni' olmaz.

Kezâ ihtilâf ve tenâkuzla hüccet olamaz. İhtilâf-ı şühûd gibi ki nisâb-ı şehâdet tekmîl olmadığından onunla hak sâbit olamaz. Lâkin mütenâkızın aleyhine olan hükme hâlel gelmez. Nitekim şâhidler, şehâdetlerinden rücû' ile tenâkuz etseler, evvelki şehâdetleri üzerine olan hüküm bozulmayıp, mahkûmün bihi şâhitler tazmîn ederler.

[١٧- لا تُقَوِّمُ المنافعُ في أنفسها]

17- Kendi nefsinde menâfi' kâim olmaz.

Bu cihetle gâsıb-ı menâfi', mağsûbu tazmîn etmez. Meşâyih-i Hanefî dediler ki: "Mağsûbun veled ve nemâsı gâsıbın yedinde emânettir. Hâlik olursa gâsıb tazmîn olunmaz. Lâkin sâhibi istedikte vermez veya te'addî ederse tazmîn olunur.

[١٨- لا مساغ للاجتهاد في مورد النص]

18- Mevrid-i nassda ictihâda mesâğ yoktur.

Meselâ, kâdî, hîn-i zebhinde tesmiye olunmayan mezbûhun bey'ini ve eklini tecvîz edemez. Çünkü ictihâdla kıyâsın sıhhati fer'de adem-i nassla meşrûttur. Burada ise nass vardır.

[١٩- لا يجوز لأحد أن يأخذ مال أحد بلا سبب شرعي]

19- Sebeb-i şer'îsiz bir kimse, bir kimsenin malını ahz etmek câ'iz olmaz.

Ya'nî gasben veya sirkaten bir kimsenin malı alınamaz. Alınırsa aynı istirdâd veya kıymeti veya misli tazmîn olunur.

[٢٠- لا يجوز لأحد أن يتصرف في ملك الغير بلا إذنه]

20- Bir kimse diğer bir kimsenin mülküne izinsiz tasarruf edemez.

Bu dahî zâhirdir.

[٢١- لا يُتَفَقَدُ أمر القاضي إلا إذا وافق الشرع]

21- Kâdînin hükmü, şer'e muvâfık olmadığı hâlde nâfiz olamaz.

Vasîsi olan yetîmin malında, kâdînin tasarrufu câ'iz olamaz.

[٢٢- لا طاعة للسلطان في المعصية وإنما الطاعات في المعروف]

22- Sultâna emr-i ma'siyetinde itâ'at olamaz. Ancak itâ'at, emr-i ma'rûf-da ya'nî şer'e muvâfık umûrda olur.

Fukahâ dediler ki "imâmın fi'li, umûr-ı âmmeye müte'allak şey'lerde şer'e muvâfık olmadıkça emri nâfiz olmaz." Meselâ, imâm için velîsi olmayan maktûlün kısâsını af sahîh olmaz. Lâkin kısâs veya sulh ederse sahîh olur.

[۲۳- لَا يَسْقُطُ الْحُكْمُ الْأَصْلِي بِالْعَوَارِضِ الْجَزَائِيَّةِ]

23- Avâriz-ı cüz'iyye ile hükm-i aslî sâkıt olmaz.

Meselâ nişyân ve seferle ve habsla namaz sâkıt olmaz.

[۲- مَا ثَبَتَ حُكْمًا أَصْلِيًّا لَا يَسْقُطُ بِالْعَوَارِضِ]

1- Hükm-i aslî olduğu hâlde sâbit olan şey', avârizla sâkıt olmaz.

Bu kâ'ide, evvelki kâ'idenin mürâdifidir.

[۱- مَا جَازَ لِعَذْرٍ بَطَلَ بِزَوَالِهِ]

2- Özürlü câ'iz olan şey', özürlü zevâliyle bâtil olur.

Meselâ, su bulunmamak özürlüyle teyemmüm olundukta, su bulunduğunda teyemmüm bozulur. Ve hâkezâ.

[۴- مَا حُرِّمَ أَخْذُهُ حُرْمٌ إِعْطَاؤُهُ]

[307] 3- Ahzı harâm olan şey'in i'tâsı da harâmdır.

Meselâ, rüşvet ve ribâ gibi işlenmesi memnû' olan şey'in istenmesi dahî memnû'dur. Meselâ, yalan yere yemîn etmek memnû' olduğu gibi yalan olduğunu bildiği bir mâdde hakkında muhâtaba da yemîn vermek memnû'dur. Lâkin da'vâ-yı sâdika eden bir müdde'î, müdde'â aleyhine nükûl ricâsıyla tahlîf etmek, bu kâ'ideden müstesnâdır.

[۳- مَا ثَبَتَ بِزَمَانٍ يَحْكُمُ بِبَقَائِهِ مَا لَمْ يَوْجَدْ الْمَزِيلُ]

4- Bir zamânda sâbit olan şey'in bekâsıyla hükmolunur.

Meselâ, zamân-ı mâzide bir şey', birinin malı ise muzîl bulunmadıkça sonra da onun mülkiyetiyle hükmolunur. Ve "emr-i hâdisin akreb evkâtine izâfeti asıldır" kâ'idesi buraya münâsibdir. Meselâ, üzerinde necâset görüp ne zamân isâbet etmiş olduğunu bilmez ise en sonra muhdes olduğu zamândan beri kıldığı namazı i'âde eder. Ve kezâ bir kimse bir mal ikrâr ettikten sonra fevt oldukta, mukirle hâl-i sıhhatinde ikrâr ettiği verese, "hâl-i marazında ikrâr etti" deyince kavl, veresenin kavli olur.

[٥- مَا أُبِيحَ لِلضَّرُورَةِ يَتَّقَدُّ بِقَدَرِهَا]

5- Zarûret eclinden mübâh olan şey' mikdârıyla takdîr olunur.

Misâli, ekl-i meyte husûsunda geçti. Ve kezâ esvâba isâbet eden kedinin bevlinin zarûret eclinden af ile iftâ olunduğu gibi. Lâkin evânîye isâbet ettikde tathîrinde su'ûbet olmadığı için afvolunmadı.

[٦- مَا ثَبَتَ عَلَى غَيْرِ الْقِيَاسِ فَغَيْرُهُ لَا يَقَاسُ عَلَيْهِ]

6- Gayr-ı kıyâsla sâbit olan şey' üzerine diğerk şey' kıyâs olunamaz.

Şehâdet-i Huzeyme gibi ki murûr eyledi.

[٧- مَا عَمَتَ بِلَيْتِهِ خَفَّتْ قَضِيَّتُهُ]

[308] 7- Beliyye cihetiyle âmm olan şey', kaziyye cihetiyle hafîf olur.

الضرورات تبيح المحظورات¹⁶¹

[٨- الْمَبَاشِرُ ضَامِنٌ وَإِنْ لَمْ يَتَعَمَّدْ]

8- Mübâşîr, müte'ammid olmazsa da itlâf ettiği şey'e dâmindir.

Meselâ, kitâbda murûr ettiği üzere mübâşîr ismen ve ma'nen ve lafzen illettir. Telef, ma'lûldür. Bu cihetle kâtil-i muhtiye maktûlün diyeti tazmîn olunduğu gibi gâsıb dahî gasb ettiği şey'in misli veya kıymetini tazmîn olunur.

[٩- وَالْمَتَسَبِّبُ لَا إِلَّا بِالتَّعَمَّدِ]

9- Mütesebbîb ancak te'ammüdle dâmin olur.

Meselâ, bir mûdi', vedî'aya bir sâriki delâlet ettikte dâmin olur. Zîrâ hıfzı lâzım olan şey'in hıfzını terk ediyor. Lâkin birinin malını sirkate dâll olan mütesebbîb, dâmin olmayıp mübâşîr dâmin olur. Nitekim murûr eyledi.

[١٠- الْمَرْءُ مُؤَاخَذٌ بِإِقْرَارِهِ]

10- İnsan ikrârıyla muâhez olur.

Misâli, murûr eyledi. Kim ki bir şey'i vaktinden evvel isti'câl ederse mahrûmiyyetle mu'âteb olur. Meselâ, ecel-i mev'ûdu erişmeden mûrisini katleden kimse irsden mahrûm olur.

[۱۱- ما يتردد بين الفرض والبدعة فإتيانه أولى وما بين السنة والبدعة فتركه أولى،
وبين الواجب والبدعة فإتيانه أولى]

11- Farzla bid'at beyninde mütereddid olan kimse için o şey'in ityânı, terkinden evlâdır.

Te'lîf-i ilm-i kelâm gibi. Ve hâkezâ. Bid'at ile sünnet beyninde tereddüd eden kimse için o şey'in terki evlâdır. Lübs-i ahmer gibi. Ve hâkezâ. [309] Vâcible bid'at beyninde mütereddid kimse için o şey'in ityânı evlâdır. Cevâmî'de tedrîs ve zikr-i cehrî gibi ki musallîlerin huzûruna mâni' olduğu için bid'attır.

[۱۲- المطلق إنما يجري على إطلاقه إذا لم يقم دليل التقييد نصاً أو دلالة]

12- Nassan veya delâleten takyîde delîl kâim olmadıkça, mutlak ıtlâkı üzere cârî olur.

Nitekim misâli, mutlak bahsinde ber-tafsîl murûr eyledi.

[۱۳- المظلوم لا يظلم غيره]

13- Mazlûm, gayra zulmedemez.

Zîrâ zulûm harâmıdır. Mazlûmiyyet onu mübâh kılmaz. Meselâ, mağ-sûbun minh için diğer birinin şey'ini gasbetmek ve mesrûkun minh için sirkât etmek câ'iz olmaz.

[۱۴- من ملك شيئاً ملك ما هو من ضروراته]

14- Bir kimse bir şey'e mâlik olsa o şey'in zarûrâtından olan şey'e de mâlik olur.

Meselâ, bey'-i dâra kenefi ve emsâli şey'ler de dâhil olur ki müşterî onlara da mâlik olur.

[۱۵- [۷۰] المثل الجزئي لا يصح القاعدة الكلية]

15- Misâl-i cüz'î, kâ'ideyi tashîh edemez.

Belki izâh eder. Nitekim intifâ'-ı hâss intifâ'-ı âmmı mûcib olmaz.

[١٦- المعلق بالشرط يجب ثبوته عند ثبوته، ومعدوم قبل ثبوت شرطه]

16- Şarta mu'allak olan hükmün sübûtu, şartın sübûtuyla olur.

[310] Dâra duhülle şart olunan talâk, duhûl olmadıkça vâki' olmaz. "Va'adler sûret-i ta'likî iktisâ eder" kâ'idesi dahî buna yakın bir kâ'idedir. Meselâ, bir kimse "sen şu malını falan adama sat, eğer parasını vermez ise ben veririm" dese malı alan kimse akçeyi vermez ise bu va'di ettiği için o kimsenin akçeyi vermesi lâzım gelir.

[١٧- المقضي عليه في حادثة لا تسمع دعواه ولا يبيته]

17- Bir hâdisede muktezâ aleyhin da'vâsı ve beyyinesi istimâ' olunmaz.

Fukahâ dediler ki: "Kâdî şehâdet-i şuhûdla hükmettikten sonra şâhidler rücû' ederlerse hüküm münfesihi olmaz. Çünkü şâhidlerin evvel kelâmı, âhiriyle mütenâkız olduğundan tenâkuzla hüküm münfesihi olmaz. Belki şâhidler şehâdetleriyle itlâf ettikleri şey'i tazmîn ederler. Zîrâ nefisleri üzere sebeb-i damân olan itlâfı ikrâr ettiler. Kâdî ise kazâsından rücû' edemez."

[١٨- الممتنع عادة كالممتنع حقيقة]

18- Âdatta mümteni' olan şey', hakîkatte mümteni' gibidir.

Bu cihetle mukarrun lehe mukirrin ikrâr ettiği şey' lâzım gelir. Çünkü âdeten bir kimse gayrısına kizb üzere ikrâr etmez.

[١٩- مَنْ شَكَّ هَلْ فَعَلَ شَيْئاً أَوْ لَا، فَالْأَصْلُ أَنَّهُ لَمْ يَفْعَلْ]

19- Bir kimse bir şey' işleyip işlememesinde şekk ettikde kâ'ide, işle-memiştir.

Meselâ, bir kimse vuzû' edip etmemesinden şekk etse muhdesdir. Veya mütevaddî' namaz kılıp kılmamasında şekk ederse kılmamış demektir. Vaktinde i'âde eder. Ve hakezâ.

[١- النص على خلاف القياس يُقْتَضَرُ عَلَى مَوْرَدِهِ]

1- Hilâf-ı kıyâs üzere olan nass, mevrîdine iktisâr olunur.

Misâli, şehâdet-i Huzeyme mâddesinde geçti.

[۲- النهي يقرر المشروعية عندنا]

[311] 2- Nehiy bizim indimizde meşrû'iyeti takrîr eder.

Ya'nî ef'âl-i şer'iyyeden nehiy, meşrû'iyetin takrîrini iktizâ eder. Ef'âl-i hissiyyeden nehiy, hissen makdûr olmasını iktizâ eder. Umûr-ı akliyyeden nehiy, şer'an makdûr olmasını iktizâ eder. Yoksa muhâlden nehiy muhâldir.

[۱- الواجب شرعاً لا يحتاج إلى القضاء]

1- Şer'an vâcib olan şey', kazâya muhtâc olur.

Bu cihetle fesh-i bey'de kazâ, ya'nî kâdînin hükmü şart olmaz. Lâkin hibeden rücû', kazâ-yı kâdîye muhtâcdır. Hıyâr-ı bülûğla tefrîk dahî vâcib olmadıklarından kazâya muhtâcdırlar.

[۲- الواجب لا يتقيد بوصف السلامة والتقيد به]

2- Vâcib, vasf-ı selâmetle takyîd olunmaz; mübâh, takyîd olunur.

Meselâ, birkaç kimse ile evde yatan kimse, salât-ı işâyı kılmak için uyandıkta rüfekâsına kalkması zarar ederse de kılmalıdır. Lâkin tatavvu' orucda rüfekâsına zarar ederse tutmamalıdır.

[۳- الوصف في الحاضر لغو وفي الغائب معتبر]

3- Hâzırda vasıf lağv ve gâibde mu'teberdir.

Meydanda bulunan bir kır atı satan adam “şu yağız atı bin kuruşa sana sattım” dese îcâbı mu'teber olup, “yağız” ta'biri lağv olur. Ammâ yedinde olmayan kır atı, “yağızdır” diye satsa vasfı mu'teber olmakla bey', mün'akid olmaz.

[۴- الولاية الخاصة أولى من الولاية العامة]

4- Velâyet-i hâssa, velâyet-i âmmeden evlâdır.

Nikâhda velî, kâdîya takaddüm eder.

[۵- الواجب إذا لم يتعلق بمعين لا يتفاوت بالقلة والكثرة كقراءة الصلاة خلافاً للشافعي]

5- Vâcib, mu'ayyene ta'alluk etmezse killet ve kesretle tefâvüt etmez.

Kırâ'at-i salât gibi ki İmâm-ı A'zam indinde bir âyet mikdârı kırâ'atle de namaz sahîh olur.

[١- يرجع بعض وجوه المشترك بغالب الرأي]

[312] 1- Ba'zı vucûh-i müşterek re'y-i gâlible tercîh olunur.

Çünkü müşterek gerek sîgada ve gerekse emâre ve delilde teemmüle muhtâcdır. Nitekim misâli, kitâbda murûr eyledi.

[٢- يدخل في التصرف تبعاً ما لا يجوز أن يكون مقصوداً]

2- Kasdı câ'iz olmayan şey', tebe'an tasarrufa dâhil olur.

Mebî' olan dârın kuyusu ve kenefi bey'e dâhil olur. Gerek tasrîh olun-sun ve gerekse olmasın. Bi'z-zât tecvîz olunmayan şey' bi't-tebe' tecvîz olu-nur. Meselâ, müşterî mebbî'i kabz etmek için bâyi'i tevki'l etse câ'iz olmaz. Lâkin iştirâ ettiği zahîreyi ölçüp koymak için bâyi'e çuvalı verir. O dahî zahîreyi çuvala vaz' edecek zımmen ve tebe'an kabz bulunur.

[٣- يسقط الفرع بسقوط الأصل]

3- Sukût-i asl ile fer' sâkit olur.

Meselâ, asıl berî oldukta kefil dahî berî olur. Fer'in sukûtuyla asıl sâkit olmaz. Lâkin ba'zı kerre asıl sâbit olmadığı hâlde fer', sâbit olur. Nitekim misâli murûr eyledi.

[٤- يُفتقر [٧٠-] في الابتداء ما لا يفتقر في الانتهاء]

4- İntihâda muhtâc olunmayan şey'e, ibtidâda muhtâc olunur.

Hibede şuyû', ibtidâda mâni' olur, intihâda olmaz. Meselâ, mevhûbun nısfının istihkâkı gibi. Nitekim murûr eyledi.

[٥- يلزم مراعاة الشرط بقدر الإمكان]

5- Bi-kadri'l-imbân şarta murâ'ât lâzımdır.

Meselâ, mûdi', vedî'ayı "hâtûna verme" diye şart ederse eğer mûdi' hâtûna vermeden hıfz edebilirse vermemelidir.

[٦- اليمين أبداً يكون على النفي]^١

6- Yemîn, dâima nefîy üzerine olur.

Bu cihetle yemîn dâima münkir ve şâhid-i müdde'îye lâzım gelir.

١ تمت هذه النسخة الشريفة المنسوبة الى الفاضل المحقق الأستاذ الأكمل والعامل المدقق الأجل الشهير بالمشارك والمغارب بأبي سعيد محمد الخادمي أكرم الله تعالى بكرمه الأبدى ومد ظله بطفه السرمدى على يد العبد الضعيف المفتقر الى عفوه اللطيف سليمان بن مصطفى الخربودي غفر الله له ولوالديه و احسن اليهما واليه في الخادم الشريف عند خدمة استاذة اللطيف فحرر في سنة ٢٢ ربيع الآخر ١١٧٢ .
Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Asım Bey no: 51'deki nüshanın ferağ kaydı.

MUKADDİME-İ MANTIK

[1] İlm-i mantık, ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyye ile mechûlât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyenin istihsâline vâsıta olan ilimdir. Bu ta'rîf, mantığı mevzû'uyla ta'rîfdir. Ammâ "ilm-i mantık, ta'rîf ve kıyâs tertîbinde zihni hatâdan hıfz eder fendir" diye ta'rîf olunması gâyetiyle ta'rîf olur. Tasavvur, yalnız bir mefhûmu idrâka ve tasdîk dahî bir mefhûmu mefhûm-i âhara sübût ve nefy ile bilmeye derler.

Ma'lûmdur ki, bir şey' tasavvur olunmadıkça, ya'nî bir mikdâr bilinmedikçe üzerine bir şey'-i âhar ile hüküm terettüb etmez. Ya'nî "bu şey' falan şey'dir" denilemez. Bu sûrette ibtidâen ma'lûmâtın zihinde husûlünden sonra bir diğerine îcâben veya selben "bu şey' odur" veya "bu şey' o şey'e müte'allıktır" veya "o değildir" diye nisbet-i hükmiyye ya'nî irtibât verilerek sûret-i tasdîkde kazıyye yapıp ba'dehu kıyâs ya'nî delîl tertîb olunur.

İmdi eşyâ iki kısımdır. Biri kolayca bilinenlerdir ki bunlardan nisbet-i hükmiyesiz bilinenlere ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve nisbet-i hükmiyye ile bilinenlere ma'lûmât-ı tasdîkiyye denir ki bunların bilinmesi su'ûbetli olan eşyâyı, ya'nî ta'rîf tarîkiyle mechûlât-ı tasavvuriyyeyi ve istintâc tarîkiyle mechûlât-ı tasdîkiyyeyi bilmeye vâsıta olurlar. İmdi bunlardan mechûlât-ı tasavvuriyye ta'rîf ile bilindiğinden ta'rîfin bir kaç mevkûfun aleyhi vardır ki onlardan biri elfâzının ma'nâya delâletidir. Ve diğer ta'rîfin eczâsı olmayı salâhiyyeti olan külliyyât-ı hams denilen me'ânî-yi külliyyedir. Bu cihetle ta'rîfin mevkûfun aleyhine "mebâdi-i tasavvurât" ve ta'rîfâta "makâsıd-ı tasavvurât" ve istintâc tarîkiyle hâsıl olan mechûlât-ı tasdîkiyyenin mevkûfun aleyhi olan kazâyâya "mebâdi-i tasdîkât" ve müntic-i mechûlât olan kıyâsa "makâsıd-ı tasdîkât" denilir ki bunlar dört bâbda zikrolunur.

Bâb-ı Evvel: Mebâdi'-i Tasavvurât

[2] Ta'rîf olunan lafız ya müfred olur ki bu müfred, lafzının cüz'ü ma'nâsının cüz'üne delâlet etmeyen lafızdır. İnsan gibi ki bir parçası bunun

ma'nâsının cüz'ü olan hayevâna ve bir parçası nâtuka delâlet etmez. Veya mürekkeb olur ki bunun cüz'ü ma'nâsının cüz'üne delâlet eder. Nişan atıcı gibi.

İmdi bir lafzın ma'nâsına delâleti üç türlü olur. 1- Mutâbakât 2- Tazammun 3- İltizâmdır. Çünkü lafzın mevzû-i lehi olan ma'nânın tamamına delâletine “mutâbakât” ve mecmû'unun zımnında cüz'eyninden birine delâletine “tazammun” ve ma'nâsının zihinde lâzımına delâletine “iltizâm” derler. Meselâ, insânın hayevân ile nâtuka delâleti mutâbıkî ve bu ikisinin zımnında yalnız birine delâleti tazammunî ve bu hayevân-ı nâtık mefhûmuna zihinde lâzım gelen “kâbilü'l-ilm ve san'at-i kitâbet”e delâleti iltizâmîdir.

Lafz-ı müfred ya küllî olur veya cüz'î olur. Küllî, mefhûmu tasavvur olundukta ol mefhûmunda çokların şirketine mâni' olmayan lafızdır. İnsan gibi. Cüz'î, mâni' olandır. Hâlid lafzı gibi. Küllî-yi zâtî, cüz'iyâtının hakikatından hâric olmayan şey'dir. Zeyd ve Amr'a nisbetle nâtık gibi. Arazî, hâric olandır. Onlara nisbetle dâhik gibi.

Âtîde tafsîl olunacağı vecihle ta'rîf, ya cins ya fasl veya hâssa veya araz-ı âmm ile yapılır. Cins, ba'zı kerre nev'-i izâfî olur ve ba'zı kerre olmaz. Nitekim yakında zikrolunacaktır. Bu sûrette onları dahî bilmekliğimiz lâzım geldi.

Meselâ, cins hakâik-i muhtelifenin zâtiyyesi olan küllî-yi zâtîdir. Hayevân gibi. Fasl, yalnız bir hakîkatin zâtiyyesi olan küllîdir. Meselâ, nâtık gibi ki insânın zâtîsidir. Nev', bir hakîkatin aynı olan küllîdir. İnsan gibi. Hâssa, bir hakîkate mahsûs olan arazîdir. Dâhik gibi ki yalnız insân [3] hakîkatine mahsûsdur. Araz-ı âmm, hakâik-i muhtelifeye şâmil olan arazîdir. Mâşi gibi ki insân ve feres ve bakar ve emsâli hayevâna şâmil olur. Bunlara tasavvurâtın mebâdîsi olan külliyyât-ı hams derler. Külliyyât-ı mezkûreden cinsiyyet ve nev'-iyyet umûr-ı nisbî-yi i'tibâriyyeden olmakla bir mefhûm bir i'tibâr ile ya'nî mâ-tahtına nisbetle cins ve diğer i'tibâr ile

ya'nî mâ-fevkine nisbetle nev' olabilir demek oldu ki ba'zı cins-i karîb ve ba'zısı ba'id ve belki akreb ve eb'ad dahî olabileceğidir. Nev' dahî böyledir. Meselâ, insân için hayevân cins-i karîb ve hassâs cins-i ba'id ve nâmî cins-i eb'ad ve cism daha eb'ad olur. Bunlardan cins-i karîb, cins-i ba'ide ve ba'id, cins-i eb'ada nev'-i izâfî olur. Lâkin insân bir i'tibâr ile nev'-i hakîkî ve bir i'tibâr ile nev'-i izâfî olur.

Bâb-ı Sâni: Makâsıd-ı Tasavvurât

İmdi bir lafzın hakikat veya mefhûmunu o hakikat ve mefhûma delâlet eden sâir vâzıh elfâz ile ifâde etmeye ta'rîf derler. Bu ta'rîfin üç şartı vardır. Birincisi, cins-i karîb ile fasl-ı karîbinden yapılmaktadır ki, ta'rîfle mu'arrefin her biri sâdık olduğu şey'e diğeri dahî sâdık olur ve biri sâdık olmayan şey'e diğeri de sâdık olmaz. Buna ta'rîf-i hakîkînin birinci kısmı olan hadd-i tâm denir.

İkinci, ta'rîf, mu'arrefden eclâ ve evzah olmalıdır. Ya'nî ta'rîfin ifâde ettiği ma'nâ her ne ise kolayca anlaşılmalıdır.

Üçüncü, ta'rîfin anlaşılması ta'rîf olunan nesnenin anlaşılmasına mütevakıf olmamalıdır ki devri müstelzim olmasın. Meselâ, "hareket"i ta'rîfde bir mekândan diğerk mekâna intikâl ile ta'rîf gibi. Zîrâ intikâl dahî ta'rîfi olunmak lâzım gelse hareket ile ta'rîf olunacağından o sûrette [4] ta'rîf olunan şey'i anlamak mua'rrefi anlamaya ve mua'rrefi anlamak ta'rîf olunan şey'i anlamaya mütevakıf olmakla ta'rîf devri müstelzim olur.

Kaldı ki tasavvur olunacak şey' iki kısımdır. Biri besâitin tasavvurûdur. Zât-ı bârî ve vahdet gibi ki bunlar ta'rîf-i hakîkî ile ta'rîf olunamazlar. Çünkü ta'rîf-i hakîkî cins ve fasıl ile hâsıl olacağından bunlar ile besâit ta'rîf olunamaz. Ve diğeri mürekkebâtın tasavvurudur ki insân ve hayevân ve a'dâd ve eşkâl gibi. Bunlar ta'rîf-i hakîkî ile ta'rîf olunurlar.

Ta'rîf-i hakîkî kısmından hadd-i tâm, cins ve fasl-ı karîb ile yapılır. Meselâ, insânı hayevânı nâtık ile ta'rîf etmek gibi ki burada hayevân, insânın

cins-i karîbi ve nâtık, fasl-ı karîbidir ki ta'rîf, insânın cemi'i efrâdını câmi' ve cemî'-i ağıârını mâni' olur.

مثلت متساوي الأضلاع, edlâ'-ı selâsesi birbirine müsâvî olan, müselleştir, denilir ise müselles, cins-i karîb, edlâ'-ı selâsesi birbirine mütesâvî kavlimiz fasl-ı karîb olmakla bu ta'rîf, müselles-i mütesâvî'l-edlâ'ın bi'l-cümle ağıârını mâni' ve efrâdını câmi' olmuş olur.

İşbu mu'arrefin kâffe-i efrâdını câmi' ve kâffe-i ağıârını mâni' olmasının ta'rîfinde şart olması ekser ulemâ indinde olup lâkin ba'zılar, “ağıârının ba'zısını men' etmek ve efrâdının ba'zısını cem' etmek ta'rîfinde kifâyet eder” diyerek bir şey'i kendisinden e'amm veya ehass bir mefhûmla da ta'rîfi tecvîz ile demişler ki “ta'rîfden garaz, ta'rîf olunan şey'i bir mikdâr ya'nî anlaşılacak derecede ağıârından temyîzdir.” Bu dahî mua'rrefden e'amm veya ehass bir mefhûmla da olabilir. Meselâ, e'amlâ ta'rîfe misâl, “müselles, müntazam bir şekildir” dediğimizde bu, müsellesi e'amlâ ta'rîf olur. Çünkü “şekil” lafzı yalnız müsellese münhasır olmayıp murabba' ve muhammes ve müseddes ve sâireye ve [5] kezâlik eşkâl-i gayr-ı muntazamaya dahî şümûlü olduğundan “müntazam” lafzı, ancak müsellesi yalnız eşkâl-i gayr-i müntazamdan temyîz edebilir.

Müsellesin ta'rîfinde, “edlâ'ı birbirine müsâvî bir şekildir” denildiğinde bu ta'rîf, ancak müsellesin mütesâvî'l-edlâ'-ı selâsesi kısmına mahsûs olup sâir aksâmına şümûlü olmaz. Bu iki ta'rîfden evvelki, mua'rrefi bir mikdâr ağıârından tefrîk eylediği gibi ikinci, ba'zı efrâdını câmi' olur.

Mutlak ta'rîf, iki kısımdır. Biri lafzîdir ki bu da ikidir. Biri, bir muğlak lafzın ma'nâsını ondan açık bir lafızla ifâde etmektir. Meselâ, kütüb-i lügâtte “râvend, ot köküdür” denilmesi gibi. Ve diğeri, bir şey' hazîne-i hayâlde mahzûn olup fakat hâfızadan çıkmış olmasıyla kesb-i cedîde teşebbüssüz ihdârı için ta'rîf olunursa ta'rîf-i tenbihî denir. Meselâ, râvendi ta'rîfde “hani ya şöyle bir ot köküdür” denilmek gibi. Ve diğeri ta'rîf-i hakîkidir ki hadd-i tâm ve hadd-i nâkıs ve resm-i tâm ve resm-i nâkıs kısımlarına münkasimdir. Ta'rîf-i hakîkî, hâricde mâhiyyât-ı gayr-i mevcûde

için olursa ismî denir. Meselâ, mekân, “bu‘d-i mücerred-i mevhûmdur” diye ta‘rîfimiz gibi.

Hadd-i tâmmın misâli murûr eyledi. Hadd-i nâkıs, insânın cism-i nâtık ile ya‘nî cins-i ba‘îdi ile fasl-ı karîbinden mürekkeb ta‘rîfdır. Resm-i tâm insânın hayevân-ı dâhik ile ya‘nî cins-i karîble hâssasından mürekkeb ta‘rîfidir. Ve resm-i nâkıs, insânı doğru boylu ve iki ayağı üzere yürüyücü ve el parmakları ayak parmaklarından uzun ve arası açık ve tırnağı enli ve bedeni tüyden ârî ve bi‘t-tab‘ gülücü ya‘nî cümlesi hakikat-ı vâhideye muhtas olan araziyyâtla ta‘rîfdır ki bu ta‘rîfler, insânın efrâdını câmi‘ ve ağıyarını mâni‘dirler.

Bâb-ı Sâlis: Mebâdî’-i Tasdîkiyye

Kaziyye şol bir kelâmdır ki o kelâmı söyleyen kimseye bu kelâmında sâdık [6] veya kâzibdir demek sahîh olur. Misâli, “güneş çıkmıştır” kelâmı kaziyye-i hamliyyedir. “Güneş çıkmış ise gündüz olmuştur” kelâmı dahî kaziyye-i şartiyyedir ki gerek kaziyye-i hamliyye ve gerek bu ta‘rîfe göre kaziyye-i şartiyye olsun sıdk ve kizbe muhtemil olurlar. Ve kezâ ahbâr ve kazâyâ-yı sâire dahî hâric ve vâki‘den kat‘-ı nazar hep sıdk ve kizbe muhtemillerdir. Hatta bir kimse gündüzde nısf-ı nehâr vaktinde “şimdi gecedir, semâda bu görünen aydır” dese her ne kadar bu kelâmın vâki‘a ve hâricde görünüşüne nazaran kizbi sarîh ise de lâkin had-i zâtında yine sıdk ve kizbe ihtimâli müsâvîdir.

İntâc ve istidlâlât için ulûmda mu‘teber olan kaziyyede dört türlü havâss tasavvur olunur. 1- Nisbet 2- Kemmiyyet 3- Keyfiyyet 4- Cihettir. Kaziyye, nisbet i‘tibâriyle hamliyye ve şartiyye kısımlarına münkasım olur. Kaziyye-i hamliyye, mahmûlün ya‘nî haberin mevzû‘a ya‘nî mübtedâya sübût veya nefy ile hükmü hâvî olan kaziyyedir. Kaziyye-i şartiyye, iki cümle olup bunlardan birinde olan hüküm diğerinde gösterilen şarta mütevakıf olur. Ya‘nî beynlerinde mülâzemet ve irtibât bulunur ki bu cümlelerden evvelkine mukaddem, ikincisine tâlî denir. Misâli, mektebe geç giden ço-

cuğun “eğer benden evvel hoca geldiyse ders okunmuştur” demesi gibi. Kaziyye, kemmiyyet i'tibârî ile külliyye ve cüz'iyeye ve mühmele ve mahsûsa kısımlarına münkasim olur. Kaziyye-i külliyye mevzû'u lafzın şümûlû olan cemî'-i efrâdına şâmil olan kaziyyedir. Misâli, “kâffe-i me'mûrun bih hasendir” gibi. Burada mevzû' olan me'mûrun bihin Şâri'in bi'l-cümle emrettikleri şey'lere şümûlû vardır. Bu kaziyye-i hamliyye-i külliyyedir. Ve “her ne zamân müstatî' olur isen sana hac vâcib olur” gibi. Bu da kaziyye-i şartiyye-i külliyyedir. Kaziyye-i cüz'iyeye de mevzû' lafzının şümûlû olan efrâdın ba'zısına şâmil olur. “Ba'zı me'mûrun bih, hasen li-ğayrihîdir” gibi. Bu, kaziyye-i hamliyye-i cüz'iyedir. Kaziyye-i şartiyye-i cüz'iyenin misâli, “bu akşam bize gelir isen birlikte ta'âm ederiz” gibi. Bunlara kaziyye-i mahsûre [7] dahî denir ki bunun mukâbili mühmeledir. Mühmelenin misâli, “insân acûldür” gibi. Lâkin bu kaziyye-i mühmele intâcda te'vilât-ı mümkünine ile mahsûraya idhâl olunduğu gibi lafızda edât-ı süver olmayan kaziyyeler ki meselâ, vücûdu ma'lûmdur, hakîkatı gayr-ı ma'lûmdur, öyleyse vücûdu hakîkatin gayrıdır gibi. Bunlar dahî izâfe ve emsâli i'tibârî ile mahsûra a'dâdına idhâl olunurlar. Kaziyye-i mahsûsada mevzû' yalnız bir ferdden ibâret olur. Misâli, “Hâlid efendi kâtibdir” gibi.

Kaziyye-i şartiyye-i külliyye-i mahsûraya misâl, “ne zamân hoca gelir ise ders okunur” gibi. Kaziyye-i şartiyye-i cüz'iyenin misâli, “iştiham olduğu vakit ta'âm ederim” gibi. Kaziyye-i şartiyye-i mahsûsanın misâli, “yarın bize gelersen sana bir kitâb gösteririm” gibi. Kaziyye-i şartiyye-i mühmele-nin misâli, “güneş doğdu ise gündüz olmuştur” gibi.

Kaziyye, keyfiyyet i'tibârî ile mûcibe ve sâlibe ve ma'dûle kısımlarına münkasim olurlar. Kaziyye-i mûcibe, mevzû' ile mahmûl veya mukaddem ile tâlî beyninde nisbet-i sübûtiyye bulunan ya'nî isbâtıyla hükmolunan kaziyyedir. Meselâ, “kanâ'at zenginliktir” gibi. Bu hamliyye-i mûcibedir. Şartiyye-i mûcibenin misâli, “insân ne zamân hareket ederse a'zâları da hareket eder” gibi. Kaziyye-i sâlibe mevzû' ile mahmûl ya mukaddem ile tâlî beyninde nisbet-i selbiyye ya'nî nefy ile hükmolunan kaziyyedir. Ham-

liyyeye misâl, “hiçbir insân hâline kâni‘ değildir” gibi. Şartiyyeye misâl, “insân müteharrik değilse a‘zâları da müteharrik değildir” gibi. Kaziyye-i ma‘dûle, kendisinde nefy-i nisbete ya‘nî râbıtaya âid olmayıp belki mahmûl veya mevzû‘ veya ikisinde de cüz’ü olan kaziyyedir. Harf-i nefy mahmûlden cüz’ü olana misâli, “tembel adam gayr-i mes’ûddur.” Mevzû‘dan cüz’ü olana misâl, “namussuz adam muhkirdir” gibi. İkisinde de cüz’ü olana misâl, “hayâsız adam namussuzdur” gibi. Kaldı ki sâlibe ile ma‘dûlenin beyinde bir fark daha hiss olunur ki o da ma‘dûlede nefyolunan sıfatla başka şey’in ittisâfını îmâ eder, sâlibede etmez. Nitekim dikkat olundukta misâllerinden münfehim olur. Ve bir de ma‘dûlede [8] edât-ı selb râbıtaya dâhil olduğundan mûcibe hükmündedirler.

Kaziyye, ciheti i‘tibâriyle mutlaka ve müveccehe kısımlarına münkasim olur. Kaziyye-i mutlaka, vakit ve zarûret ve ıtlâk ve sâir kuyûdla mukayyed olmayan kaziyyedir. Hamliyyede misâli, “insân amelinin cezâsını görür”, şartiyyede “bir kimse aylık ederse aylık, fenâlık ederse fenâlık görür” gibi. Müveccehe-i zarûriyyenin misâli, “lâbûd herkes amelinin cezâsını görür.” Ve “mutlakan veya dâimen veya bi’z-zarûre cisim mütehayyizdir” gibi. Her bir kaziyyede bu suver-i erba‘a ya‘nî nisbet ve kemmiyyet ve keyfiyyet ve cihet mevcûddur.

Kaldı ki şartiyye-i munfasıla denilen bir kaziyye daha vardır ki mevzû‘u bir ve mahmûlü birden ziyâde olup bu mahmûllerden biri elbette mevzû‘a isnâd olunmak lâzım geldiğine hükmolunur ise de asıl isnâd olunması lâzım gelen beyân olunmayıp yalnız iki veya üç veya daha ziyâde şıklar gösterilir. Bu kaziyye-i hamliyyeden ziyâde kaziyye-i şartiyyeye vaz‘an ve def‘an intâcda müşâbeheti olduğu için şartiyye-i muttasıla ve munfasıla nâmıyla iki kısım yapılarak yukarıda zikri murûr eden şartiyyeyi kısım-ı evvel ve bunu kısım-ı sâni‘ add ve i‘tibâr etmişlerdir. Misâli, “aded ya tektir veya çifttir” gibi. İmdi bu şartiyyeden add olununca bu ibâre, ma‘nen iki cümleden ibâret olur ki o da “aded ya tektir, aded ya çifttir” demektir. Bunda cüz’-i evveline mukaddem ve cüz’-i sânisine tâlî denir. Bu cihetle mutlak şartiyye

bir mefhûmun sübûtu indinde diğerk bir mefhûmun sübûtuyla veyâhûd bir mefhûmun mübâyetle hükmolunur diye ta'rif olunmalıdır. Bu ta'rifegöre şemsin tulû'unun sübûtu indinde nehârın sübûtuyla hükmolunduğugibi. Adedin çift olması sübût-yafte oldukça tek olmasına mübâyetle hükmolunması gibi. Kaziyye-i tabî'iyye-i hamliyyeden ma'dûd ise de lâkin onda hüküm nefsi-i tabî'iyyet ve mefhûma vâkî olup efrâda olmadığı için intâcda dahli olmadığından ulûmda mu'teber değildir. Misâli, "hayevân cinsdir" gibi. İmdi kaziyye-i şartiyye-i munfasıla-i mûcibe-i külliyyenin misâli, "dâimâ aded ya çift olur ya tek olur." Ve kaziyye-i mûcibe-i [9] cüz'iyyenin misâli, "ba'zı kerre şey' ya hayevân olur veya insân olur" gibi. Kaziyye-i mahsûsa-i munfasılanın misâli, "şimdi şakirdân ya ders okuyorlar veya yazıyorlar" gibi. Mühmele-i munfasılanın misâli, "ya güneş doğmuş veya gündüz olmamıştır" gibi.

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla, lüzûmiyye ve ittifâkiyye kısımlarına münkasım olup birincisi lüzûmiyyedir. Bu da ya lüzûm-i tabî'î olur ki lâzımın melzûmdan bir vecihle infikâk ve tehallûfu câiz olmaz. Misâli, "güneş doğmuş ise gündüz olmuştur" gibi ki burada güneşin doğmasına gündüzün olması lâzım-ı tabî'î olup birbirinden bir vecihle münfek olmak ihtimâli yoktur. Lâkin "hoca gelmiş ise ders okunmuştur" ve emsâli hitâbiyyâtta olan misâllerde tâlînin mukaddeme lüzûm ve irtibâtı ekseriyet üzere olup, tarafeyn beyninde mülâzeme evvelki dercede değildir. Burada meselâ, hocanın mektebe gelmesine dersin okunması lüzûm-i tabî'î olmayıp belki lüzûm-i âdîdir. Bazen olabilir ki hoca gelir de ders okunmaz.

İkinci, şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiyyedir ki misâli, "ne zamân teferrûc için sahrâya çıktık ise yağmur yağdı geri döndük" gibi. Burada sahrâya çıkıldıkta yağmur yağması her ne kadar çok tesadûf etse bile yine emr-i ittifâkîdir. Ve kezâlik "her ne zamân bu işe başladım ise bir mâni' zuhûr etti de bıraktım" gibi. Kaziyye-i munfasıla, munfasıla-i hakîkiyye ve mâni'atü'l-cem' ve mani'atü'l-hulûv kısımlarına münkasımdır. Munfasıla-i hakîkiyye, ona derler ki terdîd olunan şey' ne bir mâddede cem' ola ve ne de

ondan hâli ola. Misâli, “aded ya tek olur veya çift olur” gibi ki bir adedde çiftlik ile teklik birleşmediği gibi aded bunların birinden de hâli olmaz.

Ve mâni‘atü’l-cem‘ ona derler ki terdîd olunan şey’, bir mâddede cem‘ olmayıp lâkin şey’ müreddedin ikisinden hâlî olabilir. Misâli, “bu şey’ ya ağaçtır [10] veya taştır” gibi. Lâkin bu şey’ ne ağaç ve ne de taş olmayıp teymur¹⁶² olması mümkündür.

Mâni‘atü’l-hulûv ona derler ki terdîd olunan şey’, bir mâddede cem‘ olup bu mâddede ikisinden birinin bulunması muhâl ola. Misâli, “Hâlid Efendi ya deniz üzerindedir veyâhûd gark olmuştur.” Burada Hâlid’in denizde bulunmasıyla gark olmaması mümkün olup deniz üzerinde ya’nî suya yakın bulunmadığı hâlde gark olması mümkün değildir. Çünkü gark, suya batmaya denir.

İşbu kaziyye-i şartiyye-i munfasıla ikiden ziyâde eczâdan dahî mürekkeb olur. Munfasıla-i hakikiyyeden olarak misâli, “müsellesin ya cemî‘-i dıl’ları birbirine müsâvî olur veyâhûd iki dıl’ı müsâvî olur veyâhûd hiç biri diğerine müsâvî olmaz” gibi. Ve daha ziyâde eczâdan da mürekkeb de olabilir. Mâni‘atü’l-cem‘in misâli, “şekil ya müselles veya murabba‘ veya muhammes veya müseddess veya müsebba‘ veya müsemmen veya mütessa‘ veya mu‘aşşer olur” gibi. Bunların kâffesi bir şekilde mevcûd olmayıp lâkin şekil bunlardan cümlesinden hâlî olabilir. Şekli gayr-ı muntazam gibi.

Fasıl: Ahkâm-ı Kazâyâ

Bir kaziyyeden diğer kaziyyeye intikâl edebilmek için o kaziyyelerin birbirine münâsebeti olmak lâzım gelip eğer bu iki kaziyye beyninde hiç bir alâka ve münâsebet yoksa evvelki kaziyyeden ikinci kaziyyenin istidlâl olunması mümkün olmaz. Ve’l-hâsıl iki kaziyyenin birinden diğerine intikâli ve istidlâlde o kaziyyelerin birbirine bir mikdâr münâsebeti şarttır. Şöyle ki iki kaziyye bir ma’nâda bulunur ise kaziyyeteyn-i müttehideyn denir. Meselâ, “kürre-i arzın aydınlığı güneşledir” ve “kürre-i arzın karanlığı güneşin ziyâsıyla mahv olur” [11] ve “güneş arza neşr-i ziyâ eder” ve

“kürre-i arzda ziyânın intişârı güneştendir.” Ve hâkezâ bunlar dört kazıyedirlerdir ki bunların birinin sıhhati teslim olundukta diğerlerinin dahî sıhhatlarını müstelzim olunacağından bu makûle, kazıyelerin biri diğerinin netîcesi makâmında olmakla bunların birbirlerinden diğerini istidlâl sahîh olur. İkinci, iki kazıyyenin lafzen mevzû‘ ve mahmûllerinin takdîm ve te’hîrlerine aks denir ki bu da o kazıyyeler beyninde münâsebetten ad-dolunur. Misâli, “on adedi, altı ile dörde müsâvîdir” ve “altı ile dört, on adedine müsâvîdir” gibi. Bu kazıyyeler, mün‘akis oldukta mevzû‘ ile mahmûl mefhûmen birbirine müsâvî oldukta ikisi de sahîh olur. Ve sâir mahallerde biri fâsid ya sahîh oldukta diğer dahî sahîh veya fâsid olması lâzım gelmez. Meselâ, “her müselles şekildir” kazıyyesi sahîhdır, denilir ve “her şekil müselleştir” fâsiddir denilmez. Belki mûcibe-i cüz’iyye olarak “ba’zı şekil müselleştir” denir. Nitekim “her insân hayevândır” denilir, “her hayevân insândır” denilmez de “ba’zı hayevân insândır” denilir demek olur ki mûcibe-i külliyyelerin aksi dâima mûcibe-i cüz’iyye olacaktır. Mûcibe-i cüz’iyyenin lüzûmen aksi olmaz.

Sâlibe-i külliyyenin aksi cemî‘ vakitte sâlibe-i külliyye olur ya’nî ikisi dahî sahîh olur. Bu sâlibelerin dâima akslerinin salibe-i külliyye olmasının sebebi budur ki mahmûlün cemî‘-i efrâdı mevzû‘dan selbi tahakkuk ettikte efrâd-ı mahmûlün her birinden mevzû‘un selbi tahakkuk eder. Misâli, “hiçbir insân taş değildir” ve “hiç taş insân değildir.” Bunların ikisi de sahîhdır.

Sâlibe-i cüz’iyyelerin dahî aksi mûcibe-i külliyyeler gibi dâima sahîh olamazlar. Meselâ, “ba’zı müselles mütesâvî’l-edlâ‘ değildir, ba’zı mütesâvî’l-edlâ‘ [12] müselles değildir.” Bu sahîh olup lâkin “ba’zı hayevân insândır ba’zı insân hayevân değildir” denilemez. Lâkin Îsâgûcî’de “ba’zı taş insân değildir, ba’zı insân taş değildir” sahîhdır demesi ba’zılarının re’yine göre sıhhat, aksde mûte’âkiseynin ba’zı mâddede telakkîsi kifâyet etmesi cihetiyledir.¹⁶³

Aks-i kazâyâda asıl kâ'ide budur ki bir kaziyyenin eğer mahmûlü mevzû'unun tasavvurunu tamamıyla ifâde ederse ol kaziyyenin aksi sahîh olup yalnız bir cüz'ünü ifâde ederse sahîh olmaz. Lâkin mevzû'un tasavvurunu mahmûl tamamen ifâde ediyor mu etmiyor mu her zamân zâhir olmadığından ehl-i hendese kazâyâ-yı mün'akiseyi layıkıyla tedkik etmedikçe sahîh makâmında tutmazlar.

İki kaziyyenin mevzû' ve mahmûlleri hâli üzere kalıp yalnız kemmiyetçe veyâhûd keyfiyetçe veya ikisinde dahî birbirine muhâlif olurlar. Meselâ, yalnız kemmiyetçe muhtelif olurlar ise o kaziyyelerin bu hâlde bulunmalarına tekâbül denir. Misâl, "ba'zı vakit sa'ddır, yok her vakit sa'ddır." Ve eğer keyfen mütehâlif olurlar ise o hâllerine tebâyün denir. Misâli, "her bey' helâldir her bey' helâl değildir" gibi. Bu yolda bulunan kaziyyelerin kıyâs ve istidlâlde biraz medhalleri olduğu gibi. Eğer kemmen ve keyfen muhtelif olurlar ise bu hâllerine tenâkuz denir ki bunun kıyâs ve istidlâlde pek çok medhali vardır.

İmdi mûcibe-i külliyyenin nakîzi, sâlîbe-i cüz'iyye ve sâlîbe-i külliyyenin nakîzi, mûcibe-i cüz'iyye olur. Misâli, mesâil-i usûl-i fıkıhdan "her bir amelin ahkâmı ancak niyetledir." Bu mûcibe-i külliyyedir. Nakîzi "ba'zı amelin ahkâmı niyetle değildir" gibi. Bu sâlîbe-i cüz'iyyedir. Meselâ, "ba'zı amel tathîr-i sevb gibi ki niyetsiz olur." Ve hâkezâ "her insân hayevândır", "ba'zı insân hayevân değildir", "insândan hiç biri hayevân değildir", "ba'zı insân hayevândır" gibi. Mütekâbilelerde külliyyet sahîh ise cüz'iyyet dahî elbette sahîh olur. Zîrâ [13] cinsde dâhil olan nev'lerin veya bir nev'de dâhil olan ferdlerin cümlesi hakkında sahîh olan şey' o nev'lerin veya efrâdın her biri hakkında sahîh olmak lâzım gelir. Meselâ, "her müsellesin üç zâviyesi vardır" kaziyyesi sahîh olunca "ba'zı müsellesin üç zâviyesi vardır" kaziyyesi dahî sahîh olmak iktizâ eder. Lâkin husûsdan umûma istidlâl câ'iz olmadığından cüz'iyyet sahîh olmaz. Meselâ, "ba'zı müselles üç dıl'ı birbirine müsâvîdir" kaziyye-i cüz'iyyesi sahîh olmasında mütekâbili bulunan "her müsellesin üç dıl'ı birbirine müsâvîdir" kaziyye-i külliyyesinin

sahîh olmasını iktizâ etmez. Zîrâ havâss-ı cinsiyye veya nev'iyede müş-terek olan nev'ler veya fertlerin havâss-ı nev'iyeye ve havâss-ı ferdiyyeleri iktizâsınca beyinlerinde ihtilâf bulunması câ'izdir. Lâkin cüz'iyyenin fâsid olması külliyyenin fesâdını müstelzim olur. Meselâ, "ba'zı insân taşır" ka-ziyye-i cüz'iyyesi fâsid olmakla "her insân taşır" kaziyyesi dahî fâsid olur. Ve külliyyenin fesâdı cüz'iyyenin fesâdını müstelzim olmaz. Meselâ, "her insân kâtibdir" kaziyye-i külliyyesi fâsid olmakla "ba'zı insân kâtibdir" ka-ziyye-i cüz'iyyesi dahî fâsid olmaz.

Mütebâyin olan kaziyye-i külliyyelerin ikisi birden hiçbir vakit sahîh olmadığından birinin sıhhatinden diğerinin fâsid olduğu istidlâl olunur. Ammâ ikisinin dahî fâsid olması mümkün olduğundan birinin fesâdından diğerinin sahîh olduğuna hükmolunamaz. Meselâ, "her insân kâtibdir", "hiçbir insân kâtib değildir" kaziyyelerinin ikisi de sahîh değildir. Müte-bâyine olan kaziyye-i cüz'iyyelerin hükmü bunun aksi olup ikisinin dahî sahîh olmak ihtimâli vardır. Meselâ, "ba'zı insân kâtibdir", "ba'zı insân kâtib değildir" gibi. Fakat bunların da ikisinin birden fâsid olması muhâl olmasıyla gerçi birinin sahîh olmasından diğerinin fâsid olması lâzım gel-mez ise de birinin fâsid olması diğerinin sahîh olmasına hükmettirir.

Mütenâkizelerin ahkâmı dahî şöyledir ki bunların ikisi birden ne sahîh [14] ve ne fâsid olabilir elbette biri sahîh oldukça diğeri fâsid ve biri fâsid oldukça diğeri sahîh olur. Bu cihetle birinin fesâdından diğerinin sıhhati ve birinin sıhhatinden diğerinin fesâdına hükmolunur. Nitekim sâbıkta murûr eden misâllerinden münfehim olur.

Tenâkuz, on şartla tahakkuk eder. Ya'nî mevzû' ve mahmûlleri müt-tehid olmakla beraber zamân ve mekân ve kuvvet ve fi'l ve cüz'iyyet ve külliyyet ve izâfe ve şartta dahî müttehid olmayınca tahakkuk etmez.

Kaldı ki mârrü'z-zikr aks, aks-i nakîz tarîkiyle de vâki' olur ki aksin sû-ret-i evvelisine aks-i müstevî ve bu sûretine aks-i nakîz denir. Bu da ka-ziyyenin cüz'ü olunan nakîzini cüz'-i sâni ve cüz'-i sâninin nakîzini cüz'-i evvel kılmaktır ki bu hâlde kaziyye gerek kizb ve gerek sıdk cihetiyle aslına

muvâfık olur. Misâli, “her insân hayevândır”, “dâima hayevân olmayanlar insân olmazlar.” Mârû'z-zikr tenâkuz mâddesinin medâr-ı istintâc olması şu cihetledir ki bir kaziyyenin sahîh ve fâsid olduğunu bilmek lâzım geldikte onun nakîzi sahîh farz olunup eğer bu farzda tenâkuz vâki' olur ise sahîh farz olunan kaziyyenin fâsid olduğu anlaşılacağından evvelki kaziyyenin sahîh olduğuna hükmolunur. Eğer farzda tenâkuz olmaz ise kaziyye-i mefrûza sahîh demek olacağından evvelki kaziyye fâsid olmuş olur. Nitekim “sâlîbe-i külliyyenin aksi sâlîbe-i külliyyedir” dediğimizde meselâ, “insândan hiçbirisi taş değildir” kaziyyesinin aksi yine sâlîbe-i külliyye olarak “taştan hiçbirisi insân değildir” kaziyyesidir. Yoksa bu sâlîbe-i külliyyenin nakîzi olan “ba'zı taş insândır” sahîh olmak iktizâ eder ki bu da hulf ve bâtıldır. Bunun bâtil olmasını zâhire çıkarmak için “ba'zı taş insândır” kaziyye-i cüz'iyyesi ki sâlîbe-i külliyyenin aksinin nakîzidir. “İnsandan [15] hiçbirisi taş değildir” kaziyye-i asliyyesine suğrâ kılınıp istintâc olundukta “taşın ba'zısı taş değildir” kaziyye-i hulfunu netîce verir ki buna kıyâs-ı hulf derler ki mühendisler beyrinde hulf ile isbât demekle meşhûrdur. Çünkü iki kaziyyeteyn-i mütenâkizeteynden biri dâima sahîh ve diğeri fâsid olur. İşte tenâkuz-i kaziyyeteyn mâddesi medâr-ı istintâc olduğu bundan münfehim oldu.

Bâb-ı Râbî': Makâsıd-ı Tasdîkiyye

Kıyâs, birkaç kavillerden mürekkeb bir kavildir ki o kavil teslîm ve kabûl olundukta zâtı eclinden bir âhar kavli müstelzim olur. Misâli, “âlem müteğayyirdir” ve “her müteğayyir hâdisdir” bu sûrette “âlem hâdisdir.” Burada âlemin teğayyürü ve her müteğayyirin hudûsu teslîm ve kabûl olundukta bunlara zâtı eclinden âlemin hudûsu lâzım gelir demek oldu ki kıyâs burada iki kaziyyeden mürekkebdir ki bunlardan evvelkine suğrâ ve ikincisine kübrâ derler ki bu suğrâ ve kübrâ ile netîce beyrinde muvâfakât hâsıl olduğundan bunlar netîceyi müstelzim olurlar. İstilzâm-ı zâtî kıyâsda şart kılındığı cihetle zâtı eclinden müstelzim olmayıp mukaddime-i garîbe vâsıtasıyla müstelzim netîce olan kıyâs sahîh değildir. Meselâ,

kıyâs-ı müsâvât ile kıyâs-ı zarfiyyette olduğu gibi. Müsâvâtın müstelzim olmasının misâli, “elif, ba’ya müsâvîdir” ya da “cime müsâvîdir” bu sûrette “elif, cim’e müsâvî olmuş olur” gibi ki burada netîce mukaddimelerin birbirine muvâfakâtı cihetle olan istilzâmdır ki o da “her bir şey’in müsâvîsine müsâvî olan şey’ o şey’e tabî’î müsâvî olur” mukaddime-i garîbesi vâsıtasıyla kıyâs-ı mezkûrun mukaddimleri müntic oldular. Zarfiyyetin müstelzim olmasının misâli, “inci çekmecededir” ve “çekmece de evdedir.” Bu sûrette “çekmece evde olmuş olur.” Bu intâc dahî “her bir şey’de dâhil olana dâhil o şey’de tabî’î dâhil olur “ mukaddime-i garîbesi vâsıtasıyla hâsıl olmuştur.

[16] İstilzâm-ı zâtî ta’bîr olunan usûl-i istidlâliyye turuk-i istintâciyyenin üzerine müesses olup şöyle ki bu istilzâm-ı zâtî bir kıyâs-ı matviyyi’l-mukaddime olarak bunun tayyolunan mukaddimesi dahî bir kâ’ide-i esâsiyye-i mantikiyye üzerine binâ olunmuş bir kazıyye-i şartıyyedir. Misâli, “güneş arza aydınlık verir.” Bu sûrette “arz güneşle aydınlanır” kıyâs matviyyi’l-mukaddimesinde istilzâm-ı zâtî vardır. Ya’nî bir mukaddime ile netîceden ibâret olan şu kıyâsın iki cüz’ü lâzım melzûm kabîlindendir. Matvî olan mukaddime budur. “Eğer güneş arza ziyâ verirse arz güneşle aydınlanır”, “güneş arza ziyâ verir.” Bu sûrette “arz güneşle aydınlanır” mukaddime-i mezkûre, kâvâ’id-i esâsiyye-i mantikiyyeden olan ittihâd-ı kazâyâ mâddesinin istilzâm eylediği bir netîce olup ittihâd-ı kazâyâ ise me-dâr-ı istintâc olduğundan şu netîcenin dahî sahîh olması zarûrîdir.

Kıyâs, iki kısımdır. Biri iktirânî ve diğeri istisnâîdir. Kıyâs-ı iktirânî, netîcesinin aynı veya nakîzi, mukaddimelerinin birinde bi’l-fi’l zikrolunmayan kıyâsıdır. Misâli, “her cisim mürekkebdir” ve “her mürekkeb muhdesdir.” Bu sûrette “her cisim muhdesdir” gibi. Kıyâs-ı istisnâî, netîcesinin aynı veya nakîzi mukaddimelerinin birinde bi’l-fi’l mezkûr olan kıyâsıdır. Misâli, “güneş doğmuş ise gündüz olmuştur”, “lâkin güneş doğmuştur.” Bu sûrette “gündüz olmuştur.” İmdi “gündüz olmuştur” netîcesi birinci mukaddimede aynen mezkûrdur. Netîcenin nakîzi zikrolanın misâli, “güneş doğmuş ise gündüz olmuştur”, “ammâ gündüz olmamıştır.” Bu sûrette

“güneş doğmamıştır.” Ammâ netîcenin nakîzi olan “güneş doğmuştur” ibâresi birinci mukaddimedede bi'l-fi'l mezkûrdur. Kıyâsın iki mukaddimeleri beyinde tekrür eden şey'e hadd-i evsat ve matlûbun mevzû'una hadd-i aşğar ve mahmûlüne hadd-i ekber ve hadd-i aşğarî hâvî olan mukaddimeye suğrâ, hadd-i ekberi muhtevî olan mukaddimeyeye kübrâ ve suğrâ ile kübrâdan mürekkebe hey'et-i te'lîfe şekli denir.

[17] Eşkâl dörttür. Zîrâ hadd-i evsat eğer suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olur ise şekli evveldir. Misâli, “her cisim mürekkebedir” ve “her mürekkebe hâdisdir.” Ve bu sûrette “her cisim hâdisdir.” Ve eğer bunun aksi olarak suğrâda mevzû', kübrâda mahmûl olur ise şekli râbî'dir. Misâli, “her mürekkebe hâdisdir”, “her cisim mürekkebedir.” Bu sûrette “ba'zı muhdes cisimdir” gibi. Ve eğer hadd-i evsat suğrâ ve kübrâda mevzû' olur ise şekli sâlisdir. Misâli, “her mürekkebe cisimdir” ve “her mürekkebe hâdisdir.” Bu sûrette “ba'zı cisim muhdesdir” gibi. Ve suğrâ ve kübrâda dahî mahmûl olursa şekli sânidir. Misâli, “her bir cisim mürekkebedir”, “hiçbir kadîm mürekkebe değildir.” Bu sûrette “hiçbir cisim kadîm değildir.” Mantıkta isti'mâl olunan eşkâl-i erba'a bunlardır. Şekli-râbî', tabî'atından ba'îd olmakla intâcî tabî'î olmayıp ba'zı tebdîlâtla intâc eder. Şekli-sânî, tab'a yakın olduğu için tab'-ı selîm ve zihn-i müstakîm sâhibi olan kimse istintâcda bunu şekli evvel ırcâ'a muhtâc olmayarak ancak mukaddimeleri îcâb ve selble muhtelif oldukta intâc eder. Şekli-evvel, mi'yâr-ı ulûmdur. Bu cihetle onu burada düstûr ve merci' olmak için îrâd ederek aksâm-ı münticesini beyân ederiz.

Bu şekli-evvelin durûb-i münticesi dörttür. Darb-ı evvel, mukaddimeleri mûcibe-i külliyye olandır. Bu mukaddimelerle mûcibe-i külliyyeleri intâc eder. Misâli, “her cisim mürekkebedir” ve “her mürekkebe hâdisdir.” Bu sûrette “her cisim hâdisdir” gibi. Darb-ı sâni, suğrâ, mûcibe-i külliyye; kübrâ, sâlibe-i külliyye olandır. Bu da sâlibe-i külliyyeyi intâc eder. Çünkü netîce dâima ehass-i mukaddimeteyne tâbî' olur. Sâlibe ise mûcibeden ehassdir. Misâli, “her cisim mürekkebedir” ve “hiçbir mürekkebe

kadîm değildir.” Bu sûrette de “hiçbir cisim kadîm değildir.” Darb-ı sâlis, suğrâ, mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ, mûcibe-i külliyye olandır ki bu da kâ’i-de-i sâniye mûcebince mûcibe-i cüz’iyyeyi intâc eder. Misâli, “ba’zı cisim mürekkebirdir” ve “her bir mürekkeb hâdisdir.” Bu sûrette de “ba’zı cisim hâdisdir” gibi. Darb-ı râbi‘, suğrâ mûcibe-i cüz’iyye, kübrâ, sâlîbe-i külliyye [18] olandır. Bu da sâlîbe-i cüz’iyyeyi intâc eder. Misâli, “ba’zı cisim mürekkebirdir” ve “hiçbir mürekkeb kadîm değildir.” Bu sûrette de “ba’zı cisim kadîm değildir.”

Kıyâs-ı iktirânî, ya iki hamliyyeden terekküb eder ki misâli sâbıkta murûr eyledi. Veya iki şartiyye-i muttasıladan terekküb eder. Misâli, “güneş doğmuş ise gündüz olmuştur” ve “gündüz oldukça arz da mudî olur.” Bu sûrette “güneş doğdukta arz mudî olur.” Veya iki şartiyye-i munfasıladan terekküb eder. Misâli, “her aded ya çift olur veya tek olur” ve “her çift aded dahî ya çift adedin çifti olur veyâhud tek adedin çifti olur.” Bu sûrette “aded ya tek olur ya çiftin çifti olur yahut tek adedin çifti olur.” Veya bir hamliyye ile şartiyye-i muttasıladan mürekkeb olur. Misâli, “ehl-i ilm û hüner olanlara ikrâm olunsa me’ârif eylerler”, “me’ârif eylerlerse mülk de i’âm olur.” Bu sûrette “ne zamân ehl-i ilm û hüner olanlara ikrâm olunsa mülk i’âm olur.” Veya bir hamliyye ile bir şartiyye-i munfasıladan terekküb eder. Misâli, “her aded ya çift olur veya tek olur” ve “her çift iki mütesâvî adede münkasım olur.” Bu sûrette “her aded ya tek olur veya iki mütesâvî adede münkasım olur.” Misâl-i diğeri, “her mevcûdât ya cismânî veya rûhânîdir” ve “her rûhânî bâkîdir.” Bu sûrette “mevcûdât ya cismânî veya bâkîdir.” Veya bir şartiyye-i muttasıla ile bir şartiyye-i munfasıladan terekküb eder. Misâli, “her ne zamân me’ârifin ilerildiği tahakkuk eder ise mülk ma’mûr olur” ve “her mülkün ma’mûriyyeti dahî ya hıref ve sanâyi‘ veya ticâret ve zîrâ‘atı çoğaltır.” Bu sûrette “her ne zamân me’ârifin ilerildiği tahakkuk eder ise ya hıref ve sanâyi‘ ya ticâret ve zîrâ‘at çoğalır.”

Kıyâs-ı istisnâide olan şartiyye-i mevzû'a eğer şartiyye-i muttasıla olur ise ayn-ı mukaddemi istisnâ, ayn-ı tâlîyi ve nakîz-i tâlîyi istisnâ, nakîz-i mukaddemi intâc eder. Misâli murûr eyledi. [19] Ve eğer şartiyye-i munfasıla olur ise ahad-i cüz'eyni istisnâ, âharın nakîzini intâc eder ve vâhidu-humânın nakîzini istisnâ, âharın aynını intâc eder.

Fasıl

İşbu kıyâsın zikri sebkât eden aksâmı, mukaddimleri i'tibâriyle olup ammâ netîcesi i'tibârî ile kıyâs ya basît veya mürekkeb olur. Bunlardan basîtin misâli, murûr edenlerdir. Mürekkeb oldukta ya mevsûlü'n-netâic veya mefsûlü'n-netâic olur. Kıyâs-ı mürekkeb-i mevsûlü'n-netâicde netîce mukaddimelere vaslolur. Misâli, “müselles-i mütesâvi'l-edlâ' müsellesdir” ve “her müselles şekildir ve her şeklin aded-i zevâyâsı edlâ'ına müsâvîdir.” Bu sûrette “müselles-i mütesâvi'l-edlâ'ın aded-i zevâyâsı edlâ'ına müsâvîdir. Bu, iki kıyâsıdır. Bunun halli dahî şöyledir ki “müselles-i mütesâvi'l-edlâ' müsellesdir” ve “her müselles şekildir.” Bu surette “her müselles-i mütesâvi'l-edlâ' şekildir.” “Müselles-i mütesâvi'l-edlâ' şekildir” ve “her şeklin aded-i zevâyâsı, aded-i edlâ'ına müsâvîdir.” Bu surette “her müselles-i mütesâvi'l-edlâ'ın aded-i zevâyâsı, aded-i edlâ'ına müsâvîdir.”

Kıyâs-ı mürekkeb-i mefsûlü'n-netâic, netîcesi bir kaziyye-i munfasıla olduğu takdîrde ona kıyâs-ı mukassem-i muhtelif-i netîce dahî denir.

Misâli: Kelime ya isim veya fi'l veya harfdır. Zîrâ kelime ya bi'n-nefs ezmîne-i selâseden birine mukârin olmayan ma'nâya delâlet eder. Veya bi'n-nefs ezmîne-i selâseden birine mukârin olan bir ma'nâya delâlet eder. Veyâhûd bi'n-nefs hiçbir ma'nâya delâlet etmez. Evvelki hâlde isim, ikinci hâlde fi'l, üçüncü hâlde harf olur. Bu sûrette kelime ya isim veya fi'l veya harf olur.

Fasıl

Kıyâsın bir nev'î de kıyâs-ı temsîl olup bu da cüz'îyyâtın biri hakkında [20] hükmolunan şey'le onunla bir cihette müşterek olan diğer bir cüz'ü üzerine de hükmeylemektir. Bu kıyâs-ı temsîl, üç sûretle icrâ olur. Biri müşâbehet, ikinci muhâlefet, üçüncü evleviyyet sûretiyle icrâ olunur. Müşâbehetin misâli, fukahânın arakla şarâbın beyninde sükrde müşâbeheti olduğu cihetle şarâbın hürmetine kıyâsen arakı dahî harâm addetmeleri gibi. Muhâlefetin misâli, tam', kalbin rahatsızlığını mûcib olması cihetiyle buna muhâlefeti münâsebetiyle kanâ'atin iyi olmasını istidlâl gibi. Evleviyyetin misâli, kelbin sadâkatinden insânın tarîk-i evleviyyetle sâdık olması lâzım geleceğini istidlâl gibi.

Kıyâsın bir nev'î de kıyâs-ı istikrâidir. Bu da eğer cüz'îyyâtının hükmü, küllü üzere cârî olmaz ise istikrâ-i nâkısdır. Meselâ, insânın gayrı hayevân-da hayız olmadığı bi'l-istikrâ ma'lûm olup meselâ, koyun ve keçi ve at ve öküz ve sâir hayevânlar hep böyle iseler de lâkin bu yakîni ifâde etmez. Zîrâ ba'zı cüz'îyyât olabilir ki onda bu hüküm olmaz. Meselâ, tavşan gibi ki hayız olur.

Eğer cüz'îyyâtın hükmü, küllü üzerine cârî olur ise istikrâ-i tâm denir. Bu, cüz'îyyât mazbût oldukta olur. Meselâ, edille-i sem'îyyeden ahkâm-ı şer'îyye istinbât olunur. Zîrâ Kitâb ve Sünnet ve kıyâs ve icmâ' böyledir. Veyâhûd unsur mutehayyizdir. Zîrâ arz ve hava ve mâ' ve nâr böyledir. Bu istikrâ-i tâm yakîni ifâde eder. Zîrâ hiçbir cüz'î bulunmaz ki o bu istikrâyâ kıyâs olunmaya.

Fasıl

Ale'l-umûm kazâyâ, dört nev' olabilir. Biri yakîniyye, ikincisi zanniyye, [21] üçüncüsü taklîdiyye, dördüncü cehlîyyedir.

Yakîniyyât ya bedîhiyye olur veya nazariyye olur. Yakîniyyât-ı bedîhiyye, aklın bi'l-bedâhe hükmeylediği kaziyye olarak altı nev'dir. Misâlleri âtîde

burhân bahsinde gelir. Yakîniyyât-ı nazariyye, berâhîn ile hükmolunarak bi'l-âhara bedîhiye müstenid olan kaziyyelerdir. Meselâ, “âlem hâdisdir” kaziyyesi gibi.

Kazâyâ-i taklîdiyye, mücerred âhardan istimâ'la hükmolunan kaziyyelerdir. Meselâ, mevâdd-ı şer'îyyeyi mukallidlerin taklîdleri gibi.

Kazâyâ-i zanniyye, nakîzinin ihtimâliyle beraber ba'zı karâin ve emârâtan istidlâl olunan kaziyyelerdir. Meselâ, vitrin vücûbuna ba'zı karâin-i vücûbla hükmetmek ve bir kimsenin atını kapıda görmekle o kimsenin evde olmasıyla hükmetmek gibi.

Kazâyâ-i cehliyye, esâsı cehl üzere mübtenî kaziyyelerdir. Meselâ, ehl-i ibâhanın her şey'in mübâh olmasıyla hükmetmesi ve tabi'îyyûnun “âlem müessirden hâlidir” diye hükmetmesi gibi.

Fasıl

Mevâdd-ı âtiye cihet-i diğeri ile ya'nî terkîbi i'tibâriyle yakîniyyâtın mâ'adâ altı kısma münkasım olur. 1-Meşhûrât, 2-müsellemât, 3-makbûlât, 4-maznûnât, 5-muhayyelât, 6-mevhûmâtır.

Kazâyâ-i meşhûre cemî' kimsenin indinde sâbit olduğu hasebiyle hükmolunan kaziyyedir. Mün'imîn şükrü mün'amûn aleyh üzerine vâcib olması ve emsâli, nâs beyninde hüsün veya kubuh ile müte'âref olan mevâddan yapılan kaziyyelerdir. Meselâ, eimme-i fukahânın kelâmlarından yapılan kazâyâ gibi.

[22] Kazâyâ-i maznûne, zann üzerine hükmolunan kaziyyelerdir.

Kazâyâ-i muhayyele, kâzib olduğu ma'lûm iken nefsin ya münbasıt veya münkabız olduğu kaziyyelerdir. Kazâyâ-i mevhûme, umûr-ı ma'küle üzerine kuvve-i vâhime hükmelediği kâzib kaziyyelerdir.

İlm-i mantıkta mebhûsün anı olan sînâ'ât-ı hamse-i meşhûrenin biri burhândır. Bu da yakîni intâc için kazâyâ ve mukaddimât-ı yakîniyyeden terekkeb eder kıyâsdır, ya'nî delîldir. Misâli, âlemin teğayyürü vâsıtasıyla

hudûsuna hükmetmek gibi. Ve iki müsellesin üç dıl'ı nazîr nazîre vâki' olduklarında ol müselleslerin birbirine müsâvî olmasıyla hükmetmek gibi.

Yakîniyyât, altı kısımdır. 1- Evveliyâtıdır ki onu bilmek ile tarafeyni ya'nî mevzû' ile mahmûlün tasavvurları ve onların beyninde olan nisbetle cezm etmek kâfi olan kaziyyedir. Meselâ, "bir ikinin yarısıdır" ve "her şey'in tamamı nâkısından ve küllü cüz'ünden büyüktür" gibi. Ve "iki nakîzin ictîmâ'ı mümkün değildir" gibi. 2- Müşâhedâtıdır ki hükmü havâss-ı zâhire vâsıtasıyla olursa hissiyyât denir. Meselâ, "şems ziyâ vericidir" ve "ateş yakıcıdır" gibi. Ve eğer havâss-ı bâtına vâsıtasıyla olursa vicdâniyyât denir. Meselâ, bir kimsenin açlık ve susuzluğunu ve hiddetlenmesini idrâk etmesi gibi. 3- Mücerrebâtıdır. Meselâ, sakamunya müshil safrâdır. 4- Hadsiyâtıdır. Bu da mebâdî'den mutâlebe defâten intikâl etmek melekesinden ibâret olan hads kuvvetiyle hükmolunan kaziyyelerdir. Meselâ, "ay ziyâsını güneşten alır" gibi. 5- Mütevâtîrâtıdır. Bu da kizbde ictîmâ'ları muhâl görünen birtakım zevâtın ahbâr ve şehâdetleri üzerine hükmolunan kaziyyelerdir. Meselâ, hadîs-i mütevâtîrlerle hükmetmek gibi. Ve Bağdad nâmında bir şehir vardır diye görmeden ahbârla hükmetmek gibi. 6- Kıyâsları kendileriyle bi't-tab' beraber bulunan kazâyâdır. Meselâ, "dört [23] adedi çifttir" denildikte çarçabuk her çiftin iki mütesâviye taksîmi keyfiyeti bir vasattır ki hâtırda deverân eder.

Sînâ'ât-ı hamsin ikincisi, cedeldir. Bu da meşhûre veya ekser-i nâs indinde müselleme olan mukaddimelerden terekkeb eden kıyâsıdır. Mukaddimât-ı meşhûreden terekkebine misâl, "adl güzel ve zulüm çirkindir" ve kezâ "velî-yi nî'mete şükür vâcibdir" kaziyyeleri gibi ki bunlardan şu vecihle kıyâs teşekkül eder. Meselâ, "şu mu'âmele ayn-ı zulümdür" ve "her zulüme şâyân-ı takbîhdır." Bu sûrette "şu mu'âmele şâyân-ı takbîhdır" gibi.

Kazâyâ-i müselleme hasmın teslîm etmesi cihetiyle hükmolunan kaziyyedir. Meselâ, bu ilm-i usûl-i fıkıh mesâiliyle Hanefiyye ulemâsı, Şâfi'î ulemâsına karşı istidlâl etmeleri gibi. Nitekim inşâallah âtîde ilm-i cedelde istidlâlin tarîki ma'lûm olacaktır.

Üçüncü, hitâbdır. Bu da kendisine i'tikâd olunmuş veya hakkâniyyetle zann olunmuş bir kimseden kabûl olunan mukaddimât-ı kelâmiyye ve hitâbiyyeden tereküb eden kıyâslardır. Makbûlâtın misâli, “mesâil-i usûl-i fıkıhtan olarak bu emir muhbir-i sâdık olan Hazret-i Peygamber'den mervîdir” ve “her muhbir-i sâdıkdan mervî olan emir, şâyân-ı kabûl ve i'tikâddır”, “bu emir dahî şâyân-ı kabûl ve i'tikâddır” gibi.

Maznûnâta misâl, “falan adam ahvâl ve atvârından ikiyüzlü olduğu anlaşılır”, “her iki yüzlü adamdan ihtirâz lâzımdır.” Bu sûrette “o adamdan dahî ihtirâz lâzımdır” gibi.

Dördüncü, şiirdir. Bu istimâ' ile nefis-i munbasıt veya munkabız olan muhayyel mukaddimelerden teşekkül eden kıyâsıdır. Meselâ, edebiyât ve eş'ârda ve sâir kelâm-ı üdebâda medholunan şey'lerden nefis-i munbasıt ve zemm olan eşyâlardan munkabız olduğu gibi.

[24] Beşinci, muğâlatadır. Bu da kaziyye-i meşhûreye benzer. Mukaddimât-ı vehmiyyeden tereküb eden kıyâsıdır. Bu mukaddimeler savâba şebîh kazâyâ-i kâzibeden teşekkül ederse safsata denir. Bazen buna benzer şey'de sûreten olur. Misâli, “şu duvardaki resim attır” ve “her at da kışner.” Bu sûrette “şu duvardaki resim dahî kışner” gibi. Ve bazen mâddeten olur. Meselâ, “insân hayevândır” ve “hayevân cinstir.” Bu sûrette “insân cinstir” gibi. Ve eğer kazâyâ-i vehmiyye-i kâzibeden teşekkül ederse müşâğgebe derler. Misâli, “ruh mevcûddur” ve “her mevcûdât, işâret-i hissiyyeye kâbildir.” Bu sûrette “ruh işâret-i hissiyyeye kâbildir” gibi. Lâkin sînâ'ât-ı mezkûrenin en mu'temedi burhândır. Bu, delâilin akvâsı olup bundan ilm-i yakîn istihsâl olunur.

Cedelden garaz, ya mücerred hasmı ilzâm veya burhânın idrâkından âciz olanları iknâ' olur ki bu sûrette olan cede delîl-i iknâ'î derler. Misâli, “ilm-i cedelde serdolan delâil, edille-i iknâ'iyedir.”

MUKADDİME-İ İLM-İ MÜNÂZARA

[1] **Münâzara**, izhâr-ı savâb için sâil ile mucîb beyinde cereyân eden suâl ve cevâba derler.

Hafî olmaya ki kelâm için isbât ve kabûl cihetleri mütekellimin kelâmında birinci mülâhaza edeceği keyfiyyetten olmakla cânib-i hasm veya muhâtaba ilkâ olunan kelâm, evvel emirde edille-i kâtî'a ve berâhîn-i kavîyyeye mukârin olarak ibrâz olunmalı. Ve ayrı ayrı tavzîh ve tevsî' kılınmalıdır. Ta ki hasm için o kelâma mecâl-i i'tirâz mefkûd ola. Bu cihetle ıstılâh-ı münâzirinde delîl ve ta'lîl, kelâm sâhibinin vazîfesi olmakla ona mu'allil ve mu'terize mâni' ve sâil denilir.

Bu sebebdan nâşi' ulemâ-i münâzara bi'l-cümle i'tirâzâtı hakikat-ı kelâm-ı müdellil üzerine te'sîs ederek demişlerdir ki "ne vakit müdde'âyı îrâd ve ikâme olunan delîl nazar-ı muhâtabda zayıf görünür ise delîl-i mezkûre muhâtab tarafından işbu âti'z-zikr vucûh-i selâsenin biriyle i'tirâza mesâğ vardır.

Fasıl

Birinci, her delîlin mukaddimleri gerek mezkûr ve gerek matvî olsun iki suğrâ ve kübrâ mukaddimelerinden müretteb ve müşekkel olduğundan mu'teriz o mukaddimelerden birini men' ve redle müdde'âyı isbât için diğerk bir delîl taleb etmesidir ki [2] buna ıstılâh-ı münâzirinde men', bununla beraber getirilen delîle sened derler.

İkinci, bu delîlin mukaddimesini mu'allil isbât ettikten sonra mu'teriz ya müdde'â-yı müdellelin veya mukaddime-i delîli isbât için getirmiş olduğu delîlin hilâfını delîl-i diğerk ile isbât etmesidir ki, bu evvelkine ıstılâh-ı münâzirinde mu'âraza fi'l-müdde'â, ikinciye mu'âraza fi'l-mukaddime ve bu mu'âraza ile beraber îrâd olunan delîle şâhid derler.

Üçüncü, mu'teriz gerek müdde'âyı ve gerekse mukaddime-i delîli isbât için îrâd ettiği delîlin hakîkaten veya hükmen ibtâlini iddî'â etmektir. Şöyle

ki bu delîlin isbâtı için îrâd etmiş olduğun delîl, müdde'ândan tehallûf etmekle beraber müdde'â-i âhârda dahî cârî olabilir. Hâlbuki müdde'â delîlin lâzımı olmakla âtîde ilm-i cedelde beyân olunacağı üzere melzûm lâzım-dan tehalluf etmediği ya'nî ayrılmadığı gibi delîl-i sahîh dahî müdde'âdan ayrılmamalıydı. Öyle ise bu delîl bâtıldır. Nitekim misâlleri gelecektir. Bu misillü i'tirâza nakz veyâhûd nakz-ı icmâlî denir. İşbu i'tirâzât-ı selâseden mâ'adâ nakz-ı tafsîlî ve münâkaza denilen i'tirâz için iki tarîk daha vardır. Her ne kadar beyne'l-münâzirîn başka başka esâmîyle tesmiye olunmuşlar ise de lâkin hakikatinde bunlar men' sûretinde vârid olan i'tirâzın sınıfları addolunabildiğinden bunları birer kısım i'tibârla turuk-i i'tirâzı beş adede iblâğ etmedik.

Münâkaza, müdde'â veya mukaddime-i delîle delîl taleb etmektir. Nakz-ı tafsîlî, istidlâl tarîkiyle bi-aynihî ya müdde'â-yı müdelleli veyâhûd bi-aynihî mukaddime-i delîli men' ve nakzdan ibâret olup ya'nî bunların isbâtı mu'allilden taleb ve arzu olunur demektir.

Nakz-ı tafsîlî, nakz-ı icmâlî mukâbili olup nakz-ı icmâlîde mankûz mücmel, bunda mankûz mufassal ve mu'ayyen olur.

[3] Men'in hakikat-i örfiyyesi, kelâm sâhibinin müdellel olan kelâmının mukaddimesini isbâta delîl taleb etmekten ibârettir. Bazen bu ma'nâda isti'mâl olunmayarak mücerred def' ve redd ma'nâsına isti'mâl olundukta eğer def'-i taleb, delîlle beraber olursa münâkazaya ve eğer ibtâl ve istidlâl ile olursa nakz-ı tafsîlîye şâmil olur.

Demek oldu ki nakz-ı tafsîlî ile münâkaza hakîkatte men' demektir. Hangi bir kelâm olursa olsun delîlinin mukaddimesi senedle ve senedsiz men' olunabilir. Senedsiz men'e, men'-i mücerred denir ve senedle men'e, men' me'a's-sened denir.

Sened ihtimâl-i aklî ile beş kısımdır. 1- Nakîz-i memnû'a müsâvî senedir. 2- Nakîz-i memnû'dan mutlak e'amm 3- Mutlak ehass olan senedir. 4- Nakîz-i memnû'dan e'amm min vechin olan 5- Nakîzi memnû'a mü-

bâyın olan senedir. Çünkü iki şey' beyninde nisbet, dört vecihle tasavvur olunur. 1- Tesâvî 2- Tebâyün 3- Umûm husûs mutlak 4- Umûm ve husûs min vecihdir.

Bu senedlerin aksâmını bir misâl ile izâh edelim. Meselâ, bir kimse ile diğeri uzaktan görünen karaltı insân mıdır değil midir diye beynlerinde bahs olundukta şöyle ki biri demiş olsa ki “bu görünen insân değildir, başka bir şey'dir.” O sözü kabûl etmeyerek yanındaki kimse “niçin insân olmasın burada adam da olabilir” der ise bu nakîz-i memnû'a ya'nî insâna müsâvî bir sened olur ve eğer “olabilir ki hayevân olsun” der ise nakîz-i memnû'dan mutlak e'amm bir sened olur. Eğer “bu kırlarda birçok zenciler vardır, olabilir ki zenci olsun” der ise nakîz-i memnû'dan ehass bir sened olur. Ve eğer ihtimâl ki “insân [4] olmasın da siyah bir şey' olsun” der ise e'amm min vechin ve eğer “ihtimâl ki taş olsun” der ise mübâyın bir sened olur.

Sened sûret-i kat'iyrede sûret-i cevâz-ı akliyye ile dahî olabilir. Şöyle ki meselâ, kâil “falan zât îrâdını mesârifine uydurduğu için haylice servet peydâ etmiştir” diyerek iddi'â eyledikte mâni' cevâz-ı aklî yolunda “o zâtın îrâdını mesârifine uydurduğundan ma'lûmdur” demekle men' cevâz-ı akliyye ile îrâd olunan senede mukârin olmuş olur. Ve eğer “nasıl îrâdını mesârifine uydurmuştur ki borçludur?” der ise sened sûret-i kat'iyrede îrâd olunmuş olur.

Veyâhûd yine kat'î sûrette vâki'an buyurduğunuz ol zamân sahîh olur ki o zâtın her ay mesârifine îrâdını galebe ede idi. Hâlbuki “böyle değildir, belki her ay mesârifini îrâdına galebe etmekle borcu bile vardır” der ise sened-i kat'înin bu sûrette îrâd olunmasına hall ya'nî beyân-ı menşe-i galat denir ki bu hallin ekser-i vukû'u nakz-ı icmâlînden sonradır. İmdi burada mu'allilin menşe-i galatı o zâtı îrâdını mesârifine uydurmuş bir kimse olmasını zannetmesidir ki keennehu mâni' diyor ki “onun hakkında servet peydâ etmiştir, demenizde yanlısınız vardır, bu yanlısınız da siz o zâtı îrâdını mesârifine uydurmuş bir zât zannetmenizden neş'et etmiştir.” Âtîde

nakzın tasvîrinde beyân olunacağı üzere nakz-ı icmâlîde bu hâllin vukû'u şol vecihledir ki meselâ, bir kimse bir delili nakz ettiği vakitte diyecektir ki “ben bu delîlin cereyânıyla hükmünün tehallûfünü kabûl etmem.” Zîrâ bu cereyân veya tehallûf ol zamân tahakkuk eder idi ki bu mukaddime ile o mukaddimenin beyninde fark olmayaydı. Hâlbuki fark vardır. Burada nâkız müstedillin ma'nen menşe-i galatını beyân ediyor ki bu da mukaddimeyi diğerinden fark etmemesinden neş'et eder bir şey'dir.

Mâru'z-zikr aksâm-ı senedden nakîz-i memnû'a mübâyin veya ondan e'amm min vecih [5] senedlerle istidlâl olunamaz. Nakîz-i memnû'a müsâvî veya ondan ehass senedlerle istidlâl câ'izdir. Lâkin sened-i müsâvîyi mu'allil ibtâl etmelidir.

Sened-i ehass ve e'amm-ı mutlak ile istidlâl câ'iz değilse de sâil istidlâl ederse mu'allil ibtâl etmelidir. Tâ ki müdde'âsını isbât etmiş ola. Çünkü sâil mu'allilin müdde'âsını veya mukaddime-i delîlini men' ettikte mu'allil, o memnû'u ya delîl ile veyâhûd sened-i e'ammın veya müsâvînin ibtâliyle isbât etmiş olur. Zîrâ nakîz-i memnû'a müsâvî veya ondan e'amm senedin butlânıyla nakîz-i memnû' bâtil olunca irtifâ'-ı nakîzayn muhâl olmakla ayn-ı memnû' sâbit olur.

Fasıl

Mahall-i i'tirâz beştir. Bunlardan biri mukaddime-i delîldir. Ve diğeri müdellel ve gayr-ı müdellel müdde'âdır ki men' tarîkiyle i'tirâz vârid olur. Üçüncü, taksîm; dördüncü, ta'rîf; beşinci, ibâredir. Müdde'â ve mukaddime-i delîle olan i'tirâz icmâl-i sâbıktan sonra mufassalan âtîde dahî beyân olunacağından buracıkta bir mikdâr aksâm-ı sâireye olan i'tirâzın tarîkini beyân edelim.

Taksîm ya aklî olur veya hasrî olur. Aklîde sâil, aksâm-ı mezkûreden mâ'adâ aklın tecvîz ettiği bir âhar kısmın bulunmasını tecvîzle hasrî nakze-debileceği gibi hasr-i istikrâide vâkı'da muhakkak bir diğer kısmın bulunmasıyla nakzeder. Veya ba'zı kısmın âhardan e'amm mutlak olmasıyla bu

taksîmde aksâmın kısmı kendisine kasîmdir. Ve e'amm min vecih oldukta bu taksîmde tesâduk aksâmı vardır diyerek nakzeder.

Ta'rîfe i'tirâz, butlânını da'vâ ile istidlâl tarîkiyle olur. [6] Ve bundan cevâb, delîlin mukaddimâtını men'le olur. Meselâ, sâil “bu ta'rîfte adem-i cem' ve adem-i men' veya muhâli istilzâm vardır” diyerek ta'rîfi ibtâl eder. Sâhib-i ta'rîf dahî “bu ta'rîften murâdım ta'rîf-i lafzîdir” veyâhûd “e'amm veya ehass ile ta'rîfi tecvîz edenlerin mezhebi üzere etmiş olduğumdan bunda mua'rrefi ba'zı eşyâdan temyîz kifâyet eder” diyerek cevâb verir.

Ba'zı kerre münâzara kaziyyenin kaydı olan lafz-ı müfredde vâki' olur. Meselâ, “bu ibâre belîğ bir ibâredir” denildikte mu'teriz kayd-ı belâgatı nakz ve ibtâl eder. Eğer mukâbilinde kelâm sâhibi belâğâtını isbâta kalkışırsa sâil, mukaddime-i delîlini men' ve nakz eder. Yoksa “yalnız müfredât-ı kelimât, şîve-i ifâdeye muhâlifdir” derse kâ'ideten onda münâzara vâki' olmaz. Bir mu'allil, sâilin indinde müsellemler olup vâkı'a mutâbık olmayan veyâhûd ilm-i cedelde olduğu gibi vâkı'a mutâbık olduğu muhakkak bilinmeyen mukaddimâtla cevâb verdikte o cevâb, ilzâmî ve cedelî olup izhâr-ı hak için olmaz. Ve kezâlik cevâbın muğâlata olduğunu bildiği hâlde onun üzerine ısrâr etmesi dahî muğalatadandır. Gerek delîl ve gerek gayrı bir şey olsun “bir ibâreye bu ifâde ettiğin mâtdeyi uzattın veya bu ibâren güzel değildir ve hafîdir, vâzih değildir” diyerek nakz olunamaz. Lâkin ta'rîf ibâresi olursa “bu ta'rîf mua'rrefden hafîdir diyerek” nakzolunabilir.

Ve kezâ ibâre şîve-i ifâde ve kâ'ide-i nahve mutâbık olmaz ise nakz vârid olur ve cevâbında “bu ibâreyi falan kâ'ideye muvâfık götürdüm” diye cevâb verilir.

Ve kezâ ebyât ve eş'ârın kâfiye ve evzânına ve teşbîhât ve isti'âresine [7] nakz teveccüh eder. Şöyle ki “bu beyitte uyûb-i seb'a-i kavâfiden falan ayb mevcûddur.” Veya “bu şi'irin vezni yüz kadar veya bu teşbîh garaz-ı teşbîhi ifâdeye vâfi olmamakla merdûddur” denilir. Bu takdîrde mucîb bunların böyle olmadığını isbât etmesi lâzım gelir.

Ba'zı kerre nâkız: “Bu delîl bâtıldır. Zîrâ devr ve teselsülü müstelzimdir. Ve her devr ve teselsülü müstelzim olan şey' de muhâldir. Ve müstelzim-i muhâl de bâtıldır” diye nakz eder. Mu'allil, bunun cevâbında kübrâyı ya'nî devr ve teselsülü müstelzim olan şey'in butlânını men' edemez. Belki istilzâmı men' eder. Veya “bu devr, devr-i ma'îdir” veya “burada teselsül umûr-ı i'tibâriyyededir” diyerek bunların müstelzim-i muhâl olmamasıyla cevâb verebilir.

Ba'zı kerre mutlak nakzdan müdde'âyı delîl-i âharla isbât ederek cevâb verilirse de o cevâb bir nev' ifhâmdır. Bu dahî hafî kalmaya ki mu'arız veya nâkızın bedîhî olmayan müdde'âya delîl îrâd ettiği vakitte butlânı da'vâ etmeleri istimâ' olunmaz.

Fasıl

Ehl-i kelâm indinde kelâmın dâima müdellel olmasına bir derecelerde lüzûm görülmüş ki mu'terizin mütekellim kelâmına delîl götürmezden evvel o kelâmı veyâhûd gayr-ı müdellel olan bir mukaddime-i delîli tenbîh veya delîl ile ibtâl etmesine muhakkikîn ulemâ-i münâzara, gasb tesmiye ederek, “mu'allil tarafından bu misillü i'tirâza cevâb iktizâ etmez” demişlerdir. Çünkü istidlâl evvel emrde mu'allilin vazîfesi iken sâil gasbetmiş demek olur.

Fakat mârru'z-zikr men'in mecâzen müdde'â-yı gayr-ı müdellele delîl istemek murâdıyla tevcîhi tecvîz olunduğundan [8] ba'zı ulemâ, “eğer sâil, ‘bu i'tirâzından senedle beraber men'i ya'nî mu'allilin müdde'âsına delîl talebini murâd ettim’ derse ol vakitte i'tirâz sahîh olur ve mu'allil-den cevâb iktizâ eder” demişlerdir. Meselâ, bir kimse “falan zât âlim-i bî-nazîrdır” deyip daha bu zâtın âlim olduğunu isbât eder bir delîl îrâd etmeden mu'teriz, “o zât hiç mekteb görmemiş câhildir” der ise i'tirâz, bu sûrette zâhirde gasb tarîkiyle olmuş olursa da lâkin mu'allil, “bu benim vazîfemi gasbdır, buna cevâb iktizâ etmez” diyerek cevâbdan istinkâf edince sâil, “yok, ben bu i'tirâzımda senin müdde'ânı senedle men' ettim”

ya'nî, "müdde'âna delil getirmenizi murâd ettim" derse, ol zamân i'tirâz, men' demek olmasıyla mu'allilden cevâb iktizâ eder. Ya'nî o zâtın âlim olmasını isbât etmelidir. Çünkü mukaddime-i mu'ayyeneyi veya müdde'â-i gayr-i müdelleli men'e münâkaza ve nakz-ı tafsîli derler ki sâil, "bu müdde'ânız mankûzdur veya memnû'dur, ya'nî bu müdde'ânın hakikatini beyân etmeniz matlûbdur" demiş gibi olur ki ol zamân gasb, münâkaza sûretine girmiş olur. Kaldı ki ulemâ-i münâzara her ne kadar bu gasb tarîkiyle olan i'tirâzı hâric-i vazîfe olmakla tecvîz etmemişler ise de lâkin kuvvetce i'tirâzât-ı selâse-i mârrenin birincisi addetmişlerdir. Bu cihetle demek olur ki kelâm sâhibi gurûrundan her hâlde müdde'âsı kabûl olunacağı za'mıyla îrâd-ı delîle i'tinâ etmemesi mülâhazasından nâşî ulemâ gasbı akvâ-i i'tirâz addederek demişler ki "i'tirâzâtın en kavîsi müdde'â-yı gayr-ı müdelleli ibtâldir. Eğerce buna gasb denirse de ve eslem ve ezhar savâbda dahli men' tarîkiyle olan i'tirâzdır. Zîrâ bu men', sened ve delilsiz de olabilir.

İmdi mu'terizin mukaddime-i delîli veya müdde'âyı men'i hengâmında mu'allilin vazîfesi dâima isbât-ı mukaddime veya müdde'â olacağından eğer isbât-ı müdde'â ve mukaddimeden âciz olup da sâilin men'ini men'e kalkışrsa bir fâideyi müfid olamaz. Meselâ, şöyle demekle ki: "Bu men'in sıhhat-i vürûdunu teslim etmem. Zîrâ olabilir ki [9] bu men' ettiğin şey' bedîhî ola ve senin indinde ve mezhebinde dahî müsellemler bir mâdde ola."

Ve kezâlik kat'î ve belki tecvîz sûretinde zikrolunmuş olan senedi men' etmek dahî bir fâideyi müfid olamaz. Ve senedin nakîz-i memnû'dan e'amm olmakla sened olmaya salâhiyyetini men' ve ibtâl etmek dahî fâide vermez. Ve yine mâni'in ibâresi şîve-i ifâdeye muhâlifdir diyerek kelâmını ibtâl dahî menfa'at vermez.

Eğer mu'allil bu yolda i'tirâzâta kalkışrsa bahs-ı âhara intikâl etmiş olduğundan sâil, onu def' etmelidir. Lâkin mu'allil, sâilin men' ettiği şey'in isbâtını bırakıp bu misillü i'tirâzâtle uğraştıkta ona mufham nazarıyla bakılır. Fakat mu'allil men' olunan şey'in bedâhetini veya mâni'in indinde

müsellem bir mâdde olduğunu istidlâlle men'î ibtâl ederse mu'allil ondan fâidemend olur. Zîrâ bu ibtâl ma'nen memnû'ü isbât demektir. Lâkin bu yolda cevâb ilzâmî ve cedelî sayılır. Çünkü sâil dahî memnû'-i bedîhî olmadığı hâlde indinde müsellemâtından olduğunu inkâr edebilir.

Sâil, kelâm sâhibinin mukaddime-i delîlini men' ettikde mu'allile o men'den halâs için bir vazîfe daha vardır. Ol dahî delîl-i memnû'ü bırakıp müdde'âyı bir diğer delîl ile isbât etmektir. Fakat mu'allil, delîl-i memnû'un isbâtına muktedir olup ancak hafâ ve tatvîl-i kelâm gibi bir garazdan nâşî delîl-i memnû'ü bırakıp diğer bir muhtasar ve vâzıh delîl ile müdde'âsını isbât etmek istemiş ise bu sûrette bir delîlden delîl-i âhara intikâlde be's yoktur. Lâkin evvelki delîlin isbâtına muktedir olamadığından delîl-i diğere intikâl etmiş ise bu mu'allil için bir nev' ifhâmdır.

Fasıl

[10] Hafî olmaya ki takrîb ki ıstılâh-ı ashâb-ı münâzarada, müdde'âyı müstelzim olacak sûrette delîli sevk ve îrâd etmeye derler. Sâil, ba'zı kerre delîlin takrîbini men' eder. Ya'nî "bu delîlin, müdde'ânın müstelzim olmasını teslîm etmem" veyâhûd "bu delîllin takrîbi memnû'dur" der. Çünkü takrîb ol vakitte tamam olur ki delîl, müdde'ânın aynını veya müsâvîsini veya müdde'âdan ehass olan nesneyi müntic ola. Eğer müdde'âdan e'amm olan şey'i müntic olursa takrîb tamam olmaz. Meselâ, müdde'â, mûcibe-i külliyye olup da delîl, mûcibe-i cüz'iyeyi netîce vermek gibi. Bunu bir misâl ile izâh edelim. Meselâ, bir kimse: "Falan zât âlimdir zîrâ o zât me'zûndur. Ve her me'zûn olanlar da âlimdir. Bu sûrette o zât âlimdir." diye istidlâl eyledikte bu delîlin takrîbi tamam olmaz. Çünkü müdde'â o zâtın âlim olmasıdır. Âlim olan zât da ulûm ve funûnu bilmelidir. Bir adam me'zûn olmakla ancak mürettebâtı okumuş olur. Hâtta ba'zı kerre okuduğunu anlamaz da âlim olamaz. İmdi burada müdde'â ehassdır. Bu takdîrde takrîb-i delîl tamam değildir.

Gelelim, men' tarîkiyle olan i'tirâzın tarîk-i teveccühü şöyle olur ki bir kimse bir kelâmı söyledikte o kelâm herkesin bildiği bedîhî veya muhâtabın zarûriyyât-ı mezhebiyyesinden olan bir şey' olmadığı hâlde eğer bir kitâbdan nakil tarîkiyle söylenmiş ise ona suâl olundukta ancak ihdâr-ı kitâbla emrolunur. Ve eğer rivâyet tarîkiyle değilse ona mu'teriz, delîl taleb edebilir. Ve eğer müdellel söylenmiş ise mukaddime-i delîline men'-i mez-bûr teveccüh eder.

İmdi bu men'den sonra kelâm sâhibi müdde'âsını veya mukaddime-i memnû'asını [11] bir âhar delîl ile veyâhûd memnû'un nakîzine müsâvî veya e'ammla olan senedini ibtâl ile isbât ettikte sâil, kelâm sâhibinin mukaddimât-ı delîlinden bedîhî-yi celî olmayan bir mukaddimeyi yine men' eder ise yine tafsîl-i sâbık rücû' eder. Ya'nî bu ikinci men'de dahî kelâm sâhibi ya men' olunan mukaddimeyi isbât veyâhûd o delîlden delîl-i âhara intikâl eder. Ve hâkezâ tâ ki kelâm sâhibi ile sâilden biri ilzâm olmakla mübâhese nihâyet bulur. Nitekim inşâallah ilm-i cedelde görülecektir.

Kaldı ki kelâm sâhibi senedi ibtâl ile isbât-ı müdde'â eyledikte şöyle ki “bu sened bâtıldır. Sened bâtıl olmakla nakîz-i memnu' da bâtıl olur. Nakîz-i memnû' bâtıl olmakla müdde'â sâbit olur” dedikte sâil, “bu sened nakîz-i memnû'a müsâvî degildir. Belki nakîz-i memnû'dan e'ammdır. Bunu ibtâlden nakîz-i memnû'un ibtâli lâzım gelmez” der ise kelâm sâhibi suğrâyı ya'nî senedin ibtâli ile nakîz-i memnu' olan müdde'ânın ibtâlini isbât etmelidir. Veyâhûd senedin ibtâliyle müdde'ânın ibtâlini isbât etmelidir.

Lâkin sâil için burada bir âhar vazîfe daha vardır. O da “bu suâl, senede teveccüh ettiği için müfîd değildir” diyerek delîl ile suâlin gayr-ı müfîd olduğunu isbât eder. Bu takdîrde mu'allil ya delîl-i âharla kelâmını isbât eder. Veyâhûd senedin men'e lüzûmunu isbât eder.

Ba'zı kerre de sâilin men'i mu'allile zarar vermez. Şöyle ki mâni' men'ine bir sened zikreder ki zımnen o senedde mu'allilin müdde'âsını i'tirâf eder. Nitekim bir kimse, “âlem hâdisdir, zîrâ müteğayyirdir ve her müteğayyir

hâdisdir, bu sûrette âlem dahî hâdisdir.” dedikte suğrâyı ya’nî “teğayyür-i âlem sükûn ve hareketden hâlî olmaz, ve her bir sükûn ve hareketden hâlî olmayan şey’ dahî müteğayyirdir. Âlem de müteğayyirdir.” diyerek bu yolda bir delîl ile isbât etse feylosof “âlemin sükûn ve hareketden hâlî olmasını teslim etmem câ’izdir ki âlem ân-ı hudûsunda ya’nî yeni vücûda geldiği anda bunlardan hâlî olmasın” derse bu sened de [12] hudûs-i âleme i’tirâf etmiş olduğu için mu’allile zarar vermez. Belki müdde’asını isbât eder. Hareket, cismin iki anda iki mekânda olmasına derler ki bu sıfatlar, dâima müteğayyir olan şey’lerde olur.

Vekezâlik mu’allile zarar vermeyen men’in senedlerindendir ki meselâ, bir kimse, “kalem görmeyen adam kâtib olamaz” diye iddi’â eyledikte bir diğeri, bu kavle mu’âraza tarîkiyle i’tirâz ederek “falan zât kalem görmediği hâlde iyi kâtibdir” der ise, sonra müdde’â, “hayır o adam hâriciyye kaleminde bulunmuştur” diye isbât-ı müdde’â eyledikte sâil, bunun suğrâ-i matviyyesini “zîrâ mâliyye kaleminde bulundu” diyerek bu misillü senedle men’ etmek emeliyle der ise ki “o zâtın hâriciyye kaleminde bulunduğu memnû’dur, zîrâ o zât mâliyye kaleminde bulunmuştur.” Ol zamân bu senedde mu’allilin müdde’asını zımnen i’tirâf olur.

Mu’âraza ki mu’allilin iddi’â ve istidlâl ettiği nesnenin nakîzini veya nakîzine müsâvî veya ehass olan şey’e sâilin isbât etmesine derler. Meselâ, bir kimse, “falan zât mahkûm olduğu cezâ-i nakdiyyeyi veremez, zîrâ fakîr ve bî-nevâyedir” dediğinde sâil, bu kimseye mu’ârız olarak o zâtın üzerine hükmolunan cezâ-i nakdiyyeyi vermeye iktidârını veyâhûd kefil irâe edebileceğini veyâhûd ehl-i san’at olmakla fakîr olmaması ya’nî sûret-i evvelde nakîz-i müdde’âyı ve sâinde nakz-i müdde’ânın müsâvîsini ve sâlisde nakz-i müdde’âdan ehass olan şey’i isbâta kalkışır ise mu’allile lâzım olan cevâbında demelidir ki “senin delîlin her ne kadar müdde’âna delâlet eder ise de lâkin benim indimde bu iddi’â ettiğin şey’i nefyeder bir delîl vardır ki senin müdde’ânın hilâfını netice verir. Ya’nî nakîzini veya nakîze müsâvîsini veyâhûd nakîzinden

ehassını netîce verir.”

İmdi mu'allilin bu mu'arazayı def'i ya mu'arızın delîlinin ba'zı mukaddimâtını [13] men'le olur. Veyâhûd mu'allil mu'arızın delîlinin fesâdını isbâtla olur ki bu isbâta nakz-ı icmâlî derler ki beyânı aşağıda gelecektir. Veyâhûd mu'allil bu da'vâyı delîl-i âhar ile isbât etmekle olur ki buna mu'araza-i sâile mu'araza denir. Lâkin mu'allilin bu mu'arazası mu'araza-i sâili def' etmesinde bahs vardır. Zikri murûr ettiği üzere mu'araza ya müdde'âda olur ki mu'allil müdde'âsını isbât ettikten sonra sâil, mu'allilin hilâf-ı müdde'âsını delîl-i âhar ile isbât etmektedir. Buna mu'araza ale'l-müdde'â denir.

Veyâhûd mu'araza mukaddimedede olur ki o da mu'allil, mukaddime-i delili isbât ettikten sonra sâil, o mukkadimenin delîlinin hilâfını isbât etmektedir. Bunlardan her biri üç kısma münkasımdır. Şöyle ki mu'arızın delili sûreten ve mâddeten mu'allilin delîlinin aynı olursa buna mu'araza bi'l-kalb derler. Zîrâ mu'arız, o delili mu'allille kalbeder. Meselâ, sûrette kem ve keyf ve cihet-i cihetten birinin fesâdıyla şurût-i münticeyi hâvî olmayan kıyâs ile veyâhûd mâddeten ba'zı mukaddimâtı, sâdika şebîh olan kâzib edillelerle veya ba'zı mukaddimâtı, lafzen ve ma'nen müttefik ve şey'-i vahid olan kıyâsât veya muğâlatât-ı âmmu'l-vurûd ile istidlâl ve mu'araza olundukta olduğu gibi. Meselâ, bir kimse: “Âlem hâdisdir. Zîrâ eser kadîmdir ve her eser-i kadîm de hâdisdir. Bu sûrette âlem de hâdisdir.” dedikte felsefinin buna mu'araza-i kalbî tarîkiyle i'tirâz ederek, yine şekl-i evvelden ve mâddeten yine delîl-i mu'allel ile müttefik olan işbu kıyâsla mu'allilin müdde'âsının nakîzini istidlâl etmesi gibi. Meselâ, “âlem kadîmdir” ve “her kadîm dahî eser-i kadîmdir.” Bu sûrette “âlem kadîmdir.” Zîrâ burada fesâd-ı kübrâdadır ki birinde kadîm-i muhtâr ve diğesinde kadîm-i mücebdır. Ve bu mu'araza-i kalbî mantıkîdir.

Mu'araza-ı kalbî-yi usûlînin misâli, İmâm Ebû Hanîfe rahimehullahın işbu âtî delil ile müdde'âsına istidlâline İmâm Şâfi'î tarafından mu'araza-i kalbî tarîkiyle istidlâl [14] olunmak gibi. Meselâ, İmâm Ebû Hanîfe hazretleri diyor ki: “Kulleteyne bâliğ olan su, mülâkât-ı necis sebebiyle ol dahî

necis olur. Zîrâ Hazret-i Peygamber aleyhissalâtu vesselâm buyurmuştur ¹⁶⁴“اذا بلغ الماء قلتين لم يحمل الخبث” ya'nî su iki kulleteyn denilen mikdâra bâliğ olsa da içine necis düştüğünde necis olmamakla mütehammil değildir. Belki o su necis olur.”

İmâm Şâfi'î der ki: “Kulleteyne bâliğ olan su, mülâkât-ı necis sebebiyle necis olmaz. Zîrâ Hazret-i Peygamber اذا بلغ الماء قلتين لم يحمل الخبث bu-yurmuştur. Ya'nî “su, kulleteyn denilen mikdâra bâliğ oldukta mülâkât-ı necisle necis olmaz” demesi gibi.

Ve eğer delil-i mu'arızın mâddeten mu'allilin delîlinin gayrı ve sûreten aynı olursa ona mu'araza bi'l-misil derler. Meselâ, feylesûf şekl-i evvel-den olarak: “Âlem kadîmdir. Ve her bir eser-i kadîm kadîmdir. Bu sûrette âlem de kadîmdir” diyerek kıdem-ı âlemi istidlâl eyledikte muvahhid buna mu'araza ederek yine şekl-i evvel-den: “Âlem hâdisdir, zîrâ müteğayyirdir. Ve her bir müteğayyir hâdisdir. Âlem dahî hâdisdir.” demek gibi.

Eğer mu'arızın delîli, mu'allilin delîlinin sûreten gayrı olursa ona mu'araza bi'l-gayr denir. Meselâ, muvahhidin delîli şekl-i evvelin kısm-ı sâni-sinden olarak: “Âlem kadîm değildir. Zîrâ eser-i fâ'il-i muhtârdır. Ve her bir eser-i fâ'il-i muhtâr dahî kadîm değildir. Bu sûrette âlem de kadîm değildir” demesi gibi.

Fasıl

Sâbıkta beyân olunduğu üzere nakz-ı icmâlî hakîkaten ve hükmen mu'allilin delîlinin butlânını iddi'â etmeye derler. Şöyle ki, bu delîlin müdde'adan tehallûf etmekle beraber müdde'â-yı âharda dahî cârîdir. Her delîl ki hâl ve şe'ni [15] böyle ola bâtıldır. Senin delîlin dahî bâtıldır. Çünkü delîl-i sahîhden müdde'â tehallûf etmez. Burada tehallûf etti. İşbu nakz-ı icmâlînin şîve-i lisânımızda cereyânı şöyledir ki bir kimse “falan zât câhil olduğundan, şâyân-ı istihdâm değildir” denildiğinde, diğer bir kimse “öyleyse niçin falan kimse câhil olduğu hâlde istihdâm olunur” demesi gibi. Buna ıstılâh-ı münâzirinde, nakz-ı icmâlî tarîkiyle i'tirâz derler. Nite-

kim kıdem-i âlemi isbât zımınında: “Âlem eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm de kadîmdir. Bu sûrette âlem de kadîmdir” diyerek istidlâl eden feylesûfa dediğimiz gibi ki bu delîlin havâdis-i yevmiyyede dahî cârîdir. Me’a hâzâ ki havâdis-i yevmiyye bi’l-bedâhe hâdisdir. Cumhûr-i ulemâ-i münâzirîn, vücûd-i şurût ve irtifâ’-ı mevânî’i delîlin mütemmiminden ad- detmekle bu nakzdan kübrânın men’iyle cevâb verilemez. Belki suğrânın men’i ile cevâb verilir. Burada suğrâ cereyân ve tehallüfden ibâret olan iki mukaddimeyi hâvî olmakla, bir kerre bu delîlin müdde’âyı mu’allilden te- hallüf ve bir kerre cereyânı men’ olunur. Kübrânın men’ olunamamasına gelince, çünkü bu kelâmın kâili felsefidir. Felsefiye göre kadîm gayr-i muh- târ olması şartıyladır. Ya’nî âlem fâ’il-i mûcibin eseridir ki bu da külliyyet üzere her eser-i fâ’il-i kadîm mûcib-i kadîmdir. Suğrânın men’i ise tahrîr ve tefsîr ile ya’nî te’vîl-i merâmla olur.

Lâkin vücûd-i şurût ve irtifâ’-ı mevânî’i mütemmimât-ı delîlden ad- detmeyen münâzirîn indinde, bu misillü yerlerde zâhir kelâmı üzere kübrâ dahî men’ olunabilir. Meselâ, her şey’ ateşe atıldıkta yandığı, cümlelin müsellemleri olmakla yanmasına talk nâm ilâc bir şey’ sürüldükte harâret-i nâr ona te’sîr etmediği dahî bi’t-tecrûbe ma’lûm olduğundan eğer bir kim- se, “bu şey’ mahrûktur zîrâ ateşe ilkâ olunmuştur. Ve her şey’ ki ateşe ilkâ oluna mahrûktur. Bu sûrette bu şey’ dahî mahrûktur” diyerek o şey’in mah- rûk olmasını istidlâlde irtifâ’-ı mevânî’i şart eden cumhûr-i ulemâyâ [16] göre bu delîlin kübrâsı men’ olunamaz. Eğerçi bu delîl irtifâ’-ı mevânî’den sâlim değilse de lâkin sâirleri, “talk sürülmüş şey’ yanmaz” diye sened ibrâz ederek kübrâyı men’ eder. Ve kezâlik delîl-i şer’î de böyledir. Fakîh olan kimsenin istidlâli gibi. Meselâ, a’zâdan hurûc eden dem nâkız-ı vuzû’dur. Zîrâ hurûc-i dem, bevl gibi o da a’zâdan çıkan necâsettir. Ve her bir a’zâ- dan çıkan necâset, nâkız-ı vuzû’dur. Bu sûrette hurûc-i dem dahî nâkız-ı vuzû’dur. Bu delîl-i şer’îdir. Cumhûr indinde bu delîl, dem-i istihâzada cârî olamaz. Çünkü dem-i istihâzada istimrâr mâni’i vardır. Lâkin sâir ulemâ indinde cârî olur. Nitekim bu misâlin tafsîlâtı usûl-i fıkıhta murûr eyledi.

Ammâ delîl, emâre-i akliyye olur ise meselâ, “Nâzır Paşanın arabası işte konağın havlîsindedir, her arabası havlîde duran zât konağında bulunur, bu sûrette Nâzır Paşa da konağındadır.” Bu emâre-i akliyye olan delîllerde dâima kübrânın men’iyle cevâb verilir. Ya’nî her arabası havlîde olan kimse konakta olmak lâzım gelmez.

Ma’lûm ola ki cereyân, ıstılâhda delîl bir mâddede hükmü iktizâ etmeye derler ve tehallûf-i delîl, bir hükmü iktizâ etmekle beraber o hükmün vâkı’ada intifâsına derler. Delîlin müdde’ada cereyânı üç türlüdür. Biri, bir müdde’ada cereyân eden delîl bi-aynihî diğerk müdde’ada cârî olmaktır. Meselâ, misâl-i sâbıkta âlemin kıdemine cârî olan delîl-i aynla havâdis-i yevmiyyede cârî olmak gibi.

İkinci, bir müdde’ada cârî olan delîl bi-aynihî diğerk müdde’ada cârî olmayıp belki o delîlin hülâsası müdde’â-yı diğerde cârî olabilir ki bu hülâsanın cereyânı dahî iki kısımdır. Biri [17] o delîl bi-aynihî cârî olacağı hâlde ba’zı ibâresini tebdîl ederek hülâsasını cârî etmek. Meselâ, delîl-i sâbıkta âlemin kıdemini isbâtta “âlem kadîme müsteniddir” deyip de havâdis-i yevmiyyede eser-i kadîm denilmek gibi. Ve diğeri aynı ile delîli icrâ etmek mümkün olmayıp ba’zı tebdîlât ve tağyîrâtla hülâsa delîli icrâ etmektir. Bu kısım-ı sâni, delîl-i cereyândan bir illette, delîl müdde’adan bir mukaddime ile delîl-i cereyândan bir mukaddime-i müşterek bulundukta olabilir ki nakz bu sûrette illet-i mezkûreye teveccüh eder. Meselâ, “hiss-i müşterek mâ bihi’l-idrâkdır.” Ve “her bir mâ bihi’l-idrâk müdrekdir.” Bu sûrette “hiss-i müşterek dahî müdrekdir.” Bu istidlâl olundukta bunun hülâsası: “Kalem kâtibdir.” “Zîrâ mâ bihi’l-kitâbetdir.” Ve “her mâ bihi’l-kitâbet kâtibdir.” Bu sûrette “kalem de kâtibdir.”

İmdi burada illet-i müştereke, “her bir mâ bihi’l-fi’l fâ’ildir” mukaddimesidir ki buna bir mülâzeme zammıyla delîl müdde’ânın kübrâsında ve mülâzeme-i uhrâ zammıyla delîl-i cereyânın kübrâsında cârî olur ki nakz burada delîl-i kübrâya râci’ olur. Bunlara nakz-ı icmâlî mecazî denilir.

Üçüncü, nakz-ı meksûr tarîkiyle olandır. Bu da nâkız mu'allilin delîlini müdde'â-yı âharda icrâ ettiği vakitte delîlin ba'zı evsâfını illiyyette veya istilzâmda medhali yoktur diye nakz-ı icmâlî tarîkiyle nakzeder. Bu sûrette mu'allile lâzım gelen, vâsf-ı mezbûrun illiyyette medhali olmadığını iddi'âya istinâden cereyânı men' etmektir. Nitekim delîl-i usûlîde nakz bu tarîkle olur.

Ve ba'zı kerre "vâsf-ı mezbûrun illiyyetinde medhali yoktur" diyerek bu senedi sâil de ibtâl eder. Meselâ, İmâm Şâfi'î rahimehullah "gâib mebî' mechûlû's-sıfat olduğu için gâibin bey'î sahîh olmaz" dedikte biz bu delîlin imra'e-i gâibenin tezvîcinde dahî cârî olur. Zîrâ ol dahî mechûlû's-sıfattır. Hâlbuki bu bi'l-ittifâk sahîhdir. Burada "hüküm ondan tehallûf etti" deriz. Lâkin burada biz İmâm Şâfi'î'nin kavlini nakzettığımız vakitte "illiyyette [18] medhali yoktur" diyerek mebî' kaydını hazfettik. Sonra mer'e-yi gâibede icrâ ettik. Lâkin İmâm Şâfi'î tarafından mebî' kaydının illiyyette medhali var diye sened îrâdla imra'e-i gâibede cereyânı men' edebilirse biz sened-i mezbûru bir âhar tarîkle yine ibtâl ederiz.

MUKADDİME-İ İLM-İ CEDEL

[1] Münâzara eden kimseye mukaddimât-ı delîlini tertîb ile mevrîd-i bahs ve nazar olacak şey' ta'yîn ve tahrîr ve evâil-i kelâmında mesâilî tahkîk ve delâilde akvâl-i müctehidîni takrîr etmesi lâzımdır. Meselâ, İmâm-ı A'zam rahimehullâh indinde vuzû'da niyet şart olmadığını beyân etmek murâd eyledikte, evvelâ niyet ve şart ne demek olduğunu anlatmak lâzım olduğu gibi. Vuzû'da niyet şart olmamasını isbât için Ebû Hanîfe rahimehullâh kavliyle istidlâl etmelidir. Çünkü hangi bir kelâm olursa olsun eğer hikâye tarîkiyle îrâd olunur ise ona i'tirâz teveccüh etmez. Nitekim ilm-i münâzarada murûr eyledi. Lâkin hikâye tarîkiyle olmayıp belki kâili ber-vech-i sâbık müdde'âsını tertîb-i mukaddimâtla delîl ikâme etmeye kalkışır, hasm ona müsâ'ade etmeyip, mukaddimât-ı delîlini men'e mübâşeret edebilir ki buna münâkaza derler.

Ve eğer hasm, münâza'un fih olan hükmü isbâtla mukaddime-i müdde'âyı men' ederse mu'allil tarafından bu gasbdır. Ba'zılar indinde mesmû' ise de lâkin ehl-i nazar indinde buna iltifât olunmaz demeye hakkı vardır.

Veyâhûd hasm mu'allilin delîl îrâdına müsâ'ade etse de, medlûlün aleyhe müsâ'ade etmemeye muktedir olur. Meselâ, mu'allilin müdde'âsının hilâfını diğerk bir delîl ile istidlâl edebilir ki buna mu'âraza denir. Zîrâ mu'âraza mümâne'e tarîkiyle mukâbele demektir.

Delîl, onu bilmekliğimizde medlûlü bilmekliğimiz lâzım gelen şey'e derler. İstidlâl, zihnin eserden müessire intikâline derler. Meselâ, duhân [2] görüldükte zihnin ol mahalde ateş bunduğuna intikâli gibi. Ta'lîl, bunun aksi olup zihnin müessirden esere intikâline derler.

Fasıl

Telâzüm, lâzımın bulunmadığı vakitte melzûmun bulunması mümteni' olan şey'e derler. Telâzümün bulunması ne lâzımın ve ne de melzûmun hâricinde bulunmasına mevkûf olmaz. Meselâ, mal ile ğinâ gibi ki her ne

kadar mal ve ğinâ hâricde bile hâsıl olmaz ise beyinlerinde telâzüm bulunduğundan mâlik husûlû yakînen ğinânın husûlünü müstelzim olur.

Lâzım, ba'zı kerre melzûma nisbetle âmm olur. İnsana nisbetle hayevân gibi ki burada insân melzûm ve hayevân lâzımdır. Ve ba'zı kerre lâzım, melzûma müsâvî olur. Yine insâna nisbetle nâtık gibi. Lâkin lâzım, melzûma nisbetle hâss olamaz. Eğer olur ise melzûmun lâzımsız bulunması lâzım gelir ki bu da bir vecihle câ'iz değildir.

İmdi işbu dört sûrette hüküm kât'îdir. Meselâ, lâzım melzûma müsâvî oldukça melzûmun vücûduna lâzımın vücûdu, ve melzûmun ademine lâzımın ademi, ve lâzımın vücûd ve ademine melzûmun vücûd ve ademi lâzım gelir. Nitekim insânın vücûduna nâtıkın, ve nâtıkın vücûduna insânın vücûdu, ve bunlardan birinin ademinden diğèrinin ademi lâzım gelir.

Kaldı ki lâzım âmm olunca, melzûmün vücûdundan lâzımın vücûdu, ve lâzımın ademinden melzûmun ademi lâzım gelir. Lâkin melzûmun ademinden, lâzımın ademi lâzım gelmez. Ancak ihtimâl tarîkiyle olabilir. Ve kezâ [3] lâzımın vücûdundan melzûmun vücûdu dahî lâzım gelmez.

Bu telâzüm mâddesi, ilm-i münâzara ve cedelde mu'teber bir emirdir. Meselâ, mu'allil tarafından denilmiş olsa ki “delâil-i şer'iyede nass veya kıyâs ve emsâli delâletiyle medyûna zekât vâcib olduğu takdîrde fakîre dahî vâcib olur.” Ya'nî medyûna zekâtın vücûbuyla fakîre zekâtın vücûbu beyinde delîl-i şer'î sebebiyle telâzüm sâbit oldukça medyûna zekât vâcib olmakla fakîre de zekât vâcib olacağı gibi fakîre zekât vâcib olmamasından medyûna da zekât vâcib olmamak lâzım gelir. Zîrâ delâilden birine dâll olan şey' diğèrine dahî bi'z-zarûre dâlldir.

Bu sûrette eğer sâil der ise ki “medyûna zekât vâcib olduğu takdîrde mâni' eclinden fakîre zekât vâcib olmaz. Mâni'-i mezkûrde ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ﴾ âyet-i kerîmeleriyle ¹⁶⁵ ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ ¹⁶⁶ ve ﴿فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ ¹⁶⁷ hâdis-i şerîfi gibi nusûsdur. Buna münâkaza tarîkiyle mu'âraza derler.” Mu'allil buna cevâb olarak der ki “ben

medyûna zekâtın vücûbu takdîrinde fakîre zekâtın vücûbuna mâni' bulunmasını teslîm etmem.”

Eğer sâil derse ki: “Fakîre zekâtın vücûbuna vâki'de bir mâni'-i müstemir olup, o münâsebetle fakîre zekât vâcib olmaz. Eğer mâni' bulunmaydı vâki'de mu'arızdan ya'nî mâni'-i müstemirden sâlim olan muktezî cihetiyle fakîre de zekât vâcib olur idi. Lâkin görüyoruz ki fakîre zekât vâcib olmuyor. Demek oluyor ki mâni' vardır. Muktezî denilen şey'¹⁶⁸ “أدوا زكاة أموالكم” ve emsâli zekât hakkında olan nusûsdan ibârettir.” Bu sûrette mu'allil der ki: “Sizin zikrettiğiniz her ne [4] kadar zikrolunan takdîr üzere mâni'in vücûduna delâlet ederse de, lâkin benim indimde mâni'i nefyeder bir şey' vardır. O da bu takdîrde ya'nî medyûna zekâtın vücûbu takdîrinde fakîr hakkında mâni'-i zekât bulununca zekâtın vücûbunun muktezîsı dahî bulunduğundan, beynlerinde te'âruz vâki' olur ki, bu te'âruz aslın hilâfı olmakla mâni' ve muktezîden ibâret olan iki delîlin birinin terki lâzım gelir. Te'âruzundan dolayı terk olunan delîl dahî nefsi emirde metrûk olmayacağından, iki emrin biri lâzım gelir ki o da ya bu delîlin ademi veyâhûd bu delîlin kıyâmı eclinden medlûlün vücûdudur. Çünkü hâl, hâli değildir. Ya bu delîl vâki'de mevcûd olur ya olmaz. Zirâ bunlardan birinin vücûduna delîl kaimdir.”

Eğer sâil: “Bu takdîrde mâni' bulunur. Eğer bulunmaz ise mâni'-i müstemirden sâlim olan muktezî ile vâki'de kâin mâni' beyinde te'âruz vâki' olur” der ise mu'allil der ki: “Bu takdîr üzere mâni' bulunmaz. Eğer bulunur ise bu mâni'le vâki'de kâin ve gayr-ı kâin muktezî beyinde te'âruz vâki' olur. Meselâ, vâki'de kâin muktezîden murâd, mûcib-i zekât olan nasslardır ki mârrü'z-zikr¹⁶⁹ “أدوا زكاة أموالكم” hâdisi dahî onların biridir ki bunlar vâki'de bulunmuşlardır. Vâki'de gayr-ı kâinden murâd bunlardan kât'u'n-nazar mutlak mâni'le mutlak muktezîdir.”

Eğer sâil derse ki: “Bu takdîr üzere mâni'in bulunduğundan muktezî ile te'âruz edecek mâni'-i müstemirrin vâki'de bulunduğunu teslîm etmem.

Zîrâ mâni'-i müstemir ol zamân bulunur ki, takdîr-i mezkûr üzere bulunan mâni', vâki'de kâin mâni' ola. Bu da memnû'dur. Zîrâ mümkündür ki bu takdîr üzere mâni'-i mütehakkik ancak bu takdîrde muhtass ola. Meselâ, mâni'î terk ziyâdesini nefy için olan nâfi gibi. Çünkü fakîre zekâtın vücûbuna mâni', medyûna zekâtın vücûbu takdîri üzere metrûktur. Öyle ise bu takdîrde fakîrden vücûbu [5] nefyetmek için mâni'î terk ziyâdesi için bir nâfi bulunacaktır. Nâfi mezkûr ise vâki'de mütehakkik olmayıp ancak bu takdîre muhtass olduğu gibi ibtidâdan fakîre zekâtın vücûbuna mâni' dahî vâki'de mütehakkik olmayıp ancak bu takdîre muhtass olabilir.”

Mu'allil der ki: “Bu men' bize zarar vermez. Zîrâ müdde'â zekâtın medyûna vücûbunun melzûmiyyetidir ki bu da zekâtın medyûna adem-i vücûbundan ibâret bulunan asıl müdde'ânın nakîzidir. Bu takdîrde mâni' hâli olmaz. Ya vâki'de bulunur veyâhûd bulunmaz. Eğer vâki'de bulunur ise bizim zikrettiğimiz tamam olur. Ya'nî muktezî ile vâki'de kâin ve gayr-ı kâin mâni'-i müstemir beyninde te'âruz vâki' olur. Zîrâ bu sûrette vâki'de mâni'-i müstemir tahakkuk eder de müdde'â sâbit olur ki o da medyûna vücûbün vâki'de gayr-ı vâki' olan şey'e ki o da fakîre zekâtın vücûbudur. Ona melzûmiyyettir. Eğer vâki'de bulunmaz ise yine müdde'â-yı mezkûr tahakkuk eder. Zîrâ vâki'de gayr-ı vâki' olan takdîr üzere mâni', medyûna vücûbu takdîrinin levâzımındandır. Lâzım ki vâki'de adem-i mâni'dir, müntefi olduğu için bu takdîr dahî ya'nî medyûna vâki'de vücûb takdîri de müntefi olur.”

Eğer sâil derse ki: “Sizin zikrettiğinizin takdîr üzere fakîre zekât vâcib olmaz. Zîrâ iki emrin biri lâzım gelir ki, o da fakîre zekâtın vücûbu ve adem-i vücûb sûretlerinde vâki'de bu takdîr üzere bulunan şey'in vukû'udur. Veyâhûd takdîr-i mezkûr üzere vâki'de vâki' olan şey'in vukû'udur. Çünkü bunların her birine nusûs ve akyise gibi delîller kâimdir.”

Mu'allil der ki: “Sizin zikrettiğiniz bunlardan mu'ayyen birinin nefyine delâlet eder. Hâlbuki biz orada ta'yîn üzere ya'nî mu'ayyen fakîre vücûbu iddi'â etmeyip belki ahad-i emreyni iddi'â ediyoruz. O da vücûbeyn ya'nî

fakîre [6] vücûb ile medyûna vücûb beyninde mülâzemedir. Veyâhûd yalnız fakîre vücûbdur. İşbu ahad-i emreyni iddi'â eylediğimizden sizin dediğiniz şey' mündefi' olur. Zîrâ ne bunun için ve ne onun için nefsi emrde vücûd yoktur denilemez. Yalnız fakîre vücûbda denilebildiği gibi.”

Eğer sâil derse ki: “Sizin dediğiniz takdîr üzere asla bunlardan birinin vücûdu yoktur. Zîrâ bunlardan biri tahakkuk ederse lâ muhâle, fakîre zekâtın vücûbu tahakkuk eder. Lâkin bu takdîr üzere fakîre vücûb tahakkuk etmez. Nitekim tahakkuk ettiği takdîrde iki emreynin biri lâzım geleceği sâbıkta zikrolundu.”

Mu'allil der ki: “Bu yakında murûr eden şey'e binâen ki o da ibtidâen kelâma bed' eder iken eğer medyûna zekât vâcib olursa fakîre de vâcib olur kelâmıdır. Elbette ya vücûbeyn beyninde mülâzeme veyâhûd yalnız fakîre vücûb tahakkuk eder.”

Fasıl: Tenâfi-yi Hükmeyn

Tenâfi-yi hükmeyn, iki hükmün bir mahalde ve bir zamânda ictîmâ'ının mümteni' olmasına denir. Nitekim denilir, “medyûna zekâtın vücûbu ile beraber nisâba bâliğ olmamış mala mâlik olan kimseye zekât vâcib olmamak ikisi bir yerde cem' olur şey'lerden değildir. İkinci ya'nî nisâba bâliğ olmayan mala zekâtın adem-i vücûbu bi'l-icmâ' sâbittir. Öyleyse evvelin, ya'nî medyûna zekâtın vücûbunun intifâsı dahî lâzım gelir.”

Buna cevâb olarak denilir ki: “Misâl-i mezkûrda iki emirden birinin nefyi ictîmâ'-ı emreynin nefyine sebep olması iki vecihle tamam olmaz. [7] Bu vecihlerden birisi bizim zikrettiğimiz sûret mislinde iki emrin birini nefiy ile ictîmâ'ı nefyetmesidir ki bu mâdde biri lâzımu'l-intifâ olan iki emrin birini da'vâ etmekten ibârettir. Hasım buna münâkaza edebileceği için ehl-i nazar indinde bâtıldır.”

İkincisi, mu'âraza bi'l-misil tarîkiyle hasım der ki: “Sizin zikrettiğiniz her ne kadar medyûna vücûba delâlet ederse de lâkin bizim indimizde

onu nefyeder şey' vardır. O da burada adem oradaki ademle cem' olmaz. Çünkü ya burada veya orada vücûbun vücûduna delâil delâlet etmiştir. İmdi vücûb bi'l-icmâ' orada sâbit olmayınca burada sâbit olur." Ammâ bir emirde kelâm terdîd olunup bu takdîre muhtass olan şey'le takdîrinden her biri üzere ictîmâ' nefyolunsa ol zamân tamam olur.

Nitekim demiş olsa ki onların beyninde müşterek hâli olmaz. Ya vücûb-i zekâtı mûcib olur ya mûcib olmaz. Eğer mûcib olursa mûcible amel lâzım geldiği için malı nisâba bâliğ olmayan kimseye de zekât vâcib olur. Eğer mûcib olmazsa da mûcib olmasına mu'ârazadan sâlim olan nâfi eclinden medyûna da zekât vâcib olmaz. İşte bu tamam olur.

Fasıl

Deverân merraten ba'de uhrâ illiyyete sâlih olan şey' üzere eserin tertîbidir. Ma'lûm ola ki deverân, dâirle medârın gayrıdır. Deverânın vücûdu medârla dâirin vücûduna mevkûf olmaz. [8] Medâr, ba'zı kerre vücûden ve ademen medâr olur. Meselâ, muhsandan sâdır olan zinâ gibi ki vücûb-i recme medârdır. Şöyle ki eğer zinâ bulunursa recim vâcib olur. Eğer bulunmazsa vâcib olmaz. Ba'zı kerre medâr vücûden olur da ademen olmaz. Meselâ, milkin sübûtuna hibenin medâr olması gibi. Zîrâ hibe bulunduğunda mülk de bulunur ise de lâkin hibe bulunmadığı vakitte mülk kât'en ma'dûm olmaz. Çünkü câ'izdir ki milk irs ve bey'le ve emsâli şey'lerle de sâbit olsun.

Ve ba'zı kerre medâr ademen olur da vücûden olmaz. Meselâ, cevâz-ı salâta tahâret medâr olması gibi ki tahâret bulunmadıkta cevâz-ı salât ma'dûm olur da, lâkin dâima tahâret bulunduğunda cevâz-ı salât vücûd olmaz. Çünkü câ'izdir ki musallî için tahâret olduğu vakitte istikbâl-i kible ve emsâli gibi şerâit-i salâtın diğerinin bulunmamasıyla cevâz-ı salât mevcûd olmaya.

Hilâfiyyâtta denir ki ba'zı kerre medâr mu'ayyen olmadığı vakitte tamam olmaz. Nitekim mu'allil-i Hanefî tarafından ekl ve şürb mes'elesinde

denildiği gibi ki burada bir şey' bulunmasıdır ki, vücûb-i keffâreyi mûcib olur. Zîrâ vücûb, vücûden ve ademen onunla devreder. Vücûden devri, birinci def'a vikâ' faslında olduğu gibi. Ademen devri, ufak taşlar ve emsâli şey'lerle iftâr faslında olduğu gibi. Zîrâ hasm der ki burada bir şey' vardır ki ma'nen mûcib-i ademdir. Çünkü adem vücûden ve ademen onunla devreder. Ademen devri, ikinci kerre ekl ve şûrb faslında olduğu gibi. Vücûden devri, def'a-i ûlâda olan fasıl ve kâ'ide olduğu gibi.

Ammâ medâr mu'ayyen olursa ol zamân tamam olur. Nitekim bu mes'eledede denildiği gibi ki hetk ki savm-ı Ramazanı 'amden ef'âl-i selâsenin biriyle [9] ifsâd etmektir. O da vücûb-i keffâreti mûcibdir. Zîrâ bu hetkin medârı olmakla vücûb vücûden ve ademen onunla devreder. Meselâ, vücûden devri merre-i ûlâda fasıl ve kâ'ide olduğu gibi. Ademen devri bel'-i hasâtta olduğu gibi. Bu cihetle eserin bir şey'le beraber deverânı o şey'e medâr-ı illet olmasının alâmetidir. Nitekim *Nezâir*'de böyle muharrerdir.¹⁷⁰ Eğer sâil, "vücûb bu sûrette ya'nî def'a-i ûlâda sûret-i vikâ'a muhtass olan şey'le devretti" der ise mu'allil der ki "dâir tesmiye olunan vücûb sûret-i nizâ'la onların beyninde müşterek olan şey' ile devreyledi ki o da ef'âl-i selâsenin biriyle hetktir." Eğer sâil: "O vücûb, def'a-i ûlâda olan sûret-i vikâ'a muhtassla beraber devreder. Yoksa orada mu'âriz-ı kât'iden sâlim olan nâfi sebebiyle keffâret vâcib olmaz. O da bu sûrette vücûba muhtassın medâriyyetidir." Mu'allil der ki: "Vücûb-i keffâret, bu sûretle sûret-i nizâ' beyninde müşterek olan şey'le devretti. Yoksa bu sûrette mu'âriz kât'iden sâlim olan nâfi sebebiyle keffâret vâcib olmaz idi. O da vücûb-i keffâreye müşterekin medâriyyetidir." Eğer sâil derse ki: "Vücûb-i keffâret ile deverânın tahakkukunu teslîm eder isek lâkin sizin deverân-ı dâir için medârın illiyyetini ifâde eder, dediğinizi teslîm etmeyiz. Ve illâ umûr-ı ittifâkiyyede dahî müfîd olurdu. Zîrâ âsâr emkine ve ezminede dahî hâdis olmadığı için medâr-ı illet olamaz. Meselâ, ba'zı mekâna çıkıldıkta defîne bulunup ba'zı zamânda bulunmadığı gibi." Mu'allil der ki: "Kelâmımız medâr-ı illiyyete sâlih olan yerdedir. Eğer medâr sizin dediğiniz şey'de dahî illiyyete sâlih

olursa, orada bile illet olamayacağını teslim etmeyiz. Eğer sâlih olmaz ise ona iltifât olunmaz. Öyle ise bize de nakz teveccüh etmez.”

Fasıl

Kıyâs, asılla fer‘ beyinde kâin illet-i müttehidde münâsebetiyle hükm-i müttehidin asıldan fer‘e te‘addisine derler. Bunun tarîki şöyledir ki, altın ve gümüşün [10] madrûbunda bi’l-icmâ‘ zekât sâbittir. Buna kıyâsen Hanefî ile Şâfi‘î beyinde mahall-i nizâ‘ olan hill-i nisâda dahî sâbittir. Ya’nî zekât vâcibdir. Zîrâ altın ve gümüşün madrûbunda zekâtın vücûbu münâsebet bulunduğu cihetle tathîrimiz gibi ve def‘-i hâcet-i fakîr gibi vücûba müte‘allik olan mesâlihi tahsîl içindir. Istılâh-ı ehl-i nazarda münâsebetten murâd, husûl-i matlûba sâlih olan fi‘le mübâşeretir ki, bu da altın ve gümüşün madrûbunda mevcûddur. Çünkü burada vücûbun müte‘allakı olan tathîr-i emvâl keyfiyeti matlûbdur. Matlûb-i mezkûrun husûlüne sâlih olan tarîk dahî zekâtın vâcib olmasıdır. Çünkü vücûb bulunursa matlûb bulunur. Bulunmaydı matlûb bulunmayacak idi. İşte tarîk-i sâlihden bundan gayrı bir şey’ murâd olunamaz. Şer‘ bu sûrette ya’nî altın ve gümüşün madrûbunda zekâtın vücûbuyla hükmettiği için orada münâsebet bulunmuş olur. Bu münâsebet de husûl-i matlûba sâlih olan fi‘lin ya’nî vücûbun hullî-i nisâda matlûbun husûlüne izâfe olunmasını vâcib kılar. Zîrâ zann-ı izâfe vücûden ve ademen münâsebetle devreder. Meselâ, vücûden devri edâ-yı ferâizdedir. Şöyle ki cümle için mesûbâta vusûl ile nefsi ukubâttan tahlîs matlûb olduğundan bu matlûbun husûlüne sâlih emir de edâ-yı ferâizdir. Nitekim bir âkil ve bâliğ kimsenin namaza kıyâmını gördüğümüzde zannımıza gâlib olur ki bu adam tahsîl-i mesûbât ve tahlîs-i ‘ukûbât eclinden bu farzın edâsına meşgûl oldu. Zann-ı izâfenin münâsebetle ademen devri terk-i ferâiz ve iştiğal-i me‘âsî faslındadır. Deverân ise medârik-i dâire illet olmasına delâlet eder.

Eğer sâil derse ki: “Asılda ya’nî altın ve gümüşün madrûbunda olan hüküm ya’nî vücûb-i müştereke muzâf olmaz. Zîrâ asıl ki madrûbdur fer‘a

ya'nî hullîye râcihtir. Ya'nî asıl, fer'in müstemil olmadığı birtakım hükümü müsted'î olan me'âniye şâmil olur. Eğer râcih olamayıp *لا حرج في* "171" *hadîs-i şerîfi* gibi nâfi ile [11] veyâhûd aslın râcih olmasına mu'ârizdan sâlim olan *حلي الصبي والجواهر لا زكاة فيها* "172" *hadîs-i şerîfinden* müstefâd olan nakîze kıyâsen onda hüküm sâbit olmaz idi. Hâlbuki hüküm madrûbda sâbittir. Öyle ise ruchân tahakkuk eder ki bu da onda hükmü müstereke izâfeden mâni'dir. Veyâhûd ruchân adem-i izâfeye melzûmdur. Eğer böyle olmasa idi hükm-i asılda ruchânın mâni' veya melzûm olmasına mâni' olan mu'ârizdan sâlim münâsebet sebebiyle hullî-i sabîye ve cevâhirden ibâret olan nakîz ile onun beyinde müstereke muzâf olur idi. Hâlbuki bi'l-ittifâk muzâf değildir."

Buna cevâb olarak mu'allil, evvelâ der ki: "Asıl râcih olmayaydı onda hüküm sâbit olmaz idi, kavlinizi teslim etmeyiz. Belki muktezî olan *أدوا زكاة أموالكم* "173" muktezîsiyle veyâhûd asılla fer'den birinde olan vücûba kıyâsen asılda hüküm sâbit olabilir."

Eğer sâil, bunlardan birinde bu takdîr üzere ya'nî hullî-yi bâliğde olduğu takdîrde hükmü men' ederse mu'allil der ki: "Hüküm ya vâki'de veya bu takdîr üzere ya'nî hullî-i bâliğde olduğu takdîrde mütehakkik olduğu için adem-i vücûba delâlet eden mu'âriz-ı kat'iden sâlim olan kıyâsla asılda ya'nî madrûbda dahî mütehakkik olur. Nitekim Şâfi'î indinde hullî-i sabîde dahî zekât vâcibdir."

Eğer sâil derse ki "hüküm asılda asılla fer' beyinde müstereke muzâf olmaz. Zîrâ asıl fer'e râcihtir. Eğer râcih olmayaydı bi'l-icmâ' asılda hüküm sâbit olmaz idi." Veyâhûd sâil der ki "asıl fer'e râcih olmayaydı hüküm asılda ba'zı [12] sûrette olan ademe kıyâsen ya'nî cevâhir ve le'âlîye kıyâsen sâbit olmaz idi."

Mu'allil der ki: "Sizin zikrettiğiniz her ne kadar aslın fer'e ruchânına delâlet ederse de lâkin bizim indimizde onu nefyeder şey' vardır. O da asıl fer'e râcih olursa ruchân gerek fer' ve gerek nakîz olsun diğerine râcih olmak ma'nâsıyla asla muhtass olmak lâzım gelir. Lâkin bu ma'nâ ile ruchân

asla muhtass olamaz. Zîrâ aslın gayrı dahî asla râcih olur. Veyâhûd asıl kendisi gayra ya'nî fer' ve nakîze de râcih olamaz. Çünkü bunlardan her birine münâsebet delîli kâimdir. Meselâ, evvele delîlin kıyâmı şöyledir ki fer' ki hullîdir. O da ya asla ya'nî madrûba vezinde müsâvî ve mâliyetinde zâid olur. Çünkü sözümüz ol hullîyededir ki onun kıymeti aslın kıymetinin iki veya daha ziyâde misli olur. Bu sûrette asla râcih olur.

Sânî ki aslın gayra adem-i ruchânıdır. Ona delîlin kıyâmı şöyledir ki münâsebet ki delîldir. Asılla fer' beyninde müsâvâta dâll olmakla hükmün asılla fer' beyninde müştereke izâfete delâlet eylediğinden izâfe fer'de hükme melzûm olur. Münâsebet fer'de hükme delâlet eder ki bu delâlet dahî asılla fer' beyninde hükümde müsâvâta dâll olur. İşte böyle müsâvâta dâll olan şey', bi'z-zarûre adem-i ruchâna dahî dâll olur.

Veyâhûd mu'allil der ki: "Asıl mâliyetinde fer'den kâsır veya vezinde fer'e müsâvî olduğu için gayra râcih olamaz." Veyâhûd mu'allil, ibtidâ-i emirde sâilin telâzümde dediği gibidir. Ya'nî sâil, adem-i ruchân takdîrinde asılda adem-i vücûbu iddi'â ettikte dedi idi ki "eğer râcih olmayaydı vücûb sâbit olmaz idi." Mu'allil der ki: "Teslîm etmem ki râcih olunmayınca asılda vücûb sâbit olmaz. Belki râcihde olmaz ise vücûba delâlet eden [13] delâil vâsıtasıyla asılda vücûb sâbit olur."

Eğer sâil der ise ki: "Hüküm, ya'nî vücûb-i zekât, asılda bu iki sûretin ya'nî asılla fer'in birinde câ'izü'l-adem olan şey'e muzâf olduğundan o da müşterek olamaz. Zîrâ müşterek, asıl ve fer'de kat'iyen sâbit olan şey'dir."

Mu'allil der ki: "Müdde'âmmız hükmün asılda sübûtu takdîri üzere hüküm ikisinde veyâhûd yalnız fer'de sâbit olan şey'e muzâf olmasıdır. Asılda sübûtu takdîrinde ikisinde veya fer'de sâbit olan şey' de onların beyninde olan müşterektir."

Eğer sâil derse ki: "Hüküm, asılda asla muhtass olan şey'e muzâf olur. Veyâhûd müştereke muzâf olamaz. Bunlardan hangisi olursa olsun hükümün müştereke muzâf olmayacağı sâbit olur."

Mu'allil der ki: "Hüküm, asla muhtas olan şey'e muzâf olmaz. Veyâhûd müstereke muzâf olur. Bunlardan hangisi olursa olsun lüzûmundan hükümün müstereke muzâf olması lâzım gelir. Zîrâ hüküm kat'iyen asılda sâbit olan şey'e muzâf olur."

Eğer sâil der ise ki: "Hüküm, asılda müstereke muzâf olmaz. Eğer böyle olmaz ise ya hükmün asılda asla muhtass olmayan şey'e veya müstereke muzâf olmaması lâzım gelir ki bunların her birinde müstereke ademi izâfe lâzım gelir."

Mu'allil der ki: "Hüküm, asılda müstereke muzâf olur. Eğer böyle olmaz ise hükmün ya müstereke izâfesini veyâhûd hükmün kendisine izâfesinin tahakkukundan müstereke izâfesi tahakkuk eden şey'e izâfesi lâzım gelir ki bunların her birinden dahî hükmün müstereke izâfesi lâzım gelir."

[4] Eğer sâil der ise ki : "Bu, misliyle mu'ârizdır." Mu'allil, müsterekin ta'yînini iddi'â ile mu'âraza bi'l-misli men'den sonra der ki: "Müdde'â, hükmün asılda müstereke izâfetidir. Veya hükmün fer'de bulunmasıdır. Bununla zikrettiğinizin şey' mündefi' olur."

Eğer sâil: "Bunlardan hiç biri ya'nî ne izâfe ve ne hükmün fer'de tahakkuku asla tahakkuk etmez. Eğer tahakkuk edeydi asılda müstereke izâfede tahakkuk eder idi. Delâilden bizim zikrettiğimiz şey'e binâen izâfe tahakkuk etmediği için bunlardan hiçbirisi asla tahakkuk etmez. Ve kezâ eğer muzâf olaydı müsterek, illet olurdu. Müsterek, illet olunca fer'de hükm-i mütenâza'un fihî muktezî olurdu. Fer'de mâni' mütehakkik olduğundan beynlerinde te'âruz tahakkuk eder idi ki bu te'âruzda hilâf asıldır." Nitekim murûr eyledi.

Mu'allil der ki: "Bunlardan biri tahakkuk etmekle izâfenin tahakkukunu teslîm etmem. Belki sizin zikrettiğiniz adem-i izâfeye dâll olan delâil delâletiyle izâfe tahakkuk etmez."

Eğer sâil derse ki: "Emreynden sizin zikrettiğiniz şey'in hiçbirisi tahakkuk etmez. Zîrâ mütenâza'da adem, sizin dediğiniz şey'den her birinin ademini

müstelzim olan şey'lerdendir. Zîrâ fer'de adem takdîrinde bi'z-zarûre hü-küm fer'de tahakkuk etmez. Bu cihetle aslında izâfe de tahakkuk etmez.” Nitekim aslın fer'le hükümde ittihâdî mu'ârazasından sâlim adem-i izâfeye dâll olan deliller murûr eyledi. Zîrâ asılla fer'in hükümde ittihâdleri fer'de adem-i hükümden sâlim olan münâsebeti izâfeyi müstelzimdir. Ve vakta ki fer'de ademe dâll olan meselâ, nusûs-i nâfiye ve gayrıları gibi delil ile beraber adem bunlardan her birinin ademini müstelzim oldu ise ol zamân delîl melzûma dâll olur ki ya bu melzûm ki ademdir fer'de bu tahakkuk eder. [15] Veya bunlardan her birinin ademinin melzûmâtından mes'ele nakîzi veya zıttı veya münâfisi veya müsâvîsi gibi bir melzûm tahakkuk eder.

Mu'allil der ki: “Bu, misliyle mu'ârızdır. Zîrâ vücûbun mütenâza'da onlardan birinin vücûdunu müstelzim olur şey'lerden olduğu kat'îdir. Hâlbuki nusûs-i mukteziyye ve emsâli deliller mütenâza'da vücûba delâlet eylediler. Ol zamân o ya'nî mütenâza'da vücûb veyâhûd onların birinin melzûmâtından bir melzûm tahakkuk eder. Meselâ, nusûs-ı muktezîden o irâde olunması ve fer'de vücûb için sûret-i vücûbda vücûbun melzûmiyyeti veya fer'de vücûb için sûret-i vücûbda vücûbun medâriyyeti tahakkuk eder.”

Fasıl

Kıyâs, ba'zı kerre muhassıs olur. Nitekim Ebû Hanîfe rahimehullah indinde İslâm şerâit-i ihsândan olup Şâfi'î rahimehullah indinde şart olmadığından hatta şehâdet-i ehl-i İslâm ile zinâsı tahakkuk eden zimmiyye Ebû Hanîfe indinde yalnız had vurulup recmden iktifâ olunur. Şâfi'î indinde recm lâzım gelir.

İmdi mu'allil, bu mes'ele-i hilâfiyyeye İmâm-ı A'zam mezhebi üzere sâlifü'z-zıkr zimmiyyeye recm vâcib olmaması için hüccet ikâmesine şurû' eyledikte, hasm buna ¹⁷⁴“الشیان یرجمان” hâdisiyle mu'âraza eyleyince mu'al-lile lâzım olan, şu vecihle cevâba tasaddî ederek demelidir ki: “Bu hadîsden mevzi'-i icmâ' olup zinâsı zimminin şehâdetiyle zâhir olan seyyibin recmi

tahsîs olunduğu için ona kıyâsen sûret-i nizâ'da onun gibidir. Zîrâ mevzi'-i icmâ'da tahsîs tahsîse müte'allik olan mesâlihî tahsîl için olmuştur. Meselâ, münâsebet delâletiyle vücûb-i recm zararını def' etmek ve emsâli gibi. Nitekim kıyâs bahsinde suâlen ve cevâben murûr eyledi. [16] Meselâ, tahsîse müte'allik mesâlih matlûbdur. Tahsîs de bu matlûba sâlih olan tarîkdir. İlâ âhirihi denildiği gibi.”

Veyâhûd mu'allil, tarik-i kıyâsla tahsîsi isbât-ı murâd edince der ki: “Bu sûret-i nizâ'da tahsîs vardır. Eğer böyle olmaz ise tahsîsi nâfi olan şey' sebebiyle orada dahî tahsîs sâbit olmaz idi. Bu nâfi de vücûb-i recmin muktezîsidir.”

Veyâhûd mu'allil, adem-i irâdede telâzüm tarîkiyle der ki: “Aslen fer', ya'nî sûret-i nizâ', nass-ı âmmdan murâd olunmamıştır. Eğer murâd olunmuş olsa idi irâdeyi muktezî olan delîl eclinden asılla beraber murâd olunmak lâzım gelir idi. Lâzım ise bâtıldır.”

Eğer sâil: “Lâzımı mâni' ile men' ederse ya'nî fer' murâd olundukta asılla beraber murâd olunması teslîm etmem. Zîrâ mümkündür ki asıl murâd olundukta fer' i irâde etmeye mâni' bulunması cihetle murâd olunmasın.”

Mu'allil der ki: “Bizim zikrettiğimiz takdîr üzere mâni' mütahakkik değildir. Eğer mâni' mütahakkik olsaydı muktezî ile onun beyninde te'âruz vâki' olurdu. Nitekim telâzüm bahsinde murûr eyledi.”

Eğer sâil derse ki: “Es-seyyibân lafzı mevzi'-i icmâ' olan zimmînin şehâdetiyle zinâsı zâhir olan seyyibe şâmil olur. Niçin dedin ta ki ondan tahsîs tahakkuk etsin?”

Mu'allil der ki: “İstisnâ delîli ile eğer sâil bu sıhhat-i istisnâyı dahî men' ederse mu'allil ba'zı esâmî-yi muhallâ bi'l-lâmda meselâ, ¹⁷⁵﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ âyet-i kerîmesinde الانسان lafz-ı mua'rref bi'l-lâm olmakla ondan istisnâ sahîh olduğu gibi küllîsinde dahî [17] sahîh olmak lâzım gelir. Küllîsinde dahî sahîh olunca bunda ya'nî mâ nahnu fihde dahî sahîh olur” der.

Eğer sâil, “bu ¹⁷⁶الثَّيَّان يَرْجَمَانْ” hadîsinde ba‘zı efrâd-ı seyyibede istisnâ sahîh olursa bu ba‘zı mu‘ayyen ya’nî şehâdet-i zimmî ile zinâsı zâhir olan seyyibin istisnâsı da sahîh olur niçin dedin?” der ise mu‘allil buna cevâb olarak: “Bizim dediğimiz gibidir. Ya’nî الثَّيَّان ona şâmil olduğu içindir. Bunun beyânı şöyledir ki istisnâ sahîh olan her bir lafızda istisnânın sıhhati ancak o lafızla gayrı beyninde bir emr-i müşterek bulunduğu içindir. Zîrâ sıhhat-i istisnâ, o emr-i müşterekle vücûden ve ademen devreder. O emir de ism-i mua’rref bi’l-lâmdır. Vücûden devri sıhhat-i istisnâ sûretindedir. Ademen devri lafz-ı münkerdedir. Zîrâ lafz-ı münkerin elfâz-ı âmmdan olması nakle mevkûfdur. Eğer sâil, asılda tahsisinin izâfesini men’ ederse, şöyle ki “sizin asılda tahsis dediğiniz asılla fer’ ya’nî sûret-i nizâ’ beyninde müştereke muzâf olmaz. Zîrâ iki emrin biri lâzım gelir ki o da ya mevzi’-i icmâ’da adem-i tahsîsdır veyâhûd müştereke adem-i izâfedir.” diyerek men’ ederse mu‘allil der ki: “Bu, biri lâzımü’l-intifâ olan iki emrin birini iddiâ etmektir.” Âtîde zikrolunacak şey’e binâen bu bâtıldır.

Ve kezâlik eğer sâil, “tahsis asılla sûret-i nizâ’ beyninde müştereke muzâf olmaz” der ise bu dahî bâtıldır. Çünkü eğer izâfe olunursa fer’de tahsis tahakkuk etmekle kıyâs, nassa tercih olunmak lâzım gelir ki bunun butlânının delîli dahî şudur ki tercih te‘âruzdan sonra olur. Onların ya’nî nassla kıyâsın beyninde ise hakîkatte te‘âruz yoktur.

Fasıl: Ademin Ta’dîyesi

Ba‘zı ulemâ, ademin ta’dîyesini tecvîz edip ba‘zılar etmemişler ise de, edenlerin [18] mezhebince mu‘allil der ki: “Adem-i vücûb, cevâhir ve leâlîde bi’l-icmâ’ sâbittir. Ve kezâ hullîyede dahî ona kıyâsen sâbittir. Zîrâ cevâhir ve leâlîde adem-i vücûba delâlet eder ki vücûbeyn ya’nî leâlî ve cevâhirlle hullîyede olan vücûb beyninde müşterek ki vücûbun vücûba müte‘allik olan mesâlihi muhassal olmasıdır. Aslen asılda ya’nî fasl-ı cevâhir ve leâlîde ve fer’de ya’nî hullîyede mu‘âriz üzerine illet râcih olamaz. Yâhûd ademeyn beyninde müşterek kat’iyyen vücûba mâni’ olur. Ya’nî asılda olan adem ve

fer'de olan adem kendinde vücûba mu'âriz ve münâfisine râcih olan mâni' olur. Çünkü bunlardan biri asılda ya'nî cevâhir ve leâlîde tahakkuk etmez ise mu'ârizın kat'ıyyetinden sâlim olan muktezâ sebebiyle onda vücûb tahakkuk eder. Mezkûr mu'ârizlardan biri ademeyn beyinde müşterekin mâni'ıyyeti ve diğeri ademin şümûlüdür. Zîrâ şümûl, adem-i vücûbeyn beyinde müşterekin illiyyetinin levâzımındandır. Öyle ise sâbit oldu ki cevâhir ve leâlîde vücûb, bunlardan birinin bulunmamasının levâzımındandır.”

Eğer sâil, vücûbu men' ederse ya'nî sâil, vücûbu asılda bu emreynden birinin ademi takdîrinde vücûbdan mâni' ile men' ederse meselâ, şöyle demekle ki “mâni'-i müstemir vâki'de bulunmuştur, eğer bulunmayaydı asılda ya'nî cevâhir ve leâlîde mâni'-i müstemirden sâlim olan muktezâ eclinden zekât vâcib olur idi” der ise, mu'allil der ki: “Bu takdîrde mâni' mütehakkik değildir. Eğer mâni' mütehakkik olur ise muktezâ ile mâni' beyinde bu takdîr üzere te'âruz vâki' olur.”

Veyâhut mu'allil, ta'dîye-i ademe bir âhar tarîkiyle istidlâl ederek der ki: “Cevâhir ve leâlîde adem, iki emrin birine delâlet eder. O iki emrin biri leâlî ile hullîyede ademdir. Veya vücûbeyn beyinde müşterekin vücûba adem-i illiyyetidir. Zîrâ bunlardan biri tahakkuk etmez ise mu'ârizdan sâlim olan muktezâ sebebiyle cevâhir ve leâlîde vücûb tahakkuk eder.”

[19] Mu'âriz-ı mezbûr: “Bu leâlîde ve hullîyede ademin şümûlüdür. Lâkin lâzım-ı müntefîdir. Çünkü leâlîde vücûb tahakkuk etmedi. Bundan dahî melzûmun intifâsı ya'nî bunlardan birinin adem-i tahakkuku lâzım gelir. Ve bunlardan hangisi olursa olsun lüzûmundan hullîyede adem-i vücûb lâzım gelir.” Veyâhûd mu'allil der ki: “Müşterek vücûba illet olmayınca hullîyede vücûb sâbit olmaz. Zîrâ hullîyede vücûb sâbit olur ise illet mütehakkik olur. Gayr-ı müşterek ise illet olamaz. Çünkü gayr-ı müşterek sâbit değildir. Veyâhûd gayr-ı müşterek asılda illetin gayrıdır. Öyle ise müşterek vücûba illet olur.”

Veyâhûd yine mu'allil, ta'diye-i ademi isbâtta bir âhar tarîk üzere der ki: "Bu sûrette ya'nî leâlîde ademin levâzımından bir lâzım ki o da leâlîde ibâha-i terktir. Burada ya'nî hullîyede ademin melzûmudur. Ve ibâha-i terkin ademe lüzûmu zâhirdir. Zîrâ leâlîde zekât vâcib olmaması mübâhû't-terk demektir. Ve kezâ hullîyede ibâha-i terkin ademin melzûmu olması zâhirdir ki terk mübâh olunca hullîyede adem-i vücûb lâzım gelir. Bunun melzûmu olan adem mütehakkik olduğu için leâlîde ibâha-i terk mütehakkiktir. Öyle ise münâze'de ya'nî hullîyede dahî ibâha-i terk mütehakkik olur. Şöyle ki leâlîde ibâha-i terk, malın helâkından ve nefsin ikâbından selâmeti gibi ibâhaya müte'allik mesâlih'in tahsîli içindir. Vücûb-i zekât ise müddet-i hayâtta münâsebetle ya'nî husûl-i matlûba sâlih olan fî'le mübâşeretle hâsıl olur." Nitekim kıyâs-ı vücûdîde suâlen ve cevâben murûr eyledi. Bundan dahî burada adem lâzım gelir.

Fasıl: Nakzın Tevcihi

Ba'zı kerre münâzır kelâmını gayra tevcîh eder. Bu da selb-i icâb bey-ninde [20] münâkaza tarîkiyle olur. Nakz, ıstılâh-ı münâzirinde hükmün müsbit-i zann olunan şey'den tehallüfüne derler ki müsbit-i hüküm olan şey'lerde illete ve gayrısına şâmilidir. Lâkin usûliyyûn ile hilâfiyyûn indinde hükmün kıyâsda hükme illet olan vasfın vücûduyla hükmün ondan tehal-lüfünü beyânından ibârettir.

Nakz, ya mu'ayyen olur veya mechûl olur. Bunlardan mu'ayyen, ya müfred olur ya'nî sûret-i nakzda adem-i hüküm, ancak kâis indinde olur. Münâkız indinde olmaz. Veya mürekkeb olur. Ya'nî adem-i hüküm, sûret-i nakzda ihtilâfla iki illetle olmakla beraber bi'l-ittifâk sâbit olur. Ve ba'zı kerre nakz, ne müfred olur ve ne de mürekkeb olur. Ya'nî adem-i hüküm sûret-i illette ittifâkla beraber mücma'un aleyh olur.

İşbu nakz-ı mu'ayyen, üç kısım olduğu gibi nakz-ı mechûl de üç kısım olmakla cümlesi altı kısımdır. Lâkin musannif, bunlardan meşhûr olan üç kısmını üç fasılda beyân eylemiştir. İmdi nakz-ı mu'ayyenin müf-

red ve mürekkeb olmayan kısmının misâli, şöyledir ki meselâ, mu'allil, hullîyeyi madrûbe kıyâs eyledikte nâkız, "leâlîde tehallûf ettiği için hüküm asılda müştereke muzâf olmaz. Zîrâ müşterek mütehakkik, hüküm ma'dûmdur" der.

Veyâhûd tarîk-i diğere der ki: "Hullîye madrûba kıyâs olundukta hüküm-i müştereke muzâf olsa müşterek illet olur. Ve eğer izâfe veya illetten biri tahakkuk edeydi illetle amel lâzım geldiği cihetle hüküm, leâlî faslında dahî sâbit olmalı idi. Hâlbuki orada hüküm sâbit olmadı. Öyle ise hüküm müştereke muzâf olmamıştır."

Veyâhûd yine bir diğere tarîkle der ki: "Hüküm, asılda müştereke muzâf olmaz. [21] Eğer hüküm müştereke muzâf olaydı burada ya'nî fer'de hüküm sâbit olur idi. Ve eğer bunlardan biri sâbit olaydı o da ya lâzımdır ya'nî fer'de hükümdür veya melzûmdur. Ya'nî müştereke izâfedir. Orada ya'nî nakîzde -ki o da cevâhir ve leâlîdir- illetle amel olunmak lâzım geldiği için hüküm sâbit olur idi. Hâlbuki nakîzde hüküm sâbit olmadı. Öyleyse mutlakan bunlardan biri dahî tahakkuk etmedi. Bunlardan birinin mutlak intifâsından bi'z-zarûre intifâ-i izâfe lâzım gelir."

Nakzın bu turuk-i selâsesi sâil, delîl-i hâssla temessük ettiği vakittir. Delîl-i hâssdan murâd, müşterek illet olmak takdîrinde nakîzde isbât-ı hüküm için olan müşterektir.

Lâkin sâil, nakîzde isbât-ı hüküm için asılda müştereke izâfe takdîri üzere delîl-i âmmla temessük ederse meselâ, ¹⁷⁷ "أدوا زكاة أموالكم" kavli-i şerîfi ve sâiri eclinden mu'ârâza bi'l-misil tarîkiyle i'tirâz olunur. Zîrâ sâil der ise ki: "Hüküm, asılda müştereke muzâf olmaz. Eğer olur ise ¹⁷⁸ "أدوا زكاة أموالكم" hâdisi mücebince hüküm, fasl-ı leâlîde dahî sâbit olur idi." Ol zamân mu'allil der ki: "Hüküm, asılda müştereke muzâf olur. Eğer muzâf olmaz ise ¹⁷⁹ "أدوا زكاة أموالكم" hadîsi mücebince hüküm fasl-ı leâlîde sâbit olur."

İmdi musannif, nakz-ı mürekkebin beyânına şurû‘ ederek der ki, tev-cih-i nakzdan bu bizim zikrettiğimiz ile, ya’nî ne müfred ve ne mürek-kebin olmayan nakz-ı mu’ayyen ile nakz-ı mürekkebin farkı yoktur. Ancak nakz-ı mürekkebinde leâlî yerine hullîye konarak îrâd-ı nakz olur. Meselâ, sabîyenin hullîyesinde olduğu gibi. Nitekim denilir ki hüküm aslında asıl ile ya’nî madrûbla fer‘ ya’nî hullî-yi bâliğa beyninde müştereke muzâf ol-maz. Eğer olaydı ol zamân müşterek illet olurdu. Eğer müşterek illet olay-dı hüküm hullî-i sabîyede dahî sâbit [22] olurdu. Mademki hüküm hullî-i sabîyede müşterekten tehallûf etti. Öyleyse müşterekte illet olamadı. Bu cihetle demek oldu ki hüküm de asıl da asılla fer‘ beyninde müştereke muzâf olmadı. Mu’allil tarafından bu nakz-ı mürekkebin cevâbında de-nilir ki, emvâl-i sabîyeden madrûbda vücûb hâlî olmaz. Ya sâbit olur ya olmaz. Eğer sâbit olursa hullî-i sabîyede tahakkuk-i ademi teslim etmez. Nakz da vârid olmaz. Eğer emvâl-i sabîyeden madrûbda vücûb sâbit ol-maz ise hullî-i sabîyede ademle nakz teveccüh etmez. Zîrâ fer‘ ki hullî-i bâliğadır. Bu takdîrde nakîze ya’nî hullî-i sabîyeye râcihtir. Eğer râcih olmayaydı asıl olan emvâl-i bâliğadan madrûba kıyâsen emvâl-i sabîyeden madrûbda dahî vücûb sâbit olurdu. Hâlbuki sâbit olmamıştır. Zîrâ takdî-rimiz emvâl-i sabîyeden madrûbda ademi takdîrîdir. Öyleyse fer‘ nakîze râcih olur. Bu cihetle hükmü mûcib olan mâ’nayı, asılla fer‘de tahakkuk edip nakîzde etmediği için hüküm ondan tehallûf eder denilemez. Zîrâ tehallûf, hüküm-i illetin vücûdu zamânında olur. Burada illet bulunmadı. Bu cevâb misliyle muâırız olamaz. Veyâhûd mu’allil, nakz-ı mürekkebin cevâbında cevâb-ı evvelin şikk-ı evvelini hâliyle îrâd ettikten sonra, şikk-ı sânide der ki “eğer emvâl-i sabîyeden madrûbda vücûb sâbit olmaz ise, burada bi’l-icmâ‘ sâbit olur. Zîrâ adem sûreteyne, ya’nî hullî-i bâliğ ile madrûb-i sabîyeye şâmil olmaz. Çünkü hullî-i bâliğde Ebû Hanîfe in-dinde ve madrûb-i sabîyede Şâfi‘î indinde vücûbun tahakkuku zarûrîdir. Burada ya’nî hullî-i bâliğada vücûb sâbit olunca hüküm, aslında müştereke muzâf olmuş olur.

Veyâhûd mu'allil, nakz-ı mezkûrun cevâbında der ki: "Vücûb-i zekât bu iki sûretin birinde ya'nî hullî-i bâliğ ile emvâl-i sabîyeden madrûbdan ikisinin birinde olan vücûb emvâl-i sabîyeden madrûbda vücûbla hükümde iktirân delîli ile hullî-i sabîyede olan vücûba bil-icmâ' râcihtir. Zîrâ vücûb, Ebû Hanîfe indinde hullî-i bâliğada ve Şâfi'î indinde madrûb-i [23] sabîyede râcihtir. Öyle ise bu sûretlerin birinde vücûb bi'l-ittifâk hullî-i sabîyede olan vücûba râcih olur. İmdi bu sûretlerin birinde vücûb râcih olunca nakz teveccüh etmez. Zîrâ emvâl-i sabîyeden madrûbda vücûb hâlî olamaz. Ya sâbit olur ya olmaz. Eğer olursa zâhirdir ki nakz teveccüh etmez. Zîrâ bu sûrette hullî-i sabîyede adem memnû'dur. Sâbit olmaz ise yine zâhirdir. Zîrâ madrûb-i sabîyede vücûb, nakîzde vücûba tercîh olunmaz. Öyleyse vücûb fer'de ya'nî hullî-i bâliğada nakîza ya'nî hullî-i sabîyeye tercîh olunur. Çünkü bu iki sûretin birinde vücûb, nakîze râcih olur. Fer'in nakîze ruchânı ise teveccüh-i nakzdan mâni'dir."

Fasıl: Nakz-ı Mechûl

Bu nakz-ı mechûlün îrâdının takrîri şöyledir ki hüküm, asılda asılla fer' beyninde müştereke muzâf olmaz. Eğer muzâf olursa müşterek illet olur. Eğer müşterek illet olursa hangi sûrette illet bulunursa illetle amel lâzım geldiği için orada hüküm sâbit olur. Hâlbuki ondan ba'zı sûrette hüküm sâbit olmuyor. Öyleyse hüküm müştereke muzâf olmuyor.

Veyâhûd îrâd-ı nakzda denilir ki hüküm asılda müştereke muzâf olmaz. Eğer muzâf olur ise müşterek illet olur. Müşterek illet olunca illetin bulunduğu sûretlerin her birinde müşterekin illetinin hükmü tahakkuk eder. Lâkin intifâ-i mecmû'a delâlet eden delâil bulunduğu için, illiyet müşterekle beraber bunlardan ba'zı sûrette hüküm sâbit olmaz. Öyle ise illetin bulunduğu sûretlerin her birinde intifâ-i hüküm lâzım gelir ki bundan dahî müşterekin illiyetinin intifâsı lâzım gelmekle müştereke izâfe müntefi olur.

[24] Veyâhûd denilir ki hüküm asılda müştereke muzâf olmaz. Zîrâ hükmün ba'zı suverde müşterekten tehallüfû zarûrîdir. Adem-i hüküm

sûretlerinden bir sûrette müşterek mütehakkıktır. Veyâhûd suver-i vücûd müşterekde adem-i mütehakkıktır. Bundan dahî hüküm müştereke muzâf olmamak lâzım gelir.

Sonra mu'allil, bu nakzin vech-i evvelinde ibtidâdan münâkaza tarîkiyle suver-i illetinden her bir sûrette hüküm bulunmasını men' eder. Bu sûretlerin ba'zısında adem-i hükmü isbâtla şöyle ki illet bulunan sûretlerden bir sûrette hüküm sâbit olmaz. Zîrâ bu sûretlerin ba'zısında hükümden mâni' vardır o da gâyet çoktur. Veyâhûd muâraza tarîkiyledir ki her ne kadar sizin zikrettiğiniz şey' asılda hükmün müştereke izâfe olunmamasına delâlet ederse de lâkin bizim indimizde izâfe olunmasına delâlet eder şey' vardır. O da eğer hüküm asılda müştereke muzâf olmayıp da müşterek illet olmazdı. İlet olmayınca illet olduğuna mu'arızdan sâlim olan nâfi eclinden illet olmayan sûretlerin hiçbirinde hüküm dahî sâbit olmaz idi. Hâlbuki ba'zı sûrette hüküm tahakkuk etti.

Ve kezâ vech-i âharda dahî mu'araza tarîkiyledir ki vücûd-i müşterekten bir sûrette hüküm sâbittir. Veyâhûd suver-i hükümden bir sûrette müşterek sâbittir. Zîrâ asılda veya asılla fer'de hükmün müşterekle beraber sübûtu zarûrîdir. Bunların her birinin lüzûmundan hükmün müştereke izâfesi lâzım gelir.

Fasıl

Nakz-ı müfred ki müstedillin illet kıldığı şey'den hükmün tehallüfünden ibârettir. Nakz-ı mezkûr, hasmın müsâ'adesinden mücerred olan nakzdır. Meselâ, medyûn [25] veya sabî veya mecnûnun malı hakkında denildiği gibi ki eğer hüküm müştereke muzâf olaydı müşterek illet olacağından burada dahî hüküm sâbit olur idi. Hâlbuki sâbit olmadı. Nitekim sâbıkda tafsîlen teveccühât bahsinde beyân olundu. Sonra bunun cevâbı şöyle demektedir ki fer'de olan hüküm hâli olmaz. Ya nakîzde levâzım-ı ademinden bir lâzım olur. Meselâ, hull-i bâliğada vücûbun bulunması sabî ve sabîyeye ve mecnûn ve mecnûnenin madrûblarında olan adem eclinden olması gibi. Veya fer'de vücûb-i nakîzde levâzım-ı ademden bir lâzım olmaz. Meselâ,

hullî-i bâliğada vücûbun bulunması emvâl-i medyûndan madrûbada adem eclinden olması gibi. Zîrâ hullî-i bâliğada vücûb emvâl-i sabîyeden madrûbada adem-i vücûb takdîrinde lâzımdır. Çünkü adem bi'l-ittifâk sûreteyne şâmil değildir. Meselâ, Ebû Hanîfe indinde sûreteynden hullî-i bâliğada Şâfi'î indinde emvâl-i sabîyede zekât vâcibdir. Ammâ hullî-i bâliğada vücûb, emvâl-i medyûndan madrûbada adem takdîrinde lâzım olamaz. Zîrâ muhtemeldir ki adem sûretine şâmil ola. Nitekim Şâfi'î'nin hullî-i bâliğa ile madrûb-i medyûnda iki kavli vardır.

Eğer fer'de vücûb-i nakîzde levâzım-ı ademden bir lâzım olursa mu'allil kâis der ki nakîzde meselâ, mâl-ı sabîde adem hâli olmaz. Ya sâbit olur, ya olmaz. Bunlardan hangisi olursa emr-i zâhirdir ki kıyâs, nakzdan sâlim olur. Meselâ, sâbit olmadığı takdîrde sâlim olması kıyâs-ı müntefî olur da adem nakîzde sâbit olmaz. Adem sâbit oldukta sâlim olması vücûb-i fer'de sâbit olur. Zîrâ burada vücûbun tahakkuku zarûridir. Bu cevâb, fer'de vücûb nakîzde levâzım-ı ademden olması takdîrinde olup eğer vücûb nakîzde levâzım-ı ademden olmaz ise meselâ, mâl-ı medyûn gibi ol zamân cevâb sâir nakzlarda olduğu gibi ya fark tarîkiyle veyâhûd müdde'âyı tağyîr tarîkiyle olur. Meselâ, fark tarîkiyle şöyle olur ki fer' nakîzde râcihtir. Zîrâ mütenâza'un fih olan fer' ki hullîyedir, hâcet-i asliyyeye meşgûl değildir. Mâl-ı medyûn ise hâcet-i asliyyeye ya'nî üzerine vâcib olan kazâ-i deyne meşgûldür. Öyle ise fer'de vücûb mefsededen hâli olan sıhhati [26] müstemil olur.

Eğer müşterekten murâd da mefsedetden hâli olan vücûbu mûcib olan şey' olursa sûret-i nakîzde müşterek tahakkuk etmez. Öyleyse nakz da vârid olmaz.

Tağyîr-i müdde'â ile cevâb şöyledir ki evvelâ hullîyede vücûbu iddi'â ederek sonra demelidir ki müdde'â hullîyede adem-i vücûbla orada ya'nî mâl-ı medyûnda vücûbdan mürekkebin mecmû'unun intifâsıdır ki tağyîr lafızdadır. Çünkü vücûb iddi'â olundukta lâ mehâle intifâ-i mecmû' iddi'â olunacaktır. İntifâ-i mecmû' ise bi'z-zarûre veya tehallüfden hâli olan kıyâs eclinden burada sâbittir. Zîrâ burada ya'nî mâl-ı medyûnda vücûb hâli

olmaz. Ya sâbit olur ya olmaz. Bunlardan hangisi olursa emr-i zâhirdir. Meselâ, vücûb sâbit olmadıkta intifâ-i mecmû'un lüzûmuyla emrin zuhûru cüz'î müntefî olduğu içindir vücûb sâbit oldukta intifâ-i mecmû'un lüzûmuyla emrin zuhûru hullîyede vücûbun tahakkuku zarûrî olduğu içindir. Nitekim mâl-ı medyûnda tehallüfden sâlim olan kıyâsı beyân ettik.

Fasıl: Makîs-i Gayr-i Mu'ayyen

Ma'lûm ola ki kıyâs bahsinde vâki' hâlî olmaz. Makîs ile makîsün aleyh ya mu'ayyen olur, madrûba kıyâsen hullîyede dahî zekât vâcib olduğu gibi. Veyâhûd makîs ma'lûm, makîsün aleyhi mechûl olur. Zekât vâcib olan sûretlerin birine kıyâsen hullîyede dahî zekât vâcib olması gibi. Veyâhûd makîsün aleyhi mu'ayyen olur da makîs mu'ayyen olmaz. Meselâ, madrûba kıyâsen suver-i nizâ'dan bir sûrette zekât vâcib olması gibi. Veyâhûd ne makîs ve ne de makîsün aleyh olur. Meselâ, sûret-i nizâ'dan bir sûrette suver-i vücûbdan bir sûrete kıyâsen zekât vâcib olması gibi.

İmdi aksâm-ı mezkûreden makîs mu'ayyen, makîsün aleyh mu'ayyen olmadıkta sâil [27] için sûret-i nizâ'a ya'nî makîse râcih olan bir sûret ta'yîn etmek lâzımdır. Şöyle demektedir ki makîsün aleyh bu sûrette ya'nî madrûba hükümde müsâvîdir. Meselâ, madrûb gibi, bu da sûret-i nizâ' olan hullîyeye râcihdir. Çünkü madrûbada vücûb teşkîs ve tankîs zararını mufdî olmaz, hullîyede olur.

Üçüncüde makîsün aleyh mu'ayyen, makîs mu'ayyen olmadığı vakitte makîsden kâsır olmayan bir sûret ta'yîn etmelidir. Meselâ, hullî-i mürekkebi gibi. Sâil der ki "madrûb hükümde bu sûrette râcihdir." Nitekim vech-i ruchânî murûr eyledi. Bu sûret-i mu'ayyene sûret-i nizâ'dan kâsır olmaz. Dördüncüde ya'nî makîs ve makîsün aleyh mu'ayyen olmadıkta sâil, makîsün aleyhe müsâvî ve sûret-i uhrâya râcih bir sûret-i müsaviye-i mu'ayyene ta'yîn etmelidir ki bu sûret-i uhrâ dahî makîsden kâsır olmamalıdır. Meselâ, madrûb gibi ki hüküm ve maslahatta makîsün aleyhe müsâvî ve zeheb ve fiddadan mürekkebi olan hullîyeye râcih ise de hullî-i mürekkebi dahî

makîsden kâsır değildir. Sâil der ki “makîsün aleyh bu sûrete ya'nî madrûba müsâvî olup bu sûret dahî hullî-i mürekkebe râcihtir.” Ve hullî-i mürekkebe dahî makîsden kâsır değildir. Ammâ sâil, “makîs hullî-i mürekkebe râcih değildir, beynlerde tefâvüt yoktur” deyince mu'allil, makîsin hullî-i mürekkebe üzerine adem-i ruchânını men' ederse sâil, der ki “makîs, hullî-i mürekkebe râcih değildir.” Çünkü makîs o sûretteden ya kâsır olur veya o sûrete müsâvî olur. Zîrâ hüküm onda ya sâbit olur ya olmaz bunlardan hangisi olursa emir zâhirdir. Çünkü bunlardan birinde delîlin tahakkuku zarûrîdir ki o da müsbit-i müsâvâttır. Zîrâ hüküm, makîsde sâbit olunca ya nassla veya bi'z-zarûre veya kıyâsla bizim zikrettiğimiz sûrette dahî sâbit olması vâcib olur. Böyle olunca beynlerinde müsâvât tahakkuk eder.

Fasıl

[28] Sâil, kıyâs-ı mechûlle, ya'nî makîsün aleyhe mechûl olarak mu'â-raza ederse mu'allil tarafından mu'âraza bi'l-misil ile cevâb verilir. Ya'nî mu'allil, “madrûba kıyâsen hullîyede zekât vâcibdir” dedikte sâil, kıyâs-ı mechûl ile ya'nî makîsün aleyh mechûl olduğu hâlde mu'âraza ederek “su-ver-i ademden bir sûrete kıyâsen hullîyede zekât vâcib olmaz derse” mu'allil der ki “bu dediğiniz misliyle mu'ârızdır.” Nitekim denilebilir ki suver-i vücûbdan bir sûrete kıyâsen hullîyede zekât vâcib olur.

Eğer sâil, kıyâs-ı evvelle kıyâs-ı sâni beyninde ya'nî hullîyi madrûba kıyâs ile hullîyi sûret-i vücûbbdan bir sûrete kıyâs beyinde muğâyiriyeti men' ederse mu'allil der, evvelin gayrını ta'yîn ederiz. Ya'nî makîs olan hullîyeyi suverden madrûbun gayrına kıyâs ederiz. Veyâhûd mu'allil, cevâbda ibtidâen suver-i nukûzdan bir sûreti ta'yîn eder ki ol zamân onunla sûret-i nizâ' beyninde fark zâhir olur. Nitekim sâil tarafından suver-i ademden bir sûrete kıyâsen hullîyede zekât vâcib olmaz denildikte mu'allil der ki: “Hükümde istivâ delîli ile makîsün aleyh bezle ile mihnetin sebâtından kâsır olmadı. Bu cihetle onunla makîs beyninde fark zâhirdir. Çünkü o ya'nî bezle ile mihne sebâtı hâcet-i asliyyeye meşgûldür ki o da nâzile-i harr ve

berdi derf' etmesidir. Makisün aleyh sebât-i bezle ve mihnedden kâsır olmayınca makîsa râcih olur.” Veyâhûd mu'allil, kıyâs-ı mechûlden cevâbda der ki: “Adem, fer'de ya'nî hullîyede gayr-ı sâbittir. Eğer sâbit olaydı fer'le sebât bezl ve mihne beyninde hikmette iftirâkla beraber hükümde istivâ lâzım gelir. O da ya'nî hükümde istivâ ile hikmette iftirâk, vâki'ada gayrı vâki'dır. Yoksa hükmü illete veya fârika izâfe etmeyi muktezâyı terk lâzım gelir ki o da nefsi-i emrde metrûk olamaz.”

Fasıl: Nassla Temessük

[29] Ma'lûm ola ki, bir lafızdan murâd olunması câ'iz olmayan bir ma'nâ murâd olunamaz. Cevâz-ı irâdeden maksûd budur ki zikrolundukta lügatte hatasız murâd olunmak mümkün ola.

Nitekim hilâfiyyâtta denilir ki cevâz-ı irâde, irâdeyi vâcib kılan şey'lerdendir. Zîrâ zann cevâz-ı irâde ile beraber vücûden ve ademen devreder.

Veyâhûd nitekim hilâfiyyâtta denilir ki bir şey' mu'ayyen câ'izü'l-irâde olursa murâd olur. Zîrâ bu şey' murâd olunmaz ise hâlî olmaz. Ya o nassdan o şey'in gayrı murâd olunur ya olmaz. Eğer gayrı da murâd olunmaz ise nassı ta'til lâzım gelir. Eğer gayr murâd olunursa o da ya câ'izü'l-irâde olur ya olmaz. Eğer câ'izü'l-irâde olmazsa câ'izü'l-irâde olmayan şey'i murâd etmek lâzım gelir ki bu da cidden kabîhdir.

Eğer câ'izü'l-irâde olursa idlâl-i fehm lâzım gelir ki, suver-i cevâzdan mu'ayyen murâd olup, olmayan beyninde infihâm müşkil olur. Bunda dahî fesâd vardır ki muhâtabda zihnî mütereddid ve muzdarib olmasını mûcib olur.

Fasıl

Nassla temessük birkaç cihetle olur. Bunlardan biri hakîkati murâd etmemek takdîri üzere icmâ' mün'akid olan nassdan, ma'nâ-yı hakîkati murâd etmeyi da'vâ etmektir.

Şöyle demekle ki burada hakikat murâddır. Zîrâ kelâmdan garaz, ifhâm olduğundan kelâmda asıl olan ma'nâ-yı hakikîdir. Eğer kelâmda asıl olan ma'nâ hakikat olmazsa idlâl-i fehm lâzım gelmekle bir vecihle tekellümde ifhâm bulunmaz. Bir de hakikat tarîkiyle sâbit olan şey' gayra nisbetle fehme sür'at eder. Bu cihetle âkil için garazını ifhâma sür'atı mûcib olan şey'e ikdâm etmek lâzımdan olmakla kelâmdan hakikat murâd olunur. [30] Ve bir de hakikati murâd etmemek ahd ve ıstılâhı terk ve zannı ihlâle muftî olan şey'lerden olduğu cihetle müntefî olur.

İkinci vecih, sûret-i nizâ'ı murâd etmeyi da'vâ etmektir. Şöyle demekle ki sûret-i nizâ'ın irâdesi câ'iz olduğundan bu nassdan sûret-i nizâ' murâd olundu. Meselâ, Hazret-i Peygamber sallallâhu Te'alâ aleyhi ve sellem ¹⁸⁰“في الحلي زكاة” kavli-i şerîflerinde hullîyeden hullî-i nisâ murâd olduğu gibi. Çünkü lafz-ı hullîye zikrolundukta hullî-i nisâ murâd olunursa lügaten hâta olmamış olur.

Üçüncü vecih, sûret-i nizâ' münderic olan kaydıyla mukayyed olan şey' murâd etmektir. Meselâ, ¹⁸¹“في الحلي زكاة” hadîs-i şerîfinde hullîyeden murâd, sâhibin elinde nisâb-ı kâmile bâliğ olup üzerinden havl-i havelân eden malı olduğu murâd olunması gibi.

Dördüncü vecih, bir şey'in irâdesini da'vâ etmektir ki ondan sûret-i nizâ'da hüküm lâzım gele. Nitekim denilir ki, bir şey'in irâdesi câ'iz olur ki ondan sûret-i nizâ' olan ¹⁸²“في الحلي زكاة” kavli-i şerîfinde hüküm lâzım gelir.

Beşincisi, bu dört vechin lâ ala't-ta'yîn birini da'vâ etmektir. Nitekim denilir ki bu dörtten birini murâd etmek câ'izdir. Hangisini murâd etsek mütenâza'un fihde hüküm lâzım gelir.

Altıncısı, bunlardan ikisi beyinde terdîd tarîkiyle olduğu hâlde bu ak-yiseden birinin ademiyle evvel veya sâni veya sâlis veya râbî' irâde olunmasını da'vâ etmektir. Nitekim denilir ki, bu ikiden birinin irâde olunmasının tahakkuku da'vâ olunur. O da ya evveldir veya sânîdir. [31] Veyâhûd denilir ki o da ya evveldir veya sâlisdir. Veya denilir ki o da ya sânîdir veya

sâlisdir. Veyâhûd denilir ki ya sânidir veya râbî'dir. Veyâhûd denilir ki ya sâlisdir ya râbî'dir. Hâkezâ bu ikiden hangisi olursa olsun mütenâza'da hüküm lâzım gelir.

Yedincisi, ikiden birini irâde etmemek takdîrinde diğerini murâd etmediğimizde ondan yine evvel birinin de irâde olunması lâzım gelmesini da'vâ etmektir. Nitekim bunlardan sâninin irâdesinin adem-i tahakkuku olmakla evvelin irâde olunması tahakkuk eder dediğimiz gibi ki bundan dahî evvel birinin de irâde olunması lâzım gelir. Zîrâ ya lâzımın veya nakîz-i melzûmun tahakkuku zarûrîdir. Bunun da keyfiyeti, lâzımda veya melzûmda terdîd sebebiyle zâhir olur. Şöyle ki lâzım ki evlâ murâd olunmasının tahakkukudur. O lâzım hâlî olmaz. Ya vâki' olur ya olmaz. Eğer vâki' olursa emir zâhirdir. Ve eğer vâki' olmaz ise sâni tahakkuk eder. Melzûmda terdîd dahî şöyledir ki melzûm ki sâniyi murâd etmemektir. Bu melzûm ya vâki' olur ya olmaz. Eğer vâki' olursa lâzım, ya'nî ûlâ murâd etmek tahakkuk eder. Vâki' olmaz ise yine ûlâ murâd etmek tahakkuk eder. Vucûh-i sâni ve sâlis ve râbî' beyinde dahî terdîd bu minvâl üzeredir.

Eğer sâil derse ki: "Hangi şey' ki sûret-i nizâ'da irâde olunmasından adem-i hüküm lâzım gelir, bu nasdan o şey' murâddır. Meselâ, hullî-i sabî gibi.

Mu'allil der ki: "Bununla sûret-i nizâ'da irâde olunmasından ibtâl-i hüküm müstehîl olan şey' murâd olunur." Eğer sâil, men' ederse sûret-i nizâ'la ta'ayyün eder. Ya'nî hullî-i nisâda zekât vâcib olduğu için onunla ta'ayyün eder.

[32] Veyâhûd mu'allil der ki: "Bununla vasıfda sûret-i nizâ'a muğâyir olmayan şey' kasdolunur. Meselâ, isti'mâl ve tezyîn için olan hullîye gibi. Bu sûrette hasm bizim zikrettiğimiz şey'in mislini îrâd etmek mümkün olmaz. Ya'nî hasm diyemez ki bir şey'in irâdesi tahakkuk eder ki o şey' vasıfda sûret-i nizâ'a muğâyir olmaz. Ve bunun irâdesinden dahî sûret-i nizâ'da adem-i hükmü lâzım gelir."

Fasıl

Mu'allil, biri lâzımü'l-intifâ olan iki emrin birini da'vâ eyledikte, emr-i diğêr muhtemilü's-sübût ve'l-intifâ olur ki bunlar da dört kısımdır. Zîrâ bunların ikisi de ya mu'ayyen olur veya münker olur. Veya lâzımü'l-intifâ olan münker ve muhtemilü's-sübût ve'l-intifâ olan mu'ayyen olur. Veyâhûd bunun aksî olur ki bu dört kısımdır. Bunlardan her biri hâlî olmaz. Mu'allil ya nefsi-i emrde iddi'â eder. Veyâhûd bir takdîr üzere iddi'â eder ki takdîr de hâlî olmaz. Mu'allil indinde ya mümkün olur ya mümkün olmaz.

İmdi bu aksâmdan istidlâl tamam olanlarla olmayanlara işâret edelim. Aksâm-ı mezkûreden biri, ikisi beraber mu'ayyen olanlar olup mu'allil dahî onu nefsi-i emrde olmak üzere iddi'â ederse tamam olmaz. Meselâ, ¹⁸³“في الحلي زكاة” hadîs-i şerîfinde olduğı gibi ki mu'allil burada hullî-i nisâdan ibâret olan sûret-i nizâ' veya hakîkati murâd olunmamak takdîri üzere icmâ' mün'akid olan nusûsdan olduğı için ma'nâ-yı hakîkî murâd olunmasını da'vâ etmesi gibi. Burada mu'allil, “bunlardan her birine delâlet eden delîl sebebiyle bunlardan biri tahakkuk eder” derse istidlâl tamam olmaz. Zîrâ sâil der ki: “Bunların biri tahakkuk etmez. Çünkü iki âhar emrin birinin tahakkuku zarûrîdir. O iki emir de bu nasstan ya hakîkati murâd olunmaktır veya hûd sûret-i nizâ' murâd olunmamaktır. Bunların her birine delâlet eden delîl sebebiyle bunlardan biri tahakkuk eyledikte senin zikrettiğîn emirlerden birinin aslen ve re'sen tahakkuk etmesi mümkün olamaz. Şöyle ki bunlardan biri bi'z-zarûre [33] veya bi'l-icmâ' tahakkuk etmez. Ammâ icmâ' ile adem-i tahakkuk zâhirdir ki hullî-i sabîye ile hullî-i medyûne bu nassın hükmü tahtına bi'l-icmâ' dâhil değildir. Çünkü onlarda zekâtın vâcib olmaması müttefakün aleyhdir. Ammâ bi'z-zarûre adem-i tahakkuku ise kelâmımız biri lâzımü'l-intifâ olan şey'dedir. Öyle ise onlardan emr-i sâni tahakkuk eder ki o da bi'z-zarûre sûret-i nizâ'ı murâd etmemektir. Bu cihetle ikisinde dahî adem tahakkuk edince sizin dediğîniz emirlerin hiç biri mütehakkik olmamak lâzım gelir.” Bundan nefsi-i emirde

olan şey' iddi'â olundu. Lâkin onun indinde vâki' olmayan takdîr üzere iddi'â olundukta o tamam olur. Nitekim sûret-i nizâ'da melzûmât-ı hükümden bir melzûmun intifâsı takdîri üzere iddi'â olundukta, meselâ, hakikat veya sûret-i nizâ'dan biri vücûden ve ademen veya vücûden olan medârât-ı hükümden bir medârın olmadığı takdîrde tahakkuk eder.

Veyâhûd nass-ı diğeri olan ¹⁸⁴“أدوا زكاة أموالكم” hadîs-i şerifinden bu hüküm murâd olunmamak takdîri üzere olduğu gibi bundan sûret-i nizâ'da hüküm lâzım gelir. Zîrâ hâl bu takdîrin tahakkuk ve adem-i tahakkukundan hâlî olmaz. Bu, ahad-i emreynden biri bi'z-zarûre veya bi'l-icmâ' müntefî olduğu vakittedir. Lâkin bu emreynden her biri muhtemilü's-sübût ve'l-intifâ olursa, meselâ sûret-i nizâ'ı veyâhûd sûret-i nizâ'da hükmü iddi'â etmesi gibi. Ve kezâlik ehad-i emreynden biri ya'nî muhtemilü's-sübût ve'l-intifâ olan münker de olsa mu'allil indinde gayr-ı vâki' olan takdîr üzere iddi'â şartı tekellüfüne hâcet kalmaz. Ya'nî evvelkinde istidlâl tamam olmaz. İkinci ya'nî münkerde tamam olur. Gerek da'vâ nefsi-i emirde ve gerek takdîr üzere olsun.

Fasıl

Emir, isti'lâ tarîkiyle taleb-i fi'le dâll olan lafızdır. Eğer sâil men' ederse şöyle demekle ki: “Bu ta'rif fâsiddir. Zîrâ lafız hâdis-i ezelde mütehakkik olan emrin haddine dâhil olamaz. Çünkü Allahu Te'âlâ hazretleri ezel ve ebedde âmir ve nâhîdir. Lafız ise ezelde mütehakkik değildir.”

[34] Mu'allil der ki: “Bu lafız veya bu lafzın lâzımının bi'l-fi'l emrolunduğuna eimme-i lügattan nakil delâlet eder. Lafzın lâzımından murâd, lafzın medlûlü olan tarîk-i isti'lâ ile taleb-i fi'ldir.”

Veyâhûd mu'allil der ki: “İsti'lâ tarîkiyle taleb-i fi'le dâll olan lafız ya binefsihi emirdir veya binefsihi emir değildir. Eğer emir ise zâhirdir. Eğer emir değilse mu'arızdan sâlim olan delîl delâletiyle bunun lâzımı emrolmak lâzım gelir.”

Veyâhûd mu'allil der ki: "Bunlardan biri behemehâl emir olmalıdır. Zîrâ eğer bunlardan biri emir olmayıp da ve ¹⁸⁵﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾ âyet-i kerîmesinde Allahu Te'âlâdan bunun emir olmasıyla ihbâr sahîh olmaz idi. Hâlbuki bundan emir ile haber verilmiştir. Nitekim ¹⁸⁶﴿قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ﴾ âyetinde olduğu gibi. Öyle ise bu lafız veya lâzımı emirdir.

Sonra emir vücûbdan mâni' olan bir karîneye mukârin olmayarak hadd-i zâtında olduğu hâlde vücûbu iktizâ eder ki, emrin vücûb için olup olmaması husûsunda ihtilâfât-ı eimmeden kavl-i sahîh de budur. Nitekim mârrü'z-zikr ¹⁸⁷﴿قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ﴾ âyet-i kerîmesinde emrin vücûbu iktizâ etmesi istidlâl olunur. Şöyle ki eğer emir vücûbu iktizâ etmeyeydi Allahu Te'âlâ hazretleri iblisi emrini terk etmek üzere zemm ve tevbîh etmez idi. Ve kezâlik ¹⁸⁸﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ﴾ âyet-i kerîmesi dahî emrin vücûbu iktizâ etmesine delâlet eder. Ve yine ¹⁸⁹﴿لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ﴾ ve ¹⁹⁰﴿أَفَعْصَيْتُ أَمْرِي﴾ âyet-i kerîmeleri dahî delâlet eder ki me'mûrun bihin târiki âsîdir. Ve âsî de ikâba müstehaktır. Nitekim ¹⁹¹﴿وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ﴾ buyurmuştur. Bu cihetle târik emr-i ikâba müstahak olur. Bizim de emir, vücûbu iktizâ eder, kavlimizden murâdımız bundan mâ'ada bir şey' değildir.

[35] Eğer sâil derse: "Emir vücûbu iktizâ edeydi emrin her sûretinde terk-i emr ma'siyet olmak lâzım gelirdi. Hâlbuki böyle değildir. ¹⁹²﴿فَمَنْ شَاءَ﴾ ve ¹⁹³﴿وَإِذَا حُلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾ ve emsâli âyeti kerîmelerde olduğu gibi."

Mu'allil der ki: "Bizim kelâmımız vücûb için olmadığına karîne-i lafziye veya akliyyeden hâli olan emirdedir."

Fasıl

Nehiy, hürmet iktizâ eden şey'in fi'ilinin imtinâ'ını isti'lâ tarîkiyle talep etmeye derler. Eğer böyle olmayaydı menhîyün anının irtikâbına ma'siyet denilmek sahîh olmamak lâzım gelir idi. Hâlbuki nakil ve isti'mâl delâletiyle ma'siyet denilmek sahîhtir. Şöyle ki naklen ehl-i lügât menhîyün

anhın irtikâbına ma'siyet dedikleri gibi isti'lâ dahî ¹⁹⁴﴿وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ âyet-i kerîmesi delâletiyle menhîyün anhin irtikâbında isyân isti'mâl olundu. Veyâhûd deriz ki, menhîyün anih hürmeti iktizâ eder. Zîrâ menhiyyün anih ya maslahattan hâlî olan mefsedeye veya maslahat-ı sâfiyyeye râcih olan mefsedeye müstemil olur. Eğer bunların hiçbirine müstemil olmaz ise ondan nehiy cidden kabîh olur. Veyâhûd maslahata mukârin veya mercûh olan mefsedeye müstemil olur ki, ol zamân menhîyün anih mübâh olmak lâzım gelir. Fi'l-i mübâhdan nehiy dahî elbette kabîhdir.

Veyâhûd deriz ki menhîyün anih muharrem olmayaydı âkil olan kimse nefsi iştihâ ettiği hâlde menhîyün anhin irtikâbından muhteriz olmaz idi. Hâlbuki muhteriz oluyor. Bu ise menhîyün anih haram olmasına başkaca bir delîl addolunabilir.

Fasıl

[36] Zarar eclinden nâfi ile temessük olunur. ¹⁹⁵”ولا ضرر ولا ضرار في“ hâdis-i şerîfi mücebince münâzir der ki: “Medyûna zekât vâcib olmaz. Zîrâ icâb-ı zekât ızrârdır. Şöyle ki zekât verildikte milkin zevâlinden verilmekte nefsin ikâbdan selâmetini fevt eder. Bunların mecmû'u da matlûb olmakla icâb-ı zekât ise matlûb olan selâmetini müfevvit olduğundan ızrârdır. Çünkü ızrâr, müfevvit-i matlûbla vücûden ve ademen devrettiğinden ızrâr, müfevvit-i matlûbun hakikatına şâmil olur.”

Eğer sâil der ise ki: “Müfevvit-i matlûb, edâ-yı vücûb ve terk-i vücûbdan ibâret olan fi'l-i abddır; icâb, fi'l-i şâri'dir, o değildir.”

Mu'allil der ki: “Edâ-i vücûb olan fi'l-i abd icâbdan ayrılmadığı için fi'l-i abd, icâb için cihet olur. Şu ma'nâ ile ki vücûden ve ademen onunla devreder. Bu cihetle tefvîti fi'l-i abde izâfe, icâba izâfeden ve icâba izâfe, fi'l-i abde izâfeden mâni' olmaz.”

Eğer sâil: “İcâb ızrâr olduğunu teslîm ederiz. Lâkin icâbın İslâm'da ızrâr olduğunu men' ederiz.” derse, mu'allil der ki: “Hazret-i Peygamber'in

¹⁹⁶“ولا ضرر ولا ضرار في الإسلام” kavî-i şerîfinden murâd ahkâm-ı İslâmda ızrâr demektir. Zîrâ bu kelâm mücmel olup burada hazf-i muzâf vardır. Ba'zı kerre ahkâmdan birinde ızrâr tahakkuk ettikte mutlak ahkâmda dahî tahakkuk etmiş olur.”

Fasıl

Eser ki şer' de sahâbîden sâdır olan kavî ve fi'le derler. Bu eserle temes-sük [37] birkaç vecihledir. Birisi kavî-i sahâbî, gerek ihbâr ve gerek emir ve nehiy olsun, vücûb ve hürmetinden ve emsâli ahkâmdan medlûlünün sübûtu zanna galebe eder şey'dir. Çünkü delîlden murâd onda nazar tecrîd olundukta medlûlün sübûtudur. Kavî-i sahâbî dahî vasfını hâizdir. Zîrâ eğer kavî-i sahâbînin medlûlü tahakkuk etmeyecek oldu, sahâbî ne bir şey'i ihbâr ve ne emir ve ne nehiy ederlerdi. Çünkü sahâbînin zâhir hâli bu mi-sillü şey'lerden ihtirâz etmektir.

Ve kezâlik fi'l-i sahâbî de delîldir. Nitekim Hazret-i Ömer radiyallahu anhdan naklolunduğu üzere vücûdundan kan aktığı hâlde namaz kıldığı işitildikte zanna galib olur ki bu hâlde namaz câ'iz olur. Çünkü sahâbî delîlsiz bir şey'i ne söyler ve ne işler. Bu da fi'l-i sahâbînin delîl olduğuna delâlet eder. İkinci, ashâb ancak şer' de sıhhati zann-ı galible zannettikleri şey'i söyler ve işler. Zîrâ akıl ile din-i kâmilleri onları sıhhatini zannetmedikleri kavî ve fi'li söyleyip ve işlemeden men' eder. Öyle ise kavî-i sahâbî veya fi'l-i sahâbînin medlûlünün sübûtu galebe-i zannı mûcib olur ki delîl-den maksûd da budur. Ve bir de bir şey'in tahakkuku zann olundukta المرء اصحابي üçüncü, كالحجرات بآيهم اقتديهم hadîsi şerîfi delâletiyle o şey' mütehakkik olur. Üçüncü, كالحجرات بآيهم اقتديهم hadîsi muhberün anının mütehakkik olduğuna delâlet eder. Zîrâ taraf-ı Hazret-i Nebî'den ashâbının herhangisine iktidâda ihtidâ bulunduğu haber verildi. Ve onların ihbârâtından olan her bir şey' muhberün anının mütehakkik olduğuna delâlet eder. Ve eğer böyle olmaz ise iktidâda ihtidâ olmayıp belki idlâl olur.

Fasıl

İcmâ'-ı mürekkebe, illetin ihtilâfıyla beraber bir hükümde ittifâka derler. Bu icmâ'-ı mürekkebe menşe' müttehid olmalıdır. İttihâd-ı menşe'in tarîki dahî mes'eliyyette hüküm bir olmaktır. Nitekim denildiği gibi ki eğer bekâret velâyet-i ebe illet olmayaydı icmâ'-ı mürekkeble bikr-i bâliğayı nikâha icbâra velî olup seyyib-i sağîreyi icbâra velî olmaz idi. Veyâhûd denilir ki eğer sağîr velâyet-i ebe illet olaydı icmâ'-ı mürekkeble [38] seyyib-i sağîre üzerine icbâra mevlâ olup bikr-i bâliğaya olmaz idi. Zîrâ icmâ'-ı mürekkebe mecmû'un tahakkuku üzeredir. Evvelki ki bikr-i bâliğa üzere velâyet-i icbâr ve seyyib-i sağîreye adem-i velâyet-i icbârdır. Bekâretin illetine ve sağîrin adem-i illetine mebnîdir. Çünkü icmâ', mecmû'un tahakkuku üzeredir. İkinci ki seyyib-i sağîre üzere velâyet-i icbâr ve bikr-i bâliğa adem-i velâyet-i icbârdır. Sağîrin illetine ve bekâretin adem-i illetine mebnîdir. Lâkin icmâ', mecmû'un tahakkuku üzerine mebnî olmakla evvelki tahakkuk etmez. Ancak illet-i icbâr olan bekâret bulundukta muhakkak eder. Zîrâ bekâret tahakkuk-i mecmû' üzere icmâ'a illetdir. Ve kezâ bikr-i bâliğa üzerine icbâra velâyet ve seyyib-i sağîre adem-i velâyet tahakkuk etmez. Ancak illet bekârete münhasır oldukta tahakkuk eder. Zîrâ bekâret kayd-ı inhisârsız tahakkuk ederse bikr-i bâliğa icbâra velâyet lâzım gelir de seyyib-i sağîre adem-i icbâr lâzım gelmez. Zîrâ mümkündür ki sağîre bekâret gibi icbâra illet olsun.

Ve kezâlik seyyib-i sağîreye velâyet-i icbâr, bikr-i bâliğa adem-i velâyet-i icbâr ancak illet sağîre münhasır oldukta tahakkuk eder. Yoksa kayd-ı inhisârsız siğar illet olmayaydı seyyib-i sağîre velâyet-i icbâr lâzım gelip bikr-i bâliğa velâyet-i icbâr lâzım gelmez idi. Zîrâ mümkündür ki bekâret dahî icbâra illet olsun. Vakta ki gerek evvelde ve gerek sâni'de icmâ'-ı mürekkebe takdîrî üzere mecmû' mütehakkik oldu. Sûreteynde cevâz tahakkuk etmez. Çünkü hâl hâlî olmaz. Ya illet bekâret olur veya siğar olur. Hangisi olursa olsun ondan ehad-i mecmû'ayn lâzım gelmekle sûreteynde cevâz tahakkuk etmez. Ve bir de mecmû'aynda zikrettiğimiz şey'de ihtilâfdan mecmû'-i evvel ile mecmû'-i sâni, mecmû'-i sâlisin intifâsına delâlet eder. Zîrâ ba'zı

müctehid bîkr-i bâliğada velâyetle ve seyyib-i sağîrede adem-i velâyetle kâil olduğundan bu ba'zı ikisinde dahî şümûl-i velâyetin intifâsıyla ve adem-i velâyetin şümûlünün intifâsıyla kâil olmuş olduğu gibi ba'zı âhar seyyib-i sağîrede velâyetle ve bîkr-i bâliğada adem-i velâyetle kâil olmakla bu ikisi de şümûlî velâyetin intifâsıyla intifâ-i şümûl-i adem-i velâyetle [39] kâil olmuş olacıklardan ikisinde şümûlî velâyetin intifâsına ve intifâ-i şümûl-i adem-i velâyetle ittifâkları hâsıl olur ki bu kavleynde ihtilâf kavli-sâlisin butlânına ittifâktır. Çünkü iki kimseden biri falan adamda yalnız yüz kuruş olduğunu ve değeri iki yüz kuruş olduğunu bi'l-ihtilâf beyân eyledikte iki tarafın dahî o kimsede üç yüz veya dört yüz kuruş olmadığı hakkında ittifâkı hâsıl olmuş olur.

Eğer sâil der ise ki: “Seyyib-i sağîr faslında cevâz mütehakkik olursa bîkr-i bâliğ faslında olmaz ne için dedin? Belki cevâz bi'l icmâ' ikisinde dahî mütehakkik olur. Meselâ, Ebu Hanîfe ve ashabı indinde fasl-ı seyyib-i sağîre ve Şâfi'î indinde fasl-ı bîkr-i bâliğada olduğu gibi.”

Mu'allil der ki: “Bu da'vâ misliyle mu'arızdır. Zîrâ bu ikisinde dahî cevâz mütehakkik olmaz dahî denilebilir. Ammâ Ebû Hanîfe ve ashâbı indinde fasl-ı bîkr-i bâliğada Şâfi'î indinde fasl-ı seyyib-i sağîrede olduğu gibi. Lâkin zikrettiğimiz böyle değildir. Zîrâ biz orada müctehidlerin her birinin kavliyle ikisinde de ferdin ferdin intifâ-i cevâza temessük ettik.”

Hasm için bizim dediğimiz gibi demek mümkün olamaz. Zîrâ onun için cevâz tarîkiyle müctehidlerin her birinin kavliyle temessük mümkün olamaz. İcmâ'-ı mürekkebin bu hâli menşe' müctehid olduğu vakittedir. Ammâ menşe' müctehid olmadığı vakitte nitekim denilir ki talâk-i sâlisle veya bâinle mutallaka olan uhtun iddetinde uht-i diğerin nikâhı câ'iz olur. Bir karındaşın uhtunun rakabesine mâlik olduğu vakitte uhtun 'ıtkı icmâ'-ı mürekkeble sâbit olmaz. Onlar ki talâk-ı sâlis veya beyânla mutallaka olan uhtun iddetinde uhtun nikâhının câ'iz olmasıyla kâil oldular. Karındaş uhtun rakabesine mâlik oldukta uhtun adem-i 'ıtkıyla kâil oldular. Ve onlar ki karındaşı mâlik olan uhtun 'ıtkıyla kâil oldular. Talâk-ı sâlis veya

bâin ile mutallaka olan uhtun iddetinde diğer uhtun nikâhının adem-i cevâzı ile kâil oldular. Lâkin bununla beraber bu sûrette menşe' müttehid olmadığı için icmâ'-ı mürekkeb olamaz. İşbu [40] icmâ'-ı mürekkeb ve adem-i kâil bi'l-fasıl ile temessük münâzarâtta meşhûrdur.

Fasıl

İstishâb, iki kısımdır. Biri istishâb-ı hâldir ki o da zamân-ı mâzîde şey'in tahakkukuna binâen sâir zamânlarda dahî tahakkuku ile hükmetmektir. Nitekim münferid mes'elesinde denildiği gibi. Ya'nî yalnız bir kimse rü'yet-i hilâl-i Ramazanı iddi'â eyledikte kâdî şehâdetini reddedince sonra o kimse vikâ' ile iftâr eyledikte bizim indimizde keffâret lâzım gelmez. Lâkin vücûb-i savm-ı keffârette ihtilâf olunup Şâfi'î indinde savm-ı keffâret vâcib olur. Bu cihetle hilâfiyyâtta denilir ki o kimsenin üzerine savm-ı keffâretin zamân-ı mâzîde vâcib olmaması sâir zamânda dahî vâcib olmamasını mûcibdir. Zîrâ zamân-ı mâzîde keffâretin vâcib olmaması bi'l-icmâ' mütehakkik olmakla bir şey'i zarûreten veya icmâ' müteğayyir kılmayınca teğayyür etmez. Burada bunlardan birinin vücûdu aslen bulunmadığından o kimse hakkında vücûb-i keffâret dahî tahakkuk etmez.

Veyâhud denilir ki zamân-ı mâzîde adem-i vücûb mütehakkik olduğundan, zamân-ı hâlde ve sâir zamânda dahî vücûb tahakkuk etmemek icâb eder. Eğer böyle olmaz ise mu'ârizdan sâlim olan delîl-i kât'î ile bir zamânda vâcib olmayan şey' delîlsiz yine o zamânda vâcib olmak lâzım gelir. Nitekim ekl ve şürble iftâr eyledikte keffâret, bi'l-icmâ' ona vâcib olmaz. Meselâ, Ebû Hanîfe ve ashâbı indinde münferid olduğu için Şâfi'î indinde vikâ' ile iftâr etmediği için ve kezâlik nitekim gündüzden niyet etmiş olduğu savmı vikâ' ile iftâr eylediği hâlde dahî ona keffâret lâzım gelmez.

İlm-i fıkıhda mestûr olduğu üzere istishâb, def'e ve eskiden bulunan şey' eski hâli üzere bırakmaya hüccet olup yoksa bir şey'i isbâta hüccet [41] değildir. Nitekim usûl-i fıkıhda murûr eyledi.

İkinci istishâb vâki'dir. Bu da takdîr-i câ'izle vâki' olan şey'in vâki'de tahakkukuyla hükümden ibârettir. Nitekim denilir ki eskiden oldu idi tekâdîr-i câ'ize üzere bâkî oldu. Meselâ, hilâfiyyâtta denilir ki tekâdîr üzere vâki' vâki'ada vâki'dir. Nitekim mu'allil münferide adem-i vücûb-i keffâreti iddi'â eyledikte der ki: "Vikâ' ile ona keffâret vâcib olmaz. Eğer vikâ' ile keffâret vâcib olaydı ona delâlet eden delâil münâsebetiyle ekl ve şürb ile dahî olur idi."

Bu cihetle sâil der ki: "İstishâb-ı vâki' ile amel etmekle ona ekl ve şürble keffâret vâcib olamaz. Zîrâ tekâdîrden bir takdîr üzere adem-i vâki'de vâki'dir. Hangi takdîr olursa olsun bu takdîr vâki'de câ'izü'l-vukû' olamaz denilemez. Çünkü bu takdîr câ'izü'l-vukû' olduğunu farz ettik. Öyle ise vâki'de vâki' o takdîr üzere bâkî oldu.

Ba'zı kerre istishâb-ı vâki' ile temessükde denilir ki bu takdîr üzere vâki' olan şey' vâki'de vâki'dir. Çünkü ehad-i emreyn mütehakkikdir. Bu da takdîr-i mezkûr üzere sâbit olan şey'in nefs-i emirde sübûtudur veyâhûd bu takdîr üzere sâbit olan şey'in sübûtu bir takdîr üzere sâbittir ki nefs-i emirde sâbit olan cümle-i umûr, o takdîr üzere sâbit olmuştur. Bunlardan hangisi olursa olsun bu takdîr üzere vâki', vâki' olur. Eğer bu takdîr üzere vâki', vâki' olmaz ise vâki'de veya bu takdîrde ictimâ'-ı nakîzeyn lâzım gelir. Ya'nî hilâf-ı vâki' ile vâki' beyinde ictimâ' lâzım gelir ki bunlar da nakîzdir. Kaldı ki biz, ehad-i emreyn mütehakkikdir dedik. Çünkü takdîr üzere sâbit olan şey'den murâd gerek vücûdiyye ve gerek ademiyeye ahkâm-ı şer'iyyeden sâbit olan şey'dir. Her bir ahkâm-ı şer'iyye ise vücûduna delîl kâimdir. Mu'allil, münkir-i istishâb olduğu için bu takdîr üzere delîli men' eder. Sâil, müsbit-i [42] istishâb olduğu için delîl nusûsdan olduğu takdîr üzere men' olunamaz, der. Veyâhûd bir takdîr üzere delîl vâki'dir, der. Çünkü bizim zikrettiğimiz ehad-i emreyn mütehakkikdir. Ne zamân emreynden biri tahakkuk ederse takdîr üzere hilâf-ı vâki' tahakkuk etmez. Eğer hilâf-ı vâki' tahakkuk ederse ya vâki'de veya takdîr üzere ictimâ'-ı nakîzayn lâzım gelir. Şöyle ki emreynde, evvelki mütehakkik olursa vâki'de ictimâ'-ı nakîzayn

olur. Çünkü takdîr üzere sâbit olan şey', vâki'de sâbittir. Hâlbuki takdîr üzere sâbit olan şey', hilâf-ı vâki'dir. Bu cihetle hilâf-ı vâki' ile vâki'de vâki' ictimâ' eder. O da mâ nahnu fihimizde ademle beraber vücûbdur.

Eğer emreynden sâni tahakkuk ederse ol zamân takdîr-i mezkûr üzere ictimâ'-ı nakîzayn lâzım gelir. Zîrâ takdîrden zikrettiğimiz şey' üzere sâbit olan şey', bir takdîr üzere sâbitdir ki nefs-i emirde sâbit olan cümle-i umûr o takdîr üzere sâbit olmuştur. Hâlbuki bizim zikrettiğimiz şey' üzere sâbit olan şey' hilâf-ı vâki'dir. Öyle ise hilâf-ı vâki' de bir takdîr üzere sâbittir ki, nefs-i emirde sâbit olan cümle-i umûr, o takdîr üzere sâbit olmuştur. Bu cihetle takdîr-i mezkûr üzere vâki' ile hilâf-ı vâki' beyinde ictimâ' lâzım gelir ki bu da takdîr-i mezkûr üzere ictimâ'-ı nakîzayn demektir. Bundan ma'lûm oldu ki bizim zikrettiğimiz şey' üzere hilâf-ı vâki' tahakkuk ettikte ya vâki'de veya takdîr üzere ictimâ'-ı nakîzayn lâzım gelir ki o da muhâldir. Öyle ise takdîrden zikrettiğimiz şey' üzere hilâf tahakkuk etmek mümteni'dir. Bundan dahî bu takdîr üzere vâki' vâki' olması tahakkuk eder ki matlûbumuz da odur. Vallahu a'lem. Temmet

RİSÂLE-İ BÂHİRE FÎ'L-MAKÂLETİ'Z-ZÂHİRE (Lİ-İBTÂLİ NÜKTETİN CEDELİYYETİN)

[١٢٣] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لواهـب العقل ومفيض العدل والصلاة والسلام على خير البرية الطاهرة عن الكدرات البشرية وعلى آله وعترته. قال مولانا أفضل المتأخرين أثر الملة الدين ركن الاسلام والمسلمين المفضل بن عمر بن المفضل الأبهري قدس الله روحه. أمّا بعد فهذه رسالة اوردت فيها فساد الأصول الجدلية والمقدمات المغالطة المستعملة في زماننا هذا^١ وسميتها بالرسالة الباهرة في المقالة الزاهرة وجعلتها بذكرة متى لكل ذى عقل سليم وطبع مستقيم واستعنت بالله سبحانه وتعالى وهو حسبنا ونعم المعين^٢.

اعلم أنّ كل مقدمة ظنية تستعمل في نكة الجدلية إما ان يكون جزمية أو تلازمية أو عنادية. فان كانت جزمية فأما ان يكون المدعى هو الموجبية أو غيرها. فان^٣ كان هو الموجبية كما يقال افساد صوم رمضان بفعل واحد في حال الصحة والإقامة موجب لوجوب الكفارة. فلا يخلو اما ان يدعى موجبيّة كل فرد منه أو موجبية بعض الافراد أو موجبية هذا الفرد أو موجبية المسمى هو القدر المشترك بين الأفراد.]

[1] Nükte-i cedeliyyede isti'mâl olunan her bir mukaddime-i zanniy-ye ya cezmiyye veya telâzümiyye veya inâdiyye olur. Cezmiyye oldukta müdde'â ya mûcibiyye olur veya gayr-ı mûcibiyye olur. Mûcibiyye oldukta meselâ, nitekim cedelî tarafından hâl-i sıhhat ve ikâmette bir kimse fi'l-i vahidle savmını ifsâd etse vücûb-i keffâreti mûcib olur denildikte bu sûret hâli olmaz, ya her ferdinin veya ba'zı ferdinin veya bu ferd-i mütenâza'ın mûcibiyyetini veya efrâd beyninde kadr-i müşterek denilen müsem mânın mûcibiyyetini iddi'â eder.

١ ص + وحدث بها حصرة من خصصه الله تعالى بطبيعته وقآن وقوطه منقاداً وأعطاه من العلم أقواها ومن الفضل أولها وهو الصدر الإمام الهمام عز الدنيا والدين عماد الإسلام والمسلمين عبد الوهاب بن ابراهيم بن عبد الوهاب الزنجاني ادام الله ظلاله وضاعف الله جلاله.

٢ ص: الوكيل.

٣ ص: فأما.

[فان ادعى موجبيّة كل فرد فلا يمكن اثباته أو لا حجة عليه.^١ فان ادعى موجبية بعض الافراد فلا يلزم منه ثبوت هذا الحكم. وان ادعى موجبية هذا الفرد فلا حجة عليه أيضا. وان ادعى موجبية العدد المشترك ولا يخلو اما ان يدعى ان الموجبة من لوازم العدد المشترك أو يدعى ان الموجبة مرتبة عليه في صورة. فان ادعى الأول فيتعذر اثباته أيضا^٢ اذ لا حجة [١٢٤] عليه وان ادعى الثاني فلا يلزم منه ثبوت الحكم في المتنازع]

Eğer ba'zı efrâdının mûcibiyyetini iddi'â ederse ondan hükmün sübûtu lâzım gelmez. Ve eğer her bir ferdin mûcibiyyetini iddi'â ederse isbâtına hüccet bulamayacağı gibi ferd-i mütenâza'un mûcibiyyetini iddi'â ederse ona da hüccet bulamaz. Eğer kadr-ı müşterekin mûcibiyyetini iddi'â ederse ya mûcibiyyet kadr-ı müşterekin levâzımından olduğunu iddi'â eder veya hud mûcibiyyet sûretlerinden bir sûrette onun üzerine müteretteb olduğunu iddi'â eder. Eğer evvelkini iddi'â ederse isbâtı müte'assir olur. Zîrâ onun sübûtuna hüccet yoktur. Eğer ikinciye iddi'â ederse bununla dahî ma'nen fer'de hükmün sübûtu lâzım gelmez.

[قال المبرر من أهل النظر نحن ندعى موجبية هذا الفرد المتنازع فيه وذكر على اثباته حجة بأن قال لو كان هذا موجبا منضمّا الى جملة الأمور الواقعة^٣ لكان موجبا على ذلك التقدير^٤ فيلزم من هذا أن يكون موجبا في نفس الأمر لأن هذا موجب على هذا التقدير فيلزم أن يكون هذا موجبا في نفس الأمر موجب على هذا التقدير ولا شيء مما ليس موجب في نفس الأمر هو موجب موجب في نفس الأمر^٥ فيلزم أن يكون هذا موجبا في نفس الأمر.]

Ehl-i nazardan ba'zıları dediler ki “bu ferd-i mütenâza'un fihîn mûcibiyyetini iddi'â ederiz.” Ve bunun isbâtına hüccet dahî zikreylediler. Şöyle ki bu ferd-i mütenâza'un fihî cümle-i umûra münzam olursa mûcib olur. Ya'nî bunun mûcibiyyeti, bir takdîr üzere sâbit olursa ki o takdîr üzere sâbit olan şey' bir takdîr [2] üzeredir ki nefsi-i emrde sâbit olan cümle-i umûr o takdîr üzere sâbit olur. İşte bu takdîr üzere mûcib olmasından,

١ - فان ادعى موجبيّة كل فرد فلا يمكن اثباته أو لا حجة عليه.

٢ - أيضا.

٣ - الواقعة.

٤ - على ذلك التقدير.

٥ - ص - ولا شيء مما ليس موجب في نفس الأمر هو موجب موجب في نفس الأمر.

nefs-i emirde mûcib olması lâzım gelir. Zîrâ nefsi emirde mûcib olmayan hiçbir şey' bu takdîr üzere mûcib değildir. Öyle ise bu mütenâza'un fih nefsi emirde mûcib olmak lâzım gelir.

[ووجه افساده أن يقال لا نسلم صدق قولنا «لا شيء مما ليس موجب في نفس الأمر هو موجب على هذا التقدير» وتقدير التسليم بالإنتاج ممنوع فأن عندنا الموجبة و عدم الموجبة اجتماعا في هذا الشيء^١ على هذا التقدير لأن عندنا الواقع عدم موجبية. فلو كان موجبا منضمنا الى جملة الأمور الواقعة يلزم كونه موجبا وعدم كونه موجبا فلا يصدق قولنا «لا شيء مما ليس موجب في نفس الأمر موجب على هذا التقدير»]

Bunun ibtâlinin vechi şöyledir ki “nefs-i emirde mûcib olmayan hiçbir şey' bu takdîr üzere mûcib değildir” kavlinin sıdkını teslîm etmeyiz. Eğer teslîm edecek olsak intâcını men' ederiz. Zîrâ bizim indimizde bu takdîr üzere mûcibiyyet ve adem-i mûcibiyyet şey'-i vahidde cem' olurlar. Çünkü bizim indimizde vâki', adem-i mûcibiyyettir. Bu cihetle mûcibiyyet ve adem-i mûcibiyyetin bir yerde ictimâ'ı lâzım gelir. Bundan dahî “nefs-i emirde mûcib olmayan hiçbir şey' bu takdîrde mûcib değildir” kavliniz sadık olmaması lâzım gelir.

[ومن الناس من منع تحقق جملة الأمور الواقعة على ذلك التقدير ويستند المنع أن ذلك التقدير محال فمحال ان يكون المحال وهو ثبوت المجموع بدون جزء منه وهذه مقدمة ضرورية منعها مكابرة فلا التفات اليه.]

Nâsdan ba'zıları bu takdîr üzere vâki' olan cümle-i umûrun tahakkuku-nu men' ettiler. Ve men'lerinin senedi dahî bu takdîrde cüz'ü bulunmaksızın mecmû'un sübûtu lâzım geleceğinden muhâldir. Bu ise mukaddime-i zarûriyyedir ki men'i mükâbere olmakla men'ine iltifât olunmaz.

[وليس له أن يقول أن هذا التقدير ممكن لكونه مختلفا فيه، والممكن لا يستلزم المحال فلا يثبت الموجبية وعدم الموجبية في شيء واحد على ذلك التقدير لأننا نقول لا نسلم أنه ممكن وكونه مختلفا فيه لا يلزم منه كونه ممكنا فإن من الجائر أن يكون محالا لكن يكون الذهن مترددا في ثبوته وعدم ثبوته^٢ فيقع فيه الخلاف وسائر الأحكام المختلف فيها بهذه المثابة. فإن الواقع في أحد الطرفين ونقيضه محال وقد وقع فيه الخلاف.]

١ ص: في شيء واحد.

٢ أ: عدمه.

Hasm tarafından bu takdîr, muhtelefün fih olduğu için mümkündür. Mümkün dahî muhâli müstelzim olmayacağından bu takdîrde mûcibiyet ve adem-i mûcibiyet lâzım gelmez denilemez. Zîrâ biz deriz ki mümkün olmadığını teslim etmeyiz. Ve onun muhtelefün fih olmasından mümkün olması lâzım gelmez. Zîrâ câ'izdir ki muhâl olmasında ancak zihin onun sübûtu ve adem-i sübûtunda mütereddîd olmasıyla ihtilâf vâki' olsun. Nitekim sâir muhtelefün fihâ olan şey'ler de böyledir. Zîrâ ehad-i tarafeynde nakîzi ile beraber [3] vâki' olan muhâl olur. Ve bazen bunda ihtilâf dahî vâki' olur.

[وان كان المدعى غير الموجبة فمطالبة بالإثبات فلا بد من أن ينتهي بالتحليل الى دعوى الموجبة كما يقال الإفساد الموصوف بما ذكرنا من الأوصاف مدار لوجوب الكفارة لأن الكفارة واجبة في بعض الصور ووجوده فسبب في الكل لأن ثبوته في البعض مضاف الى افضائه الى المصلحة المشتركة لأن مباشرة الفعل الصالح للأثر المطلوب موجب للإضافة فانتهى الى دعوى الموجبة. وقد مرّ ابطال الواقع فيها.]

Müdde'â gayr-ı mûcibiyye olursa isbâtı taleb olundukta, o da mûcibiyet da'vâsına müntehî olur. Nitekim denilir ki bizim zikrettiğimiz sıfatla mevsûf olan ifsâd, vücûb-i keffârete medârdır. Zîrâ keffâret ifsâd bulunan ba'zı sûrette bi'l-icma' vâcib olmakla suver-i sâirde dahî sâbit olur. Zîrâ ba'zı sûrette keffâretin sübûtu maslahat-ı müşterekeye muzâf-dır. Çünkü emr-i matlûba sâlih olan fi'le mübâşeret izâfiyyeyi mûcib-dir. Öyle ise bu da da'vâ-i mûcibiyyete müntehî olur ki bunun da ibtâli murûr eyledi.

[وان كانت تلازمة كما يقال «لو وجبت الزكاة على المديون^١ لوجبت على الفقير» وهو الذي يملك أموالا كل نوع منها أقل من النصاب. فلا يخلو إما أن يدعى صدق قولنا «لو وجبت على المديون لوجبت على الفقير على كل تقدير» [١٢٤-] من التقادير أو يدعى صدقه على بعض التقادير أو يدعى صدقه في كل زمان أو يدعى صدقه في بعض الأزمنة أو يدعى صدقه في هذا الزمان.]

١ أ: احلال.

٢ أ - على المديون.

Eğer mukaddime telâzümiyye olursa nitekim denilir ki medyûna zekât vâcib olursa fakîre de vâcib olur. Burada fakîrden murâd, her nev' emvâlden nisâba bâliğ olmayan mikdâra mâlik olanlardır. İmdi bu sûrette hâl hâli olmaz. Ya medyûna zekât vâcib olursa fakîre de vâcib olur, kavlimizin sıdkını tekâdîrden her bir takdîr üzere iddi'â eder. Veyâhud ba'zı tekâdîr üzere veyâhud her bir zamânda veya ba'zı ezminede veya bu zamânda iddi'â eder.

[إن ادعى صدقه على كل تقدير فلا يمكن إثباته لإستحالة اثباته على تقدير ثبوت المجموع المركب من الوجوب على المديون وعدم الوجوب على الفقير. وإن ادعى صدقه على بعض التقادير فلا يمكن نفي اللازم لأن اللازم ليس بمنتف على كل تقدير من التقادير ضرورة ثبوته على تقدير قيام الموجب لوجوده وتقدير تسليم انتفاء اللازم لا يحصل الغرض لأنه يلزم منه انتفاء الوجوب على المديون على بعض التقادير ولا يلزم منه انتفاء الوجوب على المديون في نفس الأمر. وإن ادعى صدقه في كل زمان أو في هذا الزمان أو في بعض الأزمنة فالحلل في الكل من نوع واحد فيفرض فيما ادعى هذا الزمان وقال لو وجبت على المديون في هذا الزمان لوجبت على الفقير لأنه لو وجبت على المديون في هذا الزمان لكان مضافا الى المصلحة المشتركة لأن المناسبة وهي مباشرة الفعل الصالح للأمر المطلوب موجبة للإضافة]

Eğer her bir takdîr üzere sıdkını iddi'â ederse bunun isbâtı mümkün olmaz. Zîrâ onun medyûna vücûbla fakîre adem-i vücûbdan mürekkebin mecmû'unun sübûtu takdîri üzere isbâtı muhâldir. Eğer ba'zı tekâdîr üzere sıdkını iddi'â ederse lâzımın nefyi mümkün olamaz. Zîrâ ba'zı tekâdîr üzere lâzım müntefî değildir. Çünkü lâzımın vücûduna mûcibin kıyâmı takdîrinde sübûtu zarûrîdir. Ve tekâdîr-i lâzımının teslîmi takdîr ile garaz hâsıl olamaz. Zîrâ bundan ba'zı takdîrde medyûna vücûbun intifâsı lâzım gelirse de nefsi-i emirde lâzım gelmez.

[4] Ve eğer her bir zamânda veya ba'zı ezminede veya bu zamânda sıdkını iddi'â ederse bunlarda olan mahzûr hep bir nev'dir. Farzen bu zamânda sıdkı iddi'â olundukta şöyle denilir ki eğer bu zamânda medyûna zekât vâcib olursa vücûb maslahat-ı müşterekeye muzâf olur. Çünkü emr-i matlûba sâlih olan fi'le mübâşeret izâfeyi mûcibdir.

[وطريق افساده من وجهين: أحدهما أنه انتهى الى دعوى الموجبة وقد مرَّ ابطاله والثاني انا نمنع موجبة المناسبة على هذا التقدير. وان قال المناسبة الواقعة موجبة للإضافة. فنقول الوجوب على المديون غير منضم اليها لأنه لو وجبت الزكاة على المديون منضمًا الى موجبة المناسبة الواقعة لكانت المناسبة موجبة للإضافة ولو كانت موجبة لثبت الأضافة لقيام الدليل^١ الموجب، قلنا لا نسلم قيام الموجب وانما يلزم ذلك ان لو كانت المناسبة المحققة على هذا التقدير واقعة، وان سلّمنا قيام الموجب ولكن لم نسلم أنه يلزم للإضافة وأنما يلزم ذلك ان لو كان الموجب معمولًا على هذا التقدير.]

Bunun tarîk-i ibtâlî iki vecihle olur. Biri, bu keyfiyyet, mûcibiyyet da'vâsına müntehî olur ki onun ibtâlî murûr eyledi. İkinci, bu takdîr üzere mûcibiyyet-i münâsebet men' olunur. "Eğer münâsebet-i vâkî'e izâfeyi mûcibdir, lâkin medyûna vücûb ona munzam değildir, zîrâ münâsebet-i vâkî'enin mûcibiyyetine munzam olduğu halde medyûna zekât vâcib olursa münâsebet izâfeyi mûcib olur, ve eğer mûcib dahî olursa delîl-i mûcib sâbit olduğu için izâfe sâbit olur" der ise cevâbında deriz ki "bunu teslîm etmeyiz, zîrâ bu ol zamân lâzım gelir ki münâsebet-i mütehakkika bu takdîr üzere vâkî' ola. Eğer delîl-i mûcibin kıyâmını teslîm etsek izâfenin lüzûmunu teslîm etmeyiz. Çünkü bu ol zamân lâzım gelir ki bu takdîr üzere olan mûcib ma'mûl ola."

[فإن قيل الموجب معمول في نفس الأمر فلو وجبت الزكاة على المديون منضمًا الى صدق قولنا «الموجب معمول» لكانت المناسبة ملزومة للإضافة فيلزم الإضافة على هذا التقدير. قلنا لا نسلم بل إنما^٢ يلزم ان يكون الإضافة على هذا التقدير لازمة لها في نفس الأمر ولا يلزم من صدق قولنا لو وجبت الزكاة على المديون منضمًا الى كون المناسبة مستلزومة للإضافة في نفس الأمر ثبوت هذه الإضافة على هذا التقدير لم يلزم منه ثبوت الإضافة المترتبة عليها في نفس الأمر على هذا التقدير.^٣ وإنما يلزم ذلك ان لو كانت هذه الإضافة مرتبة عليهما في نفس الأمر]

١ - الدليل.

٢ - انما.

٣ - فإن قلتم بأنه اذا ثبت للإضافة المترتبة عليها في نفس الأمر على هذا التقدير يلزم ثبوت هذه الإضافة على هذا التقدير.

Eğer mûcib nefs-i emirde ma'mûldur, “işbu mûcib ma'mûldur” kavlimizin sıdkına munzam olduğu halde medyûna zekât vâcib olursa, münâsebet izâfeye melzûm olur ki bu takdîr üzere izâfe lâzım gelir denilirse, biz deriz ki bunu teslîm etmeyiz. Belki izâfenin bu takdîr üzere nefs-i emirde münâsebet lâzım olması lâzım gelir. Yoksa münâsebet nefs-i emirde izâfeyi müstelzim olması kavlimizin sıdkına munzam olduğu halde medyûna zekât vâcib olursa kavlimizin sıdkından izâfe bu takdîr üzere sâbit olması lâzım gelmez. Belki bu takdîr üzere nefs-i emirde ona müterettib olan [5] izâfenin sübûtu lâzım gelir ki bu da nefs-i emirde şu izâfe, münâsebet müteretteb olursa lâzım gelir.

[فإن قيل نحن لا ندعي ذلك بل نقول المناسبة^١ ملزومة للإضافة^٢ لا يخلو إما أن يكون ملزومة [١٢٥]^٣ على تقدير^٤ الوجوب هنا؛ أو لم يكن، وأيما كان يلزم انتفاء الوجوب اما اذا لم يكن ملزومة على هذا التقدير كان عدم ملزوميتها من لوازم الوجوب وعدم ملزوميتها منتف فيلزم انتفاء الوجوب اما اذا كانت ملزومة على هذا التقدير يلزم ثبوت هذه الإضافة قلنا لا نسلم انهما لو كانت ملزومة على هذا التقدير يلزم ثبوت هذه الإضافة وإنما يلزم ذلك ان لو كانت ملزومة لهذه الإضافة في نفس الأمر على أننا نقول الحصر ممنوع على تقدير الوجوب فإن الوجوب عندكم محال والمحال جائز ان يستلزمه ارتفاع النقصين وهذه الدقيقة ظهر أن قولهم «لو وجب على المديون لما وجب على الفقير»^٥ لأن الوجوب على المديون عندنا محال. والمحال لا يبعد من ان يلزمه محال.]

Eğer denilirse ki biz bunu iddi'â etmeden belki “münâsebet izâfenin melzûmudur” dedik ki ol zamân dahî hâli olmaz. Ya izâfe vücûba melzûm olur ya vücûba melzûm olmaz. Bunlardan hangisi olursa intifâ-i vücûb lâzım gelir. Ammâ bu takdîr üzere vücûba melzûm olmadığı vakitte intifâ-i vücûbun lâzım gelmesi adem-i melzûmiyyeti levâzım-ı vücûbdan olduğu içindir. Ve onun adem-i melzûmu da müntefidir. Bu cihetle intifâ-i vücûb

١ أ + اذا كانت.

٢ أ + في نفس الأمر.

٣ ص - تقدير.

٤ ص - هنا.

٥ أ - قلنا لا نسلم انهما لو كانت ملزومة على هذا التقدير يلزم ثبوت هذه الإضافة.

٦ أ + لا يناقض قول القائل لو وجبت على المديون لوجب على الفقير.

lâzım gelir. Ammâ bu takdîr üzere vücûba melzûm olduğu vakitte intifâ-i vücûbun lüzûmunun beyânı şöyledir ki bundan izâfe-i mezkûrenin sübûtu lâzım gelir. Biz cevâbında deriz ki bu takdîr üzere münâsebet melzûm oldukta bu izâfenin sübûtunun lüzûmunu teslim etmeyiz. Çünkü bu ol zamân lâzım gelir ki bu izâfenin melzûmiyyetini nefsi-i emirde ola. Ve bir de deriz ki vücûb takdîri üzere hasr memnû'dur. Zîrâ vücûb sizin indinizde dahî muhâldir. İşbu muhâli de irtifâ'-ı nakîzayn müstelzim olması câ'izdir. İşte bu dakîka ile onların, medyûna zekât vâcib olursa fakîre de vâcib olur, kavillerinin butlânı zâhir olur. Çünkü medyûna vücûb, bizim indimizde muhâldir. Muhâle dahî bir diğerk muhâlin lâzım gelmesi ba'îd olmaz.

[وان كانت عنادية كما يقال الزكاة إما ان يكون واجبة في مضروب الصبي أو لم يكن وإياها^١ كان يلزم قيام الملزوم للوجوب في حلى البالغة أما اذا لم يكن واجبة فلائ^٢ عدم الوجوب منه ملزوم للوجوب هنا^٣ اجماعا، واما اذا كانت واجبة فلائنه حينئذ يكون مضافا الى المشترك لكان المناسبة الموجبة للإضافة ولو كان مضافا الى المشترك يلزم قيام الملزوم هنا^٤. وطريق آخر ان يقال أحد الأمرين لازم وهو إما اضافة الوجوب في مضروب الصبي الى المشترك بينه وبين الحلى البالغة أو عدم اضافة أيها كان يلزم قيام الملزوم أما اذا كان الواقع ثبوت الإضافة فظاهر واما اذا كان الواقع عدم الإضافة فلائنه حينئذ يلزم عدم الوجوب في مضروب الصبي اذ لو ثبت الوجوب لثبت الإضافة الى المشترك لكانت المناسبة الموجبة للإضافة فلو لم يثبت الإضافة يلزم عدم الوجوب فيلزم الوجوب هنا^٥ بالإجماع.]

Eğer mukaddime-i inâdiyye olursa, nitekim denilir ki zekât ya mad-rûb-i sabîde vâcib olur ya olmaz. Bunların hangisi olursa hullî-i bâliğada vücûb için melzûmun kıyâmı lâzım gelir. Madrûb-i sabîde vâcib olmadıkta vücûb için melzûmun kıyâmı şu ecildendir ki orada adem-i vücûb, icmâ'en vücûbun melzûmudur. Vâcib oldukta lâzım gelmesi ol zamân vücûb müş-tereki muzâf olup münâsebet de izâfeyi mûcib olacağından [6] müştere-

١ ص: وانما
٢ ص- هنا
٣ ص- هنا
٤ ص- هنا

ke muzâf olunca melzûmun kıyâmı lâzım gelir. Tarîk-i âharda denilir ki ehad-i emreyn lâzımdır. O da ya madrûb-i sabîde vüçûbla hullî-i bâliğa beyinde vüçûbun müştereke izâfesidir veya adem-i izâfesidir. Bunlardan hangisi olursa melzûmun kıyâmı lâzım gelir. Vâki' sübût-i izâfe olunca zâhirdir, adem-i izâfe olunca madrûb-i sabîde adem-i vüçûb lâzım gelir. Zîrâ orada vüçûb sâbit olursa müştereke izâfe sâbit olur. Ve münâsebet de izâfe-yi mûcib olur. Eğer izâfe sâbit olmaz ise icma'en vüçûb lâzım gelir.

[ووجه ابطاله من وجوه: أحدها أنه انتهى الى دعوى الموجبة الثاني انه انتهى الى دعوى المناسبة وهو دعوى اضافة الوجوب فى مضروب الصبي الى المشترك على تقدير الوجوب منه فمنع موجبة المناسبة وكون الموجبة معمولة على ذلك التقدير.]

Bunun ibtâlinin vechi birkaç tarîkledir. Birisi, bu da mûcibiyyet da'vâsına müntehî olur. İkinci, münâsebet da'vâsına müntehî olur ki o da orada vüçûb takdîrinde madrûb-i sabîde vüçûbun müştereke izâfesini da'vâdan ibârettir. Ol zamân mûcibiyyet-i münâsebet ile bu takdîr üzere mûcibin ma'mûl olması men' olunur.

[فان قيل المناسبة موجبة للإضافة والموجب معمول فلم ينضم اليهما اما وجوب الزكاة فى مضروب الصبي أو عدم الوجوب وايماء كان يلزم قيام الملزوم هنا^١ اما اذا كان المنضم اليهما عدم الوجوب فلأن عدم الوجوب منه ملزوم للوجوب هنا^٢ واما اذا كان المنضم اليهما الوجوب فلأن الوجوب حيثئذ يكون مضافا الى المشترك قلنا لا نسلم أنه ملزوم بهذه الإضافة بل الإضافة يلزم الإضافة المترتبة على المناسبة فى بعض الأمر^٣]

Eğer denilirse ki münâsebet, izâfeyi mûcibdir. Ve mûcib de ma'mûldür onlara, lâkin hâlî olmaz. Buna da madrûb-i sabîde vüçûb veya adem-i vüçûb munzam olur. Bunlardan hangisi olursa ondan kıyâm-ı melzûm lâzım gelir. Ammâ munzam vüçûb oldukta vüçûb ol zamân müştereke muzâf olur. Ammâ munzam adem-i vüçûb olursa hullîyede vüçûb lâzım gelir.

١ أ: الحل فيه.

٢ أ: التلازم.

٣ ص - هنا.

٤ ص - هنا اما اذا كان المنضم اليهما عدم الوجوب فلأن عدم الوجوب منه ملزوم للوجوب هنا.

٥ ص + وكانت نافية.

Zîrâ mutlak vücûba delîl kâimdir. Biz deriz ki teslîm etmeyiz ki münâsebet bu takdîr üzere izâfenin melzûmudur. Belki nefis-i emirde münâsebet müterettib olan izâfenin melzûmudur.

[الثالث ان الملازمة اذا كانت مأخوذة بحسب الأزمان فلا نسلم انه اذا صدق قولنا «لو وجبت الزكاة في مضروب الصبي في هذه الزمان لكان مضافا الى المشترك صدق قولنا انه لو كانت مضافا الى المشترك في هذا الزمان لوجود الملزوم يلزم منه صدق قولنا لو وجب في مضروب الصبي لوجود الملزوم وانما يلزم ذلك ان لو كانت الملازمة [١٢٥] الثانية متحققة على كل تقدير من التقادير ليندرج فيه تقدير الوجوب في مضروب الصبي.]

Üçüncüsü, mülâzeme cemî'i ezmân hasebiyle me'hûz olursa teslîm etmeyiz ki bizim bu zamânda madrûb-i sabîde zekât vâcib olur, müştereke muzâf olur ve “bu zamânda müştereke muzâf olursa” kavlimiz sâdık oldukta melzûmun vücûdu eclinden [7] “madrûb-i sabîde zekât vâcib olursa hullîyede zekât vâcib olur” kavlimizin sıdkı lâzım gelir. Bu da ol zamân lâzım gelir ki tekâdîrden her bir takdîr üzere mülâzeme-i sâniye mütehakkik ola ta ki onda madrûb-i sabîde vücûb takdîri dahî mûnderic ola.

[فان قال الملازمة الثانية متحققة في نفس الأمر فيقول المنضم اليهما اما وجوب الزكاة في مضروب الصبي أو عدم الوجوب وايما كان يلزم قيام الملزوم هنا^١ واما اذا كان المنضم اليهما الوجوب فلأنه حينئذ ثبت الإضافة المشترك لكانت المناسبة الموجبة للإضافة وهي ملزوم ملزوم الوجوب هنا على هذا التقدير, قلنا لا نسلم بل هي ملزومة للملزوم في الواقع فثبت على هذا التقدير أمر وهو ملزوم للملزوم في الواقع.]

Eğer derse ki mülâzeme-i sâniye nefis-i emirde mütehakkiktir. Ona munzam olan ya madrûb-i sabîde vücûb-i zekâtı veya adem-i vücûb-i zekâtı. Bunlardan hangisi olursa kıyâmı melzûmun lâzım gelir. Meselâ, vücûb munzam olursa izâfeyi mûcib olan münâsebet bulunduğu için ol zamân müştereke izâfe sâbit olur ki o münâsebet de bu takdîr üzere vücûbun melzûmudur. Cevâbında biz deriz ki bunu teslîm etmeyiz. Belki o münâsebet vâkı'ada melzûmun melzûmudur. Öyle ise bu takdîr üzere o sâbit olmaz. Zîrâ o vakı'ada melzûmun melzûmudur.

١ + واما اذا كان المنضم اليهما عدم الوجوب فلأن عدم الوجوب ملزوم للوجوب هنا بالإجماع.

[واما قوله في الطريق الثالث لو وجبت الزكاة في مضروب الصبي لكان مضافا الى المشترك فلو لم يكن مضافا الى المشترك يلزم عدم الوجوب منه، قلنا لا نسلم فان قال بأن الإضافة الى المشترك اذا كانت من لوازم الوجوب فلو لم يثبت الإضافة لكان ما هو لازم في نفس الأمر منتفيا على هذا التقدير فيلزم انتفاء الملزوم. قلنا لا نسلم وانما يلزم ذلك اذ لو كانت الملازمة نافية على هذا التقدير. فلم قلتم بأنها نافية فالنتيجة انما تحصل من ثبوت الملازمة وانتفاء اللازم في نفس الأمر وذلك لا يقتضي انتفاء الملزوم لإحتمال أن لا يكون تقدير انتفاء اللازم واقعا، وقد اعترف المبرر من اهل النظر بعدم انتاج هذا التركيب ولم ينتظم في العلوم الحقيقة برهان.]

Ve bir de tarîk-i sâlisde madrûbda zekât vâcib olursa müştereke muzâf olur, eğer müştereke muzâf olmayaydı orada adem-i vücûb lâzım gelirdi kavlinin cevâbında deriz ki onu teslîm etmeyiz. Eğer der ise ki müştereke izâfe orada vücûbun levâzımından olduğu vakitte nefis-i emirde lâzım olan şey' bu takdîr üzere müntefî olmuş olur ki, bundan dahî intifâ-i melzûm lâzım gelir. Biz deriz ki onu teslîm etmeyiz. Zîrâ bu ol zamân lâzım gelir ki mülâzeme bu takdîr üzere sâbit ola. Öyle ise niçin dediniz ki nefis-i emirde sâbittir? Buna göre netîcede nefis-i emirde sübût mülâzeme ile intifâ-i lâzımından hâsıl olur ki bu da intifâ-i melzûmu iktizâ etmez. Zîrâ muhtemel-dir ki intifâ-i lâzımın takdîri vâki' olmaya. Ehl-i nazardan munsif olanlar bu ilm-i cedelde kâin mukaddimâtın adem-i intâcını ve ulûm-i hakîkiyye-de bunlardan burhân tanzîm olunmadığını i'tirâf eylediler.

[واذا عرفت فساد هذه المقدمات ظهر أنه لم ينتظم في الجدل دليل على صدق المطلوب أصلا لأن الدليل عبارة عن اجتماع مقدمات صادقة يلزم من صدقها صدق المطلوب وذلك غير ممكن في الجدل، لأن كل مقدمة فهي مفتقرة الى أصل الأصول المذكورة وقد مرّ فسادها.]

[8] İmdi bu mukaddimâtın fesâdı ma'lûm oldu ise zâhir oldu ki, cedelde matlûbun sıdkı üzere asla delîl tanzîm olunmamıştır. Zîrâ delîl, sıdkından matlûbun sıdkı lâzım gelen mukaddimât-ı sâdıkânın ictimâ'ından tertîb olunur. Bu da ilm-i cedelde gayr-ı mümkindür. Çünkü ilm-i mezkûrda her mukaddime usûl-i mezkûrenin biri üzerine vaz'a muhtâcdır ki, onun fesâdının vechi murûr eyledi.

[والمشهور عندهم أنَّ الدليل على الشيء عبارة عما يوجب عليه الظن بثبوت ذلك الشيء^١ فان ارادوا به ان يصوّره موجب لغلبة الظن لكل شخص فلم يكن ان ينتظم دليل في الجدل على مطلوب أصلاً لأن كل دليل فهو مفتقر الى احد الأصول المذكورة فلا يوجب غلبة الظن لمن عرف فساد هذه الأصول]

Ehl-i nazar indinde meşhûr olan, bir şey'in delîli o şey'in sübûtuna galebe-i zannı mûcib olan şey'den ibarettir. Eğer bundan delîlden tasavvuru her şahsa galebe-i zannı mûcib olmasını murâd ederler ise cedelde bir matlûb üzere delîl tanzîmi mümkün olamaz. Zîrâ her bir delîl, usûl-i mezkûrenin biri üzerine vaz'a muhtâc olmakla bu usûlün fesâdını bilenler indinde galebe-i zannı mûcib olmaz.

[وان ارادوا به ان يصوره موجب غلبة الظن لبعض الأشخاص فمسلم ولكن لماذا يلزم منه ثبوت المطلوب والزام الخصم وانما يلزم ذلك ان لو كان صوره يوجب غلبة الظن بثبوت الحكم وانما يوجب ان لو لم يكن مطلعاً على فساد مقدماته. فهذا ما اردنا ايراده في هذه الرسالة والله الموفق^٢ والحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله أجمعين.]

Eğer delîlden tasavvuru ba'zı eşhâsa galebe-i zannı mûcib olmasını murâd ederler ise bu müsellemdir. Lâkin bundan ne vecihle matlûbun sübûtu ve hasmın ilzâmı lâzım gelebilir? Çünkü bu ol vakit lâzım gelir ki, delîlin tasavvuru sübût-i hükme galebe-i zannı mûcib ola. Bu da ol vakit bir kimse için sübût-i hükmü mûcib olur ki mukaddimâtının fesâdına vâkîf olmaya. İşte bu risâlede îrâdını murâd ettiğimiz şey'in hülâsası bundan ibarettir. Vallahu el-muvaffik.

Temmet fi 25 Cemâziyilûlâ sene 1294

Ahmed Hamdî

١ + عند تجريد النظر اليه ومعناه أنَّ الدليل على الشيء عبارة عما يكون تصوره موجبا لغلبة الظن بثبوت ذلك الشيء.
٢ أ: الهادي.

SONNOTLAR

- 1 Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olmayan çıkarıma istidlâl denilmektedir.
- 2 Rivayetin farklı varyantları bulunmaktadır. Dârimî'deki rivayet şöyledir: Resulullah Vabisa'ya dedi ki: İyilik ve gûnahtan sormak için mi geldin?" o da "evet" dedi. Resulullah üç parmağını topladı onunla göğsüne vurdu ve "Ya Vabisa, kendinden fetva iste, kalbinden fetva iste" dedi. İyilik: Nefsin kendisine mutmain olduğu şeydir. Kötülük: İnsanlar sana fetva verseler de göğüste gelip giden (yerleşmeyen) bir şeydir." Bkz. Dârimî, *Sünen*, Kitâbü'l-büyû', 2
- 3 "Mü'minin güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir." Bkz. Malik, *el-Muvatta*, Salat, 241
- 4 "Velisinin izni olmaksızın evlenen her kadının evliliği batıldır, batıldır, batıldır." Bkz. İbn Mâce, Nikâh, 15
- 5 "Namazlarınızı kılın." Bakara 2/43
- 6 "İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz." Mâide 5/2
- 7 "Bunları bulamayan üç gün oruç tutsun." Mâide 5/89
- 8 "Yeşil yastıklara ve hârikulâde güzel döşemelere yaslanırlar." Rahmân 55/76
- 9 "Din günün sahibidir." Fâtiha 1/4
- 10 "Bir erkek yahut bir kızkardeşi varsa." Nisâ 4/12
- 11 Falanca şununla hastır yani tek olup onun dışında herhangi bir kimse yoktur.
- 12 Nahletün 'amimetün" uzun ve birçok yeri kapsayan hurma ağacı demektir.
- 13 Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Üsrûşenî el-Berdâî (ö. 317/930) Hanefî mezhebinin Bağdat'taki önemli simalarından biridir. Özellikle hilâf ilminde yetkin bir âlim olup Hanefî mezhebinin birçok önemli alimlerini yetiştiren bir zattır. Bkz. Cengiz Kallek "Ebû Saîd el-Berdâî" *DİA*, X, 219-220
- 14 Ebû Abdillâh Muhammed b. Şücâ' es-Selcî el-Bağdâdî (ö. 266/880) Hanefî mezhebinin Bağdat'taki en önemli alimlerinden biri olup İsâ b. Ebân ile birlikte Hanefî usul düşüncesine yön vermiş alimlerden biridir. Bkz. Cengiz Kallek, "İbnü's-Selcî", *DİA*, XXI, 203-204
- 15 "Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır." Bakara 2/275
- 16 Bakara 2/234
- 17 Talâk 65/4
- 18 Dârekutnî, *Sünen*, Taharet, 49
- 19 Nûr 24/64
- 20 Yunus 10/44
- 21 Nisâ 4/23
- 22 Harem-i Şerifte yetişen bir tür nebat/bitki
- 23 Neml 27/23
- 24 Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf eş-Şeybânî (ö. 261/875) ilk dönem Hanefî alimlerinden olup *Edebü'l-kâdi* ile vakıf konusundaki eserleri ile bilinmektedir. Hanefî mezhebinin önemli alimlerinden biridir. Bkz. Abdülvehhab Öztürk, "Hasâf", *DİA*, XVI, 395
- 25 "Hadleri şüphelerle defediniz." Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, V, 305, 309; Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, IX, 566
- 26 "Komşu şufada daha önceliklidir." Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, VIII, 304, 309

27 Evcil hayvan.

28 “Şîrvânî ilgili kısmı ‘olunmuş’ olarak tercüme etmiş olmakla beraber hem Arapça metinde hem de şerhlerde “olunmamış” olarak ifade edilmiştir. Hatanın basıdan da kaynaklanmış olması muhtemeldir.”

29 Tevbe 9/34

30 Arapça “haly” zînet ve takı manasına gelmektedir. Cem’i “hullî”dir.

31 “ليس في الحلي زكاة” Tirmizi, Zekat, 14

32 Rahman 55/68

33 Tekvir 81/14

34 “Gökteki İlâh da, yerdeki İlâh da O’dur. O, hakîmdir, her şeyi bilendir.” Zuh-ruf 43/84

35 “Sizin ilâhınız te bir ilâhtır.” Kehf 18/110

36 “Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitab’ı (Kur’an’ı) gönderdik.” Mâide 5/48

37 “İşte bu (Kur’an), bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Buna uyun ve Al-lah’tan korkun ki size merhamet edilsin. Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa (hristiyanlara ve yahudilere) indirildi, biz ise onların okumasından gerçekten habersizdik» demeyesiniz diye.” En’âm 6/155-156

38 “Bunların hepsi de kıyamet gününde O’nun huzuruna tek başına (yapayalnız) gelecektir.” Meryem 19/95

39 “Ey Nebi, Allah’tan hakkıyla kork.” Ahzab 33/1

40 “(Resûlüm!) Eğer sana indirdiğimizden (bu anlattığımız olaylardan) kuşkuda isen, senden önce Kitab’ı (Tevrat’ı) okuyanlara sor. Andolsun ki, Rabbinden sana hak gelmiştir. Sakın şüphelilerden olma!” Yunus 10/94

41 “(Resûlüm!) Şüphesiz sana da senden öncekilere de şöyle vahyolunmuştur ki: Andolsun (bilfarz) Allah’a ortak koşarsan, işlerin mutlaka boşa gider ve hüsranda ka-lanlardan olursun!” Zümer 39/65

42 Ebû Bekir el-Cessâs(370/981) kastedilmektedir.

43 “Onlara öf! bile deme” İsrâ17/23

44 Tirmizî, Libâs, 8

45 Müslim, Taharet, 27

46 Eserin hata ve savâb cetvelinde “senin hayevânlarından” kısmı yanlış gösterile-rek yerine şu ibare konulmuştur: اعنق عبدك عني بألف ولا تملكني رقية كافرة Ancak eserin genel gidişatı yukarıdaki örneğin doğru olduğunu gösterir niteliktedir.

47 “Bir köle azat etmek.” Mücâdele 58/3

48 “Müslüman bir köle azat etmek.” Nisâ4/92

49 “Üç gün oruç tutmak.” Bakara 2/196

50 “Üç kur” Bakara 2/228

51 “Allah alışverişi helal, ribâyı haram kılmıştır.” Bakara 2/275

52 “Ribâ da alışveriş gibidir.” Bakara 2/275

53 “Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler.” Hicr 15/30

54 الجهاد ما مضى إلى يوم القيامة, İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, V, 135

55 Mâide 5/6

56 İnsân 76/16

57 Tâhâ 20/5

- 58 Suyûtî, *Câmi'ül-ahâdis*, XVI, 28
- 59 "Sakin onlara gizlice buluşma sözü vermeyin." Bakara 2/235
- 60 "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin." En'âm 6/121
- 61 "Kısasta sizin için hayat vardır." Bakara 2/179
- 62 "Namaz kılın." Bakara 2/43
- 63 "İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmama karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım." Ârâf 7/16
- 64 "Ameller niyetlere göredir." Buhârî, *Sahih*, Bedü'l-vahy, 1
- 65 "Ümettimden hata ve unutmanın sorumluluğu kaldırılmıştır." Elbânî, *İr-vâül-galil*, VIII, 289
- 66 "Bir kadın kediye yaptığı işkenceden dolayı azap görmüştür." Buhârî, *Kita-bü'l-musâkât*, 10
- 67 "Köye sorun." Yusuf 12/82
- 68 "Onun hiçbir benzeri, dengi yoktur." Şûrâ 42/11
- 69 "Sen benim içimdekini bilirsin, hâlbuki ben senin zâtında olanı bilmem." Mâide 5/116
- 70 Zeyd kalktı ve Amr oturdu.
- 71 Zeyd ve Amr kalktı.
- 72 Zeyd kalktı ve oturdu.
- 73 "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı da yıkayın." Mâide 5/6
- 74 "Fakat biz onu ve gemidekileri kurtardık ve bunu âlemlere bir ibret yaptık." Ankebut 29/15
- 75 "Andolsun ki biz, Nuh'u ve İbrahim'i gönderdik." Hadid 57/26
- 76 "Azîz ve hakîm olan Allah, sana ve senden öncekilere işte böyle vahyeder." Şûrâ 42/3
- 77 "Herbiri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin." En'âm 6/141
- 78 "Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin." En'âm 6/141
- 79 Tirmizî, *Sünen*, en-Nuzûr ve'l-eymân, 7
- 80 "Onlar Allah'ın nimetini bilirler (itiraf ederler). Sonra da onu inkâr ederler." Nahl 16/83
- 81 "Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır." Bakara 2/74
- 82 "Ya öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi." Mâide 5/33
- 83 "Onlardan hiçbir günahkâra, yahut hiçbir nanköre boyun eğme." İnsân 76/24
- 84 "Yüzlerinize ve ellerinize sürün." Nisâ 4/43
- 85 "Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak üzere sana biat ettiklerinde." Mümtahine 60/12
- 86 "Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır." Ra'd 13/11
- 87 Arapça metinde geçen ehass kavramı yerine Şîrvânî, ahseni zikretmiştir. Devamında ahsen için verdiği örnek şerhlerde efdal için verilmektedir
- 88 "Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi farkettiler (izin alıp) ev halkına selâm vermedikçe girmeyin." Nur 24/27

89 Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî(ö. 482/1089) kastedilmektedir.

90 “Yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın.” Mâide 5/6

91 “Akşama kadar orucu tamamlayın.” Bakara 2/187

92 “Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk, diyerek teslim olurlar. (Melekler onlara şöyle der:) Hayır, Allah, sizin yaptıklarınızı elbette çok iyi bilendir.” Nahl 16/28

93 “Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şâhit olduk, dediler.” A'raf 7/172

94 “Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır.” İnşirâh 94/5

95 Başka birşeyin varlığından dolayı bir şeyim imkânsız olmasını ifade eden bir tabir.

96 “Bir ticaret gördükleri zaman.” Cumâ 62/11

97 “Battığı zaman yıldıza andolsun.” Necm 53/1

98 “Namaza kalktığınız zaman yıkayın...” Mâide 5/6

99 Mecelle'nin 13. maddesidir.

100 “Beğendiğiniz kadını nikahlayınız.” Nisâ 4/3

101 “(Allah'ın verdiği bu ganimet malları,) yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım eden **fakir muhacirleridir.**” Haşr 59/8

102 “Allah alışverişi helal ribayı haram kılmıştır.” Bakara 2/275

103 “Alışveriş riba gibidir.” Bakara 2/275

104 “Onların orfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir.” Bakara 2/233

105 Haşr 59/8

106 “Onların orfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir.” Bakara 2/233

107 “Onlara öf! bile deme.” İsrâ 17/23

108 “Ümettimden hata ve unutmamanın sorumluluğu kaldırılmıştır.” Elbânî, *İrvâü'l-galil*, VIII, 289

109 “Köye sorun.” Yusuf 12/82

110 Nisâ 4/23

111 Buhârî, *Sahih*, Kitabü'l-vuzu', 33

112 Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 127

113 “Hayır! Onlar şüphesiz o gün Rablerinden (O'nu görmekten) mahrum kalmışlardır.” Mutaaffin 83/15

114 “Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin.” Mâide 5/38

115 Serahsî, *Usûl*, I, 79

116 “Eğer onlar Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yaratışını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz.” Bakara 2/228

117 Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, V, 49

118 “İki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi” En'âm, 6/38

119 “Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler.” Hicr, 15/30

120 “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.” Bakara, 2/228

- 121 "Kur' günlerinde namazı bırak." Ebû Davut, *Sünen*, Taharet, 114
- 122 "Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır." Me'âric 70/19
- 123 "Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir." Me'âric 70/20-21
- 124 "Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin." Mâide 5/38
- 125 "On dirhem altın altında yapılan hırsızlıklarda elin kesilmesi söz konusu değildir." Tirmizî, *Sünen*, Hudud 17
- 126 Yüzük taşı
- 127 "Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra (bunu isbat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar." Nur 24/4
- 127 "Orada ebedi kalacaklardır." Nisâ 4/57
- 129 "Sâime hayyanda zekat vardır." Ebû Davut, *Sünen*, Zekât, 5
- 130 Şirvânî ilgili kısmı "olmayan" olarak ifade etmişse de doğrusu belirttiğimiz şekilde olmalıdır.
- 131 "Kâdi kızginken hüküm vermesin." Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 8
- 132 Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. Âs için kullanılan bir kavramdır.
- 133 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 303
- 134 "Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun." Talâk 65/6
- 135 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 367
- 136 Hem Hadimî'nin metninde hem de tercümesinde üç taraf sayılmıştır. Dört lafzı sehven yazılmış olması muhtemeldir.
- 137 "Anneleriniz ve kızlarınız size haram kılındı." Nisâ 4/23
- 138 "Buğdayın buğdayla satışı ancak peşinen olur." Tirmizî, *Sünen*, buyu' 23
- 139 "Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz." Haşr 59/7
- 140 "Kadınların vazgeçmesi istisna tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır." Bakara 2/237
- 141 "Temizleninceye kadar." Bakara 2/222
- 142 "Cinsler bir ise aynı olması gerekir. Cinsler ihtilaf ederse istediğiniz gibi satın."
- 143 "Kâdi kızginken hüküm vermesin." Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 8
- 144 "Allah alışverişi helal kılmıştır." Bakara 2/275
- 145 "Kâdi kızginken hüküm vermesin." Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 8
- 146 "Şahitler olmaksızın nikah geçerli değildir." Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 111
- 147 "Allah size bir namaz daha arttırdı o da vitir namazıdır." Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, II, 108
- 148 Şirvânî ilgili kısmı "bulunmayıp fer'de bulunmasıdır" şeklinde çevirmiştir. Doğrusu belirttiğimiz şekildedir.
- 149 "Bir avucu iki avuç karşılık" anlamına gelmektedir.
- 150 "Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın." Bakara 2/222

151 “Velisinin izni olmaksızın evlenen kadının nikahı batıldır, nikahı batıldır, nikahı batıldır.” İbn Hacer Askalanî, *et-Telhisü'l-habîr*, III,343

152 “Dul kadın kendi evliliğinde velisinden daha fazla hak sahibidir.” Malik, *el-Muvatta*, Nikah 3

153 “Eğer eve gidersen boşsun.”

154 Şarabın özel bir türü için kullanılan bir tabirdir. Asım Efendi *Okyanus*'ta şöyle ifade eder: “الْمُسَلَّةُ [el-muselles] تَنْلِسُ [teslîs] ten ism-i mefûldür Tabhla iki sülsü gidip bir sülsü kalmış şarâba denir, ehl-i işret beyninde مُسَلَّةٌ [muselles] ile müteâreftir. Kütüb-i fıkhiyyede hükm-i mahsûsu vardır, dimâg edenler mürâcaatle neş'e-yâb olalar.” Vankulu lügatında ise şöyle ifade edilmiştir: “Şol nesnedir ki üç köşesi ola. Ve şol şarâba derler ki kaynatılıp üç bahşten iki bahşı gitmiş ola.”

155 Şîrvânî ilgili kısmı "olmayıp" şeklinde tercüme etmiş olmakla beraber doğru-su belirttiğimiz şekildedir.

156 Müçtehid olmanın şartları için bkz. Serahsî, *el-Mebsut*, (ed. Mustafa Cevat Akşit) XVI, 90

157 Mecelle 2. Md.

158 “Müslümanın güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir.” Malik, *el-Muvatta*, Ebvâbü's-salat 71

159 Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 242

160 Züşşehâdeteyn diye tanınan sahâbî olup tam adı şöyledir: Ebû Umâre b. el-Fâkih el-Ensârî el-Hatmî. Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657) olarak bilinmektedir.

161 Zarûret hali mahzûrâtı mübâh kılar.

162 Demir anlamına gelmektedir.

163 Bkz. *Mantık Risaleleri*, s.186-187

164 Dârekutnî, *Sünen*, Taharet 1

165 “O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi.” Hac 22/78

166 “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.” Bakara 2/185

167 “İslam'da nazar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.” Malik, *el-Muvatta*, mekâtib 12

168 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

169 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

170 İbn Nüceym *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I, 133

171 “İslam'da zorlama yoktur.” Hadisin kaynağı bulunamamıştır.

172 “Çocuğun zinetinde ve cevherlerde zekât yoktur.” Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 146

173 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

174 “Dul kadın veya erkek zinâ işledikleri zaman recmedilirler.” Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 223

175 “Şüphesiz insan hüsrana uğramıştır.” Asr 103/2

176 “Dul kadın veya erkek zinâ işledikleri zaman recmedilirler.” Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 223

177 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

178 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

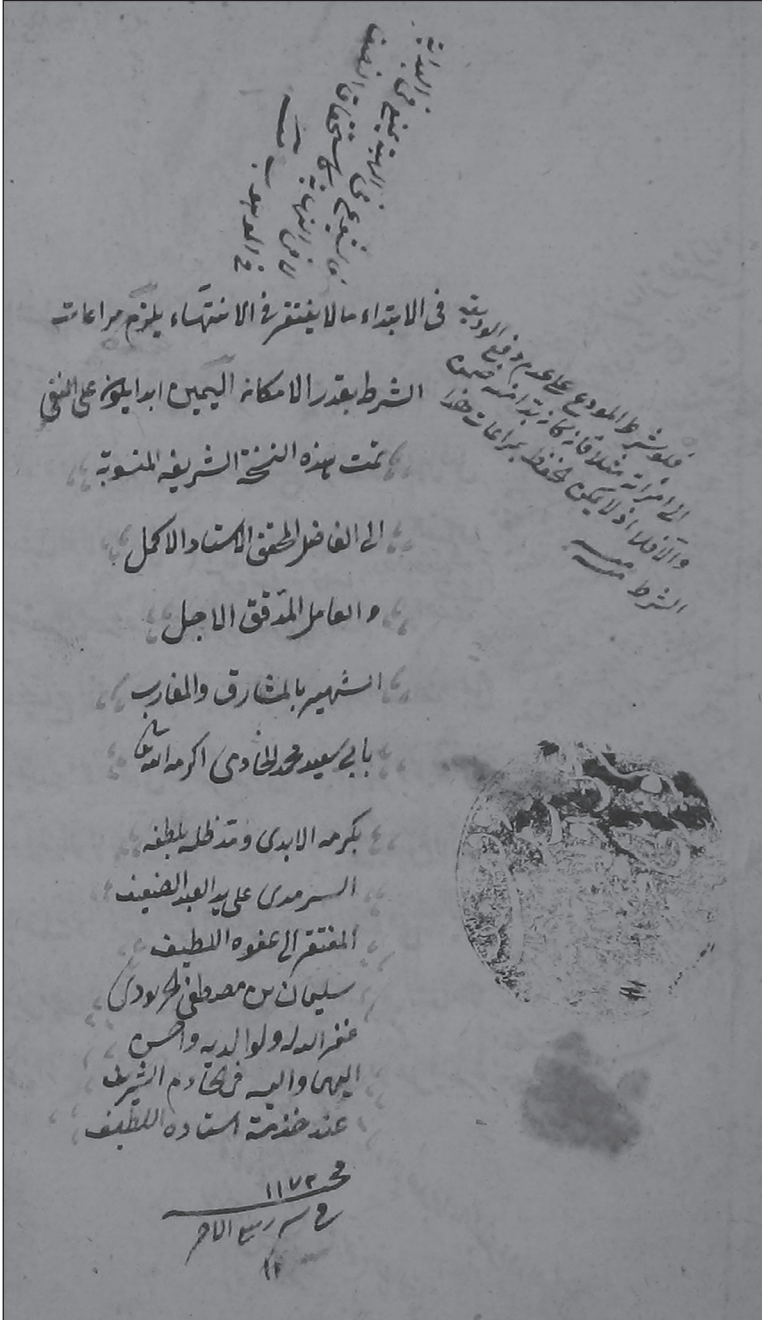
179 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45

180 “Ziynette zekât vardır.” Tirmizî, *Sünen*, Zekat 13

- 181 “Ziynette zekât vardır.” Tirmizî, *Sünen*, Zekat 13
 182 “Ziynette zekât vardır.” Tirmizî, *Sünen*, Zekat 13
 183 “Ziynette zekât vardır.” Tirmizî, *Sünen*, Zekat 13
 184 “Mallarınızın zekatını verin.” Tirmizî, *Sünen*, Ebvâbü's-sefer, 45
 185 “Hani biz meleklere (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik.” Bakara 2/34
 186 “Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?”
 A'raf 7/12
 187 “Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?”
 A'raf 7/12
 188 “Onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden sakınsınlar.”
 Nûr 24/63
 189 “Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen.” Tahrîm 66/6
 190 “Emrime âsi mi oldun?” Tâhâ 20/93
 191 “Artık kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, bilsin ki ona, (kendi gibilerle birlikte) içinde ebedî kalacakları cehennem ateşi vardır.” Cin 72/23
 192 “Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.” Kehf 18/29
 193 “İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz.” Mâide 5/2
 194 “(Bu suretle) Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırdı.” Tâhâ 20/121
 195 “İslâm'da nazar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.” Malik, *el-Muvatta*, mekâtib 12
 196 “İslâm'da nazar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.” Malik, *el-Muvatta*, mekâtib 12

Ebû Saîd el-Hâdimî'nin öğrencisi Süleyman b. Mustafa el-Harpûtî tarafından h. 1172'de istinsah edilmiş olan *Mecâmi'ul-Hakâik* nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

(Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Âsım Bey, No. 51)

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على رسول الله وآله وصحبه أجمعين
وبعد فهذه مجامع الحقايق والقواعد وجوامع الرقائق والفوائد الصول
كافية في الصور شغلت بالناس الانخاف به بشرائعه ما خافه في ترتيب الاصول
مؤلف على الدلالة هو هي على التمام وهو على عمد رابطة في
ما هيته وموضوعه وغايته نعم الاصول علم يتوصل به الى استنباط الفقه
توازيه التفصيلية او كما يسمى فيه عن احوال الدولة الاربعية من حيث
ايها لها الى الاحكام وهي الكسب والاشارة والاموال والقياس واما شيوخ
من قبلنا وقول الفقهاء والحنفي والعرف والشافعي والاربعية
والعرب بالظاهر او الاظهر والاخذ بالاحتياط والفتاوى ومذهبنا
ومذهب كبار التابعين والاشعري والعلوي بالاصل والشافعي الكلية
مفعول نقى وشهادة العقل كذا حكم الحاله وعموم البراءة وخوها
نواحيه الى الاربعية ثم ذلك التوصل الى الفقه ان السند بالشكل الاول
يقوم القواعد الكلية هي مسائل الاصول التي صنف سبعة المصنوع الخبير
المطلوب الفقه من القوة الى الضعف نحو الج مأمور الشارع وكل ما هو
الشارع واجبا على كبرى واه بالقياس الاستثناء كانت المسائل
هي الحق الشرطية نحو كماله القياس على بون هذا الحكم كما ثابتا
كلها المفهومة وقد تكون احلال تلك المقدمة واما موضوعه
فيعبر الدولة والاجتهاد والترجيح وقيل الاحكام من حيث ثبوتها

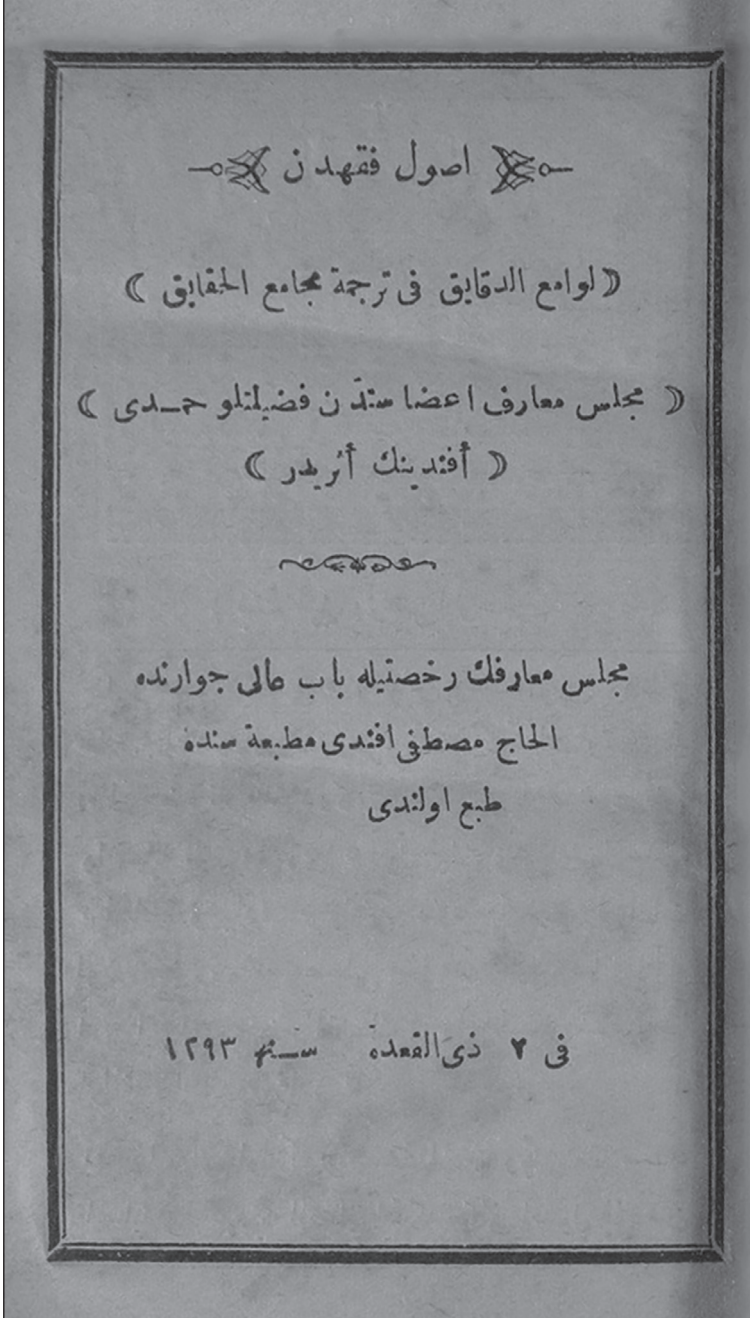
نما انفقوا ولا يملكون خلاصهم وذا فاشم
خلافا لغيرهم الاول على ما ليس فيه يمكن
نيس يعلم من شانه فيم اخبر على الش
مالا يوجب لك سماه المراتب
نقولهم اصحابنا التزموا به اقدم اهدى
وقوله هم فيواضحة ثبوت الذي انانهم
ثم الذين يؤمنهم الحديث مسله

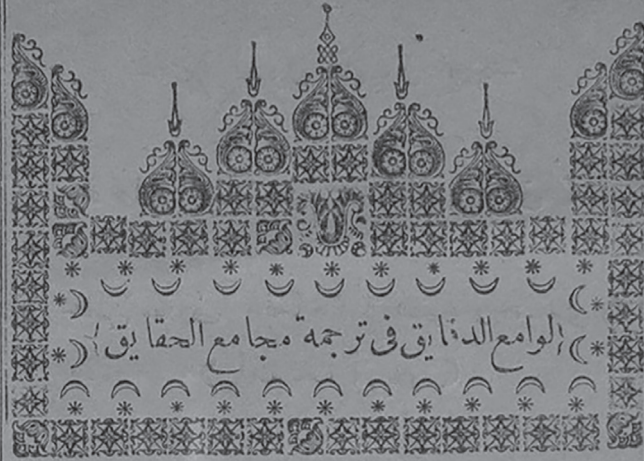
سورة الزمر

بالاول

*Levâmi'ud-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik*ın Hacı Mahmut Efendi Matbaasında yapılan h. 1293 tarihli baskısından görüntüler.

(Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüdai Efendi No: 834)

بسم الله الرحمن الرحيم {

حد وثنای لایحصى * و سپاس و ستایش بی انتها *
خالق جمیع موجودات و مربی کافه کائنات اولان الله
تعالی حضرت تلمینک درگاه عظمت و کبریا سینه عرض
و ایشایه البق و احرى * و تسلیمات و تحایا شارع امر
دیانات و عبادات و واضع حدود معاملات و ایقاعات
اولان حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم و بالجملة
آل و اصحاب حضرت اتنک ارواح طیبه لرینه اهدا
اولنغه شایسته و سزادر *

بعد ذا معلوم اوله که بو کتاب قارئینی مقاصد
اصلیه و فرعیه به ایصال یتیکده کافی اصول فقه هندن

* ۱ *

(مقدمه)

[منطق]

علم منطق معلومات تصویریہ و تصدیقیہ ایاہ مجهولات تصویریہ و تصدیقیہ نك استحصائنه واسطه اولان علمدر بوتعریف منطق موضوعیلہ تعریفدر (۵) اما علم منطق تعریف و قیاس ترتیبندہ ذهنی خطادن حفظ ایدر فندر دیو تعریف اولنسی غایتیلہ تعریف اولور (تصور یالکزر بمفهومی ادراکه و (تصدیق) (۷) دخی بمفهومی مفهوم اخرہ ثبوت ونفی ایاہ بیلکه دیورل

معلومدر که برشی تصور اولند قیاس یعنی بمقدار بیلند کجه اوزرینه برشی اخرله حکم ترتیب ایتمز یعنی (بوشی فلان شیدر) دنیله منر بوصورتده ابتدا معلوماتک ذهنده حصولند نصرکه بر دیگرینه ایجاباو یاسلما (بوشی اودر و یا بوشی اوشیته متعلقدر و یا (اودکلدر) دیونسبت حکمیہ یعنی ارتباط و پر یلہ رک (صورت تصدیقده) قضیہ یا ییلوب بعدہ (قیاس) یعنی دلیل ترتیب اولنور ایدر اشیا ایکی قسمدر بری قولایجه بیلنلندر که بونلردن نسبت حکمیہ منر بیلنلنلره معلومات تصویریہ ونسبت حکمیہ ایاہ بیلنلنلره معلومات تصدیقیہ دینور که بونلرک بلمنسی صعوبتلی اولان اشیایی یعنی تعریف طریقیلہ مجهولات تصویریہ یی واستنتاج طریقیلہ مجهولات تصدیقیہ یی بیلکه واسطه اولور ایدر بونلردن مجهولات تصویریہ تعریفیلہ بیلندیکندن تعریفک بر قیاس موقوف علیهی وادرکه انلردن بری الفاظک معنایه دالتیدر و دیگر تعریفک اجزائی اولمغه صلاحیتی اولان کلیات خمس دینلان معانی کلیه در بوجهتله تعریفک موقوف علیهنه (میادی تصورات و تعریفاته) مقاصد تصورات) واستنتاج طریقیلہ حاصل اولان مجهولات تصدیقیہ نك موقوف علیهی اولان قضایایه (میادی تصدیقات و منتج مجهولات اولان قیاسه) مقاصد تصدیقات) دینور که بونلر درت بایدہ ذکر اولنور

﴿ ١ ﴾ *

﴿ مقدمة ﴾

(علم مناظره)

مناظره اظهار صواب ایچون سائل ایله مجیب بیننده جریان بدن سؤال
و جوابه دیرلر

خفی اولمیه که کلام ایچون اثبات و قبول جهنم لری متکلم کلامنده
برنجی ملاحظه ایده چی کیفیاتدن اولمغله جانب خصم و یا مخاطبه انقا
اولنان کلام اول امرده ادله قاطعه و براهین قویهیه مقارن اولدوق
ابراز اونملی آبرو آبرو توضیح و توسیع قنمیدر تاکه خصم ایچون
او کلامه مجال اعتراض مفقود اوله بوجهته اصطلاح مناظرینه
دلیل و تعلیل کلام صاحبک وظیفه سی اولمغله اکا (معلل) و معترضه
(مانع و سائل) دینور

بوسبدن ناشی علماء مناظره بالجمله اعتراضاتی حقیقه کلام مدلل اوزرینه
تأسیس ایدرک دیمش لدرکه تدفیت مدعایه ایراد واقعه اولنان
دلیل نظر مخاطبه ضعیف کور ینور ایسه دلیل مذکوره مخاطب
طرفدن اشحو اتی الذکر وجوه ثلثه نک بریاه اعتراضه مساع
واردر

(فصل)

برنجی هر دلیلک مقدمه لری کرک مذکور و کرک مطوی اولسون
ایکی صغری و کبری مقدمه لرندن مرتب و مشکل اولدیغندن معترض
او مقدمه لرندن برینی منع و ردله مدعای اثباتیچون دیگر بر دلیل طلب ایتمسیدر که

﴿ ١ ﴾ *

* علم جدل *

مناظره ایدن کیمسه به مقدمات دلیلی ترتیب ایله مورد بحث ونظر اوله حق شیء تعیین وتحریر و اوائل کلامنده مسائلی تحقیق ودلائله اقوال تحتهدینی تقریر ایتمسی لازمدر مثلاً (امام اعظم رحمه الله) عندنده وضوده نیت شرط اولدیغنی یسان ایتمک مراد ایلدکده اولان نیت و شرط نه دیمک اولدیغنی اکلانق لازم اولدیغنی کی وضوده نیت شرط اولماسنی اثبات ایچون (ابوحنیفه) رحمه الله قولیه استدلال ایتلیدر چونکه قننی برکلام اولورسه اولسون اکر حکایه طریقیله ایراد اولور ایشه اکا اعتراض توجیه ایتمزنته کیم (علم مناظره ده مرور ایلدی) لکن حکایه طریقیله اولیوب بلکه قائل بوجه ستابق مدعاسنی ترتیب مقدماته دلیل اقامه ایتمکده قالیقشورسه خصم اکا مساعده ایتمیوب مقدمات دلیلی منعه مباشرت ایده یلورکه بوکا (مناقضه) دیرلر (۱۹)

واکر خصم منازع فیسه اولان حکمی اثباته مقدمه مدعایی منع ایدرسه معلل طرفندن بو (غضبدر) (۲۱) بعضلر عندنده مسموع ایشده لکن اهل نظر عندنده بوکا التفات اولتماز دیمکه حق واردر

ویا خود خصم معالک دلیل ایرادینه مساعده ایتسده مدلول علییه مساعده ایتمکده مقتدر اولور مثلاً معالک مدعاسنک خلافی دیگر بر دلیل ایله استدلال ایده یلورکه بوکا (معارضه) (۲۲) دینور زیر معارضه ممانعه طریقیله مقابله دیمکدر

(دلیل) ای بیلمک کیردن مدلولی بئلمک کمز لازم کلان شینه دیرلر (استدلال) ذهنک ائردن مؤثره انتقاله دیرلر مثلاً دخان

﴿ ١ ﴾

(رساله باهره في المقالة الزاهرة)

(لا بطلان نكتة جدلية)

نكتة جدلية ده استعمال اولئان هر بر مقدمه ظنييه يا (جزميه) و (ياتلازميه)
و (باعناديه) اولور

جزميه اولدقد مدعا يا موجبيه اولور و يا غير موجبيه اولور موجبيه اولدقده مثلاً بيم كيم جدلي طرفندن حال صحت واقامته بر كيمسه فعل واحده صومني افساد ايتسه وجوب كفاره يي موجب اولور ديشد كده بوضورت خالي اولور يا هر فردينك و يا بعض فردينك و يا بوفرد متنازعك موجبيتي و يا افرادي بنده قدر مشترك ديتلان مسمالك موجبيتي ادعا ايدر

اكر بعض افرادينك موجبيتي ادعا ايدرسه اندن حكمتك ثبوت لازم كلز و اكر هر بر فردك موجبيتي ادعا ايدرسه اثباته حجت بوله ميه جني كبي فرد متنازعك موجبيتي ادعا ايدرسه اكاده حجت بوله مز اكوقدر مشتركك موجبيتي ادعا ايدرسه يا موجبيت در مشتركك لوازمندن اولديغني ادعا ايدر يا خود موجبيت صورتلردن بر صورتده انك اوزر ينه مرتب اولديغني ادعا ايدر اكر اولكني ادعا ايدرسه اثباتي متعسر اولور زيرا انك ثبوتنه حجت يوقدر اكر ايكني يي ادعا ايدرسه بونكله دخی معافر عده حكمتك ثبوت لازم كلز

اهل نظرندن بعضيلري ديديلر كه بوفرد متنازع فيهلك موجبيتي ادعا ايدر و بونك اثباته حجت دخی ذكر ايلديلر شويله كه بوفرد متنازع فيسه جمله امور منضم اولورسه موجب اولور يعني بونك موجبيتي برتقدير اوزر ثابت اولورسه كه اوتقدير اوزر ثابت اولان شي برتقدير

Risâletü'l-Bâhire fi'l-Makâleti'z-Zâhire adlı risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya, no: 2566'da bulunan nüshasının başı.

مقدمة مفاتيح الدليل ونحوها
 وبقيت المفاتيح باسمه بكونه المدعى العام للدليل
 والمدعى غير ثابت للدلالة الدليل على عدمه
 المفادى الذى بعض اما ان يكون بغيره او سلمه في العلم او
 باسمه بالدليل فان كان بغيره فلا يفل المعاصرة وان كان
 سلمه وانفق الحصان على صدقها والمعارضة فيها تكون
 دعوى لتقصير باسمه الحق فيكون بغيره باطلا وان كان باسمه
 بالدليل يكون صحة المفاتيح اخرى فاد اصبحت المفاتيح
 ان يكون لدوم الصحة عنها ضرها ولا يمكن اجابة الدليل على
 عدمها فاعلمه والله المصطفى
 بسم الله الرحمن الرحيم جميع الحمد لواهب العيقل ومفيض العبد
 والقلوب والسلام على خير البرية الطاهر الكريم والبركات
 المستمرة وعلى اله وعقيدته فالسوية الفصل المتأخر من اثني
 المله والدين في كل الاسلام والمسلمين المفضل بن عمر بن
 المفضل المأهري قدس الله روحه ابا القاسم محمد
 بن سالم اوجرت فيما فساد الاصول الخلد لينة الفكا
 المعالجة المستغلة في ما ساهل وسقيتها بالرسالة
 الباهية في المفاهيم الزاهية وحملها اندك من شىء

DİZİN

A

- Abdülcebbar 219
Ahkâm 31, 50, 85, 135, 202, 259, 275,
331, 412, 413
Ahkâm-ı adliyye 85
ahkâm-ı şer'iyye 82, 233, 340, 395
Ahmed Cevdet Paşa 36, 56, 59, 62, 73
Ahmed el-Menîni 21, 74
aks 86, 242, 252, 332, 334
amel bi's-şebiheyn 81
Âmidî 19, 20, 31, 84, 175
âmm 32, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
98, 99, 100, 104, 105, 106, 109,
110, 113, 115, 116, 117, 119, 122,
128, 130, 133, 134, 161, 164, 165,
172, 211, 225, 251, 252, 253, 255,
284, 296, 314, 317, 324, 362
araz-ı zâtî 84
a'râz-ı zâtiyye 84, 85, 88
Arazî 324
Avârız 275, 276, 277, 280, 281, 282,
283, 316
Ayaklı Kütüphane 28
Azîmet 260

B

- Basriyyûn 154
bedel-i ba'z 95, 192
belvâ-yı âmm 253
Berâhime 206
Berva' bint-i Vâşık 209
beyân 56, 69, 79, 80, 84, 88, 102, 116,
120, 121, 123, 125, 136, 138, 139,
142, 147, 157, 172, 179, 189, 190,
191, 192, 195, 196, 200, 201, 202,
204, 216, 233, 240, 245, 289, 308,
311, 329, 337, 346, 347, 348, 351,
356, 361, 376, 380, 382, 393
bey' bi'l-hisse 102, 103
bey'-i ma'dûm 82
Bezzâziye 225
Birgivi 22, 23
Buhârî 19, 28, 218, 410, 412

C-Ç

- Câbir 104, 248
cedel 17, 50, 62, 67, 68, 69
Cessâs 202, 207, 214, 410
Cezmiyye 70, 397
cins 82, 86, 107, 135, 168, 171, 177,
227, 228, 230, 231, 245, 252, 256,
257, 293, 302, 309, 324, 325, 326,
327
Cüz'î 324

D

- delil 79, 81, 83, 87, 96, 97, 98, 101,
107, 112, 113, 122, 127, 147, 164,
173, 174, 186, 187, 201, 219, 223,
225, 228, 233, 235, 242, 243, 245,
247, 249, 252, 255, 257, 258, 260,
262, 263, 280, 290, 297, 302, 318,
323, 343, 345, 346, 348, 349, 350,
351, 352, 353, 354, 355, 356, 357,
358, 359, 361, 362, 363, 372, 373,
377, 387, 388, 390, 391, 394, 395,
402, 406, 407, 408

E

- Ebherî 57, 70, 71
Ebû Bekir 113, 137, 170, 196, 221,
222, 310, 410
Ebû Bekir Râzî 113
Ebû Hanife 69, 100, 118, 133, 162,
163, 164, 179, 198, 213, 214, 215,
216, 220, 251, 262, 264, 271, 274,
279, 282, 287, 309, 355, 361, 372,
378, 379, 381, 393, 394
Ebû Hasan Halil el-Malatî 41, 42
Ebû Hureyre 209
Ebû Mansûr 123, 183
Ebû Mûsâ el-Eş'arî 204
Ebû Sa'îd Berda'î 220
Ebû Saîd el-Hâdimî 17, 19, 35, 415,
416
Ebû Süfyan 109
Ebû Yûsuf 100, 116, 139, 153, 165,

180, 181, 193, 194, 195, 198, 212,
214, 216, 217, 225, 274, 275, 284,
287, 291, 307
Edille 31, 79, 89
Ehl-i Belh 131
Ehl-i Irak 131
Ehl-i Medîne 255
Ehliyyet 273
Emir 88, 174, 175, 178, 388, 389
Enes 209, 248
Eşâ'ire 127, 167, 183, 271

F

Fahru'l-İslâm 248
farz 93, 114, 174, 179, 181, 211, 218,
242, 260, 261, 276, 335, 395
Farz 260, 261
fasıl 58, 86, 325, 367, 394
Fâtıma bint-i Kays 210, 211
fer' 34, 161, 203, 226, 227, 229, 238,
239, 294, 310, 311, 321, 368, 369,
370, 373, 374, 378, 379, 381

G

garar 114
Gazzâlî 26, 54, 84, 170, 196, 206, 219
Güzellhisârî 28, 31, 39, 42, 64, 73, 74

H

haber-i vâhid 90, 93, 192, 204, 207,
208, 213, 214, 223, 224, 253
Hac 19, 21, 25, 82, 413
Hacı Beşir Ağa 20, 26, 74
had 86, 212, 280, 283, 327, 372
Hâdim 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 38,
39, 40, 41, 42
Hafî 91, 121, 124, 166, 291, 345, 352
Hakikat 91, 127, 131, 243, 301
Hanâbile 111
Harâm 262, 302
Hasan b. Ziyâd 287
Hasan-ı Basrî 213
hasen 184, 185, 275, 328
hâss 84, 87, 88, 91, 93, 94, 115, 116,
117, 119, 122, 128, 130, 134, 225,
251, 255, 257, 306, 318, 362
Hassâf 100, 116, 296, 409

havâle 80, 299
Hayât es-Sindî 21, 25, 74
hıyârul-ayb 107
Hidâye 120, 294
Hukuk Mektebi 50, 51, 59
hulefâ-i râşidîn 208
hük-m-i teklîfî 265
hüsün 34, 183, 184, 270, 271, 341

I-İ

ibâha 26, 87, 120, 159, 175, 176, 218,
252, 268, 271, 376
İbn Abbas 192, 198, 209, 248, 250
İbn-i Cezerî 90
İbn Mes'ûd 88, 90, 119, 209
İbn Salâh 218
İbrahim 19, 21, 24, 29, 39, 42, 45, 48,
50, 73, 74, 75, 142, 219, 247, 411,
415
İbrahim b. Veliyyüddin el-Harputî 39
İcmâ' 33, 221, 224, 393
ictihâd 84, 205, 209, 220, 225, 280,
285, 286, 287, 288, 310
İktizâ ile Delâlet 163
İllet 34, 227, 228, 229, 243, 265, 266,
309, 380
ilm-i mantık 67, 68, 323
iltizâmî 159
İmâmeyn 130, 131, 139, 142, 143, 147,
148, 151, 154, 156, 179, 215, 234,
270, 275, 278, 282, 287, 291, 292,
301
İmâm-ı A'zam 69, 82, 101, 130, 139,
142, 143, 147, 148, 151, 154, 156,
166, 292, 305, 306, 321, 361, 372
İmâm Mâlik 172, 208, 218, 234
İmâm Muhammed 101, 181, 193, 198,
214, 217, 263, 274, 287, 291, 307
İmâm Râzî 217
inkıta' 210, 211
İsâ 203, 409
İsâ b. Ebân 203, 409
İsmail b. Muhammed el-Aclûnî 21
isti'âre 124, 125, 137, 142, 143, 153
isti'âre-i bedî'a 124
istidlâl 69, 81, 82, 101, 173, 244, 268,

331, 332, 333, 334, 340, 341, 342,
346, 348, 349, 350, 352, 354, 355,
356, 357, 358, 361, 375, 387, 388,
389, 409
istihsân 33, 34, 80, 235, 236
istishâb 69, 79, 80, 173, 312, 394, 395
İstishâb 173, 312, 394, 395
istisnâ' 80, 82
İşâretle Delâlet 159

K

kabîh 188, 275, 390
Kâdî Ebû Bekir 170, 196, 221
Kâdî Ebû Bekir Bâkillânî 221
Kâfiye 294
kâ'ide-i külliyye 80, 82, 83, 289
karîne-i ibâha 87
karz 80, 275
kasr 95, 105, 264
kavl-i sahâbî 248, 391
Kazâbâdî Ahmed Efendi 20
Keffâret 213
Kerhî 100, 169, 178, 180, 191, 209,
210, 211, 219, 220, 248, 264
keylî 79, 225, 308
kısâs 107, 126, 134, 183, 202, 264,
272, 280, 299, 315
Kıyâs 34, 80, 223, 225, 226, 235, 236,
335, 336, 338, 339, 368, 372
kıyâs-ı celî 80, 226
kıyâs-ı hafî 80, 226, 235, 236
kıyâs-ı mantukî 81
kibâr-ı tâbi'in 80
kinâye 91, 138, 158, 250
Kitâb 31, 79, 81, 84, 89, 90, 117, 174,
175, 207, 223, 253, 280, 340
Kitâb-ı Mesâbih 253
kubuh 34, 271, 341
Kûfiyyûn 154
Kunye 303
kur'a 31, 80
Küllî 324

L

Lâzım 362, 364, 373

M

mahall-i hıyâr 102, 103
mahkeme-i ticâret 85
Makâmât-ı Harîrî 51, 55
makâsîd 58, 77, 100, 259, 260, 295,
323
makbûlât 341
Ma'kil b. Sinan 209
Makîs 382
makîsün aleyh 239, 382, 383
ma'kûl'u'n-nass 81
ma'lûmât-ı tasavvuriyye 68, 323
ma'lûmât-ı tasdikîyye 323
Mânî'atü'l-hulûv 331
Mantuk 56, 67, 68, 323, 413, 420
maznûnât 341
mebâdi 323, 342
mebî' 80, 101, 102, 103, 104, 237, 274,
279, 293, 359
Mecâmi'ü'l-Hakâik 17, 19, 23, 28, 30,
31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41,
43, 44, 45, 50, 59, 62, 63, 65, 67,
75
mecâz 88, 91, 104, 105, 106, 127, 128,
130, 131, 132, 133, 135, 136, 137,
138, 157, 175, 176, 190, 193, 250,
251, 267, 295
Mecelle 17, 35, 36, 42, 50, 51, 59, 62,
63, 65, 66, 115, 131, 135, 150,
158, 289, 290, 291, 411, 413
mechûlât-ı tasavvuriyye 68, 323
Mefhûm 116, 168, 171
mefhûm-i muhâlefet 167, 169
mefhûm-i muvâfaka 161, 167, 251
mekkûd 79, 80, 312, 345
Mekke-i Mükerrreme 51
Mekteb-i Hukuk 17, 36, 47, 49, 50, 51,
63, 64, 65, 75
Mekteb-i Sultânî 49, 63, 66
Mensûh 204
meşâyah-i Belh 225
Meşâyah-i Irak 123
meşâyah-i Mâverâunnehr 187
meşâyah-i Semerkand 93
meşhûr 80, 90, 137, 146, 204, 207,

208, 209, 224, 250, 251, 253, 262,
376, 408
mevzû´ 84, 87, 129, 138, 139, 146, 148,
153, 154, 155, 157, 267, 324, 328,
329, 332, 333, 334, 337, 342
Meymûne 116, 250
Molla Hüsrev 23, 36, 42, 50
Mu´amelât 82
Mu´âz 208
Mûcibiyye 397
muğâlata 349
muhasıs 95, 96, 98, 100, 372
muhayyelât 341
muhkem 32, 91, 92, 123, 126, 190, 287
mukaddime 30, 53, 54, 55, 58, 77, 82,
83, 239, 335, 336, 345, 346, 348,
349, 350, 351, 352, 353, 355, 358,
361, 397, 399, 401, 404, 407
mukayyed 83, 87, 88, 90, 93, 117, 118,
119, 141, 157, 178, 181, 252, 329,
385
Mûsâ 142, 204, 219
Mutâbakât 324
mutâbıkî 159, 160, 324
Mu´tezile 127, 183, 271, 284
Mutlak 117, 283, 326, 346
mücmel 32, 91, 120, 121, 125, 164,
175, 191, 212, 284, 346, 391
Müctehid 284, 286
müdde´â 246, 291, 311, 316, 345, 346,
350, 351, 352, 353, 354, 355, 356,
358, 359, 364, 381, 397
müevvel 87, 88, 125, 255, 287
müfesser 32, 91, 92, 121, 123, 125,
212, 217, 250, 255
Münâkaza 346
Münâzara 57, 68, 69, 345, 361, 419
mürtecel 127
müste´cir 81, 237
müste´men 101
müşkil 25, 32, 91, 121, 125, 181, 191,
217, 384
müşterek 32, 70, 89, 91, 96, 114, 120,
127, 128, 132, 133, 154, 172, 174,
178, 191, 197, 233, 250, 306, 321,
334, 340, 358, 366, 367, 370, 371,

374, 375, 377, 378, 379, 380, 381,
397
müteşâbih 32, 91, 126
Mütevâtir 204

N

nâfile 114, 243
nakız-i kazıyye 86
Nakz 237, 346, 376, 378, 379, 380
Nâsih 203
nass 80, 81, 91, 92, 100, 111, 114, 121,
122, 123, 161, 163, 167, 168, 173,
182, 197, 204, 212, 217, 220, 222,
223, 225, 226, 227, 228, 232, 233,
234, 240, 241, 247, 249, 250, 252,
258, 284, 292, 300, 304, 308, 310,
315, 319, 362, 373, 388
Nefl 133, 262
Nehiy 187, 320, 389
nesih 32, 40, 45, 97, 102, 123, 175,
192, 201, 202, 204, 205, 207, 224,
250, 290, 310
nev´ 87, 156, 179, 198, 218, 231, 236,
256, 309, 324, 325, 340, 350, 352,
401
Nezâir 35, 367, 413
Nuaym b. Mes´ûd 105
Nuh 219, 411
Numan b. Beşîr 248

O-Ö

Osman Şehdi Efendi 26
Ömer 19, 29, 59, 137, 201, 210, 222,
248, 289, 310, 391, 409, 412
Örf 79, 308

R

Râvî 208
resm 86, 326, 327
Ribâ 410
Ruhsat 263, 264

S-Ş

Sa'düddîn Teftazânî 170
sağîr-i mümeyyiz 193
sahâbî 80, 99, 210, 212, 220, 222, 248,
285, 286, 304, 391, 413

Sarı Müftü 28
 sarîh 91, 127, 194, 229, 249, 252, 300, 327
 Sava Paşa 37, 42, 50, 62, 64, 74, 75
 Sebeb 266, 277, 315
 Selcî 409
 Selem 235
 Selmân 209
 Serahsî 55, 179, 189, 222, 248, 412, 413
 sûret-i nizâ' 367, 373, 374, 382, 383, 385, 387
 Süleyman b. Mustafa el-Harpûtî 39, 416
 Sünen-i Ebi Dâvud 253
 Sünnet 30, 31, 32, 34, 79, 81, 84, 90, 117, 203, 205, 207, 223, 248, 261, 280, 340
 Şâfi'î 63, 67, 93, 111, 116, 132, 139, 140, 141, 162, 163, 164, 172, 173, 175, 178, 179, 181, 188, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 211, 212, 220, 221, 229, 232, 233, 234, 241, 242, 243, 244, 245, 257, 258, 262, 264, 282, 288, 309, 342, 355, 356, 359, 368, 369, 372, 378, 379, 381, 393, 394
 Şâm 129
 Şâri' 82, 183, 186, 229, 271, 304, 310
 şart-ı hıyâr 101, 102, 281
 şehâdet-i kalb 81, 220
 Şemsüleimme 192, 214, 216, 222, 276
 Şeyhayn 107, 212
 şüf'a 107, 305

T

ta'diye 375, 376
 Taharrî 79, 81
 tahsîs 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 115, 116, 117, 121, 123, 133, 161, 164, 165, 168, 172, 192, 193, 195, 211, 230, 233, 251, 296, 373, 374
 Taksîm 92, 121, 127, 158, 348
 Tâlî 83

ta'lîl 100, 228, 229, 233, 234, 237, 239, 240, 244, 345
 Ta'n 211
 ta'rîf 68, 82, 105, 108, 170, 323, 324, 325, 326, 330, 348, 349, 388
 ta'rîz 158
 Tasavvur 323
 tasavvurât 68, 86
 tasdikât 86, 323
 Tazammun 324
 tazâmunî 159
 Te'âmül 81, 225
 te'âruz 92, 94, 117, 123, 132, 133, 161, 166, 168, 174, 236, 247, 248, 249, 257, 269, 290, 291, 293, 306, 363, 364, 371, 373, 374, 375

Telâzüm 361
 telâzümiyye 397, 401
 Telvîh 170, 302, 413
 Tenâfi 365
 tercih 31, 34, 63

U-Ü

umûm-i belvâ 81

V

vücûb 120, 137, 147, 162, 175, 179, 180, 185, 186, 187, 218, 232, 234, 237, 239, 242, 257, 268, 271, 273, 274, 276, 277, 281, 282, 283, 304, 310, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 389, 390, 391, 394, 395, 397, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407

Z

Zâhir 91, 121
 Zâhiriyye 225
 zarûret 35, 80, 200, 223, 236, 248, 251, 306, 317, 329
 zemm 104, 172, 188, 343, 389
 Zeyd b. Sâbir 208
 Zübdetü'l-Vusûl 214
 Züfer 115, 150, 165, 173, 174, 178, 179, 186, 194, 267, 268, 274, 287

